

JURA

A Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának tudományos lapja

A tartalomból

STUDIUM

ANDRÁSSY GYÖRGY: *Az 1956-os forradalom 50. évfordulójára*

BESENYŐ ANDRÁS: *A jog léte avagy lét(ezés) a jogban*

OLIVER DIGGELMAN: *Az egyéni felelősség alapelve a nemzetközi büntetőjogban*

DOBAI SÁNDOR: *Jog és erkölcs viszonya az abortusz tükrében*

ERNSZT ILDIKÓ: *ICAO, the Core Organization of Civil Aviation –
as the Main Machinery of Security?*

BERND HECKER: *Mitwirkung an freiverantwortlicher Selbsttötung im Lichte
der deutschen Strafrechtspraxis und -dogmatik*

HORVÁTH DÓRA: *Tilalmak a világvallásokban*

JULESZ MÁTÉ: *Felelősség az emberi környezetet veszélyeztető magatartásokért I.*

KECSKÉS ANDRÁS: *A betéti társaságról*

NAGY ZOLTÁN: *Tradicionális bűncselekmények számítógépes hálózatokon*

COLLOQUIUM

ÁDÁM ANTAL: *A reformáció és a protestantizmus*

CSAPÓ ZSUZSANNA – MOHAY ÁGOSTON CSANÁD:

*Ljubljanai nemzetközi konferencia a nemzeti és európai bíróságok
szerepéről a nemzetközi közjog és az Európai Unió jogának
alkalmazásában*

DECASTELLO ALICE: *A közvetítői törvények összehasonlítása,*

különös tekintettel az egészségügyi közvetítői eljárásra

VILD ÉVA: *A Szentzsék és a magyar állam viszonyáról*

FORUM

KENGYEL MIKLÓS: *Az Andrassy Egyetem. Német nyelvű posztgraduális
és doktori képzés Magyarországon*

AD HOC

BALOGH ÁGNES: *„Tanulmányok a Btk. Általános Részének kodifikációjához”*

HERGER CSABÁNÉ: *A 65 éves jogtörténész, Gernot Kocher köszöntése*

HORVÁTH DÓRA: *„A biztonság dimenziói. Jobbiztonság, közbiztonság,
biztonságos környezet”*

KOCSIS MIKLÓS: *„Tanulmányok az 1956. évi forradalom és szabadságharc 50. évfordulójára”*

KOCSIS MIKLÓS: *„Gazdasági alkotmány és gazdasági alapjogok”*

KOVÁCS ESZTER: *„Jogi kultúrák, processzusok, rituálék és szimbólumok”*

KUN TIBOR: *„Keresztény egyházak, vallási pluralizmus és liberális demokrácia Európában”*

PAPP CSILLA: *Gyakornokként az Európai Bizottságnál*

ZSIGMOND ANNA: *„Miscarriage of Justice. The Elimination of Jewish Attorneys
in Hungary during the Holocaust”*

13. évfolyam
2007. 1. szám

J U R A

a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának
tudományos lapja

2007. 1. szám

HU-ISSN 1218-00793

Felelős kiadó: Dr. Szalayné Dr. Sándor Erzsébet dékán

A Szerkesztőbizottság

Elnöke: Dr. Benedek Ferenc

Tagjai: Dr. Chronowski Nóra, Dr. Köhalmi László,
Dr. Maczonkai Mihály, Dr. Szécsényi László

Főszerkesztő: Dr. Ádám Antal

Szerkesztő: Dr. Bankó Zoltán

Postacím: 7602 Pécs, Pf.: 450., tel.: 72/501-599/3226, fax: 72/501-599/3226
e-mail: eniko@ajk.pte.hu

Kiadó: Dialóg Campus, Budapest–Pécs

A lap, valamint a benne szereplő valamennyi cikk szerzői jogilag védett, ezeknek a szerzői jogi törvény keretein kívül történő bármilyen felhasználása jogellenes és büntetendő. Fénymásolatok személyes használatra készíthetők az egyes tanulmányokról vagy azok részleteiről. Üzletszerűen készített, illetve felhasznált másolatok díjkötelesek. A megjelentetésre szánt kéziratokat kérjük

TARTALOM

STUDIUM

<i>ANDRÁSSY GYÖRGY:</i>	Az 1956-os forradalom 50. évfordulójára	7
<i>BESSENYŐ ANDRÁS:</i>	A jog léte avagy lét(ezés) a jogban	11
<i>OLIVER DIGGELMAN:</i>	Az egyéni felelősség alapelve a nemzetközi büntetőjogban	41
<i>DOBAI SÁNDOR:</i>	Jog és erkölcs viszonya az abortusz tükrében	48
<i>BERND HECKER:</i>	Mitwirkung an freiverantwortlicher Selbsttötung im Lichte der deutschen Strafrechtspraxis und -dogmatik	57
<i>HORVÁTH DÓRA:</i>	Tilalmak a világvallásokban	63
<i>ILDIKÓ ERNSZT:</i>	ICAO, the Core Organization of Civil Aviation – as the Main Machinery of Security?	80
<i>JULESZ MÁTÉ:</i>	Felelősség az emberi környezetet veszélyeztető magatartásokért I.	90
<i>KECSKÉS ANDRÁS:</i>	A betéti társaságról	111
<i>NAGY ZOLTÁN:</i>	Tradicionális bűncselekmények számítógépes hálózatokon	121

COLLOQUIUM

<i>ÁDÁM ANTAL:</i>	A reformáció és a protestantizmus	131
<i>CSAPÓ ZSUZSANNA – MOHAY ÁGOSTON CSANÁD:</i>	Ljubljanai nemzetközi konferencia a nemzeti és európai bíróságok szerepéről a nemzetközi közjog és az Európai Unió jogának alkalmazásában	139
<i>DECASTELLO ALICE:</i>	A közvetítői törvények összehasonlítása, különös tekintettel az egészségügyi közvetítői eljárásra	151
<i>VILD ÉVA:</i>	A Szentszék és a magyar állam viszonyáról	158

FORUM

<i>KENGYEL MIKLÓS:</i>	Az Andrassy Egyetem. Német nyelvű posztgraduális és doktori képzés Magyarországon	177
------------------------	---	-----

AD HOC

<i>BALOGH ÁGNES:</i>	„Tanulmányok a Btk. Általános Részének kodifikációjához”	181
<i>HERGER CSABÁNÉ:</i>	A 65 éves jogtörténész, Gernot Kocher köszöntése	186
<i>HORVÁTH DÓRA:</i>	„A biztonság dimenziói. Jobbiztonság, közbiztonság, biztonságos környezet”	188
<i>KOCSIS MIKLÓS:</i>	„Tanulmányok az 1956. évi forradalom és szabadságharc 50. évfordulójára”	192
<i>KOCSIS MIKLÓS:</i>	„Gazdasági alkotmány és gazdasági alapjogok”	197
<i>KOVÁCS ESZTER:</i>		

„Jogi kultúrák, processzusok, rituálék és szimbólumok”	200
KUN TIBOR:	
„Keresztény egyházak, vallási pluralizmus és liberális demokrácia Európában”	203
PAPP CSILLA:	
Gyakornokként az Európai Bizottságnál	206
ZSIGMOND ANNA:	
„Miscarriage of Justice. The Elimination of Jewish Attorneys in Hungary during the Holocaust”	209
A JURA korábbi számainak tartalomjegyzéke	217

CONTENTS

STUDIUM

<i>GYÖRGY ANDRÁSSY:</i>		
	On the 50 th Anniversary of the 1956 Revolution	7
<i>ANDRÁS BESSENYŐ:</i>		
	The Being of Law or Existence in Law	11
<i>OLIVER DIGGELMAN:</i>		
	The Principal of Individual Responsibility in International Criminal Law	41
<i>SÁNDOR DOBAI:</i>		
	The Relationship of Law and Morality in the Light of Abortion	48
<i>BERND HECKER:</i>		
	Mitwirkung an freiverantwortlicher Selbsttötung im Lichte der deutschen Strafrechtspraxis und -dogmatik	57
<i>DÓRA HORVÁTH:</i>		
	Prohibitions in the Religions of the World	63
<i>ILDIKÓ ERNSZT:</i>		
	ICAO, the Core Organization of Civil Aviation – as the Main Machinery of Security?	80
<i>MÁTÉ JULESZ:</i>		
	Responsibility for the Behaviours Threatening the Human Environment I.	90
<i>ANDRÁS KECSKÉS:</i>		
	On Partnerships	111
<i>ZOLTÁN NAGY:</i>		
	Traditional Crimes on Computer Networks	121

COLLOQUIUM

<i>ANTAL ÁDÁM:</i>		
	Reformation and Protestantism	131
<i>ZSUZSANNA CSAPÓ – ÁGOSTON CSANÁD MOHAY:</i>		
	International Conference in Ljubjana on the Roles of National and European Courts in Applying the International Public Law and Community Law	139
<i>ALICE DECASTELLO:</i>		
	Comparison of Acts on Mediation Regarding the Mediation in Health Cases	151
<i>ÉVA VILD:</i>		
	On the Relationship of the Holy See and the Hungarian State	158

FORUM

<i>MIKLÓS KENGYEL:</i>		
	The Andrassy University. Postgraduate and PhD Qualification in Hungary	177

AD HOC

<i>ÁGNES BALOGH:</i>		
	“Studies on the Codification of the General Part of the Hungarian Criminal Code”	181
<i>CSABÁNÉ HERGER:</i>		
	Greeting Gernot Kocher, the 65 Year Old Law Historian	186
<i>DÓRA HORVÁTH:</i>		
	“The Dimensions of Security. Legal Security, Public Security, Secure Environment”	188
<i>MIKLÓS KOCSIS:</i>		
	“Studies on the 50 th Anniversary of the 1956 Revolution”	192
<i>MIKLÓS KOCSIS:</i>		
	“Economic Constitution and Economic Fundamental Rights”	197
<i>ESZTER KOVÁCS:</i>		

“Legal Cultures, Processes, Rites and Symbols”	200
<i>TIBOR KUN:</i>	
“Christian Churches, Religious Pluralism and Liberal Democracy in Europe”	203
<i>CSILLA PAPP:</i>	
As a Trainee at the European Commission	206
<i>ANNA ZSIGMOND:</i>	
„Miscarriage of Justice. The Elimination of Jewish Attorneys in Hungary during the Holocaust”	209
Contents of the previous volumes of JURA	217

STUDIUM

Andrássy György
tanszékvezető egyetemi tanár

Az 1956-os forradalom 50. évfordulójára*

Október 6-án a magyar nemzet – immár több mint 150 éve – az aradi tizenhárom és az első magyar miniszterelnök, Batthyány Lajos kivégzésére emlékezik. Ne törjük meg ezt a hagyományt, hajtsunk fejet a nemzet e nagyjai előtt ma is!

Tisztelt ünneplő közönség, hölgyeim és uraim! Ötven évvel ezelőtt az ország nem csak az aradi tizenháromra és Batthyány Lajosra emlékezett. Ezen a napon temették újra Rajk László kommunista vezetőt, akit más kommunista vezetők által kreált ún. koncepciók perben, ártatlanul ítélték halálra és végeztek ki még 1949-ben. A rehabilitáció és a temetés jelzi, hogy Magyarország ekkor már mélyen benne volt az ún. olvadás folyamatában, amely Sztálin 1953-ban bekövetkezett halálával vette kezdetét és amely a Szovjetunióban és más kommunista irányítás alatt álló országokban magával hozta a kényszermunkatáborok fokozatos felszámolását, a deportálás megszüntetését, a rettegés, a félelem oldódását, egyszerűen a sztálinizmustól való óvatos, fokozatos távolodást.

Nálunk ez a folyamat kormányváltáshoz is vezetett. 1953-ban megalakult a Nagy Imre-kormány, a nemzeti kommunista vonalat képviselő miniszterelnök meghirdette reformprogramját, s hozzákezdett annak megvalósításához, de – a diktatúrában teljesen szokatlan módon – ellenszélben: a kormány kezdetől fogva ki volt téve a sztálinista pártvezetés támadásainak. És hiába szerveződött meg egy kormánypárti erő, főként az értelmiség, írók, újságírók, szerkesztőségek, egyetemi oktatók részvételével, az Írószövetség aktivizálódásával, a Hazafias Népfront létrehozásával, e különös küzdelemben végül a kormány húzta a rövidebbet. A reformpolitika egyre inkább ellehetetlenült és 1955-ben Nagy Imrét formálisan is leváltották a Rákosi Mátyás által vezetett sztálinisták.

Az időnként lélegzetelállító események azonban

folytatódtak. 1956 februárjában megtartották az SZKP XX. Kongresszusát, amelyen az új pártvezetés nyíltan is szakított a sztálinizmussal és a személyi kultusszal. A szellemet ezt követően Magyarországon már nem lehetett visszagyömöszölni a palackba. A párttaggyűléseken – moszkvai követelésre – fel kellett olvasni bizonyos részleteket Hruscsov titkos kongresszusi beszédéből, s ezt követően lázas viták kezdődtek, főként a Petőfi-körben. A nyáron Rákosiék betiltották a Petőfi-kör rendezvényeit, ám a kommunista párt-szervezetekben ezt már hangos bekiabálásokkal fogadták és több száz pártszervezet tiltakozott a döntés miatt. A kommunista pártban, az MDP-ben ez korábban elképzelhetetlen lett volna.

A levegő ezen a nyáron Lengyelországban is felforrósodott: Poznanban munkáslázadás tört ki. A politikai következtetések levonása októberben gyorsult fel és hatalomra juttatta a nemzeti kommunista vonalat, élén Gomulkával. Magyarországon fölerősödött a lengyelek iránti hagyományos szimpátia és fölvetődött egy rokonszenvtüntetés gondolata.

Október közepén a szegedi egyetemisták újjáalakították a MEFESZT, a Magyar Egyetemisták és Főiskolások Egységes Szervezetét, s az általuk megfogalmazott követelésekkel küldötteik megjelentek Budapesten és az ország más városaiban is. Pécsen, itt ennek az épületnek az udvarán október 22-én tartották diákszékes parlamentet mintegy ezer egyetemista és főiskolás részvételével; a diákszékes parlament éles viták után 21 általános és 17 réteg-, illetőleg helyi érdekű pontban foglalta össze követeléseit. Ezek általában véve egybecsengtek a szegedi és a budapesti pontokkal, helyenként azonban kiegészítették és részletezték azokat. Követelték például a halálbüntetés eltörlését a politikai bűncselekmények körében, a pártvezetők széles körének felelősségre vonását, a második világháborús özvegyek és hadiárvaik méltó ellátását, a történelemtanítás felülvizsgálatát, a parasztságot sújtó beszolgáltatás megszüntetését, adócsökkentést, a tévesek és az egyéni gazdák gépellátását.

A pécsi eseményekkel egyidejűleg, október 22-én tartották Budapesten a MEFESZ műegyetemi nagygyűlését. Ez a fórum 16 pontban foglalta össze a fő követeléseket, köztük az általános, egyenlő és titkos választásokat többpárti alapon, a magyar-szovjet és a magyar jugoszláv politikai, gazdasági és szellemi kapcsolatok felülvizsgálatát, az egész gazdasági élet átszervezését, a külkereskedelmi szerződések nyilvánosságra hozatalát, a teljes vélemény-, szólás- és sajtószabadságot, a politikai elnyomás jelképének, a Sztálin-szobornak az elbontását, a Kossuth-címer visszaállítását. A nagygyűlés döntött arról is, hogy október 23-án csendes tüntetést tartanak Budapesten. A Petőfi-kör vezetősége hosszú vita után csatlá-

* A fenti című előadás elhangzott 2006 október 6-án, az 1956-os forradalom 50. évfordulója alkalmából a PTE Állam- és Jogtudományi Karán tartott ünnepségen, a Halasy-Nagy József Aulában.

kozott a diákság követeléseihez és elhatározta, hogy részt vesz a tüntetésen.

Október 23-án a hatóságok először betiltottak mindenféle megmozdulást, majd nem egészen egy óra múlva a tilalmat visszavonták, s mindezt közvetítette a rádió. Azután megkezdődött: a március 15. téren és környékén hullámozik a tömeg, Sinkovits Imre fellép a Petőfi-szobor lépcsőjére és elszavalja a Nemzeti dalt. Más csoportok a lengyel nagykövetség környékén gyülekeznek, majd később csatlakoznak a nagy tüntetéshez, immár a Bem téren. Innen a mintegy két-háromszázezres tömeg visszafordul, a Parlament elé vonul és Nagy Imrét követeli. Hosszú várakozás után Nagy Imre megjelenik az Országház erkélyén és „Elv társak!” megszólítással üdvözli a tömeget, mely erre kifütyüli. Végül azért meghallgatják.

Ezzel párhuzamosan a Városligetben különös népünnepély folyik: megpróbálják ledönteni a Sztálin-szobrot; nehéz feladat, de végül megoldják. És persze a rádió. Az első lövések. Aztán az ostrom. A fegyveres felkelés kezdete.

Tisztelt ünneplő közönség! Tudjuk, hogy október 23-a csak a forradalom első napja volt. Tudjuk, hogy mi követte, hogy Nagy Imre ismét miniszterelnök lett, hogy a szovjetek beavatkoztak, hogy ez a beavatkozás nem járt számukra sikerrel, hogy a hónap végére ismét létrejött Magyarországon a többpártrendszer, hogy ez kifejeződött a kormány összetételében is, s hogy Mindszenty bíboros szabadságharcnak nevezte a történeteket. Épp így tudjuk, hogy a törvényes magyar kormányt a második szovjet invázió november 4-én eltávolította a hatalomból, s hogy a harcok még november második feléig folytatódtak, többek közt itt a Mecsekben, ahová a jogász és főiskolás zászlóalj jelentős része is viszhúzódott és a „mecseki láthatatlanok” néven vonult be a történelembe. Tudjuk továbbá, hogy a küzdelem ezt követően sem fejeződött be, hiszen sztrájkolt az ország, a munkástanácsok hatalmi tényezők voltak, tüntetésekre és sortüzekre került sor, s az új hatalom, a Kádár-kormány december 11-én kénytelen volt statáriumot hirdetni. És tudjuk, hogy miként csalták törbe Nagy Imrét, hogyan vitték Romániába, Snagovba, hogyan fogták perbe, ítélték el és végezték ki 1958-ban. És ismerjük Kádár János szerepét, árulását, be nem tartott ígéreteit, a nevéhez fűződő megtorlás méreteit. A kivégezettek, a bebörtönzöttek, a kényszerű menekülők számát, az ország elvesztését. És tudjuk, hogy ezekben az októberi napokban kulminált a szuezi válság, hogy az USA-ban választási kampány zajlott, hogy milyen értelmű táviratot kapott Hruscsov Amerikából, s hogy mit tett a magyar kérdésben az ENSZ.

Tisztelt kollégák, hallgatók, kedves vendégeink! Jean Jacques Rousseau a következőket írja a társadal-

mi szerződésről szóló művében: „Amíg egy népet engedelmessegre kényszerítenek és az engedelmeskedik – jól teszi; mihelyt azonban lerázhatja az igát és le is rázza, még jobban teszi.” – Nos, a magyar népet 1949-től engedelmessegre kényszerítették: engedelmeskednie kellett egy rá erőszakolt, általa el nem fogadott társadalmi berendezkedésnek, és engedelmeskednie kellett egy külföldi hatalomnak, a Szovjetunióknak is. Ám amint úgy érezte, hogy lerázhatja ezt a kettős igát, megkísérelte. És nem ment fejle a falnak. Nem követelte a szocializmus teljes felszámolását, és nem követelte a Szovjetunióval való teljes szakítást sem. A magyar hagyományok szellemében törvényes forradalmat vívott, követeléseit egyebek közt a párizsi békeszerződés előírásaival és a hatályos magyar alkotmány rendelkezéseivel támasztotta alá. Megelégedett volna tehát egy kiegyezéssel, egy kompromisszumos megoldással.

Hogy volt-e ennek realitása? Nekem úgy tűnik, hogy volt. 1956 októberében a szovjet vezetés nem akarta elfogadni Gomulka-t a lengyel párt élén, ezért katonai lépéseket kezdeményezett. Miután azonban lengyel részről határozott hadmozdulatokkal válaszoltak, Moszkva meghátrált és tudomásul vette a helyzetet. Egyáltalán nem volt elképzelhetetlen ezért a bizonyos keretek közt maradó magyar változások elfogadtatása sem. Megerősítik ezt a Kremlben történetekről immár nyilvánosságra került jegyzőkönyvek: ezekből kiderül, hogy a szovjet vezetés október 28. és 30. között a békés megoldás, a Nagy Imre-kormány elfogadása mellett foglalt állást. Mi több, Hruscsov egy fogadáson állítólag kijelentette, elképzelhető Magyarország valamilyen formában történő finlandizálása is.

Ezért nem csak heroikus erőfeszítésük, hanem realpolitikai érzékük miatt is büszkéek lehetünk a forradalom hőseire, e nagy népmozgalom részeseire. Nem annyira rajtuk, mint inkább a Quislingeken, és egyes felkészületlen, ügyetlen külső szereplőkön múltott a dolgok kimenetele.

Voltak persze, akik a magyar forradalomban és szabadságharcban a másik oldalon álltak. Rövid távon őket, hosszabb távon azonban a felkelőket, a nép nagy többségét igazolták az események. A létező szocializmus, bár nem 1956-ban, összeomlott – nem csak Magyarországon, hanem szerte Európában és a Szovjetunióban is. Ezen a rendszeren pedig a magyar forradalom ütötte az első nagy sebet. Ebben áll a forradalom szélesebb, Magyarországon messze túlmutató jelentősége.

A forradalom e szélesebb, tágabb jelentőségének van egy olyan összetevője is, amelyről viszonylag keveset beszélünk. Magyarország nyugati megítélése rendkívül negatív, rendkívül kedvezőtlen volt a két világháború után. A kilencvenes években ma-

gam is elcsodálkoztam, amikor nyugati országok egyetemi könyvtáraiban bele-belenéztem Magyarországgal foglalkozó könyvekbe. Nem akartam hinni a szememnek, amikor olvastam a meglehetősen elfogult, és velünk szemben bizony nagyon ellenséges fejtegetéseket. Ezt a rossz megítélésünket változtatta meg alapvetően az 1956-os forradalom és szabadságharc. Nem iktatta ki a régi, ellenséges és igazságtalan előítéleteket, de melléjük állított egy világ-raszoló pozitívumot, egy példátlan hőies tettet. Vigyázzunk erre az értékre, ne engedjük, hogy belső vitáink, ki nem hordott konfliktusaink kikezdzék, felmorzsolják. Nehéz dolog ez, melyre még nem találunk jó megoldást.

Hölgyeim és uraim! Azzal, hogy 1956-ban nem sikerült leráznunk a kettős ígát, szinte felmérhetetlen károkat szenvedtünk. Engedjék meg, hogy a gazdasági károkat csupán egyetlen adattal érzékeltessem: 1948-ban, a proletárdiktatúra kezdetén Magyarország egy főre eső GDP-je 80%-át tette ki Ausztria egy főre eső GDP-jének; 1989-ben, a proletárdiktatúra végén az egy főre jutó magyar GDP már csak 42%-a volt az egy főre jutó osztrák GDP-nek (a magyar szempontból kedvező vásárlóerő-paritás szerint számolva).

Ennél is nagyobb károkat szenvedtünk el azonban lelkiekben, szellemiekben, erkölcsieinkben. Megrázó képet fest erről Csoóri Sándor az *Egy nomád értelmiségi* című írásában, mely írás – mondanom sem kell –, csak a rendszerváltozás után jelenhetett meg Magyarországon. A cikk 1978-ban született és mi, akkoriban még fiatal tanársegédek, ösztöndíjas gyakornokok ún. szamizdatban olvastuk, ha olvashattuk. Nos, Csoóri talán legfontosabb megállapítása így hangzott: „Korszakok múltak el tudatosításuk nélkül.” – Mit jelent ez? Azt, hogy a szocializmusban élve nem tudtuk, mi történik velünk, nem tudtuk, hogy minek vagyunk a részesei, hogy miben állnak korunk valóságos kérdései, problémái. Csöndre ítéltettünk, s csak néztük messziről „a valóság és az eszmék megromlott kapcsolatát”. Nem csak az utca embere, hanem az értelmiség, a magas kultúrát alkotó és fenntartó értelmiség is.

Hazugság volt az osztályrészünk: előbb az ötvenes évek „derűs, jókedvű diktatúrája”, amelyben elnyomásunk, kifosztásunk, engedelmisségre kényszerítésünk mellett azt is elvárták, hogy mindehhez mosolyogjunk, tapsoljunk, éljenezzünk; később a Kádár-korszak már beérte azzal is, ha lakatot teszünk a szánkra, illetőleg megmaradunk az ún. építő kritikánál.

A gondolkodásnak ez az előírt rendje vonatkozott a marxizmusra is. Marxot nem lehetett csak úgy szabadon értelmezni, olykor még olvasni sem. Jellemző, hogy Marx egyes műveit csak harmincéves késés-

sel publikálták magyarul, akkor sem a Marx-Engels Művei című sorozatban, hanem külön kötetben. Azokra a művekre gondolok, amelyek Nyugaton évtizedekkel korábban már óriási vitákat váltottak ki marxista-szociáldemokrata körökben. Paradox módon tehát lett volna még az ún. hivatalos ideológián belül is értékes, igen komoly muníció a létező szocializmus magyar valóságának megértéséhez, vagy ahogy Csoóri mondja, tudatosításához. De nem lehetett, vagy csak egy ideig és egy bizonyos pontig lehetett, aztán jött menetrendszerűen a kiátkozás.

Hadd mondjak el valamit a saját történetemből! Már a hetvenes évek közepe táján arra a következtetésre jutottam, hogy Marx elmélete egyfelől igazolja, másfelől viszont megkérdőjelezi a szocializmus létét. Marx eredetileg úgy gondolta – szólt az elméletem –, hogy a kapitalizmus spontán módon, a saját természetes alapzatán fejlődve, bármiféle szocializmus nélkül, közvetlenül vezet el a kommunista társadalomhoz. Ugyanakkor Marx szembesült azzal a kérdéssel is, hogy mi lesz, ha a munkások korábban hódítják meg a politikai hatalmat, mint ahogy annak eljönne az ideje. A válasz elméletileg tiszta volt: az ilyen „forradalmaknak” el kell bukniuk, hiszen nincs anyagi alapzatuk, azaz felépítményük ellentétben áll gazdasági alapzatukkal, végső soron a termelőerők fejlettségi szintjével. Mindezek ellenére Marxot azért foglalkoztatta a gondolat, hogy vajon nem tarthatja-e meg mégis a proletariátus a túl korán megszerzett politikai hatalmat, s nem használhatja-e fel a történelem – mondjuk így – felgyorsítására, a kommunizmus anyagi alapjainak gyorsított ütemű létrehozására? E második út, ahogy én láttam, sok fejlődést okozott Marxnak: egyes írásaiban kizárta ennek lehetőségét, más írásaiban nem. 1847-ben például ezt írta: „ha a proletariátus meg is dönti a burzsoázia politikai uralmát, győzelme csak átmeneti lesz, csak egy momentum lesz magának a polgári forradalomnak a szolgálatában – mint anno 1794 – mindaddig, amíg a történelem folyamatában, 'mozgásában' még nem teremődtek meg azok az anyagi feltételek, amelyek szükségessé teszik a polgári termelési mód eltörlését, s ennél fogva a politikai burzsoáralom végleges megdöntését is.”

Az idézett szövegben a mozgás szó idézőjelbe van téve, s ez utalás Hegelre. Utalás arra, hogy ez a nagy történelemelmélet nem Marx saját találmánya. Hozzátehetjük, hogy még csak nem is Hegelé, hanem Kanté. Az idős Kant történeletfilozófiai írásai vázolták fel először ennek a történelemszemléletnek a vezérfonalát, utalva a rövidített út perspektívájára is. – Lehetett ilyen kérdésekről a létező szocializmus szellemi életében vitát folytatni? Természetesen nem. A valódi elméleti kérdések helyét a propaganda, az agitáció, illetőleg a szakmai aprómunka uralta, mely

élesen elvált a valódi, a nagy és feszítő problémáktól. Ezt a szellemi mélyrepülést, ahogy én látom, azóta sem voltunk képesek kiheverni.

Hölgyeim és uraim! A filozófiai hermeneutika különbséget tesz az értelmezés, a magyarázat és az alkalmazás között, s úgy véli, a múlt műveinek, alkotásainak megértését alapvetően befolyásolja az időbeli távolság, melyet az alkalmazás eszközei nélkül nem hidalhatunk át. Mintegy párbeszédben kell állnunk a múlt vizsgált alkotásaival, jelenségeivel, s valamiképp alkalmaznunk kell az innen felénk sugárzó üzeneteket mai körülményeinkre. Ünnepi al-

kalmakkor a szónokok ezért szoktak arról beszélni, vajon mit üzen nekünk Szent István, Rákóczi vagy Kossuth és Deák.

Természetesen 1956 megértése sem képzelhető el ilyen alkalmazások, a múlt és a jelen ilyen összekötése nélkül. E tanulságok, üzenetek boncolgatására itt és most azonban már nem vállalkozhatom. Annyi mindenesetre bizonyos: „történelmileg úgy alakult,” hogy az 1956-os forradalom ötvenedik évfordulójához közeledve éppenséggel van miről gondolkodnunk.

Besseney András
egyetemi docens

A jog léte avagy lét(ezés) a jogban

A jogfilozófia alapproblémája az ontológia és az ontoonézis nézőpontjából

Πηγη δ εστι θαλασσα υδατοζ, πηγη δ αυεμοιο
Ουτε γαρ ευ υεφεσιυ γιυοιτο ... ομβριου υδωρ,
Αλλα μεγαζ πουτοζ γευετωρ υεφεωυ αυεμου τε
Και ποταμου (Xenofanész)¹

Köztudomású, hogy Adolf Hitler ki nem állhatta a jogot és a jogászokat. Egyik asztali beszélgetése során kifejtette, hogy a jog a felelősség lerázásának rendszere, továbbá – ebben meglehetősen fején találva a szöveget –, hogy a jogi tanulmányok nem életre alkalmas embereket nevelnek, hanem a felelőtlené válás iskoláját jelentik.² Jól illik ehhez egy másik kifakadása, mely szerint a jogászok „tökéletes barmok” („vollendete Trottel”) és a jogrendszer „rákos daganat” („Krebschaden”) a német nép számára.³ 1937 november 23-án Sonthofenben mondott titkos beszédében meg kijelentette, hogy a jog végső lényegét a hatalomban látja.⁴ A széles klasszikus műveltséggel aligha rendelkező Führer bizonyára nem sejtette, hogy már Titus Livius úgy jellemezte a római harcosokat, hogy meggyőződésük szerint „jogukat a fegyvereikben viselik és mindent megszerezhetnek maguknak az erős férfiemberek” („se in armis ius ferre et omnia fortium virorum esse”).⁵

A joggal gátlástalanul visszaélők és a jogban csalódottak számára minden korban úgy tűnhet, a jog csupán a hatalom eszköze, a hatalomgyakorlás ideológiailag becsomagolt módja. Hogy ez valóban így van-e vagy sem, mindenestre létkérdés a jog számára az emberiség történelme folyamán.

I. A jog az ontológia nézőpontjából

A jogfilozófia alapproblémája: mi a jog?, miként lehet meghatározni a jog lényegét? Ontológiailag ez szorosan összekapcsolódik a jog létevel, a jog létezmódjával. Az ontológia szerint ugyanis csak az létezik, ami vala-mi, amiről meg lehet mondani, hogy micsoda, aminek tehát meghatározott léttartalma van. A lét ugyanis az ontológia felfogása szerint

mindig és szükségképpen egy léttartalmitag meghatározott létező – vala-mi – tényleges fennállása, valósága. Ami nem vala-mi, az szükségképpen sem-mi, márpedig nyilvánvaló, hogy a semmi nincs, nem létezik. A tényleges fennállás, a létezés szükségszerű előfeltétele a léttartalmitag meghatározottság, a vala-mi.

A létező ehhez képest két összetevőből áll: a léttartalmitag meghatározottságából és tényleges fennállásának tényéből, a létezéséből, valóságából. Minden létező létezési módját nyilvánvalóan a léttartalmitag, a misége határozza meg. A kályhacső egy henger formájú fémdarab, létezési módja tehát szükségszerűen anyagi. Ehhez képest meghatározott hosszúságának, külső és belső átmérőjének, súlyának, színének, kémiai összetételének, elektromos vezetőképességének stb. kell lennie. Püthagorász tétele ezzel szemben egészen más jellegű létező: egy geometriai összefüggés, eszmei valóság, amelynek semmilyen anyagi jellemzője nincsen. Ha felírom a táblára a tétel ismert algebrai formuláját, a táblán elhelyezkedő meghatározott formát alkotó, fehér krétapor nyilván nem Püthagorász tételének létezési módja.

Visszatérve a jog problémájára, nyilvánvaló, hogy a jog létezési módja is attól fog függni, hogy mi a jog, miként határozzuk meg a jogot. Ez pedig köztudomásúlag sikamlós kérdés. Némi iróniával jegyzi meg Kant (1724–1804), hogy a jogászok még mindig keresik a jog meghatározását („Noch suchen die Juristen eine Definition zu ihrem Begriffe vom Recht”).⁶ Másutt meg azt a megjegyzést teszi, hogy a jogászokat nem a jog meghatározása érdekli valaképpen, nem arra a kérdésre keresnek választ, hogy mi a jog (*quid sit ius*), hanem sokkal inkább arra, mi a jogi megoldás adott helyzetben, adott jogesetben (*quid sit iuris?*).⁷

Ez a két kérdés persze igen szorosan összefügg. A jog meghatározására a jogbölcselet története során született válaszok lényegében akörül forognak, miként lehet választ találni a második kérdésre, a *quid sit iuris?* kérdésre. S mivel az ember szellemi képességeinek hagyományosan két fajtáját, a megismerőképességet és az akaróképességet különböztetjük meg, érthető, hogy a jogra nézve is kétfajta meghatározás született, egy *kognitivist*a és egy *volitivist*a.

1. A természetjogtan mint kognitivismus

A kognitivist megközelítés szerint a *quid sit iuris?* kérdésre az ember megismerőképessége révén – mint megismerő alany – találhatja meg a megfelelő választ. Feladata tehát lényegében abban áll, hogy alaposan vizsgálja meg a kérdéses esetet, azokat az összefüggéseket, amelyek az esetben szereplő létezők lényegi-léttartalmitag meghatározottságai között fennállnak, ezek logikai és axiológiai (értéktani) vonatko-

zásait, majd ezek alapján fedezze fel, olvassa ki magából a problémából a helyes megoldást. Mivel minden ember lényegi meghatározója, hogy születésénél fogva szabad és egyenlő, ezért minden értelmesen gondolkodó ember számára nyilvánvaló, közvetlenül belátható, hogy a rabszolgaság intézménye összeegyeztethetetlen az ember lényegével. Egy emberi személy nem állhat egy másik tulajdonában, egy emberi személyt nem tarthat egy másik a tulajdonában, nem gyakorolhat fölötté életre-halálra kiterjedő hatalmat (*potestas vitae ac necis*). Egyéb élőlények és vagyontárgyak fölött persze már teljhatalmat gyakorolhat az ember, hiszen ontológiailag nála alacsonyabb rendű létezőkről van szó.

A jog alapvető és meghatározó elvei, követelményei tehát közvetlenül beláthatók, evidensek a kellően nyílt emberi értelem számára, mivel a dolgok természetéből, a létezők – elsősorban az ember és az emberi életviszonyok – lényegéből következnek. Ez az ókortól napjainkig érvényesülő, patinás jogbölcseleti irány, a *természetjogtan* tanítása. A jog alapvetően *természetjog* (*ius naturale, ius naturae, φυσει δικαιοιν*), az ember, az emberek közötti kapcsolatok és az ezekben előforduló dolgok természetében rejlik, ezekben adott. Az embernek józan értelmi megismerő- és értékelőképességével kell magukból a dolgokból, az esetekből kihámozni a jogot. Szent Pál apostol szerint is az emberek szívébe van írva a természettörvény, mutatja ezt, hogy a pogányok, akiknek nem adatott meg a törvény, mégis a természetnek megfelelően követik a törvény alapvető előírásait ('οταν γαρ εθνη τα μη νομου εχοντα φυσει τα του νομου ποιωσιν ... ενδεικνυνται το εργον του νομου γραπτον εν ταις καρδιαις αυτων, Rom. 2,14-15).

A jog létezési módja mármmost a természetjog szerint maga a realitás: a jog egyszerűen azáltal létezik, hogy az emberi életviszonyok lényegi-lét-tartalmi meghatározottságaiknak, természetüknek megfelelően fennállnak, lebonyolódnak. A vevő fizet a megvett áruért, az ember nem sérti meg a másik személyét, nem rongálja meg vagyont, nem fosztja meg értéktárgyaitól, ha elveszett holmit talál, őrizetbe veszi és adandó alkalommal visszaszolgáltatja annak, akit megillet. Mindez természetes, magától értetődő. A természetjogtan nem zárja ki persze, hogy az ember saját elhatározása alapján is alkothat normákat. Ez a *tételezett*, azaz *pozitív jog* (*ius positivum > ius positum > a verbo pono, ponere, posui, positum = tenni, helyezni, állítani*). Csakhogy ez a tételezett jog nem lehet ellentétben a természetjoggal, különben a természetjog alapján érvénytelennek kell tekinteni. Főképpen annyiban van létjogosultsága a pozitív jognak, amennyiben a természetjog érvényesülését mozdítja elő. Így az államnak nyilvánvalóan ki kell építenie egy alkalmas igazságszolgáltató, sőt kényszerítő

apparátust is, hogy legyenek bírák, tisztviselők, akik a dolgok természetének megfelelő, jó és helyes döntéseket hoznak, továbbá olyan erőszakszervek is, amelyek ezeknek a döntéseknek érvényt szereznek az érintettek meggyőzésének sikertelensége esetén.

Klasszikus tömörséggel fejezi ki a természetjogtan jogontológiai felfogását Aquinói Szent Tamás (1224–1274) meghatározása, mely szerint a jog nem maga a törvény, hanem annak tényleges megvalósulása a való életben: ... *hoc nomen ius primo impositum est ad significandam ipsam rem iustam*.⁸ A *res* szó itt nyilván nem fizikai dolgot, vagyont, hanem emberi magatartást, emberek közötti – átmeneti vagy tartós – kapcsolatot, életviszonyt jelent, amelyben a felek megfelelő módon járnak el. Ilyen lehet egy korrekt módon lebonyolított szerződési viszony, munkatársi kapcsolat, egy jószomszédi viszony, egy bevált házasság (*bene concordans matrimonium*). Ugyanezt a felfogást képviseli a középkor egy másik szellemóriása, Dante Alighieri (1265–1321) is. Szerinte a jog az emberek mint személyek közötti valóságos kapcsolat, viszony, amelynek megfelelő fenntartása az emberi közösség épségben való megőrzését biztosítja, ennek hiánya viszont aláássa a közösséget: *ius est realis et personalis hominis ad hominem proportio, quae servata hominum servat societatem, et corrupta corrumpit*.⁹

2. A jogpozitivizmus mint volitivizmus

De meg lehet-e találni minden esetben kellő bizonyossággal és meggyőző erővel a választ a *quid sit iuris?* kérdésre az előforduló lényegiségek pontos megismerésével, mérlegelésével és értékelésével? Miből adódik egyáltalán, hogy „természetesnek”, belsőleg evidensnek, közvetlenül beláthatónak tartunk bizonyos eljárásokat? Nem egyszerűen abból, hogy társadalmi környezetünk túlnyomó többsége által rendszerint gyakorolt, ennek folytán belénk nevelt, belénk ivódott magatartásmintákról van szó? A lényegiségek valóságával és megismerhetőségével szemben agnosztikus a *volitivista* felfogás, de különösen azt vonja kétségbe, hogy a társadalomban mindenki számára valóban beláthatók a természetjog önmagukban beláthatónak tekintett elvei. Nézete szerint az ún. természetjogi elvek is csak történetileg és társadalmilag relatív értelemben tekinthetők érvényesnek. Míg a rabszolgaságot ma már valóban jóformán mindenki az ember természetével ellentétesen tartja, az ókorban éppen fordított volt a helyzet: egy szűk, kritikus értelmiségi rétegen kívül a társadalom óriási többsége normálisnak, természetesnek tartotta és ennek megfelelően élt is a rabszolgaság intézményével. Köztudomású, hogy a klasszikus római jogászok is meglehetősen hipokrita magatartást képviseltek a rabszolgasággal kapcsolatban. Ulpianus

nyíltan elismeri, hogy a természetjog szerint minden ember egyenlő, következésképpen nyilván szabad is (... *quod ad ius naturale attinet, omnes homines aequales sunt*, D. 50,17,32). Florentinus pedig kifejezetten leszögezi, hogy a rabszolgaság ellentétes a természettel (*Servitus est constitutio iuris gentium, qua quis dominio alieno contra naturam subiicitur*, D. 1,5,4,1 = I. 1,3,2).¹⁰ Ezen túlmenően azonban láthatólag semmi kifogásuk nincs a rabszolgaság intézményével szemben, amely széles körben elterjedt korokban a *ius gentium* alapján. De ugyanez áll a hitbuzgó katolikus Jusztiniánusz császárra is.¹¹

A természetjog tehát voltaképpen maga is – történelmileg változó – pozitív jog. Amit régóta gyakorolunk és széles körben tapasztalunk magunk körül, azt nyilvánvalóan helyesnek érezzük, de csak azért, mert ehhez szoktunk hozzá, ebben nevelődtünk, ezzel azonosultunk. *Quod volumus libenter credimus*. Minden jog – így végeredményben a természetjog is – akaratú tételezés folytán jön létre, tehát pozitív jog. Ez a *pozitivizmus* felfogása.

Persze az akaratnyilatkozattal jogot tételezőnek megfelelő háttérrel kell rendelkeznie, hogy akaratát valóban komolyan lehessen venni, jognak lehessen tekinteni. A pozitívizmus szükségesnek tartja, hogy a jogot tételező mögött olyan hatalom álljon, amely képes akaratának kikényszerítésére az ellenszegülőkkel szemben. Ezért a pozitívizmus egyedül és kizárólag az állam által alkotott jogot, az állami jogot ismeri el. Kizárólag e mögött áll ugyanis szuverén hatalom: egy adott terület népessége fölötti, legfőbb politikai hatalom. Mivel a katolikus egyház nem rendelkezik szuverén politikai hatalommal – kivéve a Vatikán államot, amennyiben az Apostoli Szentszék szuverén fennhatósága alatt álló területnek tekintjük, tehát valamiféle „egyházi államnak” –, a kánonjogot az állam nem ismeri el magára nézve kötelezőnek. Ez nyilvánul meg pl. abban, hogy az állam nem ismeri el – konkordátum erre irányuló rendelkezése hiányában – a kánonjog szerint érvényesen megkötött házasságokat, elismer viszont érvényesnek olyan házasságokat, amelyek a kánonjog szerint érvényesen nem állnak fenn. A pozitívizmus a jogot az állam monopóliumának tekinti, ezért etatizmusnak is nevezhetjük.

Létezési módját tekintve a pozitívizmus szerint a jog nem lehet más, mint a hatalom megnyilatkozása, aktusa. Nem a valóságos élethelyzet a maga dinamikus fennállásában, hanem a hatalom eljárása, beavatkozása az élet és az emberek dolgaiba. Ez az aktus két síkon valósulhat meg: pszichikai síkon és az effektivitás síkján. Pszichikai síkon valósul meg az általános jogszabályok meghozatala és kihirdetése esetében. Az általános előírásokon alapuló konkrét aktusok – ítéletek, határozatok, utasítások, paran-

csok – az előzőekhez képest már az effektivitás síkját jelentik. Ugyanakkor még ezek is a pszichikai síkhoz tartoznak a bírósági végrehajtó, a hóhér, a börtönőr, a gumibotjával „intézkedő” rendőr által megvalósított effektivitáshoz képest.

Ha az effektivitás síkját egyszerűen realitásnak nevezzük, akkor eljutunk az angolszász világban „realizmusnak” (realism) nevezett szociológiai pozitívizmushoz, amely a tényleges hatalomgyakorlás aktusában látja a jog lényegét. Eközben persze nagymértékben háttérbe szorítva ezen aktusok normatív feltételeinek jelentőségét. Másrészt a ’realism’ kifejezés annyiban is félrevezető, hogy az európai filozófiatörténetben a ’realizmus’ az Arisztotelész és Szent Tamás által képviselt ismeretelméleti-metafizikai – mondhatni onto-gnózeológiai – irányzatot jelenti, mely szerint az érzékelhető dolgokban valóságosan benne van azoknak az értelem által fogalmilag megragadható, érzékfölötti lényege (*εἶδος, essentia*) mint alapvetően meghatározó, metafizikai összetevő.

Míg a pozitívizmus oldaláról szemlélve – mint láttuk – pozitív jognak tekinthető a természetjog is, a természetjogi felfogás alapján meg természetjognak tekinthetjük a pozitív jogot is. Hiszen mi sem természetesebb annál, mint hogy engedelmeskedünk egy szuverén hatalom parancsainak, mivel ellenkező esetben ki vagyunk téve a kíméletlen szankcióinak. Ha elmulasztom befizetni az előírt parkolási díjat, megnézhetem, mekkora bírságot sóznak a nyakamba. Megint egy másik oldalról tekintve viszont a természetjog is végeredményben pozitív jog. Hiszen a természetjog mögött ott van a teremtő Isten akaratata: Isten nemcsak elgondolja és helyesli az általa teremtett természet rendjét, hanem nyilvánvalóan akarja is, hogy a teremtmények kövessék azt. Mindhatóságánál fogva pedig rendelkezik elég hatalommal, hogy igazságosan megbüntesse az akaratával szembeszegülőket. Így a természetjog is egy – abszolút, világgal felett álló – szuverén hatalom akaratata.

3. A normativizmus

Ez a nyálkás, nyúlós gondolati massa, amelybe természetjogtan és jogpozitívizmus öszezgyűrődik, nem indokolatlanul váltott ki intellektuális fanyalgást a *normativizmus* legnagyobb nevű képviselőjében, Hans Kelsenben (1881–1973). Kelsen – feltehetőleg az ógörög Hérakleitosz megállapítását szem előtt tartva: *αυη ψυχη σοφωτατη και αριστη*¹² – „száraz” és tiszta gondolatokkal akarta kivezetni a jogtudományt abból a szellemi csödből, amelybe került. Álláspontja szerint a jogot nem lehet azonosítani a realitással, sem a metafizikai-termetjogi, sem a pszichológiai, sem a szociológiai realizmus értelmében vett realitással. A jog mindenfajta realitástól

toto caelo különböző kategória, *normativitás*. A 'jog' szót szabatosan egyedül és kizárólag a jogi normákra, ill. ezek hierarchikusan tagolt rendszerére, a jogrendszerre lehet alkalmazni. Ha jogi normákon kívül egyéb entitásokra is alkalmazzuk a 'jog' szót – pl. jogviszony, jogalany, jogi személy, jogképesség, anyai jog, jogi aktus, joghatás stb. –, tisztában kell lennünk azzal, hogy ez pusztán átvitt értelmű, metaforikus beszédmód. Az említett jelenségek ugyanis valójában nem egyebek, mint jogszabályok meghatározott szempontok szerint összetartozó csoportjai. A jogtudomány tárgyát egyedül és kizárólag a jogszabályok képezhetik. A jogtudós *ex professo* – hivatásának megfelelő feladatkörén belül – csupán *de lege lata*, a hatályos jogszabályokról, azok tartalmáról, a jogrendszerben elfoglalt hierarchikus helyzetéről és ezzel összefüggésben értelmezéséről beszélhet. Annak megítélése, hogy a hatályos jogszabályok megfelelnek-e bizonyos értékeknek – főként az igazságosság, a méltányosság, a közjó, az emberi személy méltósága és szabadsága értékének –, nem a jogtudós, hanem a jogfilozófus feladata. Hasonlóképpen a jogszabály társadalmi hatásainak vizsgálata, ill. előrejelzése a jogszociológus, alkalmas javaslatok kidolgozása új jogszabályokra *de lege ferenda* a jogpolitikus kompetenciájába tartozik.

A jog sajátos világa, a jogi normák rendszere ugyanis Kelsen felfogása szerint légmentesen el van zárva a társadalmi-politikai valóságtól, de az erkölcsi-vallási értékek világától is. Kelsen a normativizmus nevében a leghatározottabban szembeszáll mind a természetjoggal, mind a korábbi jogpozitivizmussal: felfogása szerint sem erkölcsi-vallási értékek, ideálok, sem társadalmi-politikai hatalom nem generálhat jogszabályt, jogi normát. Az említett irányzatok azt a súlyos elvi-szemléleti hibát követik el, hogy a jogi normativitás (*Sollen*) világán kívül eső létből (*Sein*) kívánják levezetni a jogot: *Ex facto ius oritur*. Ez pedig Kelsen szerint lehetetlen. A jogi normák eszmeileg zárt világába, a *Sollen*-szférájába nem lehet betörni a létből, a *Sein*-szférájából. Abból, hogy egy magatartás emberileg tisztességes, erkölcsileg értékes, dicséretes, még nem következik, hogy jogilag kötelező, mint ahogyan abból sem, hogy egy politikai erőnek sikerül fennhatósága alá vonni egy bizonyos területet és népességet, még egyáltalán nem következik, hogy parancsai jogilag kötelezőknek tekintendők. Későbbi írásaiban Kelsen nem csupán a jogalkotás, hanem a jogalkalmazás területén is következetesen érvényesíteni kívánja *Sein* és *Sollen* radikális szétválasztását. Így jut el a normatív szillogizmus elutasításához: egy általános normából és egy tényállásból nem lehet logikailag helytálló következtetéssel egyedi normát levezetni.¹³

Kelsen alaptétele tehát: *ex facto ius non oritur, ex*

iure ius oritur. Jogi norma csak jogi normából keletkezhet. Mégpedig oly módon, hogy a jogi normák hierarchikus rendszerében van olyan felsőbb norma, amely felhatalmazást ad a kérdéses norma megalkotására. Így egyedi normák – bírói ítéletek, hatósági határozatok, munkahelyi vagy rendészeti utasítások, előljárói parancsok – csak törvények, rendeletek, általános központi normatívák alapján és azok keretein belül bocsáthatók ki érvényesen. Ha tehát Rózsa Sándor irdatlan mordállyal a kezében felszólítja a feltartóztatott delizsánsz reszkető utasait, hogy adják át értékeiket, ennek a felszólításnak nyilvánvalóan nincs normatív alapja, érvényes normaként nem illeszkedik bele a jogi normák rendszerébe. Ha viszont a bírósági végrehajtó elhajtja egyetlen tehenemet, mert a rettenetesen rossz termés miatt nem tudtam esedékes tartozásomat törleszteni a banknak, ennek már megvan a normatív alapja a jogerős bírói ítéletben, ill. azon törvényi rendelkezésekben, amelyek alapján a bírói ítélet mint érvényes egyedi norma létrejött. (Kelsennek az a felfogása, hogy az egyedi norma általános normák alapján keletkezik, természetesen nincs ellentétben azzal a felfogásával, mely szerint az egyedi normát nem lehet logikai szillogizmus útján levezetni az általános normából és a tényállásból mint premisszákból.)

Míg az egyedi normák kibocsátásának alapját az általános normák képezik, az általános normákét az alkotmány mint legfőbb törvény, alaptörvény. De min alapszik az alkotmánytörvény, miért kell kötelező erőt tulajdonítanunk az alkotmánynak? Láttuk, hogy a pozitívizmus, ill. a természetjogtan itt eltérő megoldásokat kínál. A pozitívizmus szerint az alkotmány kötelező erejének alapja egyszerűen az a tény, hogy a szuverén hatalom birtokosa elhatározza, alkotmányt hoz létre, és ezt meg is valósítja. A természetjogtan szerint pedig – eltekintve attól, hogy a legfőbb hatalom birtoklásának ténye már önmagában Isten akaratát jelzi, amint Jézus elismeri Pilátussal szemben (Jn. 19,11), majd Pál apostol ugyanerre figyelmezteti a római híveket (Rom.13,1) – az alkotmány azokon a legfőbb szociáletikai értékeken és elveken nyugszik, amelyek minden békés és rendezett emberi együttélés alapját képezik és amelyeket az alkotmány – kifejezetten vagy legalábbis hallgatólagosan, értelemszerűen – elismer és védelmébe vesz. A természetjog szerint tehát *ex iustitia ius oritur*.

Kelsen számára persze egyik út sem járható. Hiszen mind a szuverén államhatalom, mind az 'igazságosság' címszó alatt hagyományosan összefoglalt szociáletikai értékek metajurisztikus tényezők az ő szemében. De nyilván a normák hierarchikus rendszerében sem lehet elmenni a végtelenig – a *regressus in infinitum* logikai képtelenség lenne. Ezért Kelsen ahhoz a (látszat)megoldáshoz folyamodik, hogy feltéte-

lez egy alapnormát (*Grundnorm*), amely előírja, hogy a történelmileg első alkotmány kötelező, tehát érvényes jogi norma.¹⁴ A tételezett jogból (*ius positum*) így eljut a feltételezett joghoz (*ius suppositum*), amelyről saját maga is kénytelen elismerni, hogy nem emberi tételezés műve, tehát tulajdonképpen természetjogi norma.

Valóban kielégítő megoldásnak lehet-e tekinteni ezt az elgondolást? Aligha vonható kétségbe, hogy itt Kelsen logikailag hallatlanul koherens gondolatmenetének Akhillész-ínjáról van szó. Mint-ha Münchhausen báróhoz hasonlóan saját copfjánál fogva próbálná meg kihúzni magát a talpa alatt süppedő mocsárból a normativizmus nagymestere. Az alapnorma feltételezése azért szükséges, hogy valamely állam tételezett jogát – alkotmányát, törvényeit, rendeleteit, bírósági ítéleteit, közigazgatási szervei határozatait – kötelező jogi normának lehessen tekinteni. Ellenkező esetben pusztán a hatalmat gyakorló akaratát kifejező parancsnak kellene tekinteni, amint még John Austin (1790–1859), az *analytical jurisprudence* megalapítója teszi.¹⁵ De mi tiltja meg nekünk, hogy – az alapnorma feltételezése helyett – pusztán parancsokat, imperatívuszokat lássunk a kérdéses megnyilatkozásokban? Kelsen maga is elismeri, hogy nem tiltja meg senkinek semmi, hogy az államot egy Rózsa Sándorénál lényegesen nagyobb méretű rablóbandának tekintse, amelynek parancsai jogilag nem kötelezőek, szemrebbenés nélkül át lehet hágni őket, ha az ember érdeke történetesen úgy hozza, akár a realista Oliver Wendell Holmes ismert figurája, a *bad man*.

Kelsen tehát – Kanttal szemben – már felismeri, hogy a jogi norma sajátos, belső értelme arra irányul, hogy a címzett belássa annak jogi jellegét és ennek megfelelően önként kövesse. Kant ezzel szemben még úgy véli, a jogi norma szempontjából teljesen közömbös, vajon belső meggyőződésből vagy enélkül, pusztán a szankciótól való félelmükben követik az emberek. Kelsen felfogásával szemben viszont indokoltnak tűnik a kérdés, az egyén önkényére lehet-e bízni, hogy jognak tekinti-e a jogot vagy nem. Ha az egyén döntésétől függne, kötelező-e rá nézve a jog vagy sem, akkor a jognak önmagától nem lenne kötelező ereje, a jog nem lenne jog. Ez csak úgy kerülhető el, ha az alapnormát tartalmilag kiegészítjük, kibővítjük, hogy egyetlen értelmesen gondolkodó ember se utasíthassa vissza elfogadását. A kiegészítés viszont megint csak két irányba történhet, a pozitívizmus és a természetjog irányába. Vagy azt mondjuk – s Kelsen is ezt teszi –, hogy egy hatalmának effektív érvényesítésére képes állam alkotmánya kötelező, tehát az ún. *effektivitási elv* bevitelével az alapnormába visszatérünk a pozitívizmus talajára. Vagy pedig azt mondjuk, hogy az az alkotmány

kötelező, amely meggyőző módon elismeri és védi a természetjog alapelveit és értékeit. Ezzel nyilvánvalóan a természetjogtan álláspontjára jutunk vissza. A kétféle kiegészítés persze egyszerre, egymás mellett is alkalmazható, amint René Marcic teszi: egy hatalmának effektív érvényesítésére képes állam alkotmánya akkor és annyiban kötelező, amikor és amennyiben elismeri és védi a természetjog hagyományos alapelveit és értékeit.¹⁶ De ezzel lényegében feladjuk a normativizmust: az alapnorma immár nem a jogrendszer önálló tartópillére, hanem pusztán közvetítő, utaló norma az effektív hatalom vagy egy ideális értékrendszer fennállásának tényére. Valójában már ezek a tények alapozzák meg a jogrendszert, tehát visszazökkenünk abba a kátyúba, ahonnan ki akartunk kászálódni: *ex facto ius oritur*.

De a normativizmus nemcsak a jog keletkezését, annak rendeltetését, érvényesülését sem tudja kielégítő módon megmagyarázni. Ha ugyanis a jog mint norma kizárólag a *Sollen* világába tartozik, annak megvalósítása vagy megsértése a *Sein* világában semmit sem ad hozzá a jog sajátos normatív létéhez, ill. semmit sem vesz el ebből a normatív létből, amit Kelsen *Sollensein*-nak nevez.¹⁷ Ha a jog mint tiszta normativitás nagyon jól megvan a *Sollen* világában, akkor tulajdonképpen miért kell megvalósítani, követni a *Sein* világában?

Nyilvánvaló, hogy a jog nem *Sollensein*, a *Sollen* pusztán kijelentése, érvényessége, eszmei fennállása, hanem sajátos belső értelmének megfelelően *Seinsollen*, rendeltetését egyedül a valóságban tölti be, a valóságban válik teljessé, ér el önmagához. A jogot mint olyat nem meríti ki a pusztán normativitás, nem szorítható bele a 'kellés' (*Sollen*) világába, csak megvalósulva, elérve a *Sein* világot jut el önmaga teljes valóságához. Nyilván ezt az összefüggést kívánja érzékeltetni Szent Tamás megállapítása: a törvény önmagában még korántsem azonosítható a joggal, csupán annak egy meghatározása, kifejezése (*lex non est ipsum ius, proprie loquendo, sed aliqualis ratio iuris*).¹⁸ A norma önmagában még nem képezi a jog teljes valóságát, mint ahogyan a tervrajz, a makett sem képezi a teljes valóságát az épületnek, amelyet modellszerűen megjelenít. Ahogyan az épület akkor válik teljes valósággá, ha felépítik, a norma akkor válik a jog teljes valóságává, ha rendelkezésének megfelelően járnak el. Nyilvánvalóan a jog alapvető megrövidülésének, sőt megghiúsulásának éreznénk, ha a különösen nagy összegre elkövetett sikkasztás miatt jogerősen nyolc évi szabadságvesztésre ítélt az ítélet meghallgatása után udvariasan megköszönné a tisztelt bíróságnak az ügyével kapcsolatban végzett, fáradságos munkáját – a mintegy háromezer oldalra rúgó perirat áttanulmányozását, huszonhét tanú és három szakértő meghallgatását –, majd átvonul-

na a bírósággal szemközti pubba sörözni. Hiszen a jog azáltal, hogy az általános normák alapján egyedi norma – jogerős bírói ítélet – keletkezett, befejezte működését, szabályszerűen létrejött a norma, amely kimondja, hogy az elítéltnak nyolc esztendő t börtönben *kell* eltöltenie. Hogy a jog korántsem korlátozható a *Sollen* világára, hanem nagyon is átnyúlik a *Sein* világába, nem pusztán *Sollen*, hanem – Kelsen hivatkozott megállapításával szöges ellentétben – *gesolltes Sein* is, kézzelfoghatóan kiderül a fenti példa abszurditásából.¹⁹

4. A jog formális és materiális meghatározása

Végeredményben tehát elmondhatjuk, hogy a normativizmus által adott meghatározás a jogról teljesen formális jellegű: jog mindaz, ami jogi normaként, jogi norma alakjában jelenik meg számunkra. Ezen formai kritériumon túl a normativizmus elutasít minden tartalmi kritériumot. A jogszabály tartalmára vonatkozóan semmilyen közelebbi feltétel, sajátosság, követelmény nem határozható meg, a jogszabályt tartalmától függetlenül érvényesnek kell tekinteni, ha szabályosan keletkezett és ennek folytán beletartozik az érvényes jogi normák rendszerébe. Ez a normativista jogmeghatározás így alapvetően csonka: csupán a jog fogalmának terjedelméről – extenziójáról, referenciájáról, denotációjáról – van szó: ez az érvényes jogszabályok összessége. Nincs szó viszont a fogalom tartalmáról, voltaképpen jelentéséről – intenziójáról, konnotációjáról. Valahogy úgy vagyunk ezzel, mintha ember lenne minden élőlény, amelynek emberi neve van. Ha tehát nősténycimpánzomat Katának, boxeromat Bandinak nevezem, embernek kellene tekinteni őket, nem is beszélve papagályomról, amelynek Pityu a neve.²⁰ Ha a névhasználat szabályai szerint egy megnyilatkozást szabályszerűen nevezünk törvénynek, rendeletnek vagy ítéletnek, akkor tartalmától függetlenül jognak is kell tekinteni.

Lényegében materiális meghatározást ad ezzel szemben a jogról a természetjogtan. A jog alapvetően valamilyen szociális érték tartalom: az, ami jó, helyes, hasznos, igazságos, megfelel a közjónak, az egyének méltányolható érdekének, az emberi személy veleszületett méltóságának, szabadságának, autonómiájának. Ez az érték tartalom önmagában biztosítja is magának a normatív formát: ami jó és helyes, az nyilvánvalóan követendő, ami rossz és helytelen, az nyilvánvalóan kerülendő. Amint Szent Tamás mondja: *bonum est faciendum et prosequendum, et malum vitandum*.²¹ Tőle – az angyali doktortól – származik a jognak egy valóban angyalian tiszta meghatározása: a jog nem más, mint az igazságosság érényének megfelelő cselekvésmód a külső világban, az

igazságosság tárgya: *ius est obiectum iustitiae*.²² Minden fenntartás nélkül elismerhetjük azonban, hogy itt a középkor legnagyobb keresztény teológusa teljes mértékben az ókori pogány, római jogtudósokat követi. Hiszen Iuvenius Celsustól származik a jog klasszikusan tömör, magasrendű jogász hivatástudatról tanúskodó meghatározása, mely szerint a jog a jó és a méltányos művészete: *ius est ars boni et aequi* (D. 1,1,1 pr.).²³ A klasszikus jogtudomány enciklopédikus összefoglalója, Domitius Ulpianus pedig kezdőknek írt tankönyve elején egy valószínűleg nem komolyan szánt etimológiai magyarázat révén igyekszik hallgatóiba súlykolni, hogy a jog az igazságosságból származik. Látszólag a *ius* szó eredetét vezeti vissza nyelvileg a *iustitia* szóra (*... est autem a iustitia appellatum*, D. ibid.), mivel a maga korában a sztoikus filozófia hatására elterjedt nézet volt, hogy a szavak által megjelölt fogalom lényegét a szógyök tartalmazza. Valószínűleg korábbi tanulmányaik során ezt hallották hallgatói is, s most a mester – ügyes pedagógiával – korábbi ismereteikre alapozva akarja meggyőzni őket a maga igazságáról. Ez pedig nyilvánvalóan nem nyelvészeti, hanem jogbölcseleti igazság: a jog alapja, eredete, kezdete az igazságosság.²⁴ Ezt olvassa ki belőle a legnagyobb középkori glosszátor, Accursius is, aki – szuggesztív erejű képet alkalmazva – a jog szülőanyjának nevezi az igazságosságot: *Est autem ius a iustitia, sicut a matre sua, ergo prius fuit iustitia quam ius*. De hogy az igazságosság mint a jogot megalapozó szociális eszmény ne lójon teljesen a levegőben, Ulpianus hamarosan egy átfogó, tartalmi meghatározást ad róla. Eszerint az igazságosságnak, ill. a belőle fakadó jognak három alapkövetelménye van: éljünk tisztességesen, becsületesen, ne ártsunk másnak és kinek-kinek adjuk meg, ami neki jár (*Iuris praecepta sunt haec: honeste vivere, alterum non laedere, suum cuique tribuere*, D. 1,1,10,1). A mester itt nyilván megint retorikai tanulmányaikból már ismert anyagot kíván tanítványai emlékeztetébe idézni. A jog három alapkövetelménye ugyanis, amelyet Ulpianus említ, feltehetőleg a maga korában elterjedt, sztoikus és peripatetikus elemeket vegyítő vulgárfilozófiából származik. A *honeste vivere* a természetnek megfelelően élni (*ὁμοιολογουμενωζ τη φυσει ζην*) sztoikus alapelv romanizált változatának tűnik. A *suum cuique tribuere* láthatólag az arisztotelészi osztó igazságosság, az *alterum non laedere* pedig az arisztotelészi kiegyenlítő igazságosság elvét tartalmazza.²⁵

Nem meglepő persze, hogy Kelsen – és általában a természetjogot elutasító jogászok – az effajta materiális jogmeghatározásokat üres retorikai formulának (*Leerformel*), hangzatos szóvirágnak tekintik csupán, amelyek jogász értelemben teljesen semmitmondóak, hasznavehetetlenek. Hiszen honnan tudhatná a konkrét esetet elbíró jogász, hogy mi a jó, a helyes,

a tisztességes, az igazságos az adott helyzetben, ha nem a tárgyi jogszabályokból, amelyek előírásokat tartalmaznak az adott esetre vonatkozóan? A jóakarat, ha hiányoznak a megfelelően kidolgozott, pozitív jogszabályok, önmagában édeskevés.²⁶

Ezzel a szkepticizmussal szemben veszi védelmébe Ulpianus formuláját a közelmúltban a kiváló romanista, Wolfgang Waldstein.²⁷ Bőséges apparátussal felvértezett érvelése kiegészíthető lenne azzal, hogy az antik püthagoreus-sztoikus felfogás szerint a sarkalatos erények – köztük az igazságosság – nem csupán jóakaratot tételeznek föl, hanem értelmi belátást is. Meggyőző forrásidézetekkel támasztja ezt alá Félix Senn. Így a sztoikus iskola alapítója, Zénó szerint valamennyi sarkalatos erény – mind az okosság, mind a mértékletesség, mind az igazságosság, sőt még a bátorság is – helyes felfogást, értelmi belátást (*επισημη*) és tényleges cselekvést, gyakorlati megvalósítást (*τεχνη*) foglal magába: *φνορησιν μεν ουν και σωφροσυνην και δικαιοσυνην και ανδρειαν επισημαζ ειναι τινων και τεχναζ*.²⁸ Az igazságosság egyrészt felismerést, tudást jelent, hogy képesek legyünk meghatározni, kinek-kinek mi jár: *δικαιοσυνη δε επισημην απονεμητικην τηζ αξιαζ εκαστω*, másrészt meg ennek gyakorlati kivitelezését.²⁹

Kelsent az igazságosság pusztán akarati jellegével kapcsolatban valószínűleg Ulpianus ismert meghatározása vezetni félre, mely szerint az igazságosság szilárd, sosem múló akarat, hogy kinek-kinek megadjuk, ami neki jár: *Iustitia est constans et perpetua voluntas ius suum cuique tribuendi* (D. 1,1,10 pr.).³⁰ Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni, hogy ebben a meghatározásban, amely kizárólag az igazságosság akarati jellegét hangsúlyozza, annak tárgya nem egyszerűen *suum cuique tribuere*, hanem *ius suum cuique tribuendi*. Mivel a *gerundium genitivusa* (= *tribuendi*) egyenértékű a főnévi igenéssel (= *tribuere*), ez a különbség elhanyagolható. Annál kevésbé hanyagolható el viszont a *ius* főnév előfordulása a két névmásból – egy birtokos és egy határozatlan névmásból – álló *suum cuique* kifejezés előtt. Ez ugyanis nyilvánvalóan arra utal, hogy Ulpianus lelki szemével, amikor ezt a meghatározást megfogalmazta, a jogszolgáltató magisztrátus mint megtettesült igazságosság – *δικαιον εμπυχον* – képe lebegett. Az ő feladata ugyanis, hogy minden részrehajlástól mentesen, személyek közötti különbségtétel nélkül kiadja a jogvédelemért hozzáfutóknak azt a jogeszközt, amely az adott ügyben a kérelmezőnek jár. A *ius suum* a tárgyalt helyen éppen ezt a jogvédelmi eszközt jelenti: rendszerint valamely keresetformulát (*actio*), esetleg közvetlen prétori parancsot (*interdictum, in integrum restitutio*).³¹ A magisztrátus nem vizsgálja meg és nem dönti el érdemben az ügyet, amelyben hozzá fordulnak. Csupán

azt állapítja meg a legfőbb adatok felvétele (*causae cognitio*) során, vajon jár-e a kért jogvédelmi eszköz a kérelmezőnek vagy sem, igazságosan jár-e el vele szemben, ha kiadja, ill. megtagadja. A jogszolgáltató magisztrátus részéről tehát az igazságosság valóban döntően akarati kérdés, az ő akarati döntésén múlik, vajon igazságosan jár-e el az adott esetben a féllel szemben vagy nem.³² A konkrét ügyet majd a kijelölt bíró fogja érdemben megvizsgálni és eldönteni. Itt tehát elsősorban a bírónak kell „észnel lennie”, nem a magisztrátusnak, aki az érdemi döntésnek csupán a kereteit biztosítja. Más a helyzet, amikor a magisztrátus általános érvényű ediktumot bocsát ki, amelyben meghatározza azokat a jogvédelmi eszközöket, amelyeket felajánl az ügyes-bajos dolgokban majdan jogvédelemért hozzáfutóknak számára. Itt már ő maga határozza meg – teljesen saját szakállára –, milyen jogvédelmi igényeket ismer el, biztosít számukra érvényesülést. A pusztán jóakarat itt valóban nem elégséges, elengedhetetlen a feladatot lelkiismeretesen teljesíteni kívánó magisztrátus részéről a sokrétű tapasztalatból, egészséges erkölcsi és jogérzékből táplálkozó, nemegyszer szakértők, jogtudósok javaslatain alapuló értelmi belátás.

Abban persze igazat kell adnunk Kelsennek, hogy jóval egyszerűbb feladat adott jogszabályok értelmezése és alkalmazása alapján dönteni, mint „igazságosnak lenni”, az „igazságosság” mint olyan alapján döntést hozni. Van-e bármiféle biztosíték arra, hogy a döntéshozó valóban igazságos lesz? Elégséges feltétele-e ennek, hogy pusztán igazságos akar lenni? A hagyományos természetjogi-észjogi tanok naiv optimizmusával szemben hidegzuhanyként hat a Kommunista Kiáltvány lángoló vádirata minden korábbi társadalommal szemben: a jog csupán az uralkodó osztály törvényerőre emelt akarata, a jogalkotó döntését éppúgy, mint a jogalkalmazóét, annak az osztálynak a tudata határozza meg, amelyhez tartozik, magát az osztálytudatot pedig az osztály anyagi létfeltételei, hatalmi érdekei.³³ Az 'igazságos jog' ehhez képest szívárvány csupán, amely igazában akkor fog megvalósulni, amikor jog és állam véglegesen eltűnik az osztálymentes társadalomban. A jog tehát olyan valami, ami önmaga megszüntetésével, felszámolásával valósítja meg önmagát, tölti be történelmi rendeltetését.

A történelmi materializmusnak ez a dialektikája persze végeredményben ugyanúgy kitolja a jogot a meghatározatlanba, a majdani osztály nélküli társadalomba, mint a teista természetjogtan teszi. Eszerint ugyanis majd az isteni igazságszolgáltatás, az örök bíró fogja véglegesen beteljesíteni a jogot, fog igazságot szolgáltatni azoknak, akiknek a földi igazságszolgáltatás ezt megtagadta vagy elmulasztotta. A jog fogalma tehát alapvetően nyitott a végtelen,

a meghatározatlan felé, akár a lét(ezés) kategóriája. Ahogyan semmiről, ami közvetlenül megfogható, megragadható, nem mondhatjuk, hogy ez maga a lét(ezés), ugyanúgy nem mondhatjuk semmilyen emberi döntésről, szabályról, eljárásról, hogy ez maga a jog. A két kategóriának, a lét(ezés) és a jog kategóriájának ez a homológiája teszi indokolttá, hogy a jogbölcselet problematikáját kinyissuk a legáltalánosabb bölcseletkedés, a létbölcselet horizontja felé.

II. Ontozemantika - ontológia - ontoonézisz

1. Az ontozemantikai paradoxon

Az ontozemantika a lét(ezés) szó jelentéstana. A lét(ezés) nyilván a legtágabb kategória, kiterjed minden létezőre. A lét(ezés) terjedelmét – extenzióját, denotátumát, referenciáját – valamennyi létező (ov, *ens*) képezi, külön-külön és együttesen. De van-e valamilyen meghatározható jelentéstartalma, értelme – intenziója, konnotátuma – a lét(ezés) szónak? Úgy tűnik, hogy nincsen, hiszen ha bármilyen léttartalmi meghatározottságot adnánk meg – megmondanánk, hogy mi a lét(ezés) –, ezzel kizárnánk az összes többi léttartalmi meghatározottságot: *omnis determinatio est negatio* – állapította meg már Spinoza. Ha ugyanis kizárnánk bizonyos léttartalmi meghatározottságokat a lét(ezés)ből, ezek nem tartozhatnának más-hová, mint a semmibe. Tehát a semmi léttartalmát alkotnák, vagyis a sem-mi léttartalmi meghatározottságokkal rendelkezne, vala-mi lenne. Márpedig ez nyilvánvaló képtelenség, *contradictio in terminis*.

Persze felmerül akkor a kérdés, ha a lét(ezés)nek nem lehet semmilyen léttartalom a meghatározása, akkor miben különbözik a semmitől? Hiszen a semmi épp azért semmi, mert semmilyen léttartalma nincsen, nem vala-mi, hanem sem-mi. Ha pedig a lét(ezés)ről is azt kell mondanunk, hogy nem vala-mi, mivel nem lehet semmilyen léttartalmi meghatározása, akkor a lét(ezés) voltaképpen sem-mi, azonos a semmivel.

Ebbe a csapdába esett az európai filozófiai gondolkodás Napóleonja, Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770–1831). A Logika tudománya 1812-ben megjelent első kötetében kifejezetten felállítja a tételt, hogy lét(ezés) és semmi azonos: „Das reine Sein und das reine Nichts ist also dasselbe”. Ezt a tételt arra alapozza, hogy lét(ezés) és semmi intenziója megegyezik, mindkettő pontosan zéró, hiszen a lét(ezés)nek mint olyannak ugyanúgy nem lehet semmilyen léttartalmi meghatározottsága, mint a semminek: „Das Sein, das unbestimmte unmittelbare,

ist in der Tat Nichts, und nicht mehr noch weniger als Nichts. ... Nichts ist somit dieselbe Bestimmung oder vielmehr Bestimmungslosigkeit und damit überhaupt dasselbe, was das reine Sein ist”.

Terjedelmüket tekintve persze lét(ezés) és semmi már merőben különböznek egymástól. A lét(ezés) magába foglal minden létezőt, vonatkozik minden létezőre, míg a semmi nem jelöl meg egyetlen létezőt sem, körébe nem tartozik egyetlen létező sem. Hegel maga is elismeri, hogy lét(ezés) és semmi valóban nem azonosak egymással, hanem különböznek egymástól: „Aber ebenso sehr ist die Wahrheit nicht ihre Ununterschiedenheit, sondern dass sie nicht dasselbe, dass sie absolut unterschieden ... sind ...”.

A formális logika szerint a két tétel között nincs ellentmondás. Hiszen az azonosság tétele a lét(ezés) és semmi jelentéstartalmára, intenziójára, az azonosság tagadásának tétele pedig a terjedelmére, extenziójára vonatkozik. Az ügy ezzel le is lenne zárva, csakhogy ezzel a gondolatmenet dinamikája kifulladásra kerülne. Ennek elkerülése végett Hegel túllép a formális logikán, amely kizárja, hogy két, egymásnak ellentmondó – kontradiktórius – ítélet egyszerre igaz legyen. A dialektikus logikában ezek az egymásnak ellentmondó ítéletek egyszerre igazak egy átfogó, magasabb egységben, a változás (*Werden*) kategóriájában. Lét(ezés) és semmi azonos is egymással, meg nem is azonos, mert a változásban az, ami van, megszűnik, átalakul semmivé, az viszont, ami nincs, létrejön. Lét(ezés) és semmi tehát kölcsönösen átalakulnak egymásba: „Ihre Wahrheit ist also diese Bewegung des unmittelbaren Verschwindens des Einen im Anderen: das Werden, eine Bewegung, worin beide unterschieden sind, aber durch einen Unterschied, der sich ebenso unmittelbar aufgelöst hat”.³⁴ Mivel tehát *átalakulnak* egymásba, nem azonosak egymással, de mivel *egymásba* alakulnak át, azonosak egymással.

Kérdés mármost, megtűri-e a lét(ezés) sajátos értelme ezt a dialektikus bűvészkedést a semmivel. Hiszen egészen nyilvánvaló és feltétlenül szükségszerű, hogy a lét(ezés) van, egyáltalán nem lehet, hogy ne legyen. Ugyanakkor az is nyilvánvaló és feltétlenül szükségszerű, hogy a semmi nincs, egyáltalán nem lehet, hogy legyen. Világosan felismerte ezt már Parmenidész (i. e. 540–470), az eleata bölcse: *εστι γαρ ειναι, μηδεν δ ουκ εστιν*.³⁵ Lét(ezés) és semmi sem azonos nem lehet egymással, sem különböző nem lehet egymástól. Hiszen csak önmagával lehet azonos vala-mi és csak más-vala-mitől lehet különböző. Márpedig – mint láttuk – sem a lét(ezés) nem lehet vala-mi, sem a sem-mi. De miként van az, hogy a lét(ezés) nem vala-mi, de ugyanakkor nem is sem-mi? Hiszen a lét(ezés) van, nem lehet, hogy ne legyen, a semmi viszont nincs, nem lehet, hogy legyen. Ezt a

kérdést nevezhetjük *ontoszemantikai paradoxonnak*.

2. Az ontológia válasza

Azontoszemantikai paradoxon megválaszolása tekintetében válik el egymástól a létbölcsélet két típusa, az *ontológia* és az *ontonoézisz*. Az ontológia abból az alapfeltevésekből indul ki, hogy ami létezik, van, szükségképpen vala-mi, meghatározott léttartalommal rendelkezik. Ami nem vala-mi, az nem lehet más, mint a sem-mi, márpedig a semmi nincs. Ezt az alapbeállítottságot fejezi ki az *onto-lógia* elnevezés is, amely $\omega\upsilon\varsigma$ azonosságát, egybeesését jelzi. Létező ($\omega\upsilon$) tehát csak az lehet, aminek logikai fogalmakkal megragadható léttartalma van, ami belefér a logikus gondolkodásba ($\lambda\omicron\gamma\omicron\zeta$). De ha így van, akkor miért van egyáltalán valami és nem inkább semmi? – teszi fel a nyugtalanító kérdést az ontológiának Leibniz. Hiszen ami vala-mi, léttartalmilag meghatározott, korlátozott, márpedig csak magáról a lét(ezés)ről mondhatjuk feltétlen szükségszerűséggel, hogy van, nem lehet, hogy ne legyen. De azt is láttuk, hogy a lét(ezés) maga nem vala-mi, nem lehet korlátozott, meghatározott.

A problémát úgy kísérli meg az ontológia megoldani, hogy feltételez egy abszolút létezőt, amelynek léttartalma korlátlan és létezése feltétlenül szükségszerű. Ez az abszolútum a teista metafizika felfogásában Isten, akinek léte Szent Tamás klasztrikus meghatározása szerint maga az önmagában fennálló lét(ezés), ezért megtalálható benne minden tökéletesség legmagasabb fokú teljessége: *Nulla de perfectionibus essendi potest deesse ei, quod est ipsum esse subsistens*.³⁶ Lényege ugyanis maga a lét(ezés): *Divina essentia est ipsum esse*,³⁷ ezért olyan létező, amely lényegénél fogva, feltétlen szükségszerűséggel létezik: *ens per essentiam*.³⁸ A lét(ezés) maga nyilvánvalóan nem lehet sem-mi, tehát szükségképpen vala-mi. Ugyanakkor azonban nem lehet korlátolt, meghatározott, véges sem. Ezért Szent Tamás kijelenti, hogy a lét(ezés) maga minden tökéletesség végső foka, minden valóság legteljesebb foglalata: *Esse est inter omnia perfectissimum ... esse est actualitas omnium actuum et propter hoc est perfectio omnium perfectionum*.³⁹

Az ateista ontológia – a panteizmus közvetítésével, amelyet udvarias ateizmusnak lehet nevezni – a létezők összességét, a világmindenséget tekinti abszolútumnak. Az ontológia negatív oldala, a külvilág létét tagadó szubjektív idealizmus pedig az emberi tudatot tekinti abszolútumnak. Így végső soron eljut a szolipszizmus humorosnak tűnő álláspontjához: egyedül és kizárólag a filozofáló tudat létezik (*solus ipse philosophus existit*). Árnyaltabb és összetettebb a transzcendentális és az abszolút idealizmus álláspontja. A transzcendentális idealizmus nem tagadja

a külvilág létét, de úgy véli, ismereteinket egy egyén fölötti, transzcendentális tudat spontán működése alakítja – konstituálja –, így azok minden ember számára egyetemes érvényűek. Az abszolút idealizmus szerint pedig mind a külvilág, mind a tudat csupán állomása, mozzanata – momentuma – egy abszolút szellemi kategória, a világszellem kibontakozásának. Ellentétük így dialektikusan feloldódik az abszolút gondolkodás folyamatában.

Ezekkel az irányzatokkal az alapvető probléma abban van, hogy spekulatív konstrukciókat, gondolatépítményeket állítanak föl, nem fenomenológiailag közvetlenül nyilvánvaló, evidens adottságokat igyekeznek föltárni. Így a metafizika csúcdiszciplínájának tekintett természetes istentanban (*theologia naturalis*) tárgyalt istenbizonyítékok a vallásos hitben oly kimeríthetetlenül gazdag isteneszmét elméleti kategóriává sápasztották – 'legfőbb lény' (*ens summum*), 'abszolútum' (*ens absolutum*), 'önmagában fennálló létezés' (*esse ipsum subsistens*), 'önmagától való lény' (*ens a se*), 'első, mozdulatlan ösmozgató' (*primum movens immobile*) –, úgyszólván Isten maga – empirikus verifikáció hiányában – a bizonyítására szolgáló gondolatmenet funkcionális mozzanatává zsugorodott. Nem lehet igazán hinni abban a lényben, akinek létezését az ember bizonyítja be, így Isten létének bizonyítása – a vallással való elképesztő mértékű emberi visszaélések mellett – az ateizmus előszobájává vált. De nem kevésbé spekulatív megoldás a világmindenség abszolútumként való tételezése: ha nincs világon túli – transzcendens – Isten, nem maradhat más, mint a világ az abszolútum szerepének betöltésére. Ezért az idealizmus magát a tudatot állítja be az abszolútum szerepkörébe. A XIX. századi, a társadalmi haladásban, a tudományok fejlődésében bízó, optimista ember tudata még némileg tetszelegtetett ebben a szerepben, a XX. századi, végességét, semmisségét mélyen átélő, mindenben bizonytalanná váló, szorongó egzisztencia azonban nyilván már végleg képtelenné vált ennek a szerepnek a betöltésére.

3. Az ontoonézisz válasza

Az ontoonézisz ezzel szemben Parmenidész idézett felismeréséből indul ki: a lét(ezés) – mégpedig egyedül és kizárólag a lét(ezés) – van, a semmi pedig nincsen. A lét(ezés) maga persze – mint láttuk – nem lehet vala-mi, de azért korántsem sem-mi. Ezért a léte(zés)t magát nem lehet logikai fogalmak segítségével tárgyként megragadni, mint a korlátozott léttartalmú létezőket. Erre utal az ontoonézisz kifejezés is. A görög $\omega\upsilon\sigma\iota\zeta$ szó gondolkodást jelent, de nem csupán a gondolkodásnak logikai síkon – logikai fogalmakban, ítéletekben, következtetésekben – meg-

valósuló rétegét, amelyet a görög λογος szó jelöl meg. A νοησις magába foglalja azt a megérzést, megsejtést, felismerést, amely a gondolkodás logikai rétegének metalogikus alapját, gyökerét képezi. A léte(zés) t mint olyat nem lehet tárgyként megragadni, logikai fogalmakkal kimeríteni, csupán megérezni, megsejteni, felismerni. Ekkor a lét(ezés) mint olyan nem a megismerés tárgyaként jelenik meg az emberrel mint gondolkodó alannal szemben, hanem azonos magával a gondolkodással. Világosan kimondja ezt is Parmenidész: ... το γαρ αυτο νοειν εστιν τε και ειναι.⁴⁰ De az, hogy a lét(ezés) mint olyan túl van a logikán – metalogikus –, korántsem jelenti, hogy értelmetlen, homályos, sötét. A semmi valóban értelmetlen, homályos és sötét. De tudjuk, hogy a lét(ezés) maga, bár nem vala-mi, egyáltalán nem sem-mi. A lét(ezés) maga a minden korlátozottságtól mentes, hiánytalanul teljes, változatlan fennállás önmagában s mint ilyen az önmagában, önmagától és önmagáért való feltétlen, tökéletes értelem. Parmenidész ezért úgy tekinti, hogy a legtökéletesebbnek ható mértani idom, a gömb jeleníti meg leginkább a léte(zés)t magát: τετελεσμενον εοτι/παντοθεν, ευκυκλου σφαιριχ εναλιγκιον ογκω.⁴¹

Az ontológia mindenképpen a létezőkhöz köti a léte(zés)t, a létezők predikátumának, attribútumának tekinti. Magát a léte(zés)t pedig egyetlen, abszolút létezőnek tulajdonítja. Ez lehet – mint látuk – Isten a teista metafizikában, a világmindenség a panteizmusban és az ateista materializmusban, a tudat az idealizmusban. Hívhatjuk ezt *ontológiai falláciának*, az ontológia alapvetően hamis beállítódásának is. Az ontoonózis szerint a lét(ezés) maga mérhetetlen fensőbbiség a létezőkhöz képest, átfogja a létezőket, mert azok benne vannak, de át is hatja őket, mert a lét(ezés) bennük is van. A létezők csupán hullámfodrok a lét(ezés) tengerén. Xenofanész (i. e. 570–475) idézett képét felhasználva, mely szerint a tengerből származik a szelek hajtotta felhőkben összegyűlő esővíz és a folyók vize, a lét(ezés) maga a tenger (θαλασσα, ποντος), a belőle felszálló párából képződő, folytonosan változó felhőalakulatok (νεφος, plur. νεφρα) pedig a létezők. Xenofanész fragmentuma tehát, ha nem triviális meteorológiai jelentést tulajdonítunk neki, az ontoonózis létfelfogásának öserejű, szemléltető képi megjelenítése.

Az ontológia szétördeli a léte(zés)t és darabként kiporciózza a létezők között, birtokukba adja. A létezők részesedése a lét(ezés)ben (πεθεξις, participatio) Platón (i. e. 428–348) óta a metafizikai hagyomány egyik vezéreszméje. Mindegyik létező részesedik a maga meghatározott, korlátozott lét-tartalmának megfelelően a lét(ezés)ből, amely a maga korlátlan teljességében és tökéletességében a legfőbb létezőben áll fenn.⁴² Így az ember számára

a lét(ezés) a létezők által, azok korlátozott lét-tartalmának megfelelően tárul föl, válik megismerhetővé. Mindezek a lét-tartalmi meghatározottságok viszont az embertől, az emberi lény lét-tartalmi meghatározottságaitól nyerik értelmüket. A szék mint lét-tartalom azért értelmes adottság számomra, mert ülni tudok rajta, az asztal azért, mert el tudom helyezni rajta azokat a tárgyakat, amelyekkel éppen foglalatokodom, a papír azért, mert írni, rajzolni, számolni tudok rajta, a zöldellő fa azért, mert élvezem gyümölcsét és árnyékát, a hegyi ösvény azért, mert fel tudok kapaszkodni rajta a hegycsúcsra. A létezők lét-tartalmi meghatározottságaiban az emberi lény, annak lét-tartalmi meghatározottságai tükröződnek – ahogyan már a régiek is felismerték –, a makrokozmosz megfelel a mikrokozmosznak. Mindennek, ami van, valami értelme, jelentősége van a számomra, ahhoz képest, hogy mint ember – a magam lét-tartalmi adottságainak megfelelően – mihez tudok kezdeni vele, mire tudom felhasználni. Világosan látta ezt már a szofista Prótagorász (kb. i. e. 480–410), aki megállapította, hogy minden dolognak mértéke az ember: παντων χρηματων μετρον εστιν ανθρωπος.⁴³ Az ontológia tehát alapvetően antropomorfizálja a léte(zés)t, emberszabásúvá teszi, így az ontológia valójában *antrop-ontológia*.

Ezen antrop-ontológia szerint mármost mindennek végső értelme, hogy én mint emberi lény vagyok. Hogy vagyok, nyilvánvaló adottság számomra, mint ahogyan feltétlen értelmet is tulajdonítok neki. Annyira értelmesnek tartom, hogy vagyok, hogy valójában el sem tudom képzelni, hogy ne legyek. Ennek a rendíthetetlen fenomenológiai adottságnak a tárgyiasult, képszerű kifejeződése az ember ősi eredetű hite a halhatatlanságban, abban, hogy valamilyen módon a halála után is élni fog. A teista Istenben látja ennek biztosítékát, az ateista abban, hogy életpályájával sikerül valamit változtatni a világ folyásán s ez halála után is fennmarad. De ki vagyok én valójában? Ha ugyanis magamba nézek, egészen más tárul föl előttem, mint aminek kívülről mások látnak. Mások számára egy meghatározott nevű, korú, megjelenésű, származású, társadalmi és vagyoni helyzetű, számukra hasznos vagy haszontalan, kellemes vagy kellemetlen tulajdonságokkal rendelkező egyed, valaki vagyok. Ezeknek az adottságoknak a foglalatát hívhatjuk *külső énem*, *extro-egónak*. Természetesen én magam számára is ismeretes a külső énem, legalábbis többé-kevésbé tisztában vagyok azzal, mások hogyan látnak engem, miként néznek rám, kétség estén bármikor bepillanthatok a tükörbe – nem feltétlenül nagy örömömre. De ugyanakkor az is nyilvánvaló számomra, hogy belülről nézve – mint *intro-ego* – összehasonlíthatatlanul több és más vagyok, mint kívülről nézve. Úgy érzem, tá-

volról sem vagyok meghatározható, beszorítható azon paraméterek közé, amelyekbe mások „beskatulyáznak”. Belülről nézve, önmagam számára felérek a mindenséggel, egy egész világ – mikrokozmosz – vagyok. Erre utal Arisztotelész (i. e. 384–322) híres megállapítása is, mely szerint az emberi lélek valamiképpen minden létezővel azonos: ἡ ψυχή τα οντα πῶς ἐστι πάντα.⁴⁴ Mint belülről feltáru-
intro-ego – nem vala-ki vagy vala-mi vagyok, de azért korántsem sem-mi, hiszen az, hogy vagyok, önma-
 gában véve, feltétlenül értelmes adottság számomra. Márpedig a semminek semmi értelme sincs. Jean Paul Sartre (1905–1980) egzisztenciálfilozófiájával szemben, amely az ’én’-t lyuknak tekinti a lét(ezés) ben, tartalmilag üres semminek,⁴⁵ az onto-noézi-
intro-ego tartalmi meghatározatlanságában és meghatározhatatlanságában magának a lét(ezés)nek a megnyílását, föltáru-
 lását látja.

A döntő kérdés viszont az, vajon elveszíti, elfedi, elfelejti-e az ember a számára megnyíló léte(zés)t, vagy sikerül-e megőriznie, nyilvánvalóságában megtartania. Ez pedig azon múlik, vajon az *extro-ego* le-
 bírja, maga alá gyűri-e az *intro-egót*, visszahúzza-e a reflexivitás nehézkedési ereje az embert lénybeliségébe vagy sikerül legyőznie ezt az erőt és gondolkodásában, cselekvésében, érzésvilágában túllépni önma-
 gába zárt lénybeliségén, behelyezkedni a lét(ezés) értelmébe, létbelivé válni. Ha ugyanis elhiszi másoknak, hogy ő nem mérhetetlenül több annál, mint aminek mások látják, akkor azonosítja az *intro-egót* az *extro-egóval*, az *intro-egóban* megnyíló korlátlan léte(zés)t reflexíve visszacsatolja ahhoz a korlátozott lényhez, amelyet mások mint *extro-egót* látnak benne. Pusztán tudatnak, lénybelisége sajátos működése termékének tekinti a számára az *intro-egóban* megnyíló léte(zést). Így belegabalyodik a reflexivitás há-
 lójába, képtelen kirepülni belőle a lét(ezés) határtalan horizontja felé.

4. Az ember létbelivé válása

A televízióban váratlanul megrendítő, szörnyű képsorok tárulnak elém egy természeti katasztrófáról, járványról, éhínségről, agresszív háborúról, melynek során szerencsétlen embereket mészárolnak le kegyetlenül. Megtehetem, hogy reflexszerűen átkapcsolok egy másik csatornára, ahol látványos showműsort közvetítenek, vagy hátat fordítva a képsornak kimegyek a konyhába egy pohár jegelt sörért, miközben azon háborgok magamban, hogy ilyen borzalmakkal teszik próbára idegeimet, zavarják meg nyugalmamat, holott végeredményben semmi közöm hozzájuk. Vagy ha az utcán egy lerobbant hajléktalan kerül elibém, megtehetem, hogy rugalmas léptekkel elhúzom mellette a csíkot, hiszen a pénz-

tárcám a telt szatyrom alján van, onnan ki kellene húznom, hogy két-háromszáz forinttal biztosítsam napi megélhetését. Ezek a reakciómódok tipikus példái annak, miként zárul be az ember lénybeliségébe, veszi tekintetbe kizárólag a maga egyedi lényének érdekeit, pillanatnyi nyugalmát, jó közérzetét. Saját magán kívül semmi más nem érdekli, kizárólag saját maga létezik a számára.

Mindazonáltal más reakciómódok is lehetségesek. Előfordulhat, hogy valóban megrendít a tudósítás, engedem, hogy legalább egy bizonyos ideig hasson rám a valóság, nem futamodom meg tőle nyomban. De az is előfordulhat, hogy a megrendülés hatására anyagi áldozatvállalásra leszek hajlandó, befizetek egy nem pusztán jelképes összeget valamely segélyszervezet bankszámlájára. Végül az sem kizárt, hogy egész életemet megfordítja, átalakítja a látott esemény. Elhatározom, hogy a helyszínre utazom és orvosként, ápolóként, műszaki szakemberként segítek a szerencsétlenül jártakon, netán fegyvert ragadok a véres agresszió megfékezésére és életemet áldozom a felszabadítási harcban.

Ezek a reakciómódok azt mutatják, miként szabaddulhat ki az ember lénybelisége zárt burkából és válhat létbelivé: *kifordul* önmagából, zárt lénybeliségéből (*eversio*), *átfordul* (*transversio*) egy lénybeliségén kívüli, számára eredetileg idegen adottságba, szituációba – egy tevékenységbe, küzdelembe, együttérzésbe –, majd bensőleg átalakulva, kiteljesedve *tér vissza* önmagába (*reversio*). A *kifordulás* (*eversio*) a lénybeli önzés védőburkának áttörését jelenti. Túl tudom tenni magamat megszokott életvitelem, nyugalmam védelmén, elindulok valami felé, belépek egy szituációba, amelyről már vannak bizonyos tárgyi ismereteim, adataim, de igazában még ismeretlen – *transzobjektív* – a számomra. Nem tudom pontosan előre, legfőljebb sejtem, hogy a katasztrófa színterén a helyzet még sokkal borzalmasabb lesz annál, mint amiről előzetesen tudomásom lehetett. Mégis vállalom a bizonytalan szituációba való belépést, *átfordulást* (*transversio*), nem riadok vissza a *transzobjektivitástól*, attól, hogy távolról sem tudom előre, mi vár rám, mi fog történni velem az akció során. De a küldetés teljesítése révén egyre mélyül, erősödik bennem az elhivatottság, a borzalom leírására irányuló erőfeszítéseim visszahatnak rám (*reversio*) és bensőleg végleg átalakítanak, megszilárdítanak, egyre hatalmasabb erővel töltenek el (*infraszubjektivitás*).

Az ember létbelivé válása természetesen nem jelenti, hogy egyszerűen kilép a lénybeliségéből, mint kígyó a levedlett bőréből vagy a pillangó a bából. Inkább arról van szó, hogy a lét(ezés), amely kívülről átfog és belülről átjár minden létezőt, átjárhatóvá teszi a létezők ontikus határait: az ember be tud hatolni egy önmagán mint emberi lényen kívüli szituáció-

ba, ontikus adottságba, hogy onnan kiegészülve térjen vissza önmagába.

5. Az onto-gnózeológia aporiái

Az ontológia – mint láttuk – a léte(zés)t széttördeli és darabonként kiosztja a létezők között. Így a létezők között nincs más, mint a semmi, akár a világűrben az égitestek között. A lét(ezés) ezért be van zárva a létezők ontikus határai közé, ezek a határok átjárhatatlanok. Miként lehetséges akkor a megismerés? Hiszen a megismerésben a megismerő alany valamiképp behatol az ismerettárgyba, az ismerettárgy pedig a megismerő alanya. Kétségtelesen ez a legfőbb problémája az ontológiának mint *onto-gnózeológiának*. Magyarázata szerint az ember – mint megismerő alany – képeket alkot magának a létezőkről – mint ismerettárgyokról – és ezekben a képekben mint tükörben szemléli őket. Ilyen képek az érzéki észleletek, a képzetek, az elvont fogalmak, az eszmék. A valóság ezen képek révén tükröződik a megismerő tudatban. Itt azonban kínos aporiákba keveredik az onto-gnózeológia. Ha különböző típusú képek képződnek a tudatunkban, akkor melyek azok, amelyek tulajdonképpen megfelelnek a valóságnak, adekvát módon képezik le azt, és melyek azok, amelyek nem? Míg a nominalizmus szerint kizárólag az egyedekről szerzett érzéki benyomásaink felelnek meg a valóságnak, általános fogalmaink tudatunk elvonatkoztató – absztraháló – működésének termékei, a realizmus szerint épp az elvont, általános fogalmaink ragadják meg a valóság metafizikai lényegét, érzéki benyomásaink csupán ennek az érzékfölötti lényegnek a külső, érzékelhető megnyilvánulásaiból erednek. S ha csupán képek állnak a rendelkezésünkre, ha kizárólag a tükörbe nézhetünk, akkor miként tudjuk megkülönböztetni a képet a valóságtól s van-e egyáltalán értelme annak, hogy megkülönböztessük? Míg az idealizmus a képeket tekinti valóságnak, kizárólag a képeknek – a tudatnak – tulajdonít valóságot, a materializmus a képeket is a valóság részének, az anyagvilág működése termékének tartja. Vajon akkor álmodozunk-e és adjuk át magunkat naiv illúzióknak, amikor ebben a világban a túlvilágra áhítózunk, amint az ateizmus gondolja, vagy éppen fordítva, az igazi valóság a túlvilágon van, amint a teizmus állítja?

Ezek az aporiák – hívhatjuk a *reflexivitás aporiáinak* is – vörös fonálként húzódnak végig az ontológiai gondolkodás történetén, mondhatni folytonos belső meghasonlottságba taszítják az ontológiát. Az onto-noézis számot vet azzal a nyilvánvaló fenomenológiai adottsággal, hogy nem úgy érezzük magunkat, mintha folyamatosan moziban ülnénk és előttünk a vásznon lepergő képsort szemlélnénk.

Egyértelmű és világos számunkra, hogy nem pusztán képeket szemlélünk kívülről, hanem képesek vagyunk behatolni a valóságba, amelyet látunk, jöhetnek a moziban ez nyilvánvalóan lehetetlen, a filmbe nem lehet belelépni. Nem vagyok egyszer s mindenkorra bezárva lénybeliségem tétlen, szemlélődő helyzetébe, hanem bele tudok lépni egy eredetileg rajtam kívül álló helyzetbe, folyamatba, el tudom kötelezni magamat egy ügyben, egy küzdelemben – egészen lénybeli fennállásom teljes feladásáig.

Az onto-noézis a tudatot nem tekinti önálló létezőnek, szubsztanciának vagy valamely szubsztancia működése termékének. A tudat minden tárgyra irányuló – direkt – perspektívával együtt adott, elmentéses irányú, vissza az alanyra irányuló – reflexív – perspektíva. Minden tárgyasulás – objektiváció – alanyiasulással – szubjektivációval – jár együtt. Ha látok valamit, tudom, hogy látok, látó, érzékelő alany vagyok. Ha gondolok valamit, tudom, hogy gondolkodom, gondolkodó alany vagyok. Ennek a reflexivitásból eredő alanyfunkciónak önálló létezővé avatása – entifikációja – az újkori bölcselekedést Európában eleve rossz vágányra állító tudatfilozófia alapvető optikai csalódása, kisiklása: *cogito, ergo sum (res cogitans)*.⁴⁶ Mint alany nem valamely létező, netán szubsztancia vagyok, amelyet reflexíve visszafordulva tárgyként ragadok meg, hanem pusztán a hátam mögé tekintés diszfunkciója, mint amikor járás közben visszatekintek a hátam mögé, de már nem látom magamat, hiszen már nem vagyok ott.

De nem is az alannal szembenálló tárgy mint olyan testesíti meg, tömöríti magába a léte(zés)t. Ami tárgyilag adott, csupán egy jelzés, címke, a valóság csak akkor tárul föl számomra, ha a kérdéses dolgot, amely tárgyként adott számomra, kézbe veszem és használni kezdem, a személyt megszólítom és eszmecserét kezdek vele folytatni, az ügyet a magamévá teszem, elkötelezem magam mellette, a harcot föl vállalom. A lét(ezés) mint olyan nem redukálható tehát alany és tárgy korrelatív, egymást feltételező fennállására, mint az onto-gnózeológia teszi, hanem alapvetően a tárgyat átfogó, transzobjektív háttérben és az alanyt átjáró infraszubjektív beágyazódásban érinthető meg.

6. Az alany – tárgy dualizmus meghaladása

Martin Heidegger (1889–1976) korszakalkotó műve, a *Lét és idő (Sein und Zeit)* (1927) legnagyobb hatású részletei közé tartozik a műhelyben való foglalatosság egzisztenciálonológiai elemzése. Amikor a műhelyben „bütykölök” valamin – pl. falemezekből könyvespolcot barkácsolok –, jól ismert és kipróbált szerszámaim nem tárgyi adottságként – mint *Vorhandenheit* – jelennek meg számomra,

mint olyan valamik, amelyek rajtam kívül, előttem hevernek és én kívülről szemlélem, vizsgálatom őket. Szerszámaim funkcionális egységekként beleolvadnak a munkafolyamatba, amellyel én magam is azonosulok: nem tárgyilag, kívülről szemlélve ragadom meg őket, hanem rájuk sem nézve ragadom fel, veszem használatba őket a munkafolyamat épp aktuális fázisának megfelelően. Nem a szemem előtt vannak, hiszen minden figyelmemet a munka tárgyára, az elkészítendő könyvespolcra összpontosítom, hanem a kezem ügyében vannak, a kezemhez állnak. Heidegger ezt a sajátos adottságot igen szemléletesen 'kézhezállóságnak' (*Zuhandenheit*) nevezi. A heideggeri kézhezállóság kétségtelenül a transzobjektivitás egyik kitűnő példája a gyakorlati életből.⁴⁷ A transzobjektivitást azonban kiegészíti az infraszubjektivitás dimenziója, amelyre Heidegger nem tér ki. A tárgyakat korábban kívülről szemlélő alany maga is beágyazódik, beleolvad a munkafolyamatba, úgyhogy akárhányszor éktelen szitkozódásokba tör ki, ha éppen valamit elbarkácsol. Abban sem lehet egyetérteni Heideggerrel, hogy a *Zuhandenheit* eredetibb adottság lenne, mint a *Vorhandenheit*. Hiszen nyilvánvaló, hogy csak akkor állnak kezemhez a szerszámaim, ha már jól ismerem őket, tudom, hol van a helyük a műhelyben, alaposan begyakoroltam használatukat. Ha egy idegen műhelybe lépek, először fel kell mérnem a terepet, tárgyszerűen meg kell ismernem a szerszámokat, használatuk módját, csak utána vethetem bele magamat a munka hevébe.

Az ontológia tehát felosztja a léte(zés)t tárgyra és alanyra, majd utána elkezd töprengeni, vajon a tárgy létezik igazán vagy inkább az alany, ill. ha mindkettő létezik egymás mellett, akkor miképp kerülnek kapcsolatba egymással. Az ontooézisz ezzel szemben számot vet azzal, hogy tárgy és alany, amelyek kölcsönösen feltételezik egymást és megfelelnek egymásnak, csupán törésvonalát képezik annak, ami túl van a tárgyon, tehát transzobjektív, és innen van az alanyon, tehát infraszubjektív.

A lét(ezés) megérezése-megérintése a noéizisban nem alany-tárgy relációban – ismeretként – megy végbe, hanem úgy, hogy a lét(ezés) mint végső, feltétlen értelem felnyílik az ember számára és magába fogadja. Az ember túllép a maga lénybeliségén, belép a lét(ezés)be, létbelivé válik. Xenofanész páratlanul szemléletes képénél maradván, az ember a beláthatatlan tengeren rengő sarkából, amely lénybelisége burkát szimbolizálja, amint a tenger magát a léte(zés)t, beleveti magát a tengerbe és átadja magát hullámai ringatásának. Az ember úgy válik létbelivé, hogy gondolkodása, cselekedetei és érzései a lét(ezés) mint legfőbb értelem hatálya alá kerülnek, áttetszővé válnak a lét(ezés) mint legfőbb értelem számára. Immáron nem saját lényének fenntartása, befolyásának,

hatalmának kiterjesztése, lénybeliségéből fakadó érdekeinek érvényesítése hatja át, hanem a lét(ezés) minden létező fölött álló, önmagában teljes, feltétlen értelme.

III. A lét(ezés) föltárulása a kozmikus, a koinónikus és a metakozmikus létélményben

1. Transzobjektív és infraszubjektív létélmény

Az ontooézisz némileg módosítja Heideggernek a lét(ezés) értelmére irányuló, az európai gondolkodásra nagy hatást kiváltó kérdésfeltevését. Nem a lét(ezés) értelmét kell föltárni, amint Heidegger tűzte ki maga elé létbölcselete céljául. Hiszen a lét(ezés) maga a legfőbb, önmagában fennálló értelem. Az, hogy van, ami korlátlan teljesség önmagában, nyilván önmagában, önmagától és önmagáért feltétlenül értelmes. Ezért az ontooézisz nem a lét(ezés) mint olyan értelmét kutatja, hanem a lét(ezés) mint legfőbb értelem áttűnését, átvilágítását, *transzparenciáját* a létezőkön keresztül. Ennek az értelemnek a váratlan, szuggesztív erejű felszakadását hívhatjuk létélménynek, a lét(ezés) mint olyan feltárulásának, megjelenésének.

A létélmény egyik fajtáját a lét(ezés) transzobjektív, tárgyakon túli feltűnése jellemzi. Hívhatjuk ezt – Duke Ellington világhírű dala nyomán – *wonderful world* élménynek is. Egy nyári alkonyatban repülőgéppel megérkezem egy tengerparti nagyvárosba, mondjuk San Franciscóba. Amint a Csendes-óceánban elmerül a lebukó Nap korongja, vörösen izzó sugarai átjárják a város utcáit, tereit, bearanyozzák épületeit. Az azúrkek égbolton fehér bányfelhőket hajt a szél, lent a városban pedig milliónyi ember nyüzsög, vásárol, beszélget egy kávéház teraszán, szerelmet vall egy gesztenyefa lombjai alatt, verset olvas egy szűk manzárdszobában. Egyszerre előnt a csodálat, a bámulat, a lenyűgöződés kimondhatatlan érzése. Milyen csodálatos és nagyszerű, hogy mindez van! Mennyire jelentéktelennek, kisszerűnek tünnek ehhez a fenséges nagysághoz képest az ember mindennapi ügyei, bosszúságai, torzsalkodásai, még az az üzleti vagy hivatalos ügy is, amely miatt történetesen éppen a városba érkezem. A tárgyilag azonosítható, felsorolható létezők mögött megnyílik egy pazar háttér, a lét(ezés) páratlan fenségét átsugárzó transzobjektivitás háttere. Egyúttal azt is érzem, hogy az élmény ellenállhatatlan erővel belém hatol, belülről áthat és átalakít.

Így a transzobjektivitás átcsap infraszubjektivitásba: belülről feltölt és teljesen mellékessé tesz mint alanyt: egyszerűen jelentéktelenné válik még magam számára is, hogy kicsoda, micsoda vagyok, miben utazom éppen, milyen ügy elintézésére vagyok itt.

Ennek a kívülről, a tárgyi szférán túlról beható létélménynek az ellentéte a belülről feltörő, infraszubjektív létélmény. H. G. Wells fordulataival hívhatjuk ezt *brave new world* élménynek. A világ objektíve teljesen kiüresedett, idegennek, értelmetlennek, abszurdnak tűnik számomra. Ugyanakkor belülről egy kimondhatatlan erő tör föl bennem: ne hagyd el magad, csak azért is tarts ki, állj helyt minden körülmények között a végsőig! Ez a belülről föltámadó, megmagyarázhatatlan, infraszubjektív erő ki akarja egészíteni, helyre akarja állítani azt a fojtogató lét-hiányt, amely a tárgyi valóság rettentő sivárságából, létfedéséből adódik.

A létélmény a lét(ezés) fényének elötörése, kivilágítása abból az árnyékkúpból, amelyet az ember lénybelisége vet rá, mint napfogyatkozásakor a Hold a Napra. Láttuk, hogy az ontológia – antrop-ontológia – voltaképp antropomorfizálja a léte(zés)t: kizárólag a létezők léttartalmi meghatározottságai felől ragadja meg, ezekben viszont az ember mint lény léttartalmi meghatározottságai tükröződnek. Az ember szinte kizárólag a maga lénybeliségének tükörképét látja a lét(ezés)ben, a lét(ezés) maga teljesen elvékonyodik, elfedődik, elhomályosul, mint a napkorong, amikor a Hold árnyéka napfogyatkozásakor eltakarja. Az ontológia a létfogyatkozás – a léteklipszis – perspektívája. A lét(ezés) maga az újkori metafizikában tartalmilag teljesen kiüresedik, a létező léttartalom puszta fennállásának tényévé zsugorodik. Szimptomatikusan juttatja kifejeződésre ezt a szemléletmódot Kant híres megállapítása: „Sein ist offenbar kein reales Prädikat, d.i. ein Begriff von irgend etwas, was zu dem Begriffe eines Dinges hinzukommen könnte. Es ist bloss die Position eines Dinges...”⁴⁸ Ugyanebből a szemléletmódból táplálkozik nyilván Hegel – fent tárgyalta – dialektikus bűvészmutatványa a léttel és a semmivel, amelyet az ontológiai gondolkodás zenitjének, ugyanakkor viszont az ontoonézisz szempontjából a létgondolkodás nadírjának lehet tekinteni.

Isten persze a lét(ezés) képviselője, állandó képi megjelenítője az ontológia legnagyobb múltú, legpatinásabb irányzata, a teista metafizika – a *philosophia perennis* – tanrendszerében. Isten azonban egy egészen sajátos határhelyzetet foglal el az emberi gondolkodásban. Egyrészt létező, de maga a lét(ezés) is, amint Szent Tamás világosan megállapítja: *Licet verius sit, Deum esse super omne ens quam esse ens*,⁴⁹ és a lét(ezés) minden tökéletességet magába foglaló tengerének nevezi: *Totum enim in seipso comprehendens habet ipsum esse velut quoddam pelagus substantiae in-*

finitum.⁵⁰ De ha véges, emberi gondolkodásunkkal meg akarjuk közelíteni Istent, olyan ellentétes megállapításokat kell tennünk róla, amelyeket értelmünk nehezen tud összeegyeztetni egymással. Amint az újkorban nagyhatalommá váló német filozófia megalapítója, Nicolaus Cusanus (1401–1464) hangsúlyozza, Istenben tökéletesen egybeesnek azok a létmeghatározottságok, amelyek a teremtett világban mint ellentétek jelennek meg számunkra, Isten az ellentétek számunkra fölfoghatatlan egysége (*coincidentia oppositorum*).⁵¹

De Isten nemcsak belső mivoltában, hanem külső tetteiben is fölfoghatatlan emberi gondolkodásunk számára. Ha Isten tökéletes és mindenható, hogyan lehet, hogy az általa teremtett világ tökéletlen? Ha Isten maga a végtelenül tökéletes lét(ezés), mi értelme van ennek tökéletlen mását létrehozni? S ha Isten azért hoz létre teremtményeket, mert végtelenül jó és ezért másokat is részesíteni akar boldogságában, miért nem tökéletes, tökéletesen boldog teremtményeket alkot, amelyek minden léthiánytól, bűntől mentesen megszakítás nélkül élvezhetik boldogító jóakarátát? S ha a szenvedés és a boldogtalanság nem Istentől, hanem a Sátántól, a bűn szerzőjétől ered, miért nem hatástalanítja a Sátánt még a világ megteremtése előtt, nehogy majd visszajára fordítsa eredeti, boldogító szándékát?

Isten onto-teológiai kategóriája tehát legalább annyi elméleti problémát vet föl, mint amennyit megold, sajátos határhelyzetben van a logikum és a metalogikum között. Több évszázados birkózás után – úgy tűnik – az európai gondolkodás végleg feladta, hogy zöldágra vergődjön az istenproblémával. A pluralizmusban kinek-kinek egyéni belátására van bízva, hisz-e Istenben vagy tagadja Istent. De ez nyilván nem több, mint a probléma szőnyeg alá söprése. Ha ugyanis Isten nem kötelező, akkor – amint Friedrich Nietzsche (1844–1900), a legújabb kor hajnalának magányos prófétája meghirdeti – Isten halott.⁵² Ha pedig Isten halott, akkor a teremtmény mint korlátozott, véges létező egyedül a hatalomba kapaszkodhat, hogy megtartsa magát a lét(ezés)ben, ne merüljön el ringó sajkája a háborgó tengeren. Nietzsche két „alapigéje”, amelyeket végzetes ajándékként a modern világnak adott, „Isten halott” (*Gott ist tot*) és a „hatalom akarása” (*Wille zur Macht*), nyilván szoros összefüggésben van egymással. A hatalmat akaró, mivel már nem látja maga fölött Isten képét, ön-maga lénybeli fennállását azonosítja magával a lét(t) (ezéss)el, kizárólag és teljes mértékben a saját akaratára és érdekeire érvényesítésének rendeli alá az embertársat, akivel találkozik, az ügyet, amellyel kapcsolatba kerül. A hatalom akarásának végső elfajulása aztán az értelmetlenül pusztító, ártó gonoszság. Amikor a hatalmat akaró végül szembekerül bukásá-

nak kikerülhetlenségével, a paroxizmusig fokozódó, gyűlölködő dühvel pusztít, irt, tesz tönkre minden mást és másikat, hogy magával ragadja a megsemmisülésbe őket.

Az ontoonézisz nem spekulatív konstrukciókra épít, mint a hagyományos metafizikai gondolkodás, így a teizmus is. Az ilyen módon konstruált érzékfölötti lényegiségek – így a metafizika hagyományos kategóriái, mint Isten, szellem (lélek), örök eszmei értékek, de ide lehet sorolni a jog kategóriáját is – rendszerint kártyavárként omolnak össze kritikus élethelyzetek, váratlan konfliktusok szorításában. Az ontoonézisz inkább fenomenológiailag igyekszik feltárni azt az utat, amelyen az ember eljuthat a lét(ezés) teljességére, netán hőssé is válhat, mert ennek lehetőségéről semmiképpen sem szabad lemondani, bár nyilván nem lehet intézményszerűsíteni. Ez az út pedig nem lehet más, mint a reflexivitás görcsének feloldása, amely az emberben saját lényének fennállásához köti a léte(zés)t. Mihelyt felismeri az ember, hogy igazában a lét(ezés) van, nem az egyes létezők, így ő maga mint emberi lény, feloldódik benne ez a görcs, a tengeren ringó sajka helyett, amelynek elsüllyedésétől mindig rettegett, egyszerre a tenger hullámai között találja magát. Sikertül túllépnie lénybeliségén és létbelivé válnia. Erre a felismerésre persze nem logikai úton jut el az ember, hanem valamilyen fokú létélmény által, amelyben megnyílik számára és magába fogadja lét(ezés) mint önmagában, önmagától és önmagáért fennálló, feltétlen értelem.

A létélmény mindhárom fokozata – a *kozmosz*, a *koinónikus* és a *metakozmosz* létélmény – szerkezetileg három mozzanatot foglal magában: az ember kifordulása (*eversio*) önmagából mint tétlenül szemlélődő, egyedi lényből, átfordulása (*transversio*) egy lénybeliségén kívüli helyzetbe vagy személybe, majd ennek folytán kiteljesedő visszatérése (*reversio*) önmagába. Az ilyen módon létbelivé váló ember persze nem veszíti el lénybeliségét, továbbra is emberi lény marad. De már nem lénybeliségébe bezártan önmaga mint emberi lény körül forog csupán, kizárólag annak igényeit, érdekeit, hatalmi céljait érvényesíti, hanem lénybeliségéből fakadó, természetes megnyilatkozásain – gondolkodásán, cselekvésén, érzésein – átvilágít, transzparenssé válik a lét(ezés) mint legfőbb, legteljesebb értelem.

2. A kozmosz létélmény

A kozmosz létélmény a világ föltárulásában áll a téridőben való mozgás által. Az ember testileg kifordul (*eversio*) arról a helyről, amelyet korábban statikus állapotában betöltött és időben folyamatosan egyre újabb helyekre fordul át (*transversio*). Környe-

zete, ami megnyílik számára a világból, így folyamatosan változik. Nincs lekötve egy adott, meghatározott környezethez, mint helybenmaradás esetén. Így a létezők ontikus határai fellazulnak, mintegy átjárhatóvá válnak számára. Ma a párizsi Saint Sulpice kápolna gótikus csillagboltozatát csodálom meg, holnap már a londoni Tower bástyáit, holnapután pedig már New Yorkban sétálok a felhőkarcolók alatt.

Az utazás a leginkább populáris létélmény. Az embernek nincs előre meghatározott üzleti, családi, hivatali, politikai vagy tudományos célja, csupán látni akar minél többet a világból. Ezért nyílt a benyomások iránt, nincsenek előre meghatározott céljai, érdekei, amelyek befolyásolnák őszinte tárgyyszerűségét, megzavarnák személye átlátszó-ságát a valósággal szemben. Egy politikai látogatásnak mindig sikeresnek kell lennie a látogató politikai pártja, sikertelennek az ellenzék szemében. Egy külföldre kiküldött tudósítónak lapja szájízének megfelelő tudósításokat kell küldenie. Egy ösztöndíjas tanulmányút természetesen mindig a kutatási feladatok maradéktalan elvégzésével zárul az ösztöndíjas által előterjesztett beszámoló jelentés szerint. Ha viszont az embernek nincs határozott utazási célja, amelynek elérését valakinek jelentenie kell, akkor gátlások nélkül átadhatja magát az élményeknek, annak, amit valóban lát és hall.

Az mozgás élménye az ember testiségének kifordulása a téridőbe, mint a világon mindent átfogó és átható közegbe. A testemben egyedül és kizárólag én vagyok és lehetek. De azt a helyet, amelyet testem éppen betölt, betöltheti egy másik test, s az én testem is számtalan egyéb helyet tölthet be a világban. A hely tehát, ahol pillanatnyilag vagyok, túl van a testemen, ahogyan azok a helyek is, ahová majd később eljutok. S a téridőben való mozgás által – testemben maradva – valamiképp mégis túllépek a testemen mint lénybeliségem egyik alapvető adottságán. Létbelivé válok azáltal, hogy belekerülök a téridő korlátlan, minden létezőt átfogó és átható közegébe, amelyben mindenhez eljuthatok és mindenén túl is juthatok, amely mint olyan a léte(zés)t magát jeleníti meg számomra.

Az utazás, a mozgás élményében is fellelhető a lét(ezés) transzobjektivitása és infraszubjektivitása. Utazás során kellemesen bizsergető izgalmat jelent a bizonytalan várakozás érzése: nem tudom előre, mit fogok látni holnap, milyen kalandban lesz részem a közeljövőben. Az aktuális tárgyiasság mögött ott van a sejtés, a várakozás transzobjektív háttere, mint az ikonokon ábrázolt szentek alakjai mögött a mennyei dicsőséget érzékeltető arany háttér. Az infraszubjektív oldalt meg nyilván a mozgás, a sebesség, a száguldás élménye jelenti, amely főleg a táncban, a sportban, a versenyzésben dominál. A

száguálás élménye olyan erőteljes lehet, hogy szinte meggittasodást vált ki s ez nemegyszer tragédiákhoz vezethet.

3. A koinónikus létélmény – a jogbölcselet vázlata

A jog alapjelensége. A mozgás lehetősége az ember egyik alapvető lénybeli adottságán, testiségén alapul, a mozgásélményben viszont már a lét(ezés) táruul föl az emberben, ezért a létélmény első fokának tekinthetjük. A második fok a cselekvés, amelynek lehetősége szintén az ember lénybeli adottságain alapul. A cselekvés emberi személynek más személyre kifejtett közvetlen vagy közvetett hatása, amely megvalósulhat nyelvi (*verbális*), fizikai (*faktuális*), társadalmi (*szociális*) vagy gazdasági (*ökonómiai*) síkon. Cselekvésnek számít nyilván a cselekvéstől való tartózkodás is, amennyiben annak hatása a másik személyre kimutatható és a cselekvést elmulasztó nem volt olyan helyzetben, amely kizárta számára a cselekvés lehetőségét.

Ahogy amikor mozogásba jövök, elhagyom azt a helyet, amelyet testem korábban, passzív állapotában elfoglalt, a cselekvésben is kilépek abból a passzív helyzetemből, amelyet korábban a másik személlyel szemben elfoglaltam. Nem csupán észlelem, figyelem, mustrálok a másikat, hanem reá irányuló – *interpersionális* – cselekvésem által valamilyen módon behatolok szociális személyiségébe, érdekszférájába, amely korábban zárva volt előttem. Azok az ontikus határok, amelyek korábban körbevették őt és engem mint két különálló egyedet és elválasztottak egymástól, valamiképp átjárhatóvá válnak. A két emberi lény mint szociális személy között valamiféle átjárás, ozmózis jön létre. Vajon beszélhetünk-e ebben az esetben is létbelivé válásról, a lét(ezés) megnyílásáról, koinónikus létélményről? Ez attól függ, meg tudok-e szabadulni cselekvésemben attól a reflexív görcstől, amely rendszerint hatalmában tart és lénybeliségembe zár. Ha nem, akkor cselekvésem nem lesz más, mint lénybeliségem kiterjesztése, kitégítése annak ontikus határain túl egy másik emberi lényre. Behatolok egy korábban számomra elzárt személyi szférába, hogy ott is érvényesítsem akaratomat, érdekeimet, kiterjesszem befolyásomat másra. Ez a *hatalom* megvalósulása. A hatalmat gyakorló aláveti magának a másikat, alárendelt helyzetbe hozza, szolgáljává teszi.

Az úr és szolga viszonyának dialektikus elemzése során, amely A szellem fenomenológiájának egyik leghíresebb passzusa, Hegel zseniálisan mutatja ki, hogy ebben a viszonyban a szolga magasabb fokú, fejlettebb öntudatra ébredhet, mint ura. A szolgáltság így magában hordja a forradalom csíráját. Látszólag

persze az a helyzet, hogy az úr parancsol a szolgának és a szolga engedelmeskedik neki. A szolga lemond önálló akaratáról, az úr pedig a szolgálával valószínűsíti meg akaratát. A szolga ezáltal elismeri maga fölött úrnak az urát, az úr önmaga közvetítésének, megnyilvánulásának tekinti a szolga tetteit. A szolga szolgálatában válik tárgyi valósággá, igazsággá az úr öntudata: „Die Wahrheit des selbständigen Bewusstseins ist demnach das knechtende Bewusstsein”. A szolga öntudata viszont az úrban, az ő akaratában tárgyasul, hiszen ura életre-halálra szóló hatalmat gyakorol fölötte, léte teljes mértékben urától függ, ura kezében van: „Dies Moment des reinen Fürsichseins ist auch für es, denn im Herrn ist es ihm sein Gegenstand”. Alapvetően megfordul azonban a viszony a munka révén. A munkára az úr adja ki az utasítást, de a szolga hajtja végre a feladatot, hozza létre az eredményt, amely saját magát, a saját képességeit testesíti meg tárgyasult formában: „in dem Bilden wird das Fürsichsein als *sein eigenes* für es, und es kommt zum Bewusstsein, dass es selbst an und für sich ist”.⁵³ Így végeredményben a szolga jut el a valódi öntudathoz, hiszen ő volt az, aki megvalósította, amire urának szüksége volt, de ura csak parancsolni tudott, a feladat tényleges megoldására képtelen lett volna. A szolga tehát egyre inkább fölényben kezdi érezni magát urával szemben, adott pillanatban arra is kész lehet, hogy fellázadjon ellene és a közöttük korábban fennálló viszonyt a viszájára fordítsa.⁵⁴

A hatalmi viszony tehát alapvetően labilis, bizonytalan. A hatalomnak alávetett csak a megfelelő alkalomra vár, hogy megfordítsa a viszonyt, korábbi urát szolgálként rendelje a maga hatalma alá. Ha viszont az interpersionális cselekvés a reflexív görcs feloldásával jár, a hatalom helyett a *jog* valósul meg. A cselekvő immár nem saját lényé alá akarja vonni hatalmilag a másikat, hanem túllépve lénybeliségén és az abból fakadó érdekeken, késztetéseken, belehelyezi magát a *közösségbe*, amely átfogja és áthatja saját magát éppúgy, mint a másikat, akivel interpersionális cselekvése révén kapcsolatra lép. A koinónikus létélmény – az elnevezés a görög *ēitēiūsá* szóból ered, amely közösséget jelent, akár a latin *communio* vagy *communitas* – a közösségben való lét(ezés) önmagában, önmagától és önmagáért való, feltétlen értelmének feltárulása és átvilágítása – transzparenciája – a közösségek interpersionális cselekvéseiben, amelyet a jog alapjelenségének kell tekintenünk. A személyek mint a jogközösség tagjai elvesztik egyedi vonásaikat, léttartalmi meghatározottságaikat. Feloldódnak a közösségben, annak egymással tökéletesen egyenlő, felcserélhető, funkcionális egységeivé válnak. Ehhez képest mindegyikük a másikban önmaga tükröképét, mását, *alter-egőj*át látja, akivel

szemben úgy jár el, mintha saját maga lenne a helyében, s akitől nyilván elvárja, hogy ő is úgy járjon el vele szemben, mintha saját maga lenne az ő helyében. A jogközösség tagjai tehát egymással teljes mértékben egyenlő, egymással fölcserélhető személyek, mindenfajta pozitív vagy negatív diszkrimináció összeegyeztethetetlen a jognak ezzel az alapkövetelményével.

Nagyfokú hasonlóságot mutat a jog a nyelvhez. A nyelv artikulatív cselekvések rendszere, amely a nyelvet használók között a kommunikációt szolgálja. Ezek az alanyok ugyanúgy felcserélhetők, mint a jogalanyok, a kommunikáció céljára egyedül a nyelv által a nyelvhasználóknak felkínált artikulatív cselekvések szolgálhatnak alkalmas eszközül. Ha valaki önkényesen eltér ezektől a szabványos eszközöktől – egyéni szókészletet, grammatikai-szintaktikai szabályokat vezet be –, nem tudja megértetni magát a többivel, kizárja magát az azonos nyelvet beszélők közösségéből. Hasonló a helyzet a joggal, a jogközösségbe illeszkedő, a közösségi lét(ezés) értelmének megfelelő, interperszonális cselekvések tartományával. Aki nem a közösségnek megfelelő értelmű magatartást tanúsítja, kizárja magát a közösségből annyiban, amennyiben a kérdéses magatartás a közösséghez kapcsolta volna.

A létélmény triadikus struktúrája természetesen a koinónikus létélményben is érvényesül: a cselekvő túllép a maga közvetlen, egyéni érdekein, kifordul a magába zárt, önző lénybeliségéből, a közösségbe illeszkedő interperszonális cselekvésével átfordul a másikba mint közösségtagba, majd megigazultan tér vissza önmagába mint a közösség valóságos tagja. A másikban, akire cselekvése irányul, nem pusztán empirikus egyedet lát, egyedisége mögött ott fénylik a jogközösség transzobjektív háttere, mint az ikonok szentjeinek feje fölött az aranyló dicsőség. A közösségnek megfelelő módon eljáró pedig infraszubjektíve feltöltődik, megerősödik a közösséghez való tartozás felemelő tudatával.

Hallatlanul plasztikusan fejezi ki a jog alapjelenését az ősi eredetű, a hinduizmusban, buddhizmusban, konfucianizmusban és az ószövetségi zsidó vallásban ismert aranyszabály:⁵⁵ Ne tegyétek másoknak, amit nem akartok, hogy nektek tegyenek! Ezt a negatív megfogalmazású szabályt azonban Jézus pozitív értelműre fordítja: Tegyétek másokkal azt, amit akartok, hogy mások tegyenek nektek (így Mt. 7,12 és Lk. 6,31)! Ennek értelme minden bizonnyal a bosszú, a megtorlás lehetőségének kizárása. Ha nem tehetem mással, amit nem akarok, hogy más tegyen nekem, ez nem zárja ki, hogy bosszút álljak másan, ha más olyat tesz nekem, amit nem akar, hogy más tegyen neki. Nekem ugyanis eltökélt szándékom, hogy nem fogok tenni másnak olyat, amit nem akarok, hogy más te-

gyen nekem, ezért nem kell tartanom attól, hogy elér más bosszúja. Ha viszont más olyat tett nekem, amit nem akar, hogy más tegyen neki, akkor felhatalmazva érezhetem magam, hogy megtorlásoképpen hasonlóan járjak el vele szemben. Ennek viszont rendszerint az a következménye, hogy a másik is felhatalmazva érzi magát, hogy megtorolja az én megtorlásomat, mintha az nem is egy jogsértésre adott válasz lett volna – a számla kiegyenlítése céljából –, hanem egy önmagában vett, új, friss jogsértés. Aztán a kölcsönös bosszúállás láncolata időtlen időig folytatódik, ami egyre fokozódó gyűlölködéshez, szenvedéshez, pusztuláshoz vezet. Ezt az ördögi kört akarja Jézus rövidre zárni. Ha azt kell tennem mással, amit akarok, hogy más tegyen nekem, teljes mértékben ki van zárva, hogy bármikor, bármilyen rosszat tegyek mással, akár megtorlás címén is.

A jog normativitása. Az interperszonális cselekmények rendszerint érzelmileg színezett, értékelő reakciókat váltanak ki, nemcsak a közvetlenül vagy közvetve érintettekben, hanem az egészen kívülálló szemlélőkben is. A jogközösségben való lét(ezés) értelmének megfelelő eljárás jó érzést, tetszést, megelégedést, megnyugvást vált ki a szemlélőben, ezt a magatartást helyesnek, követendőnek, kellőnek érzi. A jogközösséget szétszakító, roncsoló eljárás ezzel szemben rossz érzést, nemtetszést, dühöt, felháborodást vált ki a szemlélőben, ezt a magatartást meg nem engedettnek, helytelennek, elítélendőnek érzi. Ezeknek az uralkodó – mint láttuk, részben kognitivistá, részben volitivistá – jogbölcseleti felfogás által szubjektív kísérőjelenséggként a perifériára szorított érzelmeknek a centrális jelentőségét hangsúlyozza eredeti szemléletű, fenomenológiai alapokra épülő jogfilozófiájában Hermann Schmitz,⁵⁶ bár azok jelentőségét már a fenomenológiai irányzat kialakulása előtt világosan felismerte Rudolph von Jhering⁵⁷ és Richard Loening.⁵⁸ A szemlélő érzelmekkel átszőtt értékeléseiben ugyanis az nyilvánul meg, hogy ő maga is beletartozik a közösségi lét(ezés)be, önkéntelenül is azonosítja magát azokkal a személyekkel, akik között a kérdéses cselekmény ténylegesen végbemegy. Nyilvánvalóan más szemmel nézzük a környezetünkben élő emberek közötti interperszonális aktivitást, mint az állatok egymás közötti magatartását vagy akár tőlünk távoli földrészekben vagy korokban élő emberek viselkedését. A közösségbe való tartozásunk folytán érezzük azt a normatív erőt, amely – pozitív vagy negatív értelemben – az interperszonális magatartásokból felénk árad. Ha valamely eljárás az adott helyzetben jól beilleszkedik a közösségben való lét(ezés) önmagától, önmagában és önmagáért érvényes értelmébe, akkor jónak, helyesnek, követendőnek érezzük, valahányszor megismétlődik a szóban forgó helyzet a közös-

ségi együttélésben. Ha viszont ütközik ezzel az értelemmel, sérti, rongálja azt, akkor rossznak, helytelennek, elkerülendőnek érezzük minden alkalommal a jövőben is.

A *jogi norma* nyelvi-értelmi síkon határozza meg a jogközösségbe beleilleszkedő, ill. azzal ütköző interperszonális magatartások típusait. A jogi norma – pozitív vagy negatív előjelű – kötelező ereje sem a normát kibocsátó akaratából vagy hatalmából, sem valamely feltételezett alapnormából nem eredhet, hanem egyedül és kizárólag a normában meghatározott magatartás belső értelméből, jelentéstartalmából. A jogi norma alapja a jog, a jogból ered, nem pedig fordítva a jog alapja a norma, a jog ered a normából. Világosan kimondta ezt már a nagy későklasszikus római jogtudós, Iulius Paulus: ... *non ex regula ius sumatur, sed ex iure quod est regula fiat* (D. 50,17,1).

Jogi kötelező erő (*Sollen*) nem származhat semmiféle akaratból (*Wollen*). Egy akaratú tény nem transformálható át jogi kötelezettséggé, sem az akarást megvalósító hatalmi helyzete folytán, mint a pozitivizmus véli, sem valamely alapnorma feltételezése által, mint a normativizmus szeretné. Abból, hogy valaki akar valamit, jogi értelemben nem származhat kötelességem ennek teljesítésére, legföljebb – az adott helyzet alapján – különböző szempontokból mérlegelve célszerűnek, indokoltnak tarthatom akaratának teljesítését, ill. hogy feltételezzek egy olyan alapnormát, amely előírja nekem, hogy a szóban forgó akaratnak engedelmessé kell. Szöges ellentétben a normativizmus alapdogmájával *Sollen* alapja csak *Sein* lehet, csak hogy nem tapasztalati, érzékelhető *Sein*, amint a normativizmus nominalista beállítottságának megfelelően feltételezi, hanem a közösségben való lét(ezés) sajátos értelmének megnyílása a benne létbelivé váló ember számára. A jogi norma mint *Sollen* nem más, mint a közösségben való lét(ezés) ezen értelmének vetülete, tükröződése az empirikus valóság síkján, ahol az ember lénybeli életfolyamata lezajlik. Ez a *Sollen* irányt mutat az embernek a közösségben való létbelivé válás útján. Amennyiben nem hajlandó erre az útra lépni – mint az amerikai realizmus jeles képviselője, Oliver Wendell Holmes által modellizált sajátos antitípus, a *bad man*, a „nehézfű” –, végzetesen bezárul értelmetlenül halálba rohanó lénybeliségébe.

A jogi normák tehát távolról sem foglalják magukba, merítik ki a jogot a maga teljességében, pusztán a jog és a jogsértés határátjelölését jelölik ki. Ebből következik egyrészt az, hogy a jogi norma mindig túlteljesíthető, azaz „felfelé” áthágható, megszeghető, csak „lefelé” nem. Ha „felfelé” hágom át a normát, akkor eljárásomban még teljesebben, még magasabb fokban érvényesül a jog, mint-

ha egyszerűen betartom. Ha lejáratkor nem fizet az adósom, kétségtelenül a norma szerint járok el, ha követelem tőle tartozása haladéktalan törlesztését. De vajon jogsértést követek-e el, ha haladéktan adok neki, netán részben vagy egészben elengedem neki a tartozását? Nyilvánvaló, hogy egyáltalán nem jogsértésről, hanem a jog még teljesebb érvényesüléséről van szó ezekben az esetekben. Erre utal Jézus is, amikor a hegyi beszédben (Mt. 5,39-41 és Lk. 6,29-30) a norma jelentős túlteljesítését adja tanácsul a megvalósuló Isten országa polgárainak. Tökéletesen megvalósítja ezt az evangéliumi tanácsot a jólelkű püspök, Bienvenu Myriel úr Victor Hugo *A nyomorultak* című regényében, amikor az ellopott ezüst étkészletet a megmaradt ezüst gyertyatartókkal egyetemben a volt fejezőnek, Jean Valjeannak ajándékozza, aki új életet kezdhet ezzel a vagyonnal.

Másrészt abból, hogy a jogi norma csak reprezentálja, de nem foglalja magában a jogot, következik, hogy adott egyedi esetnek a norma alá vonása nem pusztán logikai, hanem *herméneutikai szubszumpció* is. Nem elég pusztán a logika szintjén megállapítani a megvalósult tényállás azonosságát a normában szereplő elvont, általános tényállással. Szükséges, hogy az adott esetben, annak sajátos körülményei között is valóban érvényesüljön a kérdéses magatartás azon jogi értelme, amelyet a norma általánosságban tulajdonít neki. Az eset elbírálására hivatott jogszolgáltató ezt nyilván csak úgy tudja megállapítani, ha nem valamilyen előre meghozott politikai döntést kíván érvényesíteni, hanem belehelyezi magát a konkrét esetben, az érintett különböző személyek helyzetébe és mintegy „saját bőrén” próbálja meg értelmezni, átérezni a tényállást a jogközösség érvénysülése szempontjából. Ez adott esetben odáig vezethet, hogy eltekint egy olyan norma vagy normák alkalmazásától, amelyek tekintetében a szubszumpció művelete logikailag alkalmazható lenne ugyan, hermeneutikailag azonban aggályosnak tűnik. Ez a lényege Arisztotelész híres méltányosság-tanának: a méltányosság (*επιεικεια, aequitas, clementia*) a norma alkalmazásának mellőzése az eset különleges körülményeire tekintettel a jog valódi érvényesülése érdekében, a norma korrekciója adott esetre nézve – *επανορθωμα νομιμου δικαιου*,⁵⁹ a tételezett normán túli jog érvényesítése – *εστιν δε επιεικεζ το παρα τον γεγραμμενον νομον δικαιον*.⁶⁰

Preskriptív – deskriptív jogi norma, intézménynorma, jogintézmény. A jogi norma megfogalmazása lehet *preskriptív* vagy *deskriptív*. A *preskriptív* jogi norma – parancsoló mód vagy a 'kell' (*sollen*) segédige alkalmazásával – előír, megparancsol, ill. megtilt bizonyos magatartásokat. A *deskriptív* jogi norma viszont – kijelentő mód alkalmazásával – egyszerűen leírja, közli a kívánt, megengedett vagy tiltott ma-

gatartást. Arra az esetre vonatkozóan például, hogy adásvételi szerződés megkötése esetén mi az eladó és a vevő teendője, a norma kétféle módon fogalmazhat. Preskriptív módon: az eladó adja át a vevőnek az eladott dolgot, a vevő fizesse ki az eladónak a megállapodás szerinti vételárat. Ugyanez természetesen megfogalmazható deskriptív módon is: az eladó átadja a vevőnek az eladott dolgot, a vevő kifizeti az eladónak a megállapodás szerinti vételárat. A kétféle norma nyilván tökéletesen egyenértékű. Semmi kétség sem fűzhető ahhoz, hogy a deskriptív megfogalmazású norma sem valamely egyedi vagy társadalmilag tipikus tényállást (*fait social*) kíván kifejezni, hanem pontosan ugyanazt az előírást, amelyet a preskriptív norma felszólító módban juttat kifejezésre.

Lehetséges azonban egy harmadik eset is. A norma úgy is szólhat, hogy – úgymond – az eladó köteles az eladott dolgot a vevőnek átadni és jogosult a vevőtől a vételárat követelni, a vevő köteles az eladónak a vételárat kifizetni és jogosult az eladótól az eladott dolog átadását követelni. Használható természetesen a 'jogosultság' és 'kötelezettség' kifejezés is. Ebben az esetben már nem tisztán magatartásnormával állunk szemben, hanem olyan normával, amely sajátos jogfogalmakra utal. Míg azokat a normákat, amelyek kizárólag emberi magatartásokat neveznek meg, *magatartásnormáknak* nevezhetjük, azokat a normákat, amelyekben ilyen sajátos, intézményesített jogfogalmak, jogi kategóriák szerepelnek, *intézménynormáknak*.

Az intézményesített jogfogalmak, kategóriák nem közvetlenül emberi magatartásokat jelölnek meg, hanem jogi jelentéstartalmakat fejeznek ki, amelyeknek megfelel, ill. nem felel meg bizonyos emberi magatartások jogi értelme. Például, ha a tulajdon fogalmát úgy határozom meg, hogy az a tulajdonos teljes magánjogi hatalma egy dolog fölött, akkor nyilvánvaló, hogy ennek a fogalomnak megfelelő magatartás, ha a tulajdonos birtokolja, használja, hasznosítja a dolgát, rendelkezik róla, esetleg megsemmisíti, nem megfelelő magatartás viszont, ha valaki megfosztja a tulajdonost attól a lehetőségtől, hogy dolgával az említett módokon járjon el. Hasonlóképpen, ha azt mondom, hogy egy szerződés olyan jogviszony, amelyben a feleket megállapodásuknak megfelelően kötelezettség terheli az általuk vállalt szolgáltatás teljesítésére és jogosultság illeti meg őket a nekik megígért szolgáltatás követelésére, nyilvánvaló, hogy ennek megfelelő magatartás a vállalt kötelezettség teljesítése, nem megfelelő magatartás a teljesítés önhibából történő elmulasztása.

Ezeket az intézményesített jogfogalmakat, amennyiben azok ténylegesen megvalósulnak, érvényesülnek a gyakorlati életben, *jogintézményeknek* hív-

juk. Vannak közjogi és magánjogi intézmények. Legfőbb közjogi intézmény maga az állam, de külön intézményeknek tekinthetjük annak egyes szerveit, a választások rendszerét, a demokratikus szabadságjogok rendszerét. Magánjogi intézmények a magánszemélyek mint jogalanyok, akiket alanyi jogok illethetnek meg és kötelezettségek terhelhetnek, a házasság, a család, a vagyon, a vagyonton belül a tulajdon, a szerződés, a felelősség stb.

Normativizmus – institucionalizmus. A jogi normák és a jogintézmények viszonya tekintetében kétféle szemléletmód érvényesül a jogászai gondolkodásban. Mivel ez a két szemléletmód rendszerint összekeveredik egymással – az egyes szerzők nem reflektálnak kellőképpen arra, melyik szemléletmódot követik, melyik „programot futtatják” éppen –, s elfogadott terminológia sem alakult ki azok megjelölésére, nevezzük *normativizmusnak*, ill. *institucionalizmusnak* a szóban forgó szemléletmódokat. Bölcséletileg ez a két irányzat lényegében megfelel annak, amit a középkorban nominalizmusnak, ill. realizmusnak neveztek: a normativizmus következetes és radikális nominalizmusnak, az institucionalizmus realizmusnak tekinthető.

A normativizmus szerint a jog egyedül és kizárólag preskriptív normát jelenthet csupán, így a jogintézmények sem lehetnek egyebek, mint tartalmilag összefüggő normák csoportjai. Így maga az állam nem más, mint az állam hatályos jogrendje, a magánszemély sem más, mint a reá vonatkozó egyedi normák összessége, így azok a normák, amelyek meghatározzák nevét, családi állapotát, szakképesítését, hivatali állását, vagyonát, különböző jogait és kötelezettségeit. Ez a szemléletmód logikailag hallatlanul koherens, de adott esetekben – mint éppen a fenti példák mutatják – meglehetősen mesterkéltnek, életidegennek érezzük. Nem tűnik igazán életszerűnek ugyanis, hogy az államra, egy állami szervre, egy cégre vagy természetes személyre mint jogi normák összességére gondoljunk. Ezeket sokkal inkább valóságos létezőknek, entitásoknak érezzük. Egy szerződés vagy végrendelet esetében azonban a normativista megközelítés már jóval közelebb áll hétköznapi felfogásunkhoz. A normativizmus azonban felparcellázza a valóságot a különböző szaktudományok között: mindegyik tudomány a maga sajátos fogalmai, kategóriái segítségével dolgozza föl a rendelkezésére álló tapasztalati anyagot, alakítja ki a maga szemüvegének megfelelő világmépét. A jogásznak olyan szemüveget kell viselnie, hogy kizárólag csak normákat lásson maga előtt, minden normákon túli – metanormatív – valóság más tudományok kompetenciájába tartozik. Bölcséleti háttére ennek nyilvánvalóan a – Kant filozófiájában is továbbélő – nominalista felfogás, mely szerint általános fogalma-

ink, kategóriáink, amelyek segítségével a valóságot értelmezzük, tudatunkban léteznek csupán, a tárgyi valóságban nem felel meg nekik semmi.

Ezen a ponton ragadható meg az institucionalizmus alapvető különbsége a normativizmustól. Az istitucionalizmus mint realizmus – a nominalizmussal szemben – elismeri elvont fogalmaink – adott esetben a normákban is szereplő jogfogalmaink – létezését a tárgyi valóságban. Felfogása szerint a jog egyáltalán nem korlátozódik a preskriptív normák – a *Sollen* – zárt világára, hanem kinyúlik onnan a valóságba, a *Sein* szférájába is: az állam, a cégek, a természetes személyek nemcsak a normák világában, hanem a valóságban is létező jogi entitások. Pontosan ezt tagadja a normativizmus, mert szerinte, ha ezekről mint normákon túli, metanormatív entitásokról beszélünk, már nem a jogtudomány területén tartózkodunk, hanem – módszertanilag meg nem engedett módon – átléptünk a szociológia, a politológia, a közgazdaságtan, a szociálpszichológia vagy valamely egyéb társadalomtudomány területére.

Szoros összefüggésben áll ez a módszertani kifogása a normativizmusnak az istitucionalizmussal szemben nyilván azzal, hogy a normativizmus nem ismeri el a deskriptív normát. Felfogása szerint a norma szükségképpen és kizárólag preskripció lehet csupán, ha deskriptív módon határozzuk meg az előírt magatartást, akkor már áttérünk a norma nyelvről – mint tárgynyelvről – egy metanyelvre és a norma tartalmát leíró *jogtételt* (*Rechtssatz*) hozunk létre. De miért ne lehetne a jogtételt a preskriptív normával teljesen egyenértékű deskriptív normának tekinteni? Ennek az égvilágon semmi akadálya sincs! Így annak sem, hogy fenomenológiailag elismerjünk egy olyan, a deskriptív norma sajátos intencionalitásának megfelelő jogászai tárgyiasságot (*juristische Gegenständlichkeit*), amely mint érzék fölötti, noématis réteg ráarakodik a tárgykonstitúció aktusában az egyéb szaktudományok által vizsgált entitásokra mint megalapozó-hordozó rétegre, szubsztátumra. Így sikerül fenomenológiailag igazolnunk az istitucionalizmus eljárását a normativizmus módszertani kifogásával szemben: minden aggály nélkül elfogadható, hogy normákon túli, valóságos jogi entitásokról beszéljünk, amelyek korántsem esnek egybe azokkal a sajátos entitásokkal, amelyekkel egyéb tudományok foglalkoznak, hanem mint sajátos, jogászai noématis réteg az intencionális aktusban rájuk épülnek mint megalapozó rétegre.⁶¹

A kétféle szemléletmód között tehát valamiféle prioritási vagy értéksorrendet felállítani nem lehet. Más szemléletű megközelítéssel mindkettő valójában ugyanarról beszél. A normativizmus számára például egy szerződés egyedi norma, amely magasabb rendű, általánosabb normák alapján kelet-

kezett. Ilyenek a polgári jog általános normái, amelyek a szerződéskötést, a szerződések egyes típusait szabályozzák, továbbá az alkotmányjog bizonyos, még általánosabb rendelkezései, amelyek kimondják, hogy mindenki jogképes, vagyona lehet, részt vehet a forgalmi életben stb. Ezek a magasabb rendű normák generálják a szóban forgó szerződést mint egyedi normát, amely így szervesen beletartozik a jogi normák hierarchikus rendszerébe. Az a tény, hogy a szerződő felek az adott helyzetben kölcsönös érdekeiknek megfelelően *de facto* megállapodtak egy konkrét szerződés megkötésében, csak a tények világába tartozó, külső – bár vitathatatlanul elengedhetetlen feltétele (*condicio sine qua non*) – a szerződés mint egyedi norma létrejöttének.

Az institucionalizmus némileg másként látja a fejleményeket. Számára a 'szerződés' szerződéskötés, jogi tény, amely a felek tényleges akaratmegegyezésében áll, és joghatásként jogok és kötelezettségek keletkeznek belőle a felek számára, amint az adott szerződésre vonatkozó deskriptív normák megállapítják. A joghatást tehát a felek akaratmegállapodása, a szerződéskötés ténye generálja, bár ennek nyilván elengedhetetlen feltétele (*condicio sine qua non*), hogy vannak olyan hatályos deskriptív normák, amelyek elismerik a kérdéses joghatásokat.⁶²

Sajátos szemléleti dilemmákat vet föl a felfüggesztő feltétellel kötött ügylet és a végrendelet. Ha Lucius *stipulatio* formájában ígéretet tesz Titus kérdésére: Ha megérkezik a hajó Ázsiából, ígérsz-e nekem tízet?, ennek joghatása kétféleképpen értelmezhető. Egyrészt úgy, hogy a következő szövegű, hipotetikus egyedi norma keletkezik: Ha megjön a hajó Ázsiából, Luciusnak tízet kell fizetnie Titus számára. Nyilvánvaló, hogy ez az egyedi norma nyomban érvényes és hatályos, az eset tehát semmilyen problémát nem vet fel sem a normativizmus, sem az institucionalizmus szempontjából. Egyedi norma esetében azonban, pl. bírói ítéleteknél, a hipotetikus megfogalmazás nem szokásos. Ezért az ígéret normatív hatását úgy szokás megfogalmazni, hogy Lucius, az ígéretet tevő, tartozik, azaz fizetnie kell, Titusnak, az ígéretet elfogadónak, tízzel. De nyilvánvaló, hogy ez a tartozás függ a hajó megérkezésétől. A normativizmus itt a hajó megérkezését, ugyanúgy, mint az ígéret elhangzásának tényét, az egyedi norma keletkezése feltételének tekinti. Az egyedi norma, mely szerint Luciusnak immár feltétlenül fizetnie kell Titus számára tízet, felfogása szerint csak akkor jön létre érvényesen és hatályosan, miután mindkét feltétel megvalósul. Így a normativizmusnak a norma keletkezésének kitolásával a feltétel bekövetkezésének időpontjára sikerül megőriznie a norma érvényességének és hatályosságának egységét. Ez az út viszont nyilván nem járható az institucionalizmus számára. Mivel felfogá-

sa szerint a joghatás oka (*causa*) a felek megállapodása mint jogi tény, rögtön jelentkeznie kell a joghatásnak még e jogi tény megvalósulásának pillanatában. De nyilvánvaló, hogy a feltétel bekövetkeztéig Lucius még nem tartozik Titusnak tízzel és Titusnak nem jár tőle a teljesítés. Ebből a kínos helyzetből úgy igyekszik kikerülni az institucionalizmus, hogy kijelenti, a szerződés nyomban megkötésekor érvényes, hatályossá azonban csak a felfüggesztő feltétel bekövetkeztével válik. Általános normák esetében valóban gyakran előfordul, hogy a jogalkotó későbbi időponthoz köti a norma hatálybalépését (*vacatio legis*). Felfüggesztő feltételhez kötött hatálybalépés azonban jóformán elképzelhetetlen. Az általános normák amúgy is rendszerint hipotetikus szerkezetűek. Az institucionalizmus tehát kénytelen visszanyúlni *per analogiam* az általános normák késleltetett hatálybalépéséhez, jóllehet itt feltételes hatálybalépésről és nem általános, hanem egyedi normáról van szó, amelynek szerkezete – ellentétben az általános norma tipikusan hipotetikus szerkezetével – tipikusan kategorikus.

Hasonló problémák merülhetnek fel a kezdő időponthoz kötött ügyletnél, így a végrendeletnél. Az öröklés nyilvánvalóan csak a végrendelező halálával következhet be az érvényes végrendeletnek megfelelően. Itt megint kétféle értelmezés képzelhető el. Egyrészt beleérthetjük a végrendeletbe mint egyedi normába a végrendelező halálára vonatkozó klauzulát: Titius halálával Luciusnak kell örökölnie utána. Ekkor nyilván nyomban a végrendelet elkészítésekor érvényes és hatályos a végrendelet mint egyedi norma. Mivel ez jóformán magától értetődik, kifogástalanul jár el a Ptk., amikor a végrendeletet nyomban elkészítésekor hatályosnak tekinti. Így semmi nehézséget nem jelent az a rendelkezése sem, mely szerint a végrendelet visszavonásával hatályát veszti. Ha viszont szigorúan ragaszkodunk a végrendelet szövegéhez, amelyben az áll, hogy Lucius legyen az örökösöm, az egyedi normát is úgy kell megfogalmaznunk, hogy Luciusnak kell örökölnie Titius után. Itt megint elválhat egymástól a normativizmus és az institucionalizmus útja. A normativizmus itt is arra az álláspontra helyezkedhet, hogy a végrendelet mint egyedi norma csak az örökhagyó halálával jön létre, miután megvalósulnak keletkezésének ténybeli feltételei – a végrendelet szabályszerű elkészítése és az örökhagyó halála. Az institucionalizmus számára viszont elengedhetetlen, hogy a jogi tény megvalósulása – a végrendelet szabályszerű elkészítése – nyomban érvényes joghatást váltson ki. Ezért itt is ahhoz a megoldáshoz kell folyamodnia, hogy a végrendelet mint egyedi norma a szabályszerű végrendelezés tényével érvényesen létrejön, de csak az örökhagyó halálával válik hatályossá. Ha viszont az örök-

hagyó visszavonja végrendeletét, az nyilván elveszti hatályát, annak alapján az örökhagyó halála után nem lehet örökölni. Áll ez természetesen arra az esetre, ha a végrendeletet nyomban elkészítésétől fogva hatályosnak tekintjük. De különösebb aggály nélkül alkalmazhatjuk arra az esetre is, ha a végrendeletet csak az örökhagyó halálától tekintjük hatályosnak.

Hatálytalanná válhat-e, elveszítheti-e egy norma a hatályát, mielőtt hatályba lépett volna? Ezzel kapcsolatos, korábbi, pozitív állásfoglalásom⁶³ ellentmondást váltott ki két őszintén nagyrabecsült kollégám, Földi András⁶⁴ és Siklósi Iván⁶⁵ részéről. Hogy a kérdés eldöntése valóban teljesen problémamentes, annak megvilágítására szolgáljon a következő példa. Bergengócia népszerű kormánya június 30-án rendeletet bocsát ki, amely előírja, hogy következő év január 1-jétől minden lakástulajdonosnak négyzetméterenként évi egyezer garas ingatlanadót kell fizetnie. Ennek és más rendelkezéseknek a hatására a kormány népszerűsége megcsappan, úgyhogy októberben, amikor Bergengóciában őszi viharok szoktak kitörni, a kormány megbukik. Az új kormány december 1-jén visszavonja az ingatlanadóról szóló rendeletet. Mi más történt itt, mint hogy a kérdéses kormányrendelet elvesztette hatályát, mielőtt hatályba lépett volna? Hiszen egy norma hatályának megszűnése pontosan annyit jelent, hogy megszűnik a ténybeli és normatív alapja annak, hogy a normát hatályosnak kelljen tekintenünk, kötelező erőt kelljen tulajdonítanunk neki. Nyilván semmi akadálya nincsen annak, hogy ez már a norma hatálybalépése előtt bekövetkezzék, nem csupán a norma hatálybalépését követően. Egyébként a norma hatályának megszűnése együtt járhat az érvényesség megszűnésével is,⁶⁶ bár nem feltétlenül minden esetben. Ha a normát visszavonja, aki alkotta, nyilván alkalmatlanná válik arra, hogy hatályosnak tekinthessük, így megszűnik a norma hatályosságával együtt annak érvényessége is. Más a helyzet, ha a norma hatályossága például *desuetudo* folytán szűnik meg. Ilyenkor a norma keletkezésétől független, kívülálló ok miatt kell hatálytalannak tekintenünk a normát, az nem hat vissza a norma érvényességére, hiszen a *desuetudo* megszűnésével a norma eredeti hatálya elvileg akár helyre is állhat.

A végrendelet visszavonásának jogi értelmezésével kapcsolatos vita azért forog valóban „egy tökéletesen mondvacsinált álprobléma” körül, mert jogi tartalmukat tekintve a különböző álláspontok tökéletesen megegyeznek egymással. Mindegyik azt mondja ugyanis – mást nyilván nem is mondhat –, hogy örökölni a végrendelet alapján csak az örökhagyó halála után lehet, de ha az örökhagyó visszavonta végrendeletét, akkor annak alapján nyilván halála után sem lehet örökölni utána. A késhegyig menő

vita tárgya csupán a nyelvi kifejezés, ill. a szemléleti megközelítés, de ha eltérő megoldások ugyanahhoz az eredményhez vezetnek, nyilván különösebb aggály nélkül egyenértékűnek lehet tekinteni őket, mindegyik létjogosultságát el lehet ismerni. Nagyon fontos, hogy pontosan és világosan el tudjuk határolni a kifejezés nyelvi struktúráját, jóformán elkerülhetetlen képszerűségét, képi tartalmát attól a jogászai jelentéstartalomtól, amelyet a szabatos jogászai gondolkodás a kérdéses kifejezésnek tulajdoníthat. Így Siklósi javaslata, hogy a végrendelet visszavonása esetén ne hatályvesztésről vagy utólagos érvénytelenné válásról beszéljünk, hanem „megdőlésről”,⁶⁷ csupán egy újabb képszerű kifejezés alkalmazása, amelynek révén jogászilag egy tapodtat sem léptünk előre. Milyen jogi tartalmat tulajdonítsunk ugyanis a megdőlésnek? Erre a kérdésre aligha adhatunk más választ, mint hogy megszűnik a végrendelet hatályossága vagy érvényessége vagy mindkettő, tehát ugyanott vagyunk, ahonnan elindultunk. Még kevésbé tűnik szerencsésnek Siklósi azon megállapítása, hogy a végrendelet visszavonásával a hatálytalan végrendelet „még hatálytalanabbá” válik, hatálytalansága „fokozódik”.⁶⁸ Ez már a naturalista képzelet kirívó esete. Ha egy edényből kiszivattyúzzuk a levegőt, mint Otto von Guericke híres kísérletében 1657-ben a magdeburgi féltekékkel, abban néhány oxigénmolekula még biztosan akad, úgyhogy ezek eltávolításával az edényben kialakult vákuum kétségtelenül fokozható. Hasonlóképpen ha áramtalanítunk egy elektromos vezetékkel, néhány eltévedt elektron még biztosan kalézol benne. A jogban azonban nem érzékelhető vagy mérhető adottságokkal van dolgunk, mint a természet világában, hanem ugyanolyan érzék fölötti, eszmei entitásokkal – noémákkal –, mint a matematikában és a geometriában. Ha az aritmetikában azt mondjuk, hogy 3, az egészen pontosan 3, egy milliomod vagy százmilliomod résszel sem több vagy kevesebb, mint fizikai mérések esetén. Ugyanez áll a geometriai idomokra, de az érzék fölötti, jogi kategóriákra is. A hatálytalanság nem fokozható kategória.

Jog és állam. A jog alapvető problémája a jogközösség empirikus és metaempirikus dimenziója közötti diszkrepancia feloldása. Ha egy embercsoport kellően tudatos és szervezett, önmagában, külső beavatkozás nélkül is képes jogközösségként fennállni. Kiemelkedő történelmi példa erre a katolikus egyház, amely fennállásában, szervezetében és tevékenységében hagyományosan szuverén, az államhatalomnak nem alávetett jogközösségnek – ún. tökéletes társaságnak (*societas perfecta*) – tekinti magát. Markáns ellenpélda erre a maffia. A maffia is önálló, az állam jogi előírásait magára nézve kötelezőnek nem elismerő közösségnek tartja magát és valóban

ennek megfelelően működik is. Csakhogy a maffia nem tekinthető jogközösségnek, hanem a jogsértés, a jogtiprás közössége, ha úgy tetszik, 'negatív jogközösség'.

Gyakran azonban szociológiailag amorf szerkezetű, etnikailag és kulturálisan heterogén népcsoportok foglalnak el egy kisebb-nagyobb kiterjedésű, közös lakóhelyet. Ezek tényleges egymás mellett élése (*Beieinandersein*) még igen távol van a jogközösség megvalósulásától (*Miteinandersein*). A közvetítés feladatának megoldása lenne az állam rendeltetése. Az állam egyrészt a jogközösség képviselője, másrészt viszont politikai-hatalmi szervezet. Ebből ered az állam kétarcúsága. A színpadon – hivatalos fellépésében a lakosság előtt – a jog, az igazság, a tisztesség megtestesítője. A kulisszák mögött azonban biztosítania kell magának a tényleges hatalmat, ehhez pedig pénz, fegyverek, haderő, titkosszolgálat, diplomáciai csatornák szükségesek. Bár először csak Niccolò Machiavelli (1469–1527) merte kimondani, de már jóval korábban felismerték az uralkodók, hogy a tényleges hatalom megszerzése, fenntartása és kiterjesztése nehezen megy kizárólag jogszerű és erkölcsileg nem kifogásolható eszközök alkalmazásával. Ebből eredt az a feltűnő ellentmondás, hogy míg az uralkodó alattvalói előtt a jog és a törvény öreként, legfőbb letéteményeseként jelenik meg, ő maga felette áll a törvénynek – *princeps legibus solutus* –, bármit megtehet, amit hatalmának megőrzése érdekében célszerűnek talál.

Sikerült-e erre orvosságot találnia a jogállamnak? Inkább csak látszólag, mint valóságosan. A jogszabályok látszólagos betartása ugyanis – amennyiben akár látszólagosan betartják őket –, még korántsem jelenti a jog valódi érvényesülését. Hiába tartanak versenytárgyalást, ha már előre el van döntve – családi, politikai összefonódások, érdekszövetségek folytán –, ki nyeri meg a tendert. Hiába folytatnak le bírói tárgyalást, ha a hatalom akaratának megfelelően már előre meg van írva az ítélet. Hiába tartanak választásokat, ha már előre kész a végeredmény. Ezek a jelenségek elképesztő mértékű eróziót váltanak ki a közösségben. A jogközösség lojális, öntudatos tagjai egyre inkább kiábrándulnak a jogból és az igazságból, kizárólag egyéni érdekeik szolgálatát látják értelmes magatartásnak a többiekkel szemben.

A demokratikus legitimitáció egyébként is hallatlanul törekeny. A demokrácia nem az aritmetika, hanem a politika kérdése. A hatalom megszerzése ugyanis – eltekintve az esetleges csalásoktól – gyakran néhány szavazaton, a véletlenül múlik. Ezért itt valójában nem a hatalom megszerzésétől, hanem annak gyakorlásától függ a hatalom birtokosainak legitimitációja. Niklas Luhmann jelszava – *Legitimität durch Verfahren* – nem biztosít kielégítő megoldást a

politikai-társadalmi életben. Az emberek előtt csak akkor van tekintélye a hatalomnak, ha bíznak abban, hogy a javukat akarja. Különböző érdekcsoportok igényeit automatikusan kiszolgáló, ember-szabású robotoknak nincs demokratikus legitimitása, akkor sem, ha különböző bizottságok, bíróságok deklarálják, hogy legális módon jutottak a hatalomba. A tekintély nélküli hatalom számára nem marad más, mint a nyers erő. Az állami szervek által, legálisan végrehajtott kényszercselekmények sem tekinthetők a jog megvalósulásának, érvényesülésének. Kényszercselekmények sohasem jelenthetik a jog valóságát, legfeljebb szándékukban irányulhatnak a jogra, a jogszerű állapot védelmére vagy helyreállítására. Ezekkel szemben állnak nyilvánvalóan a szándékukban is a jog semmibe vételére irányuló erőszakcselekmények, mint a büntettek, bandaháborúk, terrorista merényletek. Nemegyszer előfordul azonban, hogy az egymással szemben fizikai erőszakot alkalmazókat egyaránt a jog érvényesítésének szándéka vezeti. Tipikus esete ennek a forradalom. A forradalmár azért folyamodik fizikai erőszakcselekményekhez, mert jogtalannak tekinti a fennálló hatalmat, helyette egy új, valóban jogszerű hatalmat akar teremteni. Ilyenkor a harc kimenetele dönti el, melyik oldal tartozik a joghoz, melyik nem. Akinek sikerül megszereznie vagy megőriznie a hatalmat, arra hárul a jogközösség képviselőjének magasabb feladata. Az állam nemcsak akkor méltatlan erre a feladatra, ha önmagát a jog fölé helyezi, hanem akkor is, ha az ellene a jog érvényesítésének céljából fellépőkkel szemben – a generális prevenció elvére hivatkozva, de sokkal inkább gyűlölködő bosszúból – különösen kegyetlen megtorlást foganatosít. Ezzel ugyanis nyilvánvalóvá válik, hogy igazából nem szolgálni, képviselni kívánja a jogot – ami az adott esetben a jog nevében fellépőkkel szembeni nagylelkű eljárásban nyilvánulna meg –, hanem saját hatalma eszközének tekinti.

Az állam képviselője, de nem teremtője a jognak. Az állam által kibocsátott normák ezért egyáltalán nem merítik ki, fedik le a jogot, az állam nem sajátíthatja ki, nem monopolizálhatja a maga számára a jogot, mint a pozitivistá-normativista felfogás vallja. Azáltal, hogy az állam jogi normát bocsát ki, voltaképpen kezességet vállal arra, hogy a rendelkezésére álló hatalmi eszközökkel előmozdítja a norma érvényesülését a társadalmi valóságban. Szépen fejezi ki a törvénynek ezt a kezességi szerepét a nagy klasszikus jogtudós, Aemilius Papinianus meghatározása: *Lex est ... communis rei publicae sponsio* (D.1.3,1). Szabatosan – mint láttuk – nem beszélhetünk a jog „kikényszerítéséről”, hiszen kényszercselekmények önmagukban nem tekinthetők a jog megvalósulásának. Mindazonáltal ilyen kényszercselek-

mények, amennyiben a jog érvényesítésének szándékából valósulnak meg, alkalmas, kedvező feltételeket teremthetnek a jog tényleges megvalósulásához. Amiről állami norma nem rendelkezik, nem biztos, hogy jogon kívüli, jogilag irreleváns magatartás, csupán arról van szó, hogy az állam nem vállal felelősséget érvényesülésének hatalmi eszközei révén történő elősegítésére. Így a házasságtörés nyilván élesen ütközik a házasság jogi jelentéstartalmával, ezért kétségtelenül jogsértés, jóllehet a modern állam – méltányolható indokok alapján – nem tiltja és nem is szankcionálja. Hasonlóképpen nem lehet a jog megnyilvánulásának tekinteni az orvos által terhes nőn „megrendelésre” végrehajtott művi vetélést, jóllehet a modern állam ezt – legalábbis bizonyos feltételek mellett – szintén nem tiltja és szankcionálja. A homoszexuális együttéléseket „házassággá” nyilvánító állami norma pedig legfeljebb hivatalosan alkalmazandó nevet ad ezeknek a kapcsolatoknak, de valóságos jogi jelentéstartalmában távolról sem teszi házassággá azokat.

Az állam a jogközösség képviselője csupán, ezért nem is sajátíthatja ki maga számára a jogot. Az általa kibocsátott normáknak akkor van meggyőző erejük, ami nyilván a hatalom tekintélyét erősíti, támogatja, ha azok általános érvénnyel deklarálják, melyek azok a magatartások, amelyek megfelelnek a jognak, a közösségben való lét(ezés) sajátos értelmének, ill. melyek azok, amelyek ellentétben állnak ezzel az értelemmel. Hívhatjuk ezeket a normákat *deklaratív normáknak*. Az állami normák mögött ezekben az esetekben maga a jog, a jogközösség áll, az állam hatalmi szervezetével közvetlenül képviseli a jogközösséget, ad hangot nyomatékosan a jog szavának. Ez a *iussum quia iustum* területe, az állam történetileg megvalósuló normatív akarata a jog mint a társadalmi együttélés történelmi tapasztalatában fokozatosan feltáruuló közösségi értelem szócsöveként érvényesül.

El kell ismernünk azonban, hogy az állam nem pusztán deklaratív normákat bocsáthat ki, hanem *imperatív normákat* is, amelyek közvetlenül az állam politikai akaratát fejezik ki. Ezek a normák az állam hatalmának biztosítását, szervezeti rendszerének kiépülését szolgálják. Ilyenek az adókat, illetékeket, vámonokat, különféle közszolgáltatásokat, katonai szolgálatot előíró normák. Hasonlóan ide sorolhatók a jogbiztonság, bűnüldözés, igazságszolgáltatás szempontjából adott esetben rendkívül hasznos szerepet betöltő nyilvántartási rendszereket bevezető normák. E normák egy fontos altípusának tekinthetők a *konstitutív normák*, amelyek állami szerveket hoznak létre, azok felépítését, működését, egymáshoz való viszonyát határozzák meg.

Mivel az állam a jogközösség képviselője, nyilván csak úgy tud hatékonyan eleget tenni ennek

a feladatának, ha megfelelő politikai hatalommal, működőképes apparátussal rendelkezik. Így közvetve ezek a rendelkezések is a jog érvényesülését szolgálják, megalapozottságukat, indokoltságukat a jogból magából merítik: *iustum quia iussum*. Természetesen itt is nagy a veszélye annak, hogy az állam öncélú hatalom kiépítésére törekszik, a jogot mint olyat nem szolgálni és előmozdítani, hanem eszközként használni igyekszik.

4. A metakozmikus létélmény – a vallás- és erkölcsbölcselet vázlata

Az előzőekben láttuk, hogy ha a jogi normát „felfelé” hágjuk át, „túlteljesítjük”, nem követünk el jogsértést, sőt fokozottabb mértékben járunk el jogszerűen, fokozottabb mértékben világít át magatartásunkon a közösségi lét(ezés) értelme. A jog végső meghaladása azonban a szeretet.⁶⁹ A jogban önmagam mását látom a másokban, úgy járok el vele szemben cselekedeteimben, mintha én magam lennék. A szeretetben viszont már nem önmagam másának, *alteregójának* tekintem a másikat, hanem önmagamnál igazibb, valódibb énemnek, *plusegónak*. Ha valóban szeretek valakit, akkor nála és benne találok meg igazán önmagamot, közelebb áll hozzám, mint saját magam. A szeretetben átélt létélmény már metakozmikus: a világ elhalványul, jelentőségét veszti ahhoz képest, akit szeretek. A szerető számára a szeretettben összpontosul és tör föl ellenállhatatlan vonzerővel a lét(ezés) mint önmagában fennálló, korlátlan teljesség értelme.

A létélmény három mozzanata természetesen a szeretetben is megtalálható, sőt mint a legmagasabb fokú létélményben a legintenzívebb módon. A szerető túllép egyedi lénybeliségén (*eversio*), valamilyen módon, valamilyen gesztuson keresztül átfordul a szeretettbe (*transversio*), majd boldogító kiteljesedésben tér vissza önmagába (*reversio*).

Ennek az eseménynek két változata lehet, amelyek megjelölésére a görög *ερωζ* és *αγαπη* kifejezés mutatkozik legalkalmasabbnak. Az *ερωζ* vágyakozó, kíváncsi szeretet, az *αγαπη* pedig lehajoló, felemelő szeretet. Nem áll nagyon távol ennek a két görög szónak a jelentésétől a latin *amor*, ill. *caritas*, valamint a magyar 'szerelem', ill. 'szeretet'. Az *ερωζ*-ban a szerető azért szereti a szeretettet, mert önmagánál sokkal tökéletesebbnek, gazdagabbnak, értékesebbnek látja. Azért törekszik feléje, hogy elérje ezt a kívánatos gazdagságot, az átfordulásban pedig minél többet szerezzen meg belőle a maga számára. Az *αγαπη* az érem másik oldala. A szerető itt éppen azért szereti a szeretettet, mert önmagánál csekélyebbnek, esendőbbnek tartja és szeretné felemelni magához. Azért keresi fel, hogy ajándékként elveszítse, nála hagyja önmagát, majd visszatérve még teljesebbnek

érezze magát ezzel az elvesztéssel.

Bár sokan ózdkodnak ennek elismerésétől, a szeretet érzés, számos összetevő csodálatos arómájú együttese. Van benne vágyakozás, jóság, féltés, csodálat, hiányérzet és kielégülés, félelem és megkönynyebbulás, boldogság és fájdalom. Vegyelemezni lehetetlen, képlete, léttartalma nem határozható meg. Nem vala-mi, de egészen biztosan nem sem-mi. Alapvetően és teljes értelmében egy másik emberrel köt össze, de fel is bontható összetevőire, mint a napfény a prizmán. Így szerte-szét szóródva elérhet tájat, szülőföldet, otthon, hivatást, sportot, művészetet, életet. Amire, ill. akire a szeretet irányul ugyanis nem pusztán egy tárgy vagy egy másik személy. A szeretet belefut a szeretetten túli, a szeretett mögötti és fölötti transzobjektivitásba, hogy visszatérve kitégítse, kiteljesítse a szeretőt az infraszubjektivitásban. A szeretett mögött a szerető számára megnyílik a korlátlan öröm és boldogság távlata, de ez a korlátlan öröm és boldogság nemcsak az elérhetetlen távolban van tőle, hanem egyúttal saját magában benne, hozzá a lehető legközelebb. Ez a korlátlan öröm és boldogság, amely egyszerre mérhetetlenül távol van tőlünk, de ugyanakkor itt van bennünk is közvetlenül, Isten fenomenális megjelenése. Találóa idézi jellemzésére Pál apostol az athéni Areiopagoszon mondott beszédében Arátosz görög költő sorait: *Benne élünk, mozgunk és vagyunk (εν αυτω γαρ ζουμεν και κινουμεθα και εσμεν)* (Ap.csel. 17,28). Ez nem a „filozófusok Istene”, a metafizikai spekulációban elgondolhatatlan gondolatá, felfoghatatlan eszmévé deformálódott Isten, hanem a lét(ezés) ténylegesen boldogító, hiánytalan teljessége, az ember valódi üdve. A szeretetben már nem kétséges Isten léte az ember számára, hiszen, amint János apostol leszögezi, Isten a szeretet és aki a szeretetben van, Istenben van és Isten őbenne (ο θεος αγαπη εστιν και ο μενων εν τη αγαπη εν τω θεζ μενει και ο θεος εν αυτω μενει, 1 Jn. 4,16).

Egyedül a szeretet, az, hogy a szeretetben van, nyújthat teljes bizonyosságot az embernek Istenről. Sem elméleti okoskodások, mint a különféle istenbizonyítások, sem a közvetlen érzékelés nem tárhatja föl Istent a maga valóságában az ember számára. Nyilván erre utal János apostol, amikor két helyen is – evangéliuma elején (Jn. 1,18) és első levelében (1 Jn. 4,12) – nyomatékosan leszögezi, hogy Istent soha nem látta senki. De hiszen az ószövetség szerint Mózes és a nép vénei a szövetségkötés után látták Istent (Ex. 24,9-11), Mózes a szövetség megújításakor is látta Istent, bár nem az arcát, csak hátulról (Ex. 33,20-23), majd meghívásakor Izaiás próféta is látta Istent (Iz. 6,1-5)! Nyilván nem képzelhető el, hogy János apostol – tanulatlan halász lévén – nem ismerte ezeket a helyeket vagy netán elfelejtette őket. Inkább

arról lehet szó, hogy az apostol felfogása szerint ezek a látomások csak emberfölötti fény- és hanghatások révén jelezték az érintettek számára Isten kimondhatatlan jelenlétét, de nem tárták föl Isten igazi valóságát a maga teljességében. Ez egyedül és kizárólag Jézus Krisztusban, az ő szeretetében valósult meg.

Jézus tanítása és sorsa az ószövetségi szeretetparancs újraértelmezése körül forog. Jézus híthû zsidó rabbiként lép föl pályája elején, aki legfőbb feladatának tekinti, hogy a törvény tökéletes megtartására nevelje, tanítsa követőit (határozottan erre utal Mt. 5,17-19). Más rabbikhoz hasonlóan ő is az istenszeretet (Dt. 6,5) és a felebaráti szeretet parancsában (Lev. 19,18) látja a törvény alapját és lényegét. Hogy ebben teljesen megegyezett a korabeli rabbinikus tanításban elterjedt felfogással, mindhárom szinoptikus evangéliumból világosan kiderül (Mt. 22,34-40, Mk. 12,28-34 és Lk. 10,25-28). Az ószövetségi szeretetparancs azonban lényeges különbséget tett isten- és emberszeretet között. Hiszen úgy rendelkezett, hogy Istent az embernek teljes szívéből, teljes elméjéből, minden erejéből szeretni kell, felebarátját viszont csak úgy, mint önmagát. Dehát éppen a jognak a követelménye, hogy önmagam másának, *alteregójának* tekintsem a másikat! A felebaráti szeretet az ószövetségben tehát voltaképpen a jogra, a jog érvényesítésére korlátozódik! Jézus felismerése, hogy az emberszeretetet nem lehet elkülöníteni az istenszeretettől, nem lehet depotenciálni pusztán a jog betartására. Az embernek az embert is teljes szívéből, teljes erejéből, élete feláldozásáig kell szeretnie. Ezért halála előtt közvetlenül meghagyja tanítványainak, hogy úgy szeressék egymást, amint ő szerette őket (...*αγαπατε αλληλους καθως ηγαπησα υμας*, Jn. 15,12), majd nyomban hozza, hogy ez a lehető legnagyobb szeretet, amely az élet másokért való feláldozásában nyilvánul meg teljesen (Jn. 15,13). Ezzel ugyanis Jézus a lehető legnagyobb mértékben „túl akarja teljesíteni” a felebaráti szeretet ószövetségi parancsát, amely – mint láttuk – kizárólag a jogra korlátozta ezt a szeretetet. A felebarátomat úgy kell szeretnem, mint Istent – akár életem feláldozásáig -, mert Istent sem szerethetem a felebarátom felett, a felebarátomon kívül, az istenszeretetet nem valósítható meg önmagában, a felebaráti szeretettől függetlenül. Istenhez nem juthatok el külön, önmagamban, kizárólag a felebarát szeretetében nyílhat meg számomra Isten valódi arcának felismerése. Jézus egy reláció-fogalommal fejezi ki Isten lényegét: Isten Atya, a mi Atyánk, mindenki Atyja. Azért hívunk atyának valakit, azért jelenik meg számunkra atyaként valaki, mert ismerjük a gyermekeiket, közvetlen kapcsolatban vagyunk a gyermekeivel, s ezért hozzájuk viszonyítjuk a kérdéses személyt, a gyermekei közvetítésével jutunk el hozzá. Isten mint a végtelen boldogság jelenvalósága és távlata kizáró-

lag a felebarát nem korlátozott, az önfeláldozásig is terjedő szeretetében tarulhat föl számunkra. Ebben az önfeláldozásban pedig – a lehető legmagasabb fokban túlteljesítve – elveszti hatályát a törvény, amelynek alapján bűnei miatt el kellene ítélni azt, akiért a szeretetben való önfeláldozás megvalósul. Jézus keresztthalálában magára veszi a törvény átkát, amely utolér mindenkit, aki a fán függ (Dt. 21,23), ahogyan elismeri Pál apostol (Gal. 3,13). Tökéletes ártatlanságával viszont így nyilvánvalóvá teszi, hogy ez az átok mennyire igaztalan, üres, alaptalan. Így föloldja a törvény átkát az ember feje fölé, megszabadítja az embert annak a törvénynek a rettentő súlyától, amelynek alapján kétségtelenül csak halálos ítéletet lehetne kimondani fölötte.

A vágyakozó szeretet, az *ερωζ* legmagasabb foka az ember misztikus vágyakozása Isten mint a legnagyobb gazdagság, legtökéletesebb boldogság, végtelen nagyság megtapasztalása iránt. Ezen az úton azonban a misztikus egy áthatolhatatlanul sötét éjszakába, egy rémítő szakadékba (*βαθος μυστικον*), a semmibe zuhan. Csak ha észreveszi maga mellett a szükségét szenvedő embert és önzetlen jóakarattal feléje fordul, múlik el róla a misztikus éjszaka és tölti be az oly hön áhított Isten fénye, mert Isten *αγαπη*, másokhoz lehajoló, felemelő szeretet. Ennek a legfőbb felismerésnek tanúja és hőse korunkban Kalkuttai Teréz anya.

Végül nem lehet elhallgatni, hogy a szeretet, az ember létbeliségének legmagasabb foka szoros összefüggésben áll a nemiséggel, az ember lénybeliségének egyik alapvető adottságával. Tudjuk, hogy a létbelivé váló ember sem vetheti le meghatározó lénybeli adottságait, nem hagyhatja egyszerűen maga mögött, mint egy levetett ruhát. A szexuális megnyilvánulások igen nagy mértékben befolyásolják, vajon sikerül-e kiszabadulnia az embernek a létbeliségbe vagy véglegesen bezáródik korlátolt, elmúlásra ítélt lénybeliségébe. A nemi erkölcs az ember erkölcsiségének legforróbb, központi, meghatározó magja. Ezért tulajdonítottak neki különös jelentőséget a hagyományos valláserkölcsei rendszerek. A maszturbáció tipikus példája az ember önmagába, egyedi lénybeliségébe való végzetes bezáródásának. Voltaképpen kijátszása, becsapása a nemi ösztönnek, amely a legerősebb természeti készlet az emberben mint lényben arra, hogy társat keresen, kilépjen önmaga egyediségéből. De előfordulhat, hogy a partnerrel együtt is csak közösen végbevitt maszturbáció valósul meg. Egy lesbikus kapcsolat természeténél fogva megreked ezen a szinten, Csak az aszimmetrikus heteroszexuális aktusban juthatnak el a felek kölcsönösen a maguk többlet-énjéhez, *plus-egőjához*, amely a szeretetben a legmagasabb fokú létélményt valósítja meg. A heteroszexu-

ális aktusban ugyanis a beható, agresszív férfiaság feloldódik a befogadó, termékeny nőiségben, átlényegítő katarzison megy keresztül és így megtisztulva válik a nő társává az életben és az életadásban. Az aszimmetrikus homoszexuális aktusban ezzel szemben épp ennek a katartikus befogadásnak a hatása marad el, a beható bennreked az agresszivitásban, kizárólag a másik fél lebírását, legyűrését éri el, de nem jut el a benne való föloldódáshoz. A korunkban oly nagy hangú liberalizmus, amely mindenfajta diszkrimináció eltörlése nevében nivellálni akarja a heteroszexualitást és a homoszexualitást, nem látja meg a kétféle szexuális kapcsolatban megvalósuló interperszonális aktivitás sajátos jelentéstartalmának döntő különbségét az embernek a lét(ezés)hez való eljutása szempontjából.

Ahogy az életkor előrehaladásával megcsappan a vágyakozó szeretet, az ερωζ heve, rendeltetése, hogy fokozatosan átalakuljon, αγαπη váljon belőle. Az öregedő feleség és az öregedő férj egymás iránt kölcsönösen lehajoló-felemelő szeretete az a nemes végkifejlet, amelybe a házaselet rendeltetésszerűen torkollik. Ennek hiányában a kölcsönös utálat, megvetés, gyűlölet démonai szállják meg az öregedő pár otthonát. Korábbi hűtlenségek, féltreépések persze nagymértékben gátolhatják a házasság normális érlelődését, okai lehetnek annak későbbi teljes zátonyra futásának. Az αγαπη hosszú évtizedeken keresztül érlelődik ki az emberben, a házastársak között, ahogyan éveken keresztül fokozódik a pincében érlelődő bor zamata. De sohasem szorítkozhat a házastársak egymás közötti kapcsolatára. Benső értelménél fogva ki kell nyílnia minden ember felé, mert kivétel nélkül minden embert – gazdagot éppúgy, mint szegényt, sikerest éppúgy, mint sikertelent – egyaránt meg lehet sajnálni, mindenkire lehet hajolni, hogy fölemeljük. Minden ember fölött egyaránt magasodik a lét(ezés) határtalan boltozata.

Jegyzetek

¹ Vö. Franz Josef Weber (Hrsg.), *Fragmente der Vorsokratiker* (Paderborn 1988, UTB Schöningh), Xenophanes B 30, 74.o., továbbá Jaap Mansfeld (Hrsg.), *Die Vorsokratiker I* (Stuttgart 1999, Reclam), Xenophanes, 22. fragmentum, 220. o.

² Így Henry Picker, *Hitlers Tischgespräche* (hrsg. von Andreas Hillgruber, 1968), 66. o.: „... ist die ganze heutige Rechtslehre nichts anderes als eine einzige grosse Systematik der Abwälzung von Verantwortung. ... Denn durch dieses Studium werden keine Menschen herangebildet, die fürs Leben passen und geeignet sind ... Dieses Studium ist eine einzige Erziehung zur Verantwortungslosigkeit“.

³ Uo. 213. o.

⁴ Uo. 447. o.: „Es ist nun so, dass das letzte Recht immer in der Macht liegt“.

⁵ Livius V, 36. Idézi Rudolph Jhering, *Geist des römischen Rechts auf den verschiedenen Stufen seiner Entwicklung I* (2. kiadás, Leipzig 1866), 107.o. Vö. Bessenyő András, *Római magánjog* (3. kiadás, Budapest-Pécs 2003, Dialóg Campus), 126. o.

⁶ Immanuel Kant, *Kritik der reinen Vernunft B* (2. ki-

adás, 1787) 759. o.

⁷ Uő., *Metaphysik der Sitten I*, Einleitung in die Rechtslehre [Metaphysische Anfangsgründe der Rechtslehre] §B, Weischedel-féle Kant-kiadás, 4. kötet, 336. o. Kant jogfogalmához vö. újabban Ulrich Vosgerau, *Der Begriff des Rechts bei Kant*, *Rechtstheorie* 30 (1999), 227–250. o.

⁸ Summa Theologica II-II, 57, 1, ad 1. Vö. Arthur Kaufmann, *Die „ipsa res iusta“ – Gedanken zu einer hermeneutischen Rechtsontologie*, In: *Beiträge zur Juristischen Hermeneutik und weitere rechtsphilosophische Abhandlungen* (Köln-Berlin-Bonn-München 1984, Carl Heymann), 59. o., továbbá uő., *Tendenzen im Rechtsdenken der Gegenwart*, ui., 129. o. A Szent Tamás jogfilozófiájával foglalkozó irodalom természetesen beláthatatlan. Igen részletesen foglalkozik a törvény fogalmával, továbbá a törvény és a jog kapcsolatával Szent Tamásnál Michel Bastit, *Naissance de la loi moderne* (Paris 1990, Presses Universitaires), vö. különösen: 47-76.o. (*La définition réaliste de la loi*), 123–156. o. (*La loi humaine et les choses*), valamint 157–168. o. („*Jus*” et „*lex*”). Bastit így foglalja össze a törvény realista koncepcióját, amelyet Szent Tamás képvisel: „La loi n’est pas le constitutif ultime des réalités comme dans les pensées volontaristes où elle fixe le statut des êtres, ... Ce sont plutôt les réalités elles-mêmes qui sont les sources de la loi, qui en est une expression imparfaite” (156. o.).

⁹ Dante Alighieri, *De Monarchia*, II,5,2.

¹⁰ Ma már nyilván túlhaladottnak tekinthetők azok az interpolációgyanúsítások, amelyek keresztény hatást tükröző, posztklasszikus betoldásoknak tekintik ezeket a megjegyzéseket a klasszikus jogászok szövegeiben. Így – kifejezetten a klasszikus jogtudósokat az önellentmondás látszata alól felmentendő – Silvio Perozzi, *Istituzioni di diritto romano I* (2. kiadás, Roma 1928), 100. o. 3.j., továbbá Emilio Albertario, *Studi di diritto romano I* (Milano 1933), 64. o. Hasonlóképpen glosszának tartja Félix Senn, *De la justice et du droit* (Paris 1927, Sirey), 78. o. 2.j. Perozzi és Albertario szövegkritikáját követi Gabrio Lombardi, *Sul concetto di „ius gentium”* (Roma 1947), 159–161., továbbá 209. o. 7.j. és 306. o. Elképzelhetőnek tartja, hogy a Florentinus-szöveg interpolált Ch. Wirszubski, *Libertas* (Bari 1957, Laterza), 9. o. 1.j., határozottan ilyenek tartja Antonio Guarino, *Diritto privato romano* (5. kiadás, Napoli 1976, Jovene), 279. o. 23.4.j. Antikritikus álláspontot képvisel a szövegekkel kapcsolatban viszont már Carlo Alberto Maschi, *La concezione naturalistica del diritto e degli istituti giuridici romani* (Milano 1937), 172. o., továbbá Ernst Levy, *Natural law in Roman thought*, *SDHI* 15 (1949), 12–13. o., ue. *Gesammelte Schriften I* (Köln-Graz 1963, Böhlau), 11–12. o. Alaptalannak tartja Albertario szövegkritikáját René Voggensperger, *Der Begriff des „Ius naturale” im Römischen Recht* (Basel 1952), 18. o. 3.j., eredetinek a Florentinus – szöveg Olis Robleda S. J., *Il diritto degli schiavi nell’antica Roma* (Roma 1976, Gregoriana), 3. o. 14.j., valamint 6. o. 20.j. Ma is aggály nélkül elfogadható William L. Westermann, *The Slave Systems of Greek and Roman Antiquity* (Philadelphia 1955), 80. o.: „According to the theory as formulated in the classical period, the institution of slavery was of the *ius gentium*, but was at the same time contrary to natural law”.

¹¹ Vö. I. 1,2,2, továbbá C. 7,24,1, valamint a 89. novella 9. és a 94. novella 1. szakaszát.

¹² Vö. Weber (id.), *Heraklit B 118*, 109. o., valamint Mansfeld (id.), *Heraklit 88*, 270. o. Hérakleitosz nyilván azért tartja a „száraz” lelket a legjobbnak és a legbölcsebbnek, mert felfogása szerint a lélek a nedvességből felszálló párából keletkezik, minél inkább kiszárad tehát, annál tökéletesebbé válik, annál távolabb kerül eredetétől, amelybe ha visszakerül, elpusztul. Erre utal B 12: εἰς ὄψιν αἴθρη ἀπὸ τοῦ ὄψιν αἴθρη ἀπὸ τοῦ ὄψιν αἴθρη, továbbá B 36: οὐρανὸς ἐστὶν ὕδωρ ὅτι οὐρανὸς ἐστὶν ὕδωρ (Weber, uo.).

¹³ Így először Hans Kelsen, *Recht und Logik*, *Neues Forum* 1965, Heft 142 és 143, 421–425., ill. 495–500. o. Ugyan-

ez In: H.Klecatsky-R. Marcic-H. Schambeck, Die Wiener rechtstheoretische Schule (Wien 1968), 2. kötet, 1469-1497. o., különösen 1486. sköv. o. Később Allgemeine Theorie der Normen (hrg. von Kurt Ringhofer und Robert Walter, Wien 1979, Manz), 186-187. o.: „Da sich zwischen die Geltung der generellen Norm und die Geltung der ihr entsprechenden individuellen Norm ein Willensakt eingeschoben muss, dessen Sinn die individuelle Norm ist, kann die Geltung der individuellen Norm nicht logisch, d.h. im Wege einer Denkopoperation folgen wie die Wahrheit einer individuellen Aussage aus der Wahrheit der generellen Aussage folgt, der die individuelle Aussage entspricht“. Lényegesen más álláspontot képvisel még Reine Rechtslehre (2. kiadás, Wien 1960), 196-197. o.: „Allerdings bildet in dem Syllogismus, dessen Obersatz der die höhere Norm aussagende Soll-Satz ist ... und dessen Schlusssatz der die niedere Norm aussagende Soll-Satz ist ... der eine Seins-Tatsache feststellende Satz ... als Untersatz ein wesentliches Glied. Obersatz und Untersatz sind beide Bedingungen des Schlusssatzes“. Hasonlóan ui. 363-364. o. A kérdéssel kapcsolatosan vö. Robert Walter, Das Problem des Verhältnisses von Recht und Logik in der Reinen Rechtslehre, Rechtstheorie 11/3 (1980), 299-314. o., továbbá Ota Weinberger, Logik, Wirklichkeit und Positivität in der Reinen Rechtslehre, Rechtstheorie Beiheft 5, Rechtssystem und gesellschaftliche Basis bei Hans Kelsen (hrg. von Werner Krawietz und Helmut Schelsky, Berlin 1984), 425-441. o.

¹⁴ Így Reine Rechtslehre (id.), 51. o.: „Die Grundnorm delegiert die historisch erste Verfassung, das Verfahren zu bestimmen, in dem Zwangsakte statuierende Normen zu setzen sind“, továbbá 203. sköv. o.: „Zwangsakte sollen gesetzt werden unter den Bedingungen und auf die Weise, die die historisch erste Staatsverfassung und die ihr gemäss gesetzten Normen statuieren. (In verkürzter Form: Man soll sich so verhalten, wie die Verfassung vorschreibt)“, valamint Vom Geltungsgrund des Rechts (1960), In: Die Wiener rechtstheoretische Schule (id.), 2. kötet, 1423. o.: „... Grundnorm voraus, die den historisch ersten Verfassungsgeber ermächtigt, Normen zu setzen“, végül Allgemeine Theorie der Normen (id.), 205-207. o., különösen 206. o.: „... weil man als Jurist voraussetzt, dass man sich so verhalten soll, wie die historisch erste Verfassung vorschreibt. Das ist eine Grundnorm. ... Als solche ist sie eine echte oder 'eigentliche' Fiktion...“.

¹⁵ Így J. Austin, Lectures on Jurisprudence I (4. kiadás, 1879), 88. o.: „A rule laid down for the guidance of an intelligent being by an intelligent being having power over him“. Másutt: „a command relating to the general conduct of the subjects, to which command such sovereign authority has given legal obligation by annexing a sanction or penalty in case of neglect“, idézi Julius Stone, Legal System and Lawyers' Reasoning (Stanford 1968), 75. o.

¹⁶ Így René Marcic, Rechtsphilosophie. Eine Einführung (Freiburg 1969, Rombach), 164-169. o.: Formulierung und Inhalt der Grundnorm, különösen 166. o.: „Bonum (in communi) faciendum est. Hic actus est bonus. Ergo faciendus est“.

¹⁷ Hogy Kelsen milyen radikálisan ragaszkodik *Sein* és *Sollen* feltétlen elkülönítéséhez, azt jól mutatja Allgemeine Theorie der Normen (id.), 46. o.: „Da Sein und Sollen zwei wesensverschiedene Modi sind, kann was seiend ist, nicht zugleich gesollt, und was gesollt, nicht zugleich seiend sein“.

¹⁸ Summa Theologica, II-II, 57, 1 ad 2.

¹⁹ Kelsen radikális, a *Sein* és a *Sollen* világát végletesen elkülönítő dualizmusa ellentmondást váltott ki latin-amerikai újja nyomán az ottani jogászokban is. Kétségtelenül ez képezte az egyik vitapontot az argentin Carlos Cossio által képviselt *egológiai jogtannal* kialakult polémiában. Ezzel kapcsolatosan vö.: Carlos Cossio, Egológische Theorie und Reine Rechtslehre, Österreichische Zeitschrift für Öffentliches Recht, 5 (1953), 15-69. o. Erre válaszolt Hans Kelsen, Reine Rechtslehre und Egologische Theorie, ÖZfÖR, 5 (1953),

449-482. o., különösen 470. o.: „Wenn die Egologische Theorie das Recht nicht als Norm, sondern als menschliches Verhalten definiert, so verwechselt sie den Gegenstand des Rechts, das ist rechtlicher Regelung, nämlich menschliches Verhalten, mit dem Gegenstand der Rechtswissenschaft, nämlich dem Recht“. Ezzel a cikkével Kelsen a maga részéről lezártnak tekintette a vitát és már nem adott választ Cossio következő cikkére: Die anti-egologische Polemik (Erwiderung an Professor Kelsen), ÖZfÖR, 8 (1957), 189-231. o. A neokantiánus, a fenomenológiai és az egzisztencialista filozófiai irányzat elemeiből összegegyűrt, szinkrétista egológiai jogtan ismertetésére nézve vö. Carlos Cossio, Panorama der Egologischen Rechtslehre, In: Die ontologische Begründung des Rechts (hrg. von Arthur Kaufmann) (Bad-Homburg von der Höhe 1965, Hermann Gentner), 265. sköv. o. Ugyancsak kritikus álláspontot foglalt el a tiszta jogtannal szemben a híres mexikói jogfilozófus, Luis Recaséns Siches, Balance de la Teoría pura del derecho de Kelsen, In: Estudios en memoria de Hans Kelsen, Boletín Mexicano de Derecho Comparado, 7/19 (1974), 165-177. o., különösen 172. o.: „... nos encontramos con la omisión de un estudio sobre qué clase de ser o de realidad corresponde al derecho. ... La normatividad jurídica es una forma cuyo sentido radica precisamente en la función que el derecho desempeña en la existencia social del hombre“. A latin-amerikai jogászok Kelsennel szembeni ellenérzése csúcspontját kétségtelenül Victor Arévalo Menchaca, Die 'Unreinheit' der Reinen Rechtslehre, In: Rechtstheorie Beiheft 5 (id.), 131-158. o., dolgozatában éri el. Bár a tanulmány javarészt polemikusan túlfűtött, több megállapításával egyet lehet érteni. Így Cossio nyomán különösen 141. o.: „Das Rechtsgeschehen ist eine besondere Art menschlichen Verhaltens, die Rechtsnormen bzw. Rechtssätze sind eine besondere Art der begrifflichen Erfassung dieses normierten Verhaltens“. Elgondolkodtató a szerző végső következtetése is, ui. 156. o.: „Zusammenfassend darf man sagen, dass die Reine Rechtslehre zugleich die erfolgreichste und die schädlichste Rechtstheorie dieses Jahrhunderts ist“.

²⁰ Így már Menchaca, i.m., 141. o.: „Der Fehler Kelsens liegt darin, dass er zwischen dem Namen einer Sache und der Sache selbst nicht unterscheidet, so dass er die Sache verdrängen und vergessen und stattdessen den blossen Namen zur Sache erheben kann“.

²¹ S. Th., I-II, 94, 2.

²² S. Th., II-II, 57, 1.

²³ A közelmúltban kiterjedt romanisztikai kutatások folytatnak Celsus jogfogalmáról. Vö.: Pietro Cerami, La concezione celsina del *iuris*, Annali del seminario giuridico della Università di Palermo, 38 (1985), 5-250. o., továbbá Filippo Gallo, Sulla definizione celsina del diritto, Studia et Documenta Historiae et Iuris, 53 (1987), 7-52. o., ugyancsak Filippo Gallo, Opuscula selecta (Padova 1999, Cedam), 551-604. o. Átfogó képet ad Celsusról Herbert Hausmaninger, Publius Iuventius Celsus: Persönlichkeit und juristische Argumentation, Aufstieg und Niedergang der römischen Welt II/15 (1976), 382-407. o., különösen 399-407. o.

²⁴ A közelmúltban épp Filippo Gallo adott részletes elemzést erről a nevezetes helyről: Diritto e giustizia nel titolo primo del Digesto, Studia et Documenta Historiae et Iuris, 54 (1988), 1-36. o., továbbá Opuscula selecta (id.), 605-648. o., különösen 613-618.

²⁵ Meglehetősen erőltetettnek tűnik Ulrich Manthe, Beiträge zur Entwicklung des antiken Gerechtigkeitsbegriffes II: Stoische Würdigkeit und die *iuris praecepta* Ulpianus, Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung, 114 (1997), 12-22. o., felvetése, mely szerint Ulpianus esetleg rabbinikus forrásokból merített. A szerző által a babiloni Talmudból idézett hely (Sukka 49b) magáért beszél: bár itt is szociáletikai alapkövetelményekről van szó, azok szorososan kapcsolódnak az istenhithöz és a nyilvánlatkoztatáshoz, így egészen más eszmevilágot tükröz-

nek, mint Ulpianus klasszikusan tiszta, lakonikus szövege. Manthe kísérlete Ulpianus szembeállítására a sztoikus tanítással ugyancsak sikertelennek tűnik. A természetjog sajátos meghatározása Ulpianusnál (D. 1,1,1,3) valószínűleg egészen kezdőknek szánt, didaktikai célzatú, szemléltető képalkotás csupán, nem lehet belőle komolyan következtetni arra, hogy Ulpianus nem tekintette volna úgy, hogy a jog alapvetően az emberek közötti életviszonyokra korlátozódik, amint a sztoikus bölcselek is tanították. Annyit persze mindenképpen bizonyít, hogy Ulpianustól sem állott távol az a felfogás, amely a jogot elsősorban magatartásnak, nem normának tekinti.

²⁶ Így először Hans Kelsen, Was ist Gerechtigkeit? (1953), 23–24. o. Ennek angol változata What is Justice?, In: Justice, Law and Politics in the Mirror of Science, Collected Essays by Hans Kelsen (1960), 13. sköv. o.

²⁷ Vö. Wolfgang Waldstein, Ist das *suum cuique* eine Leerformel?, Studia et Documenta Historiae et Iuris, 61 (1995), 179–215.o. Waldstein már korábban is elméleti vitát folytatott Kelsennel, vö. uő., Entscheidungsgrundlagen der klassischen römischen Juristen, ANRW II/15 (id.), 10–28. o.

²⁸ Vö. F. Senn, De la justice et du droit (id.), 11.o. és 3. j.

²⁹ Vö. uo. 12. o és 1. j.

³⁰ Vö. ezzel kapcsolatban Wolfgang Waldstein, Zu Ulpian's Definition der Gerechtigkeit (D. 1,1,10 pr.), Festschrift für Werner Flume zum 70. Geburtstag I (Köln 1978), 213–232. o., ugyanez olasz változatban La definizione della giustizia di Ulpiano (D. 1,1 10 pr.), In: uő., Saggi sul diritto non scritto (Padova 2002, Cedam), 89–132. o. Ez a definíció képezi az idézett Ist das *suum cuique* eine Leerformel? c. tanulmány kiindulópontját is. Vö. még uő., Entscheidungsgrundlagen (id.), 91–92. o. bőséges jegyzetanyaggal.

³¹ Kevésbé tűnik plauzibilisnek Michel Villey, *Suum jus cuique tribuens*, In: Studi in onore di Pietro de Francisci I (Milano 1956, Giuffrè), 361–371. o., különösen 365. o., értelmezése, aki a meghatározásban szereplő *ius* szót – a glosszátorok nyomán – a latin *meritum*, ill. a görög *ἰστίαι* szó szinonimájaként az egyes személyek, sőt dolgok joghelyzetének, jogi státuszának fogja föl, ami megilleti őket: „d'attribuer à chacun et à chaque chose la *condition juridique qui lui revient*”.

³² Vö. Bessenyő A., Római magánjog (id.), 46–47. o.

³³ Így Karl Marx–Friedrich Engels, Manifest der Kommunistischen Partei (Berlin 1953, Dietz), 27. o.: „Eure Ideen selbst sind Erzeugnisse der bürgerlichen Produktions- und Eigentumsverhältnisse, wie euer Recht nur der zum Gesetz erhobene Wille eurer Klasse ist, ein Wille, dessen Inhalt gegeben ist in den materiellen Lebensbedingungen eurer Klasse”.

³⁴ G.W.Fr.Hegel, Wissenschaft der Logik I (hrsg. von Georg Lasson und Johannes Hoffmeister) (Leipzig 1934, F. Meiner), 66–67. o. Rövid, áttekinthető ismertetést ad a tárgyal helyről Wolfgang Röd, Dielektische Philosophie der Neuzeit (2. kiadás, München 1986, C. H. Beck), 173–176. o. Részletesebb elemzést ad Heinrich Beck, Der Akt-charakter des Seins (München 1965, Max Huber), 81–95. o.: Das Prinzip der Hegel'schen Seinsdialektik.

³⁵ F. J. Weber (id.), Parmenides B6, 1-2, 123. o., továbbá J. Mansfeld (id.), Parmenides 9, 316. o. Magyar fordítását adja Steiger Kornél, Parmenides és Empedoklész kozmológiája (2. kiadás, Budapest 1998, Áron), 119. o.: „Mert van létezés és nincs, ami nem létezik”. Heidegger értelmezésével kapcsolatban vö. Jochen Schlüter, Heidegger und Parmenides (Bonn 1979), 118–126. és 189–197. o., továbbá Dieter Thomä (Hrsg.), Heidegger-Handbuch (Stuttgart-Weimar 2003, J. B. Metzler), 236–239. o.: Parmenides (Christian Iber). Az újabb kutatásból feltétlen említést érdemel Lambros Couloubaritsis, Mythe et Philosophie chez Parménide (Bruxelles 1986, Ousia), 207–260. o.: Le statut de l'être et la question de la pensée.

³⁶ S.Th. I,4,2 ad 3.

³⁷ S.Th. I,12,2 ad 3. Hasonlóképpen S.Th. I,3,4: *Non est aliud in eo essentia quam suum esse, sua igitur essentia est suum*

esse.

³⁸ S.Th. I,3,4.

³⁹ De potentia 7,2 ad 9. Hasonlóképpen S.Th. I,4,1 ad 3: *Esse est perfectissimum omnium*, hiszen minden tökéletesség csak a létben állhat fenn, ahogyan megállapítja S.Th. I,4,2: *omnium autem perfectiones pertinent ad perfectionem essendi*. Rövid, átfogó ismertetést ad Szent Tamás lételméletéről Johannes Baptist Lotz SJ, Das Sein selbst und das Subsistierende Sein nach Thomas von Aquin, In: Martin Heidegger zum siebzigsten Geburtstag, Festschrift (Pfullingen 1959, Günther Neske), 180–194. o., valamint Johannes Hegyi SJ, Die Bedeutung des Seins bei den klassischen Kommentatoren des heiligen Thomas von Aquin (Pullach bei München 1959), 1–6. o. Vö. még Gustav Siewerth, Das Schicksal der Metaphysik von Thomas zu Heidegger (Einsiedeln 1959), 21–51. o., továbbá H. Beck (id.), 17–80. o., valamint Bernhard Lakebrink, Klassische Metaphysik (Freiburg im Breisgau 1967, Rombach), 22–39. o.: Die ontologische Differenz. Aquinói Szent Tamás létbölcseletének kimentése a Heidegger által globálisan hangoztatott „létel-felejtés” (*Seinsvergessenheit*) vádja alól az elmúlt két emberöltő alatt terjedelmes irodalmat hozott létre. Ennek részletes ismertetését és elemzését nyújtja Albert Keller SJ, Sein oder Existenz? Die Auslegung des Seins bei Thomas von Aquin in der heutigen Scholastik (München 1968), különösen 253–259. o.: Kritik der dargelegten Seinsauffassungen vom Sein selbst her. A témával kapcsolatban meglehetősen inadekvát gondolatgyűveletet talál föl Bolberitz Pál, A keresztény bölcsélet alapjai (Budapest 2002, Jel Kiadó), 130–139. o.: A lét jelentése Martin Heidegger és Aquinói Szent Tamás filozófiájában.

⁴⁰ Weber (id.), Parmenides B3, 122. o., valamint Mansfeld (id.), Parmenides 7, 316. o. Magyar fordítása Steiger (id.), 118. o.: „Mert ugyanaz a gondolkodás és a létezés”. Vö. még J. Schlüter (id.), 108–117., 185–189, valamint 268–272. o.

⁴¹ Weber (id.), Parmenides B8, 42–43, 126. o., valamint Mansfeld (id.), Parmenides 11, 42–43, 322. o. Magyar fordítása Steiger (id.), 121. o.: „...teljes mindenfelől, jölkerekített gömb tömegéhez hasonlatos...” Vö. még J. Schlüter (id.), 254–259. o.

⁴² Ezt a gondolatot is klasszikus tisztsággal és világgossággal fejezi ki Aquinói Szent Tamás. Így S.Th. I,4,2 ad 3: *Non oportet quod illud quod participat esse, participet ipsum secundum omnem modum essendi*, továbbá S.Th. I,75,5 ad 4: *Esse participatum finitur ad capacitatem participantis*, valamint S.Th. I-II,2,5 ad 2: *... si consideretur ipsum esse prout participatur in hac re vel in illa, quae non capiunt totam perfectionem essendi, sed habent esse imperfectum, sicut est esse cuiuslibet creaturae.*

⁴³ Weber (id.), Protagoras B1, 238. o.

⁴⁴ Aristotelis de anima libri III (recensuit Aurelius Foerster, Budapestini MCMXII), 123. o., 431b 21.

⁴⁵ Így Jean Paul Sartre, L'Être et le néant. Essai d'ontologie phénoménologique (Paris 1943, Gallimard), 121. o.: „Ainsi, le néant est ce trou d'être, cette chute de l'en-soi vers le soi par quoi se constitue le pour-soi”.

⁴⁶ Az újkori tudatfilozófia karteziánus kiindulópontjára nézve vö. Wolfgang Röd, Descartes. Die Genese des cartesianischen Rationalismus (3. kiadás, München 1982), 96–101. o.: Das Cogito ergo sum in positivistischer und in phänomenologischer Sicht. Heidegger Descartes-kritikájára nézve alapos elemzést ad Friedrich Wilhelm von Herrmann, Sein und Cogitationes. Zu Heideggers Descartes-Kritik, In: Durchblicke, Martin Heidegger zum 80. Geburtstag (Frankfurt am Main 1970, V. Klostermann), 235–254. o.

⁴⁷ Az említett hellyel foglalkozó gazdag kommentárirodalomból v.ö. Albert Chapelle, L'ontologie phénoménologique de Martin Heidegger. Un commentaire de „Sein und Zeit” (Namur 1962), 47–51. o., továbbá William J. Richardson SJ, Heidegger. From Phenomenology to Thought (The Hague 1963, M. Nijhoff), 52–58. o., továbbá Michael Gelven, Being and Time. A Section-by-Section Interpretation (New York 1970), 56–58. o., továbbá Magda King, Heidegger's Philosophy. A Guide to His Basic Thought (New York 1964, Macmillan),

99–103. o., valamint Fehér M. István, Martin Heidegger. Egy XX. századi gondolkodó életútja (2. kiadás, Budapest 1992, Göncöl), 124–129. o., végül Andreas Luckner, Martin Heidegger: „Sein und Zeit” (2. kiadás, Paderborn-München-Wien-Zürich 2001), 40–44. o. A Lét és idő korszerű, összefoglaló elemzésére nézve vö. még Otto Pöggeler, Der Denkweg Martin Heidegger (4. kiadás, Stuttgart 1994, Neske), 53–59.: Fundamentalontologie des Daseins, továbbá Herman Philips, Heidegger’s Philosophy of Being (Princeton 1998), 15–31. o.: The Philosophy of Sein und Zeit, és 317–346. o.: An Evaluation of Sein und Zeit, valamint D. Thomä (id.), 51–80. o.: „Sein und Zeit”. Fundamentalontologie als Hermeneutik des Daseins (Thomas Rentsch).

⁴⁸ I. Kant, Kritik der reinen Vernunft, A (1. kiadás 1781) 598. o., B (2. kiadás 1787) 626. o. Kant létfogalmával kapcsolatban vö. M. Heidegger, Kants These über das Sein, In: Wegmarken (1967, majd Gesamtausgabe I: Veröffentlichte Schriften 1914–1970, 9. kötet, Frankfurt am Main 1976, V. Klostermann), 445–480. o.

⁴⁹ Opusculum de natura generis, cap. I.

⁵⁰ S.Th. I, 13,11.

⁵¹ A hegeli dialektika, sőt az ontoonézis csíráját lehet felfedezni következő, hallatlanul merész megállapításaiban: Nicolai de Cusa, Opera omnia I, De docta ignorantia I,19 (ed. E. Hoffmann et R. Klibansky, Lipsiae 1932, Meiner), 38. o.: *Oportet enim in divinis simpliciter conceptu, quantum hoc possibile est, complecti contradictoria...*, továbbá De Deo abscondito, n. 9, Opera IV, Opuscula I (ed. P. Wilpert, 1959), 7.o.: *Mira affirmas deum ... nec esse nihil nec esse aliquid ... Deus est super nihil et aliquid, quia sibi oboedit nihil, ut fiat aliquid. ... Facit enim non-esse ire in esse et esse ire in non-esse.* Vö. Siegfried Dangelmayr, Gotteserkenntnis und Gottesbegriff in den philosophischen Schriften des Nikolaus von Kues (Meisenheim am Glan 1969, Anton Hain), 15–53. o., valamint Gerhard Schneider, Gott – das Nichtandere (Münster Westfalen 1970, Aschendorff) (Buchreihe der Cusanus-Gesellschaft IV), 65–86. o.

⁵² Így Friedrich Nietzsche, Gesammelte Werke, 12. kötet (München 1924, Musarion), Die Fröhliche Wissenschaft, Abschnitt 125: Der tolle Mensch, 157. o.: „Gott ist tot! Gott bleibt tot! Und wir haben ihn getötet! ... – wer wischt dies Blut von uns ab?” Vö. Martin Heidegger, Nietzsches Wort „Gott ist tot”, In: Holzwege (1950, majd Gesamtausgabe I, 5. kötet, Frankfurt am Main 1977, V. Klostermann), 209–267. o., továbbá Heinrich Fries-Rudolf Stählin, Gott ist tot? (Berlin-Darmstadt-Wien 1968, Deutsche Buch-Gemeinschaft), 25–33. o.

⁵³ Vö. G.W.Fr. Hegel, Phänomenologie des Geistes (hrsg. von Johannes Hoffmeister, Berlin 1964, Akademie-Verlag), 146–149. o.

⁵⁴ Bár Hegel elemzésének forradalmi – mondhatni beaumarchais-i – dimenzióját nem érzékeli, alapos, a helylyel foglalkozó irodalomra sokrétűen reflektáló kommentárt ad Simon Ferenc, A hegeli reálonológia születése (Veszprém 2003), 356–369. o.: Uralom és szolgátság, jellegzetes 366. o.: „A szolgáló-öntudat magatartásának szolgáló jellegűnek kell lennie, önmagát tudatosan a szolgálat fegyelme alá kell helyezni, mert csak így érheti el célját”, valamint 367. o.: „Egyaránt jelen van benne az úr szabad tudatának átérzése és az engedelmességben megnyilvánuló, önmagát fegyelmező aszkézis”.

⁵⁵ Vö. újabban Theo Mayer-Maly, Juristische Reflexionen über Ius II, Zeitschrift für Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung, 119 (2002), 23–28. o.: Die goldene Regel.

⁵⁶ Így Hermann Schmitz, System der Philosophie, Dritter Band: Der Raum, Dritter Teil: Der Rechtsraum, Praktische Philosophie (Bonn 1973, Bouvier Verlag, Herbert Grundmann), 20–23. o.: Der Begriff einer Gefühlsbasis des Rechts, különösen érdekes 21. o.: „...sind Gefühle überhaupt nicht subjektiv im Sinne von Seelen- oder Bewusstseinszuständen, sondern als überpersönliche, ergreifende Mächte oder Atmosphären räumlich ergossen...”

⁵⁷ Így Rudolph von Jhering, Der Kampf ums Recht (22. kiadás, Wien-Leipzig 1929, Manz), 41–42. o.: „...die Kraft des Rechts ruht im Gefühl, ganz so wie die der Liebe, der Verstand und die Einsicht kann das mangelnde Gefühl nicht ersetzen”.

⁵⁸ Így Richard Loening, Über Wurzel und Wesen des Rechts (Jena 1907), 28. o.: „Nicht die logische Vernunft und nicht der verstandesmäßig verfolgte Zweck, wie Jhering meinte, sondern das menschliche Gefühl ist der Schöpfer des ganzen Rechts”.

⁵⁹ Ethica Nicomachica V, 14, 1137b.

⁶⁰ Rhetorica I, 13, 1374a. Arisztotelész méltányosság-tanára nézve vö. Francesco D’Agostino, Epieikeia. Il tema dell’equità nell’antichità greca (Milano 1973, Giuffrè), 65–100. o.: Aristotele e la dinamica dell’epieikeia.

⁶¹ Vö. ezzel kapcsolatban Edmund Husserl, Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie I (hrsg. von Walter Biemel, Haag 1950, Husserliana III), 233–239. o.: Fundierte intentionale Strukturen, különösen 237. o.: „...Wenn ... ein Wahrnehmen, Phantasieren, Urteilen u.dgl. eine es ganz überdeckende Schicht des Wertens fundiert, so haben wir in dem Fundierungsganzen, nach der höchsten Stufe bezeichnet als konkretes Wertungserlebnis, verschiedene Noemata, bzw. Sinne. Das Wahrgenommene als solches gehört, als Sinn, speziell zum Wahrnehmen, es geht aber in den Sinn des konkreten Wertens mit ein, dessen Sinn fundierend”.

⁶² Figyelemre méltó irányzat a jogelméleti gondolkodásban a közelmúltban jelentkezett *neo-institutionalizmus*. Ezzel kapcsolatban vö.: Ota Weinberger, Das Recht als institutionelle Tatsache, Rechtstheorie 11 (1980), 427–442. o., valamint Donald Neil MacCormick–Ota Weinberger, Grundlagen des Institutionellen Rechtspositivismus (Berlin 1985, Duncker & Humblot), ebben különösen 140–155. o.: Ota Weinberger, Jenseits von Rechtspositivismus und Naturrecht, ue. In: Conceptions contemporaines du droit, Congrès mondial (Basel 1979), Actes, Part 1, Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie, Supplementa I/1, 43–56. o.

⁶³ Vö. Bessenýó András, A jogügyletek érvényessége és hatályossága, JURA 2001/2, 6.o.

⁶⁴ Vö. Földi András, Don Quijote és a líderek – újabb észrevételek a jogügyletek érvényességéről és hatályosságáról, In: Az igazságosság dilemmái. Ünnepi kötet Földesi Tamás 75. születésnapjára (Budapest 2004), 148–150. o., jellegzetes 149. o.: „...tegyük föl, hogy ... magasabb filozófiai képzettség birtokában természetesnek tarthatnánk azt az abszurdumot (*sic*), hogy hatályosságát olyan jogügylet (jogügyleti rendelkezés) is elvesztheti, amely előzőleg nem volt hatályos”.

⁶⁵ Vö. Siklósi Iván, A jogügyleti hatályosság elméleti problematikája, különös tekintettel a végrendelet visszavonásának jogdogmatikai megítélésére, Acta Facultatis Politico-Iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae, 41 (2004), 92. o. 75. j., valamint 105. o.: „...hogyan veszíthetné ugyanis hatályát a még hatályba nem lépett végrendelet?”

⁶⁶ Merőben ellentétes álláspontot képvisel ezzel szemben Siklósi (id.), 99. o.: „...az utólagos érvénytelenség abszurd, elméleti létjogosultsággal nem bíró kategória”. Érdemes megjegyezni, hogy míg Siklósi (id.), 100. o., szerint – álláspontjával megegyezően – nem fogadom el az utólagos érvénytelenség kategóriáját, Földesi (id.), 157. o. 49. j., szerint viszont igen.

⁶⁷ Így Siklósi (id.), 98. és 102–104. o.

⁶⁸ Így Siklósi (id.), 98.o.: „Csak annak van értelme, hogy a végrendelet a visszavonás következtében még hatálytalannabbá válik”, majd uo.: „Teljesen hatálytalannak tekinthető a végrendelet az örökhatály halála előtt. A visszavonáskor ... ez az eredetileg is konstataható hatálytalanság tovább fokozódik...”, továbbá 99. o.: „... az eredetileg hatálytalan végrendelet kétszeresen is hatálytalanná válik, helyesebben: hatálytalannabbá válik...”, továbbá 103. o.: „... az eredetileg ha-

tálytalan végrendelet fokozottan hatálytalanná válik”, valamint 104. o.: „...a megdőlt végrendelet még inkább hatálytalan, mint a visszavonás előtti stádiumban levő *testamentum*”. Egyébként, ha Siklósi, 98. o., „a hatályosság szintjeiről” beszél, akkor végeredményben ugyanoda jut el, ami ellen berzenkedik, nevezetesen, hogy a végrendelet végső, teljes hatályosságának elérése előtt elveszítheti hatályosságának egy alacsonyabb fokát, amellyel már a végső, teljes hatálybalépése előtt rendelkezett. Q.E.D.

69 Erik Wolf, Zur rechtstheologischen Dialektik von Recht und Liebe, In: Studi in onore di Emilio Betti I (Milano 1961, Giuffrè), 479–500. o., később: Rechtstheologische Studien (Frankfurt am Main 1972, V. Klostermann), 115–137. o., tagadja, hogy a szeretet ellentétben állhatna a joggal és meghaladná azt. Nézete szerint szeretet és jog dialektikusan feltételezi, átjárja és kiegészíti egymást. Nézetünk szerint a szeretet sem-

miképpen sem teszi feleslegessé – hatálytalanná – a jogot, de adott esetben szembekerülhet vele. Szeretetből ölni is lehet: az anya megölheti gyermekét, mert nem bírja látni szörnyű szenvedését, a szerelmes megölheti szerelmét, mert nem bírja elviselni, hogy másé legyen. Utána persze – illő módon – magával is végez. Itt nyilvánvalóan jogellenes cselekményekről van szó, de a szeretet hallatlanul intenzív jelenléte alapvetően átalakítja, – mondhatnánk – átlényegíti ezt a jogsértést.

Oliver Diggelman
egyetemi tanár
Andrássy Egyetem, Budapest

Az egyéni felelősség alapelve a nemzetközi büntetőjogban*

I. Bevezetés

Milyen szerepet játszik az egyéni felelősség alapelve a nemzetközi büntetőjogban? Vajon ugyanannyira egyértelmű az érvényesülése, mint a belső jogban? Nem lenne elegendő a kérdés megválaszolása érdekében utalni a hágai Nemzetközi Büntető Törvényszék vagy az egykori Jugoszláviában, illetve Ruan-dában felállított, háborús bűnökkel foglalkozó nemzetközi bíróságok státútumaira, amelyekben ez az alapelv explicite szerepel?

Engedjék meg, hogy a válaszadást a nemzetközi büntett fogalmánk áttekintésével kezdjem. A nemzetközi büntetőjog nem azokkal a szokványos bűncselekményekkel foglalkozik, amelyek a belső jogban ismertek (például lopással vagy emberöléssel), hanem valamennyi közül a legsúlyosabb büntettekkel. Elsősorban háborús bűnökről, népirtásról és úgynevezett emberiesség elleni bűncselekményekről, azaz az emberi jogok legdurvább megsértéséről van szó. Ezek a bűncselekmények olyan sebeket okoznak, amelyek még évtizedek múltán sem hegednek be teljesen, és amelyek terhét a következő generációknak is viselniük kell. Olyan bűncselekmények ezek, amelyek esetében a régi mondás, amely szerint az idő múlása minden sebet begyógyít, nem igaz. Olyan bűncselekmények ezek, amelyeket a nemzetközi jog nem – jobban mondva: már nem – hagyhat figyelmen kívül.

Gondoljunk a 1990-es évek elején Jugoszláviában lezajlott eseményekre. Jugoszlávia relatíve fejlett szocialista államnak számított, ahol a különböző népcsoportok évtizedeken keresztül békében éltek együtt. Ebben az országban, amelyet sokan nyaralásainkról ismertünk, hirtelen legyűrhetetlen erővel törtek a fel-színre több, mint 50 éve elfojtott konfliktusok. Ezek

az ellentétek váratlanul súlyos bűncselekmények okaivá vagy ürügyévé váltak, és nyilvánvaló, hogy e sebek még generációkon át éreztetik majd hatásukat. Bármilyen is az ilyen bűncselekmények indoka az egyes esetekben, elkövetőik mindenképpen veszélyeztetik a népek együttélését. Éppen ezért kell a nemzetközi jognak foglalkoznia e bűncselekményekkel.

Jelen problematika szempontjából alapvető jelentőségű a következő kérdés: Ki a felelős az ilyen bűncselekményekért? Azokat a bűncselekményeket, amelyekkel a nemzetközi büntetőjog foglalkozik, általában az államapparátus követi el, vagy olyan csoportok a tettesek, amelyeket az állam támogat – mint például három éve a Janjawidet a szudáni Darfurban. Az ilyen bűncselekményeknél az állam azért játszik központi szerepet, mivel ilyen dimenziójú cselekményeket egyének szinte nem is képesek elkövetni. Az említett cselekménytípusokért általában meghatározott szervezeti fokkal rendelkező, több személyből álló csoport felelős. Ezzel a problémával részletesebben is foglalkozunk majd. Mielőtt azonban ezt megtennénk, érdemes általános megközelítésben is ejteni néhány szót a nemzetközi büntetőjog fejlődéséről. Mégpedig annak érdekében, hogy az egyéni felelősség alapelve szerepének fejlődési folyamatát megvizsgálhassuk. Látni fogjuk, hogy az egyéni felelősség elve alkalmazásához való viszonyulás jelentősen változott a nemzetközi büntetőjog kialakulása óta – és ez a terület a mai napig sem tekinthető konszolidáltnak.

Vegyük számba tehát, hogy mik a nemzetközi büntetőjog fejlődésének legjelentősebb állomásai. Az általában államok által elkövetett nemzetközi jogi bűncselekmények nemzetközi bírói fórumokon történő megítélése – amint azt bizonyára tudják – relatíve fiatal terület. Először háborús bűncselekményekkel foglalkozó, a nürnbergi és a tokiói törvényszékek keretében történt kísérlet államok által elkövetett bűncselekmények jogi megítélésére. Ez évszázadokon keresztül elképzelhetetlen lett volna. A büntetőjog, mint az állami szuverenitás magja, az államok kizárólagos monopóliumának minősült. Az államok a büntetőjoggal csak mint vádlók és bírák kerültek kapcsolatba, sosem vádlottként. Az államok ezen abszolút szuverenitási igénye volt az oka annak, hogy a történelem legnagyobb bűnözői közül sokan büntetlenül maradhattak.

A második világháború után azonban ez – pusztán a katasztrófa mérete miatt – nem volt lehetséges. Elviselhetetlen lett volna a gondolat, hogy *Hitler*, *Himmler* vagy *Göring* elkerüljék a felelősségre vonást. A nürnbergi és a tokiói perek jelentették a nemzetközi büntetőbíráskodás születését. Ezek az eljárások – lényegüket tekintve – megfeleltek a jogállami követelményeknek. A vádlottak is szót kaptak, vé-

* A tanulmány Szerző 2006 április 3-án a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karán német nyelven elhangzott habilitációs előadásának magyar nyelvű változata. Fordította: Dr. Mohay Ágoston Csanád PhD-hallgató

dekezhettek. Születtek enyhe ítéletek is – mint például *Speer*, *Dönitz* vagy *von Schirach* esetében. Ezeknél az eljárásoknál ha kimondatlanul is, de nemzetközi büntetőbíráskodásról volt szó, államok által elkövetett súlyos bűncselekmények kapcsán.

Az ilyen nagy bűncselekmények véres nyomai a XX. század második felében sem tűntek el. Elegendő olyan térségekre gondolnunk, mint My Lai, Kambodzsa és Srebrenica vagy – immáron a XXI. században – Darfur. A hidegháború idején egy állandó nemzetközi büntetőbíróság felállítása mindenestre elképzelhetetlen volt. Az ENSZ Biztonsági Tanácsa először az 1990-es években hívott életre regionális konfliktusok feldolgozására korlátozott illetékességgel rendelkező törvényszékeket Jugoszláviában és Ruandában. Ezt követően 1998-ben került sor – sokak számára meglepő módon – nagyobb áttöresre egy állandó bíróság felállításával. Az állandó nemzetközi büntetőbíróság, azaz a hágai székhelyű *International Criminal Court* (ICC) felállításáról szóló nemzetközi szerződés négy évvel később már hatályba is lépett, az USA – történelmileg tájékozott európaiak számára különösen fájdalmas – ellenállása dacára.

A továbbiakban nem egy konkrét nemzetközi büntetőbíróságra, mint például a bizonytalan jövőjű ICC-re szeretném ráirányítani a figyelmet. Sokkal inkább átfogó megközelítésben szeretném az egyéni felelősség alapelvét vizsgálni, feltárva a probléma lényegét. Milyen szereppel bír tehát a belső jogban magától értetődően érvényesülő egyéni felelősség alapelve nemzetközi büntetőjogi síkon?

II. Ki tekinthető bűnösnek „makrobűncselekmények” esetén?

Ennek a kérdésnek a megválaszolása szükségessé teszi, hogy azt a mindenfajta büntetőjogi rendszer alapproblémáját képező kérdést is érintsük, mely szerint akár nemzetközi, akár belső büntetőjogról van szó, ahhoz, hogy a tettes büntethető legyen, először el is kell fogni. A Karadzic és Mladic elfogása kapcsán kialakult macska-egér játék bizonyítja, hogy ez egyáltalán nem egyszerű. Ezenfelül pedig a nemzetközi bűncselekmények sajátosságai, amelyekre már röviden utaltam, alapvető jogi problémákat vetnek fel. Ide tartozik az a kíváncsi is, hogy a politikailag felelős személyek esetében se maradjon el a felelősségre vonás. A politikai felelősség fennállása azonban nem jelenti automatikusan a büntetőjogi felelősség fennállását is. Ha a politikai felelősség ennyire egyértelmű lenne, akkor nem lenne szükség olyan bűnözők ellen, mint Szaddam Husszein, ilyen

monumentális eljárásokra. Ez a példa is rávilágít a közvetett tettesekkel, mint például a politikai irányítókkal kapcsolatos büntetőjogi problémákra. Intuitív alapon egyszerűnek tűnhet az ügy, büntetőjogilag azonban nyilvánvalóan nem egészen az.

Az alapvető probléma az államok által elkövetett bűncselekmények tekintetében – általános megfogalmazásban – az, hogy ezek általában különböző szereplők komplex, összefonódó magatartásainak következményei. Ez előfordulhat a hagyományos büntetőjogban is, például a szervezett bűnözés vagy a különböző maffiaszervezetek esetében. A nemzetközi büntetőjogban viszont éppen ez a fő probléma. E nemzetközi bűncselekmények bizonyos szerkezeti sajátosságokkal rendelkeznek.

Ezek közül különösen kettőt szeretnék kiemelni. Egyfelől a közvetlen tetteseken, a felbujtókön és a bűnsegédeken felül általában nagyszámú, csak közvetetten érintett személyről van szó. Ezek részben csak indirekt módon járulnak hozzá a bűncselekményekhez, a konkrét cselekményekben való részvétel nélkül. Továbbá a politikai és katonai hierarchiáknak is jelentősége van. Ezek a hierarchiák és a hozzájuk kapcsolódó utasítási jogok és engedmességi kötelezettségek gyakran jelentősen megnehezítik a bűncselekményekért felelős személyek kilétének megállapítását.

Az indirekt közrejátszásra vonatkozó példaként említhetjük az egykori Jugoszlávia területén Omarskában és Keratermben felállított fogolytáborok esetét. Ezekben a táborokban válogatás nélkül kínoztak és öltek meg embereket. E cselekményekhez személyek nagy száma járult hozzá. Voltak tehát közvetlen tettesek és a segítők. Voltak olyan személyek is, akik inkább csak a háttérből járultak hozzá a bűncselekmények elkövetéséhez: például a politikusok, akik már évekkel azelőtt elkezdték a hergelni a lakosságot; a média, amely a gyűlöletüzeneteket terjesztette és állandóan ismételte, az igazságszolgáltatás, ami szemet hunyt a tettek felett. Voltak végül állítólagosan nem részes támogatók, mint például azok az élelmiszer-kereskedők, akik eladták termékeiket a táboroknak, mert nem kívántak az ebből származó bevételről lemondani, vagy a borzalmak óvatos haszonélvezői, akik maguk nem kívántak önállóan bűncselekményt elkövetni, ám az eltűnt szomszédok otthonainak kifosztásakor már meglehetősen határozottan cselekedtek.

Hogyan ítéltethők meg mindezek a közvetlen és kevésbé közvetlen cselekmények? Valódi jelentőségük és a bűncselekményben való közrejátszásuk mértéke büntetőjogilag igen nehezen értékelhető. Még nehezebben ragadható meg a megváltozott politikai légkör kialakulásához való hozzájárulás kérdése. A vádaskodás, az erős ráhatás, a vé-

leményformálás bizonyos mértékig a politikai csatározások normális velejárója. Ezek egy idő után általában már senkit sem érdekelnek, és leggyakrabban következmények nélkül elfelejtődnek. Néha azonban pusztító következményekkel járnak. A zsidó nép ellen elkövetett népiirtás például elképzelhetetlen lett volna az áldozatok emberi méltóságának szóbeli megsemmisítése nélkül.

Most pedig szeretnék visszatérni a hierarchiák problémájára. Az államok által elkövetett bűncselekmények kapcsán a hierarchiának két szempontból van jelentősége. Egyrészt a hierarchiában magasabban állók távolról is hatást tudnak gyakorolni, amint azt Szaddam Husszein példája is mutatja. A hierarchia másrészt azt is jelenti, hogy az alacsonyabb pozíciójúak kevésbé dönthetnek szabadon cselekményeikről. Extrém esetben akár teljesen elveszíthetik döntési szabadságukat. Katonák kerülhetnek olyan kényszerhelyzetbe, hogy vagy engedelmessé válnak a bűnös utasításnak, vagy maguknak szembenézniük az agyonlövés veszélyével. Bűnösnek minősíthetőek-e egyáltalán ebben a helyzetben?

A hierarchikus struktúra megítélése különösen a ranglétra közepén elhelyezkedők esetében komplikált. E személyek ugyanis lehetnek utasítások kibocsátói és címzettjei egyaránt. A zsidó népiirtást közigazgatási szinten megszervező Adolf Eichmann elleni perben például ez volt az egyik fő probléma. A vádlók számára ő volt a tényleges felelős, míg védői azt hangsúlyozták, hogy csupán kis fogaskereke volt a hatalmas gyilkos gépezetnek. Hogy az ember a hierarchiák közepén álló személyek szerepét hogyan értékeli, döntően függ attól, hogy alapvetően hogyan értékeli a hierarchiákat, mennyiben tulajdonít nekik jelentőséget – ha egyáltalán tulajdonít nekik bármiféle jelentőséget. A mozgáster e személyi körnél elvileg igen nagy – amint azt Eichmann példája is mutatja.

Hol húzódik tehát az egyértelmű határ büntetőjogi aspektusból jogos és jogtalan cselekmények között? Ahogy minden jog, a nemzetközi büntetőjog is maga határozza meg, hogy hol húzza meg e határt. Ettől függ a bűnösök köre is. Döntő kérdés ezzel összefüggésben, hogy hogyan kezeli az indirekt közreműködés és a hierarchia problémáját. Alapvetően persze az ember szeretné a bűnösök körét viszonylag szélesen meghatározni, hiszen valamennyire bűnösnek tűnik mindenki, akinek magatartása valamilyen szinten összefüggött a bűncselekménnyel. De vajon kellően szoros kapcsolat ez büntetőjogi nézőpontból is? A jogállami követelményeknek megfelelő büntetőjogi rendszerben mindenkefelett érvényesül az elv, amely szerint mindenki csak saját cselekményeiért tehető felelős. És a jogállami alapelvek a jogállam ellenségéig is ér-

vényesek. Mások magatartása csak akkor tudható be egy személynek, ha ez megfelelően indokolható. A fentiekre tekintettel beszélhetünk az egyéni vagy személyes felelősség alapelveiről.

III. Az egyéni felelősség alapelve

Vizsgáljuk meg közelebbről az egyéni felelősség alapelveinek – többretegű – gyökereit. E többretegűség ismerete ugyanis hozzásegíthet minket ahhoz, hogy az elvnek a mai jogi kultúrára gyakorolt hatását – de az elvet áttörő tényezőket is – jobban megérthessük.

Alapvetően három gyökeret különíthetünk el. Az első, és legrégebbi gyökér a római jog, a maga individualista alapkoncepciójával. Ez az individualista örökség döntő módon befolyásolta modern jogi kultúránkat a polgári jog, a büntetőjog és a közjog területén egyaránt. A másik, talán kevésbé ismert gyökér kifejezetten keresztény eredetű. Arról a kereszténység számára központi jelentőségű gondolatról beszélek, amely szerint a bűnt, mint egyéni bűnt cselekményt egyénileg is kell megbánni, jóvátenni Isten előtt. Az egyén tehát a egyénileg neki felróható bűneit egyénileg is kell, hogy helyrehozza. Ez az idea, amely a mi gondolatvilágunk számára alapvető jelentőségű, más, inkább kollektívákban gondolkodó kultúrákban nem ennyire magától értetődő. A harmadik gyökér a történelmileg legifjabb. A napnyugati gondolkodásnak a tudatfilozófiára való XVII. századi áttérésére gondolok, amely a nyugati társadalmi modell szempontjából alapvető jelentőségű volt. A modern tudatfilozófia a világot és a társadalmat a szellemi teljesítményre és felelős cselekvésre képes egyén szemszögéből vizsgálja. Bizonyára ismerik Descartes híres mondását, mely szerint a létezés eszenciája a gondolkodás. Latinul: *cogito ergo sum*. Az e mondat által összegzett gondolkodásmód a XVII. század óta meghatározó módon befolyásolja társadalmunkat, és közvetve a büntetőjogot is.

Hogy miért beszéltem minderről? Azért, hogy bemutassam, hogy ez az alapelv, amelyről ma beszélünk, egyáltalán nem magától értetődő. Jelenlegi, az egyes államok büntetőjogában elfoglalt előkelő helye sokkal inkább történelmi fejlődés következménye. Érvényesülése szoros összefüggésben van kultúrkörünk világnézeti premisszáival. Érdemes az alapelv hátterének tudatában vizsgálni annak érvényesülését.

Mit jelent az alapelv, illetve alkalmazása a minket érintő nemzetközi jogi kontextusban? Vegyük egy miniszter példáját, aki részt vesz olyan kabinetüléseken, ahol bűncselekmények *elkövetését sejtetik*. Ellegendő ez már ahhoz, hogy a cselekményt a mi-

niszternek tulajdonítsuk? Vagy netán túl távoli a kapcsolat a miniszterrel? Milyen szerepük van itt az állami hierarchiaknak? Elég hosszú út vezet a kabinetülésen való részvételtől a háborús bűncselekményekig és a kínzásokig. Ezzel azt kívánom hangsúlyozni, hogy az egyéni felelősség alapelveinek alkalmazása során fennáll egy alapvető dilemma. A felelősök körét vagy tágan lehet kijelölni, feladva egy darab jogállamiságot, vagy pedig szűken, amely megoldás viszont könnyen összeütközésbe kerülhet az igazságérzettel.

A dilemma mélyebb oka az, hogy igazságérzetünk súlyos bűncselekmények esetén automatikusan az áldozat(ok) szenvedésére összpontosít. Ebből a nézőpontból még a cselekményhez való viszonylag kis jelentőségű hozzájárulások is súlyos bűnnek minősülhetnek. A büntetőjogi perspektíva más megközelítést alkalmaz. Az egyes személyek cselekményeit az egyéni felelősség alapelvei értelmében izolálja, nem a rendszert, mint egészet szemléli. A két bűnösségfogalom között feszülő ellentét akkor válik igazán nyilvánvalóvá, amikor a büntethetőséget kell megállapítani, és érezhetővé válik a jogállamiság és az igazságérzet közötti ellentét.

Hogyan kezelték ezt a dilemmát a gyakorlatban? Mennyire vették komolyan az egyéni felelősség alapelvét? A Nürnbergi Törvényszék a bűnösök körét rendkívül szélesen jelölte ki, és viszonylag magas prioritást tulajdonított az alapelvnek. Habár megemlítette az alapelvet a 6. cikkben, mégis meglehetősen nagyvonalúan kezelték, és lehetővé tették egy sor kivétel alkalmazását, amelyekről az alábbiakban még szólnok.

A szövetségesek között fennállt a politikai konszenzus arra vonatkozóan, hogy a nemzetiszocialista államszervezet csúcsának tagjai semmilyen körülmények között nem kerülhetik el a felelősségre vonást. Fennállt azonban egy büntetőjogi probléma: a katonai és politikai elit túlnyomó része személyesen nem volt érintett sem a háborús bűncselekményekben, sem a zsidó népirtásban. Legtöbbjük nem volt személyesen érintett e bűncselekményekben. Érintettségük arra korlátozódott, hogy egy bűnös rendszer részei voltak.

Azok a konstrukciók, amelyek segítségével az államszervezet csúcsának a rendszer fenntartásához és működéséhez való hozzájárulását a büntetőjogilag releváns cselekmények körébe vonták, külön figyelmet érdemelnek. Kialakítottak egy speciális bűncselekménykategóriát: az úgynevezett béke elleni bűncselekményt. Ez a tényállás büntethetővé nyilvánította a támadó háború tervezését és megvalósítását. A vezérlő elv e tényállás mögött az, hogy aki agresszor állam szervezetében magas pozíciót foglal el, az az agresszió során elkövetett minden

bűncselekményhez hozzájárul. Ez a tényállás tette lehetővé például Rudolf Hess megbüntetését, aki Hitler ideiglenes helyettese volt, viszont már 1941-ben Angliába szökött. Hess a zsidók ellen a haláltáborokban szisztematikusan végrehajtott tömeggyilkosság idején már nem tartózkodott Németországban. A béke elleni bűncselekmény miatt történt elítélése viszont lehetővé tette, hogy bizonyos szinten ezekért a bűnökért is felelnie kelljen. A béke elleni bűncselekmény tényállását meglehetősen nagyvonalúan alkalmazták, a náci állam szinte egész politikai és katonai elitjét e tényállás alapján ítélték el.

Ezenfelül Nürnbergben alkották meg az összeesküvés (conspiracy) tényállást, amelynek finomszövésű „hálója” arra szolgál, hogy „felfogja” az elit tagjainak bármilyen hozzájárulását a bűncselekményekhez. Nem csak a Nürnbergi Charta három főbűncselekményét – béke elleni bűncselekmény, emberiség elleni bűncselekmény, háborús bűncselekmények – nyilvánították büntethetőnek, hanem az ezek elkövetése érdekében történő összeesküvést is. Az összeesküvés ugyanakkor olyannyira nyitott fogalom, hogy ezen a hálón alapvetően bárki fennakadhat. Az egyéni büntethetőség itt fikcióvá válik. Robert Ley, a nürnbergi per egyik fő vádlottja, jó érzékkel felismerve a tényállás improvizált jellegét, azzal védekezett, hogy valaki igazán megmutathatná neki ennek az összeesküvésnek a terveit. Kvázi „a biztonság kedvéért” a náci állam vezetőinek jelentős részét összeesküvésben való részvétel miatt is elítélték.

Említést érdemel továbbá az egyéni büntethetőség alapelveinek a nürnbergi perben történt alkalmazásával összefüggésben a Nürnbergi Statútum 9. cikke, amely lehetővé teszi bizonyos szervezetek bünszervezetté nyilvánítását. Ezt a cikket például az SS és az SD kapcsán alkalmazták. Más szóval: pusztán a bűnös állam e szervezeteihez való tartozás is elegendő volt a büntetőjogi elítéléshez. A minket érintő szempontból vizsgálva ez a tényállás még az összeesküvés tényállásnál is meszebb megy. Itt az egyéni cselekmények és a konkrét bűncselekmények között csak elviekben van összefüggés. A bűncselekményhez fűződő kapcsolat a bűnös szervezetben való tagságban áll – annak bizonyítása, hogy az adott személy valamilyen személyes magatartásával részt vett bűncselekmény elkövetésében, már nem is szükséges. Itt nem csak ténybeli, hanem jogi szempontból is kollektív felelősségi konstrukcióról van szó – megfigyelhető tehát az egyéni felelősség alapelveinek áttörése.

Az egyéni büntethetőség problémája kapcsán fontos megvizsgálni, hogy Nürnbergben mennyiben voltak tekintettel az elkövetők hierarchiában elfoglalt pozícióira. Mennyiben hivatkozhattak a tettesek arra, hogy parancsra tették, amit tettek? Végül is a legszé-

lesebb értelemben véve mindannyian Hitler parancsára cselekedtek. Ez a lehetséges kifogás nyugtalanította a szövetséges hatalmakat az eljárások megkezdése előtt. Hogy a kifogás alól már *a priori* kihúzzák a talajt, kategorikusan kizárták az erre való hivatkozás miatti teljes büntetlenség lehetőségét. Hogy eközben rossz érzéseik támadtak, az abból is látható, hogy a britek és az amerikaiak ezt a kimentési okot az eljárások előtt egy évvel távolították el saját katonai büntetőtörvényeikből, majd az eljárások után ismét bevezették.

A 1990-es évek modern törvényszékei már jóval nagyobb hangsúlyt fektettek a jogállamiságra. A Nürnbergi Törvényszékéhez hasonló összeküvés-tényállás már nem létezik, a támadó háború büntethetősége pedig jelenleg az alapvető véleménykülönbségek miatt gyakorlatilag kizárt. A büntetőjogilag felelőssé tehető személyi kör így jóval szűkebben meghatározott. A büntethetőséget az is korlátozza, hogy egyre precízebb szabályozás vonatkozik rá. A precíz normák ugyanis konkrét büntethetőségi korlátokat állítanak fel, az így meghúzott határokon kívül eső cselekmények pedig nem tartoznak a normák alkalmazási körébe.

Ezt két példával szeretném illusztrálni. Az első az indirekt közreműködéshez kapcsolódik – arról van szó, amikor a feljebbvaló nem avatkozik be, amikor beosztottjai bűncselekményt követnek el. Bizonyos mértékig tehát passzív indirekt közreműködésről van szó, egyfajta mulasztás általi közreműködésről. Az úgynevezett feljebbvalói felelősség megállapításához a modern törvényszékek bizonyos feltételek fennállását követelik meg. A büntethetőséghez egyrészt tényleges döntési és ellenőrzési jogosítványok meglétére, másrészt a bűncselekménnyel kapcsolatos tétlenségre van szükség. Ez a tényállás nem terjed ki azokra a személyekre, akik pusztán csak az elithez tartoznak, de az említett feltételeknek nem felelnek meg. A feljebbvalói felelősségre hivatkozással mondták ki például Biljana Plavsic biológus professzorasszony bűnösségét. Ő a Szerb Köztársaság kollektív elnökségének tagja volt, és a likvidálások és kiűzetések idején hatalmi pozícióban volt. Tudott ezekről a bűncselekményekről, és nem tett semmit, hogy megakadályozza ezeket.

A második példa a veszélyes belpolitikai légkör kialakulásához való hozzájárulás általi indirekt közreműködést érinti. Az agresszív atmoszféra gyakran a későbbi bűncselekmények előfeltétele. A Ruandai és a Jugoszláviai Törvényszékek voltak az elsők, amelyek statútumukban a népirtás, az emberiség elleni bűncselekmények és bizonyos háborús bűncselekmények elkövetésére vonatkozó felhívást, „hergelést” büntetni rendelték. Ez azonban kevesebb a felbujtásnál: egy határozatlan személyi

kör bűncselekmény elkövetésére való felhívását jelenti. A Ruandai Törvényszék például elítélt három újságíró, akik a konfliktust újságokban és rádión keresztül szították, népirtásra és emberiség elleni bűncselekményre való felhívással.

A mi szempontunkból érdekes az is, hogy az ICC statútuma tovább szűkíti a büntethetőséget. A bűncselekmény elkövetésére való felhívást, felbujtást csak a népirtásra vonatkozóan rendeli büntetni. Ezáltal a büntethetőség – minél kézzelfoghatóbb határok kijelölése érdekében – a legsúlyosabb esetekre korlátozódik.

A tény, hogy a nemzetközi büntetőjog fejlődésével az egyéni felelősség alapelveinek egyre nagyobb jelentősége van, az is igazolja, hogy milyen megítélésben részesül ma a feljebbvaló parancsára való cselekvés problémája. Megállapítható, hogy az 1990-es években felállított büntetőbíróóságok lényegileg még a Nürnbergi Törvényszék megoldását követték. A Jugoszláviai és a Ruandai Törvényszékek statútuma kizárja a parancsra való cselekvésre történő hivatkozáson alapuló teljes büntetlenséget. E bíróságok statútumai alapján csak a büntetés enyhítésére van lehetőség, akárcsak Nürnbergben vagy Tokióban. Az ICC statútuma azonban már máshogy kezeli ezt a problémát. Ez a dokumentum ismeri el elsőként, hogy rendkívül szigorúan meghatározott feltételek fennállása esetén elképzelhető, hogy a cselekvő személy nem tehető felelőssé. Ez a helyzet például az elmebetegknél, ami – belső jogi szemszögből – egyértelmű kellene, hogy legyen, vagy olyan személyeknél, akiknek az ítélőképessége méreg vagy kábítószer alkalmazása miatt lecsökkent, feltéve, hogy e szereket nem éppen ők maguk alkalmazták szándékosan e célból.

A statútumban megnevezett okok közül a legkényesebbet a 31. cikk 4. bekezdés d) pontja tartalmazza: az egyéni büntethetőség alóli kivételnek számít, amennyiben valaki a cselekményt olyan kényszer alatt követte el, amely az adott vagy más személy elleni közvetlen halállal, illetve súlyos testi sértéssel való fenyegetésből származott. Ez magába foglalja példának okáért egy olyan katona helyzetét, akinek valamely parancs megtagadása esetén ténylegesen számolnia kell azzal, hogy bajtársai agyonlövik. Már most nyilvánvaló, hogy ennek a rendelkezésnek az alkalmazása – szinte elkerülhetlenül – óriási problémákhoz fog vezetni. A következő kérdések adódnak: Mikor kellően konkrét a veszély ahhoz, hogy ne álljon fenn a személyes felelősség? Mit jelent a közvetlenség ebben az összefüggésben? Mit jelent a testi sértés? Mennyiben lehet itt a nemzeti büntetőjogok terminológiájára hagyatkozni? A statútum itt már egy új területet érint, előre nem látható következményekkel. Annyi azonban bizonyos, hogy erre a lé-

pésre szükség volt. A parancsra történő cselekvésre való hivatkozás kategorikus kizárása nem lett volna életszerű. Ehhez kapcsolódóan meg kell említeni azt is, hogy a kutatások szerint a katonák háborús helyzetben ritkán vannak kitéve ilyen intenzitású kényszernek. Sokkal valószínűbb egy ennél alacsonyabb szintű nyomás, ami a bajtársak szemében való lealacsonyodás félelemével párosul. Az mindenestre igaz, hogy az ilyen nyomás jelentékeny hatást fejthet ki.

Köztes konklúzióként a modern nemzetközi büntetőbíráóságok kapcsán megállapíthatjuk, hogy az egyéni büntetethez való jelentősége számottevően megnövekedett. A dogmatikai eszköztár differenciáltabbá vált, és megfelelőbben képes kezelni a vádlott sajátos szerepét, mint a Tokióban és Nürnbergben alkalmazott megoldások.

De vajon lefedi ez az állítás a teljes valóságot? Aból, ahogyan a kérdést feltettem, sejthető, hogy nem. Csupán egy hamis képet kapnánk akkor, ha azt feltételeznénk, hogy Nürnberg óta az egyéni felelősség alapelve már teljes körű alkalmazást nyert. A mai nemzetközi büntetőjog eszköztára sem nélkülözhet olyan konstrukciókat, amelyek koncepciójukat tekintve az egyéni felelősség ideájával szemben állnak.

Elsősorban az úgynevezett *joint criminal enterprise* konstrukciójára gondolok. Ez a jogintézmény, amelyet a Jugoszláviai Törvényszék bírái és vádlói fejlesztettek ki, a fizikailag nem személyesen elkövetett bűnök miatti büntetés kiszabást kívánja lehetővé tenni. A vádlónak csak azt kell bizonyítania, hogy létezett egy közös tervvel rendelkező csoport, és az érintett valamilyen módon részt vett a csoport tevékenységében. Ennek bizonyítása után az adott személy a csoport bármely bűncselekményéért büntethető. Mi ennek az intézménynek a célja? Alapvetően megpróbál kollektív felelősségi elemeket visszahozni a nemzetközi büntetőjogba.

Miért teszi ezt? Azért, mert a gyakorlatban bizonyítási szempontból gyakran alig lehetséges az érintettek közreműködésének mértékét pontosan meghatározni. A Jugoszláviai Törvényszék fellebbviteli kamarája e dogmatikai megoldás alkalmazhatóságát a *Tadić*-ítéletben a statútum céljából vezette le, amely szerint mindenkinek, aki a humanitárius nemzetközi jog súlyos megsértésében részt vett, bíróság előtt kell felelnie. Ez – finoman fogalmazva – a statútum meglehetősen nagyvonalú értelmezése. Ha kritikussabban szeretnénk fogalmazni, azt is mondhatnánk, hogy itt egy problematikus, és a statútum megalkotói akaratának aligha megfelelő jogértelmezésről van szó. A valóságban itt inkább szükségmegoldásról lehet szó annak érdekében, hogy amennyiben a bűncselekmény konkrét lefolyása nem bizonyítható, de az bizonyos, hogy az adott személy részt vett ben-

ne, ne kerülhesse el a felelősségre vonást. E megoldás ára azonban nyilvánvaló: az egyéni büntetethez való alapelve jelentős csorbát szenved, ráadásul az intézmény visszaélésekre is lehetőséget ad.

Szeretnék még egy „modern” példát említeni az egyéni büntetethez való alapelvek áttörésére. Ezt az ICC statútumában találjuk a 25. cikk 3. bekezdés d) pontjában elrejtve. E rendelkezés szerint az is büntethető, aki „bármilyen más módon” hozzájárul ahhoz, hogy egy bűncselekményt egy közös cél érdekében cselekvő csoporthoz tartozó személyek elkövessenek vagy megkíséreljenek. Hogy ez mit jelent? Erre ma még senki sem tud pontosan válaszolni. Ez elég meglepő olyan statútumnál, amely több mint fél évszázados fejlődési folyamat gyümölcse. Keletkezéstörténetét tekintve ez a rendelkezés a Nürnbergi Törvényszék összeesküvés-tényállása mögött meghúzódó gondolat egyfajta továbbélésének fogható fel. A Nürnbergi Törvényszékhez viszonyítva azonban a büntethető személyek körét erősen leszűkítették, főként azért, hogy a büntetethez való feltétele egy egyértelmű terv támogatására vonatkozó akarat. Érdekes lesz megfigyelni, hogy az ICC és ügyészei mire jutnak e rendelkezéssel.

Kijelenthetjük, hogy az egyéni felelősség alapelvek alkalmazása differenciált képet mutat. A legfontosabb megállapítás, hogy az 1990-es években létrehozott két ad hoc bíróság, illetve a ICC büntetőjogi rendszere lényegét tekintve megfelel az egyéni felelősség alapelveknek. A Nürnbergi Charta „pauszál-tényállásait” precíz rendelkezések váltották fel. Az egyéni felelősség alapelve már nem csupán üres szólam, ami a Nürnbergi Törvényszék kapcsán még nem igazán volt elmondható. A *joint criminal enterprise* intézménye ugyanakkor lehetőséget biztosít a kollektív felelősség visszatérésére, az ICC statútuma pedig ismer olyan rendelkezést, amelynek jelentősége a vizsgált szempontból ma még teljességgel nyitott. Összességében megállapítható, hogy az egyéni felelősség alapelve ma már sokkal jobban megvalósul – a „sokkal jobb” azonban korántsem jelent teljes megvalósulást.

IV. Záró megjegyzések

Szeretném még egyszer feltenni a kérdést: mi az oka, hogy nem tűnik lehetségesnek a kollektív felelősségi koncepció teljes feladása a nemzetközi büntetőjogban? Az ok végül is az, hogy eme alapelve kollektív bűncselekmények megítélésére csak korlátozottan alkalmas. Konzekvens alkalmazása azt jelentené, hogy tisztázatlan hatású komplex közrehatások jelentős része *a priori* kívül esne a büntetőjog

hatókörén. Ez is egy megoldás, csak nagy ára van. Ez abban áll, hogy az egyéni felelősség alapvének alkalmazása éppen a legsúlyosabb bűncselekmények esetén elkerülhetetlenül az elkövető javára válik.

Ezt az árat azonban ma sem kívánja senki megfizetni. És egyáltalán nem biztos, hogy ez minden esetben értelmes lenne. Nem szabad megfeleledkeznünk arról, hogy az egyéni felelősség alapelve nem absztrakt, hanem konkrét viszonyok kapcsán vált a modern büntetőeljárás alapvető princípiumává. Olyan bűncselekményekkel összefüggésben alakult ki, amelyek kihatásukat tekintve általában nem rázzák meg a társadalom egészét, és amelyeknél a résztvevők száma általában áttekinthető. Azt sem szabad elfelejtenünk továbbá, hogy az egyes állami büntetőjogi rendszerek sem valósítják meg teljességgel az alapelvet. Szeretnék ebben az összefüggésben ismét emlékeztetni a bűnszervezethez tartozás büntethetőségére.

Zárásként három következtetést szeretnék tenni. A fentiekben tárgyaltak azt jelentik, hogy az egyéni felelősség elvének alapvető tiszteletben tartása esz-

szenciális a nemzetközi büntetőbíróságok jogállami „hitelének” biztosítása szempontjából. Tiszteletben tartása védőfal az olyan önkényeskedés ellen, amely ellen éppen maguk a nemzetközi büntetőbíróságok is küzdeni hivatottak. A fentiek másodsorban azt is jelentik, hogy a gyakorlati nehézségek, különösen a bizonyítási problémák, kellően legitim indokot szolgáltathatnak az alapelvtől való eltérésre. Ez csak annyiban igaz azonban, amennyiben a kivételeket lehetőség szerint szűk körűen határozzák meg, alkalmazásukat pedig minél konkrétabb kritériumoktól teszik függővé. A fentiekből végül az is következik, hogy az alapelv megvalósulása nem kizárólag az előrelépés – visszalépés kategóriákkal írható le. Hogy végül is részleteiben mennyire valósul meg az alapelv, megítélés kérdése, amelyre kérdésre a civilizált jogi kultúrákban többféle elfogadható válasz is lehetséges.

a megtermékenyítés.

A megtermékenyítés rendszerint a tuba Fallopiinak a petefészekhez közeli végén történik. A hímivarsejtnak mintegy tíz órára van szüksége ahhoz, hogy elérje a petesejtet, és ha nem következik be megtermékenyítés, elpusztul. A megtermékenyítés azonban nem csupán a petesejt felszínén való áthatolásból áll. Inkább bonyolult biokémiai folyamat, melyben a spermium fokozatosan hatol át a petesejt különböző rétegein. Csak miután ez az egyetlen spermium behatolt a petesejtbe, olvad össze haploid – mindössze „fél pár” – kromoszómakészlete a petesejt haploid magjával annak citoplazmájában, hogy új entitásként létrehozza a diploid kromoszómakészletet. Ezt a folyamatot syngamiának nevezzük. Mintegy 24 órát vesz igénybe, eredménye a zigóta. Így a megtermékenyítés folyamata (és fontos megjegyeznünk, hogy ez a folyamat) általában 12–24 óra alatt megy végbe, melyhez a két haploid mag fúziójának újabb 24 órás szakasza járul.

A megtermékenyüléssel négy nagyobb esemény következik be: 1. az új képződmény a 46 kromoszóma teljes készletére tesz szert, 2. neme a kromoszómák szintjén meghatározottá válik, 3. eldőlnek a genetikai változatosságtól függő sajátosságai, és 4. megkezdődik osztódása. Ezután sejtosztódások bonyolult sorozata következik, amint a megtermékenyített petesejt megkezdí utazását a Fallopius-féle csövön keresztül a méh felé. A megtermékenyítés után kb. 30 órával kettéosztódik, majd a 40–50. óráig újabb osztódás következik be, és kb. 60 óra kell a nyolcsejtes fokozat eléréséhez. Amikor a kezdemény a méh bejáratához közelít, a 12–16 sejtes, morulának nevezett állapotban van. Ez a negyedik napon következik be. Bár itt a sejtek már tömörülnek, még egyikük sincs elkötelezve arra, hogy valamely meghatározott egységgé vagy ilyen egység részévé fejlődjen. A hatodik és hetedik nap körüli időben a kezdemény, melyet most blastocystának nevezünk, eléri a méh falát és megkezdí a beágyazódást, hogy tovább tudjon fejlődni. Ebben az állapotban két sejtípussá való differenciálódás következik be: a trophoctoderma sejtek alkotják a blastocysta külső falát, míg a belső állomány sejtjeiből fejlődik ki maga az embrió. A beágyazódás a második hét végére befejeződik, és megkezdődik az „utero-placentáris keringés” kialakulása. Fontos megjegyezni, hogy a blastocysta stádiumtól a beágyazódásig tartó szakaszban az előembrió többféle minőséget létrehozó osztódásra képes. Néhány dokumentált eset ismeretes, amikor ezek a különböző sejtek osztódás után újra egyetlen minőséggé rekombinálódtak. Nem szükségszerű, hogy minden zigóta emberi lénygé váljon, mola terhesség is kialakulhat, amikor abnormis megtermékenyülés folytán placentáris szövetből álló képződmény

jön létre.

Azt is meg kell jegyeznünk, hogy a zigóta kromoszómáiban nincs elegendő genetikai információ ahhoz, hogy létrehozza az emberi faj egy egyedévé fejlődni képes embriót. A korábbi felfogással ellentétben a zigóta ezen a fokon nem önálló és nem ön-ellátó. Ahhoz, hogy emberi embrióvá váljon, további lényegi és kiegészítő információra van szükség azon kívül, ami a zigótában adott, mégpedig az anyai mitochondriumok genetikai anyagára, és messenger RNS vagy fehérjék formájában adott anyai vagy apai eredetű genetikai üzenetekre. Molekuláris biológiai értelemben nem helyes azt állítani, hogy a zigóta az embrió fejlődéséhez szükséges minden információ-hordozó molekulával rendelkezik, hanem legfeljebb azt, hogy a zigóta rendelkezik azokkal a molekulákkal, melyek alkalmasak információk kapacitás megszerzésére.

Az informálóképesség idővel jelenik meg, más molekulákkal való kölcsönhatás folytán. Ez az új molekula, a maga informálóképességével nem volt kódolva a genomban. Így a különböző tulajdonságok felvételének meghatározottsága az idő folyamán jelenik meg, molekulák közötti kölcsönhatásból eredő információfelvétel által. A zigóta fejlődése minden pillanatban számos tényezőn múlik: saját genetikailag kódolt információjának fokozatos életbe lépésén, az embrionális folyamat során *de novo* képződő információk érvényre jutásán, valamint kívülről eredő, a zigóta belső szabályozásától független információkon.

2.2 Az embrió

A fejlődés következő nagyobb fokozata az embrióé. Az embrió ezt a másállapot harmadik hetének kezdetén éri el. Ez a szakasz a pre-embriónak a méhfalba való beágyazódásával kezdődik, valamint különböző kötőszövetek kialakulásával a pre-embrió és a méhfal között. Kialakul a méhlepény, mely az anya és az embrió közötti kölcsönhatások közvetítőjeként működik.

Most két nagyobb esemény következik be. Az első a gastrulatio teljessé válása, amely az embrió sejtjeinek mélyreható, de jól szervezett átrendeződését jelenti. Ez a folyamat – mely a harmadik héten megy végbe – különböző sejtrétegek kifejlődését eredményezi, melyek végső soron a kezdemény különféle szöveteinek és szerveinek megjelenéséhez vezetnek. Ebben az időben minden gén működése ki van kapcsolva, kivéve azokat, amelyek meghatározzák, hogy melyik sejt mivé válik. Ebben az időben három réteg van jelen, melyeken a szervezet nagy részének kifejlődése alapul: az embrionális ectodermából lesz a hámszövet, az idegrendszer, a szem érző epitéliuma, a fül, az orr és a fog-

Dobai Sándor
jogász-teológus
Tolna Város Önkormányzata

Jog és erkölcs viszonya az abortusz tükrében

Vizsgálódásunk egy konkrét, jogi és erkölcsi vonatkozásban is fontos kérdést ölel át, hisz az abortusz ma sincs megnyugtatóan rendezve, feszültség húzódik a hatályos jogi szabályozás és egyes világnézeti felfogások között.

Bevezetesként röviden áttekintjük a jog és az erkölcs társadalmi jellemzőit, ugyanis témánk szempontjából elengedhetetlen ennek vizsgálata. A jog keletkezésének és változásának jellegzetességei fontosak itt számunkra. A jog dinamikus oldalát megvizsgálva megállapítható, hogy a politikum mellett az erkölcsnek (szokásnak) is óriási szerepe van a jogképzésben.¹ Fontos továbbá, hogy az erkölcs – mivel transzcendens gyökerű – az összes életviszonyra, azaz az egész emberre hatni kíván. Emellett az erkölcs épp azért, mivel az összes életviszonyra, minden időben hatni kíván, a joghoz képest formátlan, azaz előírásai nem bírnak kötelező erővel, szankciói nem kikényszeríthetők. Ezért szükséges a vallási előírásokat, egyházak tanítását vizsgálni. Mi a keresztény (katolikus) erkölcsöt vizsgáljuk, ugyanis a kettőezer év alatt kialakult katolikus morálteológia jól körülhatárolt és rendszerezett.

Témánk a jog és erkölcs által közösen határolt rendszeren belül található, olyan életviszonyok között, amelyek erősen erkölcsi színezetűek, vagyis a jogi szabályozás olyan értéket is megtestesít, amelyről az erkölcs is értékítéletet mond. Megemlíthető, hogy e területen kívülesnek és számunkra közömbösek a technikai jellegű jogi szabályozások (pl. KRESZ-szabályok, cégbejegyzés, ingatlan-nyilvántartás stb.). Az erkölcs tekintetében ugyancsak közömbös számunkra az erkölcs transzcendens gyökere, az erkölcs statikus oldala (kinyilatkoztatás, dogmatika), az erkölcsnek az a vonatkozása lényeges itt számunkra, amely a társadalomban – annak szabályozásában – realizálódik.

Ebben a részhalmban leginkább az ember életéhez, méltóságához, vagy az ehhez legszorosabban kapcsolódó viszonyok kerülnek szabályozásra, így például a témánk alapjául szolgáló abortusz, vagy az eutanázia, halálbüntetés, génszűrés, azonos neműek házassága, háború megítélése és akár a bioetika.

Az alábbiakban az abortuszt orvosbiológiai, teológiai, erkölcsi, illetve jogi szemszögből vizsgáljuk meg.

1. Abortusz

Az abortusz problematikája végső soron azzal a kérdéssel szembesít, hogy a magzat személy-e avagy sem. Ez önmagában nem válaszolható meg sem jogi, sem erkölcsi, sem biológiai szempontból. A jog válassza – kívülről – egyszerű. Amennyiben a jogalkotó a magzatot személynek ismeri el, úgy a magzat személy.² A biológia tényszerűen vizsgálja a fogamzást és a magzat fejlődését. Erkölcsi következtetéseket a filozófia és az erkölcs tan segítségével lehet levonni a biológiai tényszerűségekből. Az erkölcs gyökere, a kinyilatkoztatás ugyanis nem tartalmaz kifejezett rendelkezést, a katolikus dogmatika sem foglal állást; tehát nem dogma, hogy a magzat ember. Ez az erkölcsi tanításban jelenik meg, ott pedig hangsúlyosan.

Vizsgálatunk először a biológiai kutatások felé fordul és onnan próbál morális következtetéseket levonni.

2. Orvosbiológiai megközelítés

Ebben a részben a magzati élet korai szakaszára vonatkozó újabb biológiai ismereteket kívánjuk áttekinteni az idevágó filozófiai és teológiai állításokra vonatkoztatva. Bár egy ilyen irányú vizsgálódásból további etikai következtetések is levonhatók, mi csupán néhány erkölcsstani megfontolásra szorítkozunk, az emberi élet kezdeteire vonatkozó mai ismereteink alapján. A katolikus erkölcs tan állítja, hogy „a fogantatás pillanatától kezdve minden emberi lény életét feltétlen tisztelet illeti meg, mert az ember az egyetlen földi teremtmény, amelyet Isten önmagáért akart és hogy minden egyes ember szellemi lelkét Isten közvetlenül teremti”.³ Ugyanakkor az is elgondolkodtató, hogy mikortól jelenhet meg egy fejlődő szervezetben ez az abszolút érték.

2.1 A pre-embrió

Az emlősök szaporodásában egy petesejt és egy hímivarsejt egyesül, hogy egy új, genetikailag majdnem mindig egyedülálló egyedlet hozzon létre. Az elmúlt két évtized kritikus felfedezése a „capacitatio”, „az a folyamat, melynek során a spermium képessé válik a petesejt megtermékenyítésére”. Az emberi hímivarsejtnek kb. két órát kell eltöltenie a női szaporítószervben belül, mire képessé válik a petesejt megtermékenyítésére. E folyamat eltávolítja vagy inaktívvá teszi az ún. dekapacitáló faktort, amely a spermiumhoz kötődik, miközben az áthalad a férfi szaporítószerv járatain. Ez lehetővé teszi az acrosomális reakció létrejöttét, melynek során a spermiumban lebontó enzimek szabadulnak fel, hogy elősegítsék a spermium áthatolását a petesejt burkain. Ezután a spermium behatolhat a petesejtbe és így megkezdődhet

Bár távolról sem kinyilvánított tantétel (tehát nem dogma), a római katolikus erkölcszociológiában támogatják azt az álláspontot, hogy a megtermékenyülés egybeesik a megtermékenyüléssel, vagy legalábbis a fogantatás után a lehető leghamarabb következik be.

Mi tekintünk távolabb és a pre-embrió és az embrió fejlődésének gyakorlati és filozófiai kérdéseit vegyük sorra.

Első probléma a megtermékenyült petesejt „vesztése”. A megtermékenyült petesejteknek csak mintegy 45%-a ér célba. A többi 55% különböző okokból elvetél. Ebből néhány a méh biokémiai folyamataival függ össze, a többi egyes hormonok túlságosan alacsony szintje vagy a pre-embrió, illetve az embrió rendellenes felépítése okozza. Ez a hatalmas magzati veszteség intuitív módon érvel az ellen, hogy a fogantatáskor megteremtődne a nem-anyagi individualitás elve (lélek). Mi értelme volna itt egy ilyen elv teremtésének, amikor oly nagy a valószínűsége annak, hogy az adott kezdemény még embrióvá sem fog fejlődni, nemhogy érett magzattá.

Második probléma az ikerképződés és rekombináció lehetősége. Mit mondhatunk a nem-anyagi individualitásról e folyamat közben? Ha az egyediség megtermékenyüléskor létrejön, de utána ikerképződnek, hogyan értelmezzük az eredeti individualitás viszonyát a kettéosztódott zigótához? S ha ezután rekombináció (a sejt nem embrióvá fejlődik, hanem más sejté) következik be, milyen következetes magyarázat adható arra, hogy mi történik most a nem-anyagi individualitással? Alapvetően tisztázatlan, hogy mit gondolhatunk erről az azonnali megtermékenyülés általános elméletének keretei között. Itt van továbbá az a kérdés, hogy vajon a lélekre, mely a szó klasszikus értelmében a test szubsztanciális formája, szükség van-e ahhoz, hogy a megtermékenyült pete a számára lehetséges formákká fejlődjen. A fenti kérdésekre az alábbi válaszadások lehetségesek.

- A morula nem lehet emberi személy vagy individuuum mindazon jogokkal, melyek az emberi faj egyedeit megilletik, amíg a személyről alkotott hagyományos felfogásunkat követjük. Végző soron a teljes egyediség nem érhető el, amíg az elköteleződési folyamat be nem fejeződik és a sejtek nem veszítik el totipotenciájukat. Így a fizikai individualitás elérése az egy- és háromhetes kor közé tehető. Ezért egyszerűen nem beszélhetünk arról, hogy az individuuum a megtermékenyülés pillanatától fogva jelen lenne.

- Másodszor, ha tekintetbe vesszük a személynek a katolikus erkölcszociológiában általánossá vált definícióját – eszes természetű egyedi szubsztancia (ens rationalis) –, az értelmes természettel kapcsolatban kérdések merülnek fel. Mikortól számolhatunk az eszes természet jelenlétével? Egyes vélemény sze-

rint a primitív csík kialakulásától lehet számítani, amely egyidejű a velőcső kiformalódásával, azaz a nyolcadik hét végéig tartó időszak. Alapul vehetnénk még a nyolcadik hét körül elért fokozatot, amikor az első feltételes reflexreakciókat észlelték. Harmadik lehetséges válaszként a viszonylag integrált idegrendszer megjelenését adhatjuk meg, mely a magzati fejlődés huszadik hete körül következik be. Itt döntő fontosságú az idegpályák összeköttetése, mely lehetővé teszi ingerek felfogását és mozgások indítását. Filozófiailag értelmezhető módon értelmes természetről akkor beszélhetünk, ha megvannak azok a biológiai struktúrák, amelyek szellemi, nem csupán reflexszerű ténykedésekhez kellenek. A biológiai adatok azt sugallják, hogy az értelmes természet legkorábbi ideje a huszadik hét körül lehet, amikor az egész szervezet idegi integrációja megvalósul. A szerkezet megléte nem jelenti azt, hogy a magzat eszes tevékenységet folytatna, csak azt, hogy ennek biológiai előfeltételei megvannak.

- Harmadszor, a pre-embriónális forma nem teljesen passzív, nemcsak külső hatások befogadója. Saját tevékenységet is folytat, mely az összetevők új kombinációjából, eredő képességekből származik. Ilyen képességek jelennek meg akkor, amikor ezek az elemek rendszerré, pl. embrióvá alakulnak. Az új rendszerek kifejlődése új tevékenységi formák és lehetőségek forrása lesz, s a fejlődés további lépcsőinek alapjául és előfeltételül szolgál. A filozófia nyelvén szólva: minden okunk megvan rá, hogy azt gondoljuk, a megszerzett anyag – a teljesen kifejtett zigóta elemeire gondolunk – a rendszer szerveződési formájának köszönhetően rendelkezik dinamikus sajátosságokkal. Fontos megjegyezni azt is, hogy ahol csak anyagi erő – vagyis anyagi rendszerek alkotására való képesség – létezik, ott csupán anyagi természet vagy szubsztancia van jelen. Így a fejlődő test anyagi rendszere meg tudja magyarázni saját aktivitását. Következésképpen nincs okunk arra – sem filozófiai, de még kevésbé teológiai szempontból –, hogy ragaszkodjunk például ahhoz a nézethez, amely szerint az emberi test nukleoproteinjeinek szerkezeti kémiai reakcióihoz a lélek szükséges lenne, vagy éppen közvetlenül mozgató azokat.⁴

4. Összefoglalás

Áttekintettünk néhányat az emberi élet fejlődésének kezdeti szakaszaira vonatkozó alapvető biológiai tények közül, a hozzájuk kapcsolódó filozófiai és erkölcsi igények értékelése szempontjából. Megpróbáltuk feltárni, vajon igazolható-e ésszerű módon az abszolút érték, melyet a zigótának vagy a pre-embriónális szakasznak tulajdonított személyes mivolt tételezésé-

zománc. Az embrionális endodermából lesznek az emésztőrendszer és a légzőrendszer nyálkahártyái. Az embrionális mezodermából alakulnak ki az izmok, a kötőszövetek, a csontok és a véredények.

Ezután kezdődik a második nagyobb esemény, az embriogenezis vagy organogenezis folyamata, mely a nyolcadik hét végéig tart. E folyamat eredménye az összes nagyobb külső és belső struktúra és szerv kialakulása.

A harmadik hét végére, a vérsejtek és a szív megjelenésével már kialakult a primitív véredényrendszer. Az idegrendszer fejlődése a velőcsőből indul, és az agy lényeges részei, az elő- és közepagy, valamint az utóagy kifejlődéséig jut. Eközben jelenik meg az alsó és felső végtagkezdemény is. Elkezdődik az emésztőrendszer, valamint a külső szervek és testrészek, mint a fej, a szem és a fül kialakulása. Megjelenik a kéz és a láb, valamint a nyolcadik hét végére különálló ujjak és lábujjak képződnek. Az idegrendszer fejlődése kritikus, mert ezen alapul a test legtöbb funkcionális aktivitásának létrehozása és koordinálása. A kezdetleges agy- és gerincvelő jelen van a harmadik hét körüli időben, de az idegrendszeri működéshez nem eléggé specializáltak és differenciáltak.

3. Erkölcsstani megfontolások

3.1 A fogamzás

A korszerű élettudomány kulcsfontosságú megállapítása, hogy a fogamzás biológiai értelemben *folymat*, amely a spermiumnak a petesejt külső rétegén való áthatolásával kezdődik és a diploid kromoszómakészlet kialakulásával teljesedik be. E folyamat legkevesebb egy napig tart.

3.2 Egyediség

Belátható és kétségtelen, hogy mihelyt a biológiai fogamzás végbement, az emberi faj genotípusát hordozó élőlényel állunk szemben. Ez a zigóta további osztódásokra képes és egyértelműen az *őse mindannak, ami következik*. Az az élet, amely az újonnan megtermékenyített petében jelen van, különbözik az apától és az anyától is, és hogy általában genetikailag egyedül, de a zigóta még nem egy teljesen megformált egyed és emberi individuum (ontológiai individuum). Az ikerképződés és a rekombináció miatt, s mert a gastrulatioig bármely sejtből teljes lény válhat, nem szükségszerű, hogy valamely zigótát egy meghatározott, genetikailag egyedülálló emberi lény kezdőalakjának mondjunk. Bár a zigóta a genetikailag megkülönböztetett élet kezdete, nem ontológiai individuum, de nem is szükségképpen annak közvetlen előfutára. Másodszor, a zigóta osztódik, és így a sejtek olyan együttese keletkeznek, ame-

lyek mindegyike egyenértékű a zigótával abban az értelemben, hogy bármelyikből lehet egész embrió, vagy annak, illetve az extraembrionális struktúrának bármely része, ugyanis ezen a fokon a sejtek még *totipotensek*: a megtermékenyült petében benne rejlik a teljes szervezetté való alakulás képessége. Az embriológiai szaknyelvben az ilyen sejteket totipotensnek nevezik. Amint a fejlődés továbbhalad, a sejtek fokozatosan elvesztik képességüket arra, hogy a felnőtt szervezetben található bármilyen sejtje fejlődjenek. Ez olyan, mintha egyre keskenyebb csatornákon kellene áthaladniuk. A sejtek számára még lehetséges fejlődési változatok szűkülését *elköteleződésnek* nevezik. Az elköteleződés folyamata akkor fejeződik be, amikor a sejtek egyetlen fejlődési útra rendeltetnek. Ez a meghatározódás jelenti az elköteleződés folyamatának befejező lépését. A meghatározódás a gastrulatio során kezdődik, az embrionális fejlődés *harmadik hetének végén*.

A genetikai értelemben vett egyszerűség és egyediség egyik szinten a beágyazódás megtörténte után valósul meg együttesen.

Így, ha a beágyazódást vesszük mind a fogamzás, mind az egyediség határkövének, ez csak a megtermékenyülés kezdete után kb. egy héttel következik be.

Ha az elköteleződést és restriktiót tekintjük a megvalósuló emberi egyediség jelzésének – mivel a sejtek totipotenciája megszűntét jelentik –, akkor az individualitás csak a megtermékenyülés után három héttel jelenik meg.

Egy emberi lény nem emberi személy addig, amíg nem válik emberi egyedé, azaz amíg az individuáció nem megy végbe. Ontológiai értelemben sem a zigóta, sem a blastocysta nem individuum, noha genetikailag egyedülálló és különbözik a szülőktől. Az ikerképződés lehetősége fennmarad a gastrulatio kezdetéig, bár ilyen késői bekövetkezése ritka. Ráadásul egy osztódó zigóta újraegyesülhet és egyetlen individuummá lehet, de az is lehetséges, hogy minden sejt teljes individuummá fejlődik.

Egy emberi egyed nem lehet emberi személy, amíg *egyedisége* véglegessé nem válik.

3.3 A meglelkesülés

További erkölcsi vizsgálódást igényel – a katolikus erkölcsstani és teológiai szerinti fogalommal – a meglelkesülés. A meglelkesülésről szóló teológiai felfogások nem kerülnek itt kifejtésre, viszont fontos leszögezni, hogy erkölcsi szempontból a meglelkesülés a személy ontológiai létének „keletkezésével” azonos, azaz a meglelkesülés „pillanatában” beszélhetünk személyről, következésképp az abortusz elvégzését – e szempontokra tekintettel – gyilkosságnak tekintti az erkölcsstani.

Jogbölceleti szempontból két következtetést lehet levonni az abortusz megítéléséből.

Egyrészt az orvosbiológia tudományos kutatásai, és az ebből levont bölceleti-erkölcsi megfontolások megcáfolhatatlanná teszik a magzat ember voltát, a magzatét, mint az egyedi ember létezésének biológiai és genetikailag egyedi „ősét” (a „meglelkesülés” konkrét időpontjának nem meghatározott volta sem cáfolja ezt a tényt). Ezt a tudományos-erkölcsi nézetet kell joggá formálni. A jog – főleg szociális szempontból – nem ismeri el a magzatot embernek. Így a jog – az abortusz jogi szabályozását figyelembe véve – erkölcstelen. Erkölcstelen, ugyanis szociális szempontból engedélyezi – végső soron – védtelen emberek meggyilkolását (erkölcsi értelemben mindenképp így van, annak ellenére, hogy az abortusz nem bűncselekmény). Ezt erősíti annak az érvnek a fogyatékossága is, mely az abortuszjognak titulált „anya önrendelkezési jogá”-t a magzat alkotmányos jogával konkuráló jogként kezeli. A két jog azonban nincs azonos szinten. Az élet az alanyi jognak az alapja és eredője, ezért az anya személyiségi joga nem korlátozhatja a magzat megszületéséhez való jogát, mert ez az emberi élet elpusztítását vonja maga után. Tehát a magzat élethez való joga csak egy másik ember élethez való jogával konkurálhat, következésképp az anya életével és nem személyiségi jogával (pl. testével való rendelkezési jogával).¹⁰

Másrészt látjuk, hogy a jog fejlődését az erkölcs is befolyásolja. A magzat egyre inkább úgy jelenik meg, mint ember (a magzat gyógyítható, felvételek készíthetők róla, melyek akár a családi albumba kerülnek). Amennyiben a társadalom széles rétege embernek fogadja el a magzatot, úgy ez minden bizonnyal a jogban is megjelenik (vö. a jog változása), akár a szokás joggá tételével; informális módon, azaz a szülők a magzatot gyermeküknek tekintik, és az abortuszt nem a családtervezés eszközének fogják fel, akár formális módon; a jogalkotó – tekintettel a kialakuló társadalmi felfogásra – a „társadalmi mérnökösödés” keretében olyan jogszabályokat hoz, mely mindinkább visszaszorítja az abortusz gyakorlatát (pl. szociális támogatások akár szimbolikus mértékű emelése, vagy más kedvezmény – amennyiben a család eláll az abortusztól stb.) s elvezet egészen annak tilalmáig.

Ez utóbbi következtetés veti fel leginkább a jog és erkölcs viszonyának korszerű kérdését. Az abortusz biológiai, bölceleti, erkölcsi és jogi összefüggéseinek feltárása mutatja azt a viszonyt, amelyet a jognak és az erkölcsnek be kell töltenie a társadalomban. Az erkölcs – transzcendentális forrásából merítve – a lehető legmélyebben tárja fel a társadalom számára a közösségi élet értékeit és jelöli ki annak útját. Mindezt úgy, hogy (legalábbis a jog számára) utópisztikus tár-

sadalmat vázol fel. Tehát az erkölcs tekintettel van a „végső dolgokra”,¹¹ míg a jog – értelemszerűen – nem lehet tekintettel ezekre. Az erkölcs így tud levonni a társadalmi jelenségekből – így a jogból is – olyan következtetést, amely kimondja, hogy az erkölcstelen, azaz nem felel meg annak az értéknek, értékrendszernek, amely – az erkölcs számára – örök. Ez megerősíthető, hisz amint már fent is kifejtettük, az állam inkább szociális szempontból nem mondja ki a magzat ember voltát.

Ha a jog és erkölcs egymásra való hatását történelmi szemmel vizsgáljuk, több történelmi példát is találunk. A már említett alkotmánybíróági határozat (64/1991. (XII. 17.) AB hat.) az ember jogalanyiségának a magzatra történő kiterjesztését a rabszolgaság eltörlésének jelentőségéhez hasonlítja. A rabszolgaság intézménye a maga korában – ha erkölcsileg nem is egyértelműen – gazdaságilag legitimizált volt.¹² Szent Pál Galatákhöz írt levelében már – transzcendens távlatból, de – minden ember jogképességét hirdette („Nincs többé zsidó vagy görög, rabszolga vagy szabad, férfi vagy nő, mert mindannyian egygyé lettetek Krisztus Jézusban.” Gal 3.28.). Ez utópisztikus volt a maga idejében, és majd kétezer évnek kellett eltelnie, hogy – legalábbis a rabszolgaság tekintetében – a modern alkotmányok lefektessék, mint alapvető emberi jogot. Ez is hosszú és fájdalmas volt (ld. például az amerikai észak–dél konfliktust). A magzat jogképességének elismerése is ilyen hosszú és fájdalmas út, ha ezt szociális szempontból tartjuk nehezen elfogadhatónak, szintén fájdalmas, igazságtalan, és mondjuk ki újból: erkölcstelen.

A politikumnak (mint jogalkotónak) és az erkölcsnek (illetve annak hordozójának) egyre inkább párbeszédet kellene az abortusz ügyben (is) folytatnia. A jogalkotó nehéz helyzetben van, mert amellett, hogy külön terhet róna rá az abortusz tiltása (szociális háló megerősítése, megelőzés stb.) a nők emancipációs törekvésében gyökerező „nők önrendelkezési joga” is mély társadalmi beágyazottságú, és természetesen nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a magzatot embernek tekintő erkölcsi felfogás is – a plurális értékeket megjelenítő jogalkotásban – azonos értékű a többi, abortuszra vonatkozó nézetekkel. A jogalkotó feladata tehát a folyamatos párbeszéd, azaz a nyitottság az erkölcsi értékek felé, s annak a helyi viszonyokra való folyamatos alkalmazása. Ez egyrészt mindenképp a jog „alázatával” kell járjon (a jogalkotó dialógusa az erkölchordozó egyházakkal, szervezetekkel és figyelme a vallási értékekre, valamint a társadalomban zajló, erkölcsi vonatkozású folyamatokra), másrészt az erkölchordozóknak kell – többek között – olyan nyelvezetet használniuk, melyet a társadalom szélesebb rétege is megért.

re alapoznak. Ha figyelembe vesszük a modern biológia eredményeit, az elköteleződés vagy a gastrulatio bekövetkeztéig – a megtermékenyülés után három héttel – nem igazolható az ontológiai értelemben vett külön egyed jelenléte. Vagyis a biológia oldaláról nem támasztható alá az a meggyőződés, hogy a megtermékenyült pete a megtermékenyítés kezdetétől fogva külön egyed, s nincs szüksége külső erőre ahhoz, hogy személyé fejlődjen. Arra sincs megfelelő filozófiai bizonyítékunk, hogy a pre-embrió fizikai fejlődése csak akkor értelmezhető, ha a nem-anyagi egyediség kezdettől fogva jelen van.

Összegzésként elmondható, hogy biológiai szempontból – és ebből filozófiai, teológiai következtetéseket levonva – nem válaszolható meg egyértelműen az a fontos kérdés, hogy a megtermékenyüléstől számítható-e az embrió (később a magzat) egyedi személyessége. A megtermékenyüléstől számított különböző időpontok adhatnak támpontot a megjelkesüléshez, azaz a személyé váláshoz.

Véleményünk szerint (szűk biológiai, bölcseleti szempontból) legkésőbb a harmadik hét végén beszélhetünk egyedi (ontológiai értelemben vett) személyről (totopotencia elvesztése – elköteleződés, a rekombináció és az ikresülés beálltának fejlődésbeli meghaladása), azonban a megtermékenyített petesejt egyediségében olyan értéket hordoz, mely feltétlen védelmet igényel és kijelenthetjük, hogy az abortusz premorális rossz, mivel megszakítja az életet.⁵ Amennyiben a tágabb erkölcsi vonatkozást is megvizsgáljuk, a fogamzás – azaz a férfi és nő egyesülése – is hordoz erkölcsi vonatkozást, azaz erkölcsileg színezett tett.⁶ Így egyáltalán nem tűnik a katolikus Egyház álláspontja szigorúnak, hogy a fogamzás pillanatától a megtermékenyített petesejtet – mint teremtményt – személynek tekinti.

5. Az abortusz jogi szabályozása

Az abortusz jogi megítélését a magyar jogi szabályozás alapján – röviden – tekintjük át. A már említett két Alkotmánybírósági határozat (ld. 2. jegyzet) tette nyilvánvalóvá a gyakorlat számára is, hogy a magyar jogban a magzat nem személy. Az Alkotmány 54. §-a szabályozza az ember „veleszületett” jogait: „(1) A Magyar Köztársaságban minden embernek veleszületett joga van az élethez és az emberi méltósághoz, amelyektől senkit nem lehet önkényesen megfosztani.” Mivel láttuk, hogy a fogantatástól a születésig nincs igazán lényeges fokozati különbség a magzat fejlődésében (a huszadik hétre a magzat teljesen kifejlődik, sőt az ötödik hónapban (huszadik hét!) megszülető csecsemő a mai korszerű körülmények között már életképes is⁷), így a „veleszüle-

tett” jog helyett inkább az embernek velekeletkezett, őt megillető, létéből és emberségéből eredő jogokról lehet beszélni. Ebből következően – mivel a magzat biológiailag ember – az élethez való joga a megszületéshez való alanyi jogként normativizálódik.⁸ Ennek ellenére a jogalkotó nem ismeri el a magzatot embernek. Megvizsgálva a magzati élet védelméről szóló 1992. évi LXXIX. törvényt, láthatjuk, hogy preambuluma ünnepélyes; „A Magyar Köztársaság Országgyűlése annak tudatában, hogy

– a fogantatással induló magzati élet tiszteletet és védelmet érdemel;

– a magzati élet védelme a gyermeket váró nőkről történő fokozott gondoskodással valósítható meg, ugyanakkor a magzat egészséges fejlődését biztosító feltételek megteremtése elsődlegesen a szülők felelőssége;

– a terhességmegszakítás nem a családtervezés és a születésszabályozás eszköze;

– a családtervezés a szülők joga és felelőssége (...)”.

A törvény kimondja, hogy a magzati élet tiszteletet érdemel már a fogantatás kezdetétől, valamint rögzíti, hogy a terhességmegszakítás nem a családtervezés és a születésszabályozás eszköze. A terhesség megszakítása fejezet (5–12. §) azonban ennél „enyhébben” szabályozza az abortuszt, a gyakorlat pedig majdhogynem korlátozás nélkül él a 6. § (1) bekezdésében foglalt rendelkezéssel, azaz a másállapot harmadik hónapjáig kirívóan magas számban – még önkormányzati segínyt is igénybe véve a költségekhez – kerül sor terhességmegszakításra.

Tehát a magyar jogrendben a magzat nem személy, az abortusz törvényben szabályozott.

A jog változásánál láttuk (1. jegyzet), hogy ez két oldalról történhet; a politikum és a szokás (erkölcs) oldaláról. A jogalkotó politikum nem vállalja fel azt, hogy a magzat ember. Az el nem ismerés fő oka szociálpolitikai jellegű: az állam nem tud méltó megélhetést biztosítani a megszületendő gyermeknek. Az állam nem tud hatékony tevékenységet kifejteni az ifjúságvédelem, a szexuális felvilágosítás, a gondozó szolgálat terén, ezért – a várható társadalmi hatások miatt – nem ismeri el a magzatot embernek.

A fejlődés útja azonban látható, ugyanis a tudományos fejlődés révén már a magzat élete is nyomon követhető; 4-5 hónapos korában megállapítható a neme, az anyaméhben már gyógyítható, ún. 4D felvétel készíthető róla, mely fényképszerűen örökíti meg a magzat arcát, s ezt el lehet helyezni a családi albumban. Ezek abba az irányba hatnak, hogy a társadalomban az ember fogalom – idővel – felöleli a magzatot is.⁹

6. Összefoglalás

zuk a fenti megállapításokat, leszögezhetjük, hogy a vallások „ne ölj” parancsa az abortuszra (a fogamzás pillanatától) is vonatkozik, azonban ez az értékítélet a jogalkotás keretében – a modernizmus és a pluralizmus jegyében – nem kíván több lenni, mint egy értékítélet a többi társadalmi értékítélet között. A saját területén belül azonban az erkölchordozó mindenképp magáénak vallja azt a jogot, hogy egy jogi szabályozást a saját értékítéletével ellentétesenek, azaz erkölcstelennek valljon. A vallási-erkölcsi értékek hordozója (a különböző vallások, felekezetek) – a multikulturalizmus liberális megítélése fényében¹⁶ – azonos értékű a (jog)bölcsélet számára, így esetünkben a katolikus egyház tanítása teljes mértékben kifejezi az abortuszra vonatkozó vallási értékítéletet.

Befejezésésként visszatérünk a korábban említett „jog alázatára”. A modern (posztmodern) kor állandóan változó, egymást helyettesítő és épp ezért viszonylagos értékek mellett mindenképp fellelhető egy állandó értékrendszer (legalábbis idealisztikus megközelítésben). Ez oly módon írható le, hogy azon kérdésekben, melyek csak egy meggyőződésbeli döntéssel válaszolhatók meg (ilyenek különösen a világvallások összevetéséből, azok egymás által közösen határolt területről kiemelt előírások, valamint azon életviszonyok, amelyeket mind a jog, mind az erkölcs szabályozni kíván), a lehetséges válaszok egy képzeletbeli skálán helyezhetők el. A skála egyik végpontján helyezkednek el a vallások erkölcsi, további feltételhez nem kötött – idealista – válaszai, míg ehhez viszonyítva adhatók különböző – ezen a képzeletbeli skálán elhelyezhető – válaszok (témánkra alkalmazva kiválóan érzékelhető ez, ugyanis az abortusz általános tilalmától a különböző időpontokban elvégezhető abortuszig találhatók álláspontok). Amennyiben az érintett területeken található további döntéseket is megvizsgálunk, úgy a sokféle vélemény között találunk vallási (feltétel nélküli) nézetekeket, amelyek közösen egy – állandó – értékrendszert alkotnak. A jognak erre az értékrendszerre is tekintettel kell lennie; esetünkben a „jog alázata” kifejezi azt a „jogon túli” elvárást, hogy a jogalkotó erre való tekintettel a szükséges intézmények kiépítésével (vö. az abortusz szociálpolitikai vonatkozásai) megtegye azon lépéseket, melyek ahhoz szükségesek, hogy az élet védelme – a fogantatás időpontjától – jogi szabályozás révén is biztosítva legyen.

Felhasznált irodalom

1949. évi XX. törvény a Magyar Köztársaság Alkotmányáról
48/1998. (XI. 23.) AB határozat
64/1991. (XII. 17.) AB határozat
A magzati élet védelméről szóló 1992. évi LXXIX. törvény
Az élet evangéliuma (Evangelium Vitae) pápai enciklika
Dr. Ádám Antal: Alkotmányi értékek és alkotmánybí-

ráskodás. Osiris, Budapest 1999

Dr. Ádám Antal: A világvallások hasonló és eltérő elemeiről. Jura 2001. 1. sz.

Henri de Bracton: De legibus et consuetudinibus Angliae, Heinrich Denzinger–Peter Hünermann: Hitvallások és az Egyház Tanítóhivatalának megnyilatkozása, Örökmécs Kiadó – Bátortereny, Szent István Társulat, Budapest 2004

Dr. Földvári József: Magyar Büntetőjog. Általános Rész. Osiris Kiadó, Budapest 2001

Jürgen Habermas–Niklas Luhmann: Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie, Was leistet die Systemtheorie? Frankfurt a. M. 1971

Hittani Kongregáció: Donum vitae instrukció a születő emberi élet tiszteletéről és a nemzés méltóságáról. 1987

Dr. Kecskés László: Magyar polgári jog. A személyek joga. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs 1999

Dr. Lábady Tamás: A magyar magánjog (polgári jog) általános része. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs 2002

Juan de Lugo: De iustitia et iure. Paris 1899

John Henry Newman: An Essay on the Development of Christian Doctrine. Longmans, Green, New York 1949. 1.1.6., 74. Szentírás. Szent István Társulat, Budapest 1996

Thomas T. Shannon–Allan B. Wolter OFM A magzati élet korai szakaszának erkölcsi vonatkozásairól

Vallomások Teilhard-ról. Golen Károly, Róma 1984

Varga Csaba: Antropológiai jogelmélet? (Leopold Pospisil és a jogfejlődés összehasonlító tanulmányozása) Jogantropológia, Két tanulmány, Budapest 1993

Dr. Visegrády Antal: Jog és állambölcsélet. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs 2003

Weissmahr Béla: A világegyetem létrejötte: teremtés és fejlődés

L. Roger Williams: The Bloody Tenent of Persecution, for Cause of Conscience, discussed in a Conference between Truth and Peace

Élet az anyaméhben – ismeretterjesztő film (In the womb)
Rendezte: Toby Macdonald, Pioneer Film & TV Production Limited, 2005

Jegyzetek

¹ Varga Csaba a szokás terrénumát jelöli a politikával ellentétes oldalon a jogképzésben. Ez nagyrészt fedi a valószínűséget, azonban a szokás fogalma nem tisztázott. Szerepe pedig a nem tudatos (nem autoratív) jogváltoztatással, illetve jogalkotással azonos. Ezen a területen található az erkölcs is, sőt – Varga Csaba nézetével szemben – az erkölcs az, amely nem formális módon igyekszik a társadalom normarendszerét megváltoztatni, míg a szokás – a társadalom stabilitási igényének megfelelően – megőrzi, illetve konzervál, akár jogi, akár erkölcsi standardokat, és egy esetleges társadalmi változás következtében megszűnik vagy jogivá válik. Ha a jogi válik szokássá, akkor előfordulhat, hogy már nem hatályos, vagy még hatályban lévő, de már nem alkalmazott jog veszi fel a szokás jellegét és hat tovább a társadalomban (ennek adja érdekes és mulatságos gyűjteményét David Crombie: „A világ legostobább törvényei” c. könyv, fordította Dr. Visegrády Antal, Dialóg Campus Kiadó). Amennyiben az erkölcsi válik szokássá, így vagy szokás formájában hat a társadalomban, vagy – amennyiben a jog is fontosnak látja ezt a viszonyt szabályozni, vagy védeni – jogivá válik. Tehát a szokás a társadalmi mozdulatlan terület, mely stabilitást biztosít, és egyben közvetít a jog és az erkölcs között (is), és – jellege szerint – lassabban reagál a változásokra. In: Varga Csaba: Antropológiai jogelmélet? (Leopold Pospisil és a jogfejlődés összehasonlító tanulmányozása) Jogantropológia, Két tanulmány, Budapest 1993. 547. o.

² Ld. 64/1991. (XII. 17.) AB határozat, valamint 48/1998. (XI. 23.) AB határozat

³ Hittani Kongregáció: Donum vitae instrukció a születő emberi élet tiszteletéről és a nemzés méltóságáról, 1987.

7. Összegzés

Az eddigiekben megvizsgáltuk orvosbiológiai, majd teológiai szempontból a fogamzást, illetve magzatfejlődést. Ezt követően a hatályos jogi szabályozást és annak kritikáját is megadtuk. További kérdésként még azt kell megválaszolnunk, hogy mi (lehet) a kritika alapja, azaz mi alapján jelenthető ki (ha egyáltalán kijelenthető), hogy az abortusz jogi szabályozása – azzal, hogy a 12. hétig a terhesség megszakítható, vagyis hogy a magyar jogrend a magzatot nem tekinti embernek – erkölcstelen.

Amint láttuk, az orvosbiológia nem ad egyértelmű választ arra a kérdésre, hogy a magzat ember, illetve pontosabban mikor beszélhetünk a magzat esetében olyan lényről, mely megfelel az értelmes lény filozófiai ismérveinek, azaz mely időpontig lehet, vagy egyáltalán lehet-e abortuszt elvégezni. Erre a kérdésre bölcséleti szempontból adható meg a válasz. Az erkölcs – mi a katolikus egyház erkölcstanát vettük figyelembe – a bölcséleti „választ sem várja meg” (ld. *Evangelium Vitae* enciklika, 6. jegyzet), a nemi aktus által, a női és férfi ivarsejt egyesülésével már egy új és védendő emberi életről beszél.

Világossá válik, hogy az orvosbiológia – mint egy jól körülhatárolható terület – a maga módszerével és tudományos igényével kimerítően írja le a magzat fejlődését. A fejlődés különböző fokozatainak megállapítása pusztán orvosbiológia szempontból nem ad támpontot az abortusz kérdés jogi megoldásához. A megtermékenyült petesejt, valamint a magzat fejlődésének különböző fokozatai választási lehetőséget biztosítanak annak eldöntéséhez, hogy a magzatot mikortól lehet – bölcséleti szempontból – embernek tekinteni. Tehát újból egy jól körülhatárolható tudományterület, amely értelmezhetővé teszi (teheti) az orvosbiológia eredményeit azzal, hogy az ember filozófiai meghatározásával közelíti meg a magzatfejlődést. Azonban a bölcsélet sem foglal állást abban a kérdésben, hogy mikortól tekinthető a magzat embernek, csupán felvázolja az orvostudomány által elért eredmények bölcséleti vonatkozásait (ld. fent a lehetséges fejlődési szakaszokat, melyek alapján a magzat embernek tekinthető). Megállapítható, hogy a fenti tudományterületek a saját maguk által határolt területeken belül nem tudják – mert nem arra hivatottak – megválaszolni a minket érintő kérdést. Ennek megválaszolása így egyszersmind egy *döntés* is. Annak megvallása, hogy ami a természettudományos úton közvetlenül nem bizonyítható, arról értékítéletet mondunk. Lehet a megtermékenyített petesejtet – mint a megszületendő magzat őseit – személynek tekinteni, ugyanígy lehet csak az elköteleződés vagy a velőcső kialakulása, illetve a fel-

tételes reflex megjelenése utáni magzatot személynek tekinteni. Tehát választóvonal (cezúra) húzható a természettudományos vizsgálat és az értékítélet között. Mivel a természettudományos vizsgálat nem ad – tudományos és pontos – választ az abortusz elvégzésének tilalmára vagy engedélyezésére, ezért vizsgálatunknak az értékítéletekre, az értékekre is ki kell terjednie.

Az érték az egyéni vagy közösségi értékelés terméke, mely feltárja és megjelöli az ember vagy az emberi közösség szempontjából elsődleges vagy abszolút értékeket, illetve az elsődleges, a legfőbb, vagy a kizárólagos értékmutatókat. Az érték az értékelt tárgynak az értékelő alany (ember, közösség, szerv, intézmény) által tulajdonított lényeges minősége. Ezek az értékek nemcsak a bennük megtestesült előnyök miatt fontosak, hanem épp amiatt is, hogy ezek hiánya nagy veszélyt jelent a társadalomra.¹³ Ádám Antal egyik legnagyobb közösségképző erőnek a vallást tartja, mint transzcendens gyökerű erkölcs- illetve értékhordozót. A különböző világvallások összevetéséből, azok egymás által közösen határolt területről kiemelhetőek a következő előírások: ne ölj, ne lopj, ne hazudj, ne paráználkodj és tiszteld szüleidet.¹⁴ Mivel a világvallások mind kiemelt helyen kezelik az élet kioltásának tilalmát, úgy megállapíthatjuk, hogy az egyik legalapvetőbb (illetve a legfontosabb) érték az élet. A vallások – idealisztikus módon – nincsenek tekintettel az általuk fontosnak tartott értékek viszonylagosságára, valamint arra sem, hogy ezen értékek természettudományos, tapasztalati – megfigyelés, kísérlet, logikai következtetés – úton bizonyíthatóak legyenek. Ebben a vonatkozásban érdekes Robert Jastrow amerikai csillagász hasonlata, melyben a tudomány történetét fáradtságos hegymáshoz hasonlítja. Jastrow szerint „a hegymáshoz képe a természet megismerésére való törekvést jelképezi. Amikor a tudósok a végkiemerülés határán felérnek a csúcra, azt látják, hogy már ott ül egy csoport teológus, akik barátságosan köszöntik őket. A tudományos megismerés hosszadalmas és fáradtságos előrehaladása tehát végsősoron azt igazolja, amit a teológusok mindig is mondtak, illetve tudtak.”¹⁵ Ez a „bizonyosság” a kinyilatkoztatásból és a több évszázados erkölcsi tanítás kikristályosodásából eredeztethető. Fontos, hogy ezt a bizonyosságot is egy *döntéssel* kell elfogadni, így válik élővé. Ugyanúgy, ahogy bármely más értékelés is egy döntés.

Természetesen ezek a döntések – bölcséleti és főleg jogbölcséleti szempontból – egyenértékűek, azaz a társadalmi diskurzusban (az értékmentes jog alkotásakor) egyenlő súllyal esik latba a vallási értékelés az attól eltérő egyéni vagy közösségi értékeléssel. Amennyiben vizsgálódási témánkra alkalmaz-

⁴ A kutatás anyaga: Thomas T. Shannon–Allan B. Wolter OFM: A magzati élet korai szakaszának erkölcsi vonatkozásairól in Mérleg 2001/2 165–190. o.

⁵ Bölcséleti szempontból mindenképp említést érdemel a fejlődés (evolúciós) elméletének megemlézése. A megtermékenyített petesejt fejlődése egyértelmű. Ennek egy komplex, de egységes elméleti megközelítést adják az ún. fejlődésemleletek. Teilhard de Chardin szerint a fejlődésben egy olyan kozmikus áramlást figyelhetünk meg, amely fontosságában a gravitációhoz hasonlítható. „Már nem egyetemes tömegvonzás, amely fokozatosan összevonja a kozmikus tömeget, hanem az az erő, képesség, amely (...) arra kényszeríti az Anyagot (amilyen mértékben a nyomás alatt összesűrűsödik), hogy egyre nagyobb, differenciáltabb és szervezettebb korpuszculákba (testecskekbe) álljon össze. Nem valami békés elhajlás az egyensúly és a nyugalom felé – hanem ellenállhatatlan „Vortex” (örvény, örvénylő anyag), amely egyetlen irányban, az egyszerűbbtől az összetettebb felé tartva, önmagára gyűri a dolgok Szövetét”. In: Vallomások Teilhardról, Golen Károly, Róma, 1984. Teilhard a fejlődést a célirányos anyagi mozgásban látja, azaz a fejlődés a kezdőponttól a végpontig terjed, s ez a mozgás az anyagba oltott, tehát a *kezdőpont lényegében azonos a végponttal*, mert egy egységes erő „gyűri” egyre komplexebbé az anyagot. Hasonló fejlődésemleletet dolgozott ki Weissmahr Béla is; „– ami a fejlődés során létrejött, az nem egyszerűen mindig ugyanannak az állapotnak variációja vagy kombinációja, hanem: – valami előzőleg még nem meglévő, vagyis olyasvalami, ami a szó szoros értelmében új valóság; és (ami még fontosabb) – létbelileg magasabb rendű, azaz tökéletesebbnek, jobbnak nevezendő valóság.” (Weissmahr Béla: A világegyetem létrejötte: teremtés és fejlődés. Mérleg 2005/2, 190. o.) Weissmahr szerint a fejlődés az *azonosnak és a különbözőnek egysége az időben*. Ilyen bölcséleti megközelítésben a megtermékenyített petesejt fejlődése is egy egységes, megtörhetetlen folyamat, s így maga a megtermékenyülés magában hordozza az élet teljességét. *Így végső soron nincs jelentősége az időbeli elhatárolásnak, azaz az abortusz elvégzése – a célból, hogy a megfogant élet ne fejlődjön tovább, tehát ne szülessen meg a magzat, erkölcsi értelemben mindenképp emberölés.*

⁶ Vö. Az élet evangéliuma (Evangelium Vitae) pápai enciklika. Mérleg 1995/4 430. o. Az enciklikában a pápa elítéli a szexualitás és a nemzés szétválasztását. Ez természetesen ki-

hat mind a fogamzásgátlás, mind a mesterséges megtermékenyítés erkölcsi megítélésére, azonban az abortusz megítéléséhez is támpontot nyújt.

⁷ Ld. Élet az anyaméhben – ismeretterjesztő film (In the womb) Rendezte: Toby Macdonald, Pioneer Film & TV Production Limited, 2005

⁸ Dr. Lábady Tamás alkotmánybíró különvéleménye a 48/1998. (XI. 23.) AB határozathoz

⁹ Dr. Kecskés László: Magyar polgári jog, A személyek joga, Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs 1999. 28–29. o.

¹⁰ Dr. Lábady Tamás alkotmánybíró párhuzamos véleménye a 64/1991. (XII. 17.) AB határozathoz

¹¹ Végső dolgok = teológiai szakkifejezés, alapvetően az élet örök értékeit jelenti, azon értékeket, amelyek az emberi élet előttiek, illetve – teológiai szempontból – az azt követőek, tehát Krisztus második eljövetele (világ vége) után is fennálló értékek (melyek „ott és akkor” normaszereppel bírnak majd). Ezzel szemben a jog „itt és most” (hic et nunc) hat, illetve kíván hatni.

¹² Henri de Bracton katolikus jogtudós úgy vélekedett, hogy a rabszolgaság ellentmond a természetjognak, de mégis elfogadta, mint a nemzetközi jog egyik intézményét (Henri de Bracton: De legibus et consuetudinibus Angliae. Mérleg 1995/4. 406. o.). A jogtudós dilemma előtt állt, és elfogadta a rabszolgaság intézményét, mint a korabeli társadalomban (jogilag) mélyen beágyazódott intézményt. Juan de Lugo jezsuita bíboros a rabszolgaságot „a természet szándékán túlnak” tartotta, de szerinte „azért vezették be, hogy még nagyobb gazságokat akadályozzanak meg vele” (Juan de Lugo: De iustitia et iure, Paris 1899 in Mérleg 1995/4. 406. o.). A bíboros már erkölcsi szintre helyezi a problémát és két érdek kollíziójaként fogja fel. Történelmi távlatból most már bizonyos, hogy tévedett, a rabszolgaság eltörlése nem okozott különösebb gazdasági válságot, vagy nem szült nagy gazságokat, igaz nem is szüntette meg őket (mivel ezek más természetűek, és nem tapadnak szorosan a rabszolgasághoz).

¹³ Ádám Antal: A világvallások hasonló és eltérő elemeiről. Jura 2001. 1. sz. II.2.

¹⁴ Ádám: i. m. V. 4.

¹⁵ Armin Kreiner: A rend Isten ujjlenyomata vagy a véletlen műve? Mérleg 2006. 1. sz. 42. o.

¹⁶ Ádám: i. m. V. 3.

Prof. Dr. Bernd Hecker
Universität Gießen

Mitwirkung an freiverantwortlicher Selbsttötung im Lichte der deutschen Strafrechtspraxis und -dogmatik

I. Problemstellung

Der vorliegende Aufsatz soll die Leser zum einen darüber informieren, wie die deutsche Strafrechtspraxis und -dogmatik das Problem der vorsätzlichen oder fahrlässigen Mitwirkung an der freiverantwortlichen Selbsttötung („Selbstmord“ bzw. „Suizid“) behandelt. Zum anderen mag dieser Beitrag dazu anregen, die aufgeworfenen Fragen rechtsvergleichend anhand des ungarischen Strafgesetzbuches zu untersuchen.

Nach § 212 dStGB macht sich wegen Totschlags strafbar, wer *vorsätzlich* einen anderen Menschen tötet. Die *fahrlässige* Tötung eines Menschen ist in § 222 dStGB mit Strafe bedroht. Die Tötungsdelikte setzen, wenn auch dem Wortlaut nach nicht explizit, so doch nach einhelliger Auffassung von Rechtsprechung und Literatur, die Tötung eines *anderen* Menschen voraus.¹ Selbsttötung ist nicht strafbar. Es gehört daher zu den gesicherten Erkenntnissen der Strafrechtsdogmatik, dass sich weder der überlebende Selbstmörder noch etwaige Teilnehmer (Anstifter, Gehilfen) am Selbstmordakt eines Tötungsdelikts schuldig machen. Als ebenso gesichert kann die Feststellung gelten, dass die fahrlässige (sorgfaltswidrige) Suizidverursachung keine strafbare Handlung gem. § 222 dStGB darstellt, wenn sich das gleiche Verhalten bei vorsätzlicher Begehung als bloße Teilnahme am Selbstmord darstellen würde.² Das höchste deutsche Strafgericht – der Bundesgerichtshof (BGH) – formuliert wie folgt: „Wer fahrlässig den Tod eines Selbstmörders verursacht, ist nicht strafbar“.³ Es sprach daher einen Polizeibeamten vom Vorwurf der fahrlässigen Tötung frei, der seine Dienstwaffe ungesichert im Handschuhfach seines Wagens liegen gelassen und es dadurch seiner Freundin ermöglicht hatte, sich mit der Dienstwaffe selbst zu erschießen. Richtigerweise wird in Fällen dieser Art die objektive Zurechenbarkeit des Tötungserfolges abgelehnt, da dieser Ausdruck einer

eigenverantwortlichen Selbstschädigung des Opfers ist.⁴ Da die Tötungsdelikte darauf abzielen, den Rechtsgutsinhaber vor Fremdeingriffen zu bewahren, muss die Schutzbereichsgrenze dieser Strafnormen dort gezogen werden, wo der *eigene Verantwortungsbereich* des Rechtsgutsinhabers beginnt.⁵ Inzwischen haben sich diese dogmatischen Einsichten auch in der höchstrichterlichen Rechtsprechung durchgesetzt, was etwa in dem folgenden Leitsatz des BGH zum Ausdruck kommt: „*Eigenverantwortlich* gewollte und verwirklichte *Selbstgefährdungen* unterfallen *nicht* dem Tatbestand eines Tötungsdelikts, wenn das mit der *Gefährdung bewusst eingegangene Risiko* sich realisiert. Wer lediglich eine solche Selbstgefährdung veranlasst, ermöglicht oder fördert, macht sich nicht wegen eines Tötungsdelikts strafbar“.⁶

Auch die Abgrenzung zwischen *Tötung auf Verlangen*, die nach der Wertung des § 216 dStGB eine *strafbare Fremdtötung* darstellt, und strafloser Mitwirkung am Selbstmord lässt sich auf dem Boden des in Rechtsprechung und Lehre entwickelten dogmatischen Fundaments jedenfalls in denjenigen Fällen überzeugend treffen, in denen die *Herrschaft über das zum Tode führende Geschehen* eindeutig ist. Wenn zum Beispiel der lebensmüde A den Giftbecher austrinkt, den B ihm auf sein Verlangen besorgt hat, so beherrscht er (A) allein das zum Tode führende Geschehen. Er tötet sich mithin selbst, wenn auch mit fremder Hilfe. B ist mangels Tatherrschaft nicht gem. § 212 dStGB oder § 216 dStGB strafbar.⁷ Ebenso wenig ist der Apotheker, der dem B das später von A eingenommene Gift bedenkenlos verkauft hat, strafbar gem. § 222 dStGB. Wenn B indes den A auf dessen ausdrückliches und ernsthaftes Verlangen hin erwürgt, so liegt in Anbetracht seiner Handlungsherrschaft eindeutig eine zwar einvernehmliche, aber gem. § 216 dStGB strafbare Fremdtötung vor.⁸ Schwierigkeiten bereiten dagegen nach wie vor die Fälle, in denen *alle Tatbeteiligte* einschließlich des Selbstmörders das zum Tode führende Geschehen *täterschaftlich mitbeherrschen*, wie in den folgenden Beispielen:

Fall 1: Die Lebensmüden A und F wollten gemeinsam aus dem Leben scheiden, indem sie bei laufendem Motor giftige Abgase in den Kraftwagen leiteten. Beide saßen im Wagen, wobei A das Gaspedal drückte, bis er die Besinnung verlor. F starb infolge einer Kohlenmonoxydvergiftung, während A überlebte.⁹

In diesem Fall des sog. „einseitig fehlgeschlagenen Doppelselbstmordes“ lässt sich argumentieren, der das Gaspedal drückende A habe täterschaftlich den Tod seiner lebensmüden Freundin F herbeigeführt. Also habe er sich – so die Auffassung des BGH – gem. § 216 dStGB strafbar gemacht. Genauso gut

waltschaft sofortige Beschwerde ein. Das Verhalten der A sei nicht als bloße Förderung des Verhaltens des E zu werten, sondern als eigenverantwortliches Verhalten der A. Der Sache nach handele es sich um einen Fall der Tötung auf Verlangen und nicht um eine straflose Beihilfe zur Selbsttötung. Das OLG Nürnberg¹⁷ hob den Nichteröffnungsbeschluss der Strafkammer auf. Der Senat führte aus, dass es sich bei dem Verhalten der A, hätte sie von der Patrone im Lauf gewusst und dennoch abgedrückt, um eine gem. § 216 dStGB strafbare Tötung auf Verlangen und nicht um eine straflose Beihilfe zum Selbstmord gehandelt hätte. Entscheidender Gesichtspunkt zur Abgrenzung von Tötung auf Verlangen zu Selbstmord sei, ob der Getötete den letzten für den tödlichen Ausgang maßgeblichen Handlungsschritt selbst vornehme oder diesen einem anderen überlasse. Im vorliegenden Fall habe E die irreversible Handlung der A überlassen und darauf gewartet, dass sie entsprechend seinem Wunsch abdrücke. A hätte aufgrund des mehrdeutigen Verhaltens des E kurz vor der Tat damit rechnen müssen, dass die Waffe in Wirklichkeit doch geladen war. Dessen Äußerungen und Anspielungen über die Gefährlichkeit der Pistole hatten ständig gewechselt. Das Vorzeigen des Magazins konnte ein geschicktes Täuschungsmanöver sein – und sei es schließlich auch gewesen. Unter solchen Umständen sei es in *hohem Maße fahrlässig*, etwas zu tun, was selbst mit Schusswaffen vertraute Personen in keinem Fall machen sollten, nämlich auf einen anderen eine Waffe zu richten und abzudrücken, auch wenn sie für ungeladen gehalten wird. Der Senat wies das Verfahren einer anderen Kammer des Landgerichts Nürnberg-Fürth zu.

Die 7. Strafkammer des Landgerichts Nürnberg-Fürth verurteilte A am 13.3.2003 wegen fahrlässiger Tötung (§ 222 dStGB) zu einer Bewährungsstrafe von 1 Jahr und 3 Monaten. Nach Auffassung der Kammer sei A weder Gehilfin noch willenloses Werkzeug des E gewesen. Vielmehr habe ihr die freie Entscheidung obliegen, ob sie den Abzug der Pistole betätigte oder nicht. Sie habe das Geschehen in der Hand gehabt und aus eigenem Entschluss abgedrückt. Den Pflichtenverstoß im Rahmen der fahrlässigen Tötung erblickte die Kammer darin, dass A – ohne die geringste Ahnung von Waffen zu haben – die Pistole dem E an die Schläfe gehalten und abgedrückt habe. Sie habe sich nicht darauf verlassen dürfen, dass nach Herausnehmen des Magazins keine Gefahr mehr von der Waffe ausgehe, zumal E sich in den vorhergehenden Stunden höchst seltsam verhalten und sie die Situation als höchst bedrohlich empfunden hatte. A hätte sich vielmehr durch einen Schuss in die Luft oder den Boden unschwer von der Gefährlichkeit oder Ungefährlichkeit der Waffe

überzeugen können.

III. Lösung anhand der Lehre von der objektiven Zurechnung

Es fällt auf, dass alle mit dem Fall befassten Gerichte ihre rechtliche Würdigung jeweils auf der Grundlage einer reinen Tatherrschaftsbetrachtung getroffen haben. Auf diese Weise wurden zwar jeweils in sich schlüssig begründete, jedoch völlig unterschiedliche Lösungen erzielt. Einerseits kann nicht in Abrede gestellt werden, dass die den Schuss abgebende A den Tod des E täterschaftlich verursacht hat. Andererseits hat E das zu seinem Tode führende Geschehen nach Art eines mittelbaren Täters initiiert und kraft seiner Irrtumsherrschaft gesteuert. In *Fall 4* besaß E gegenüber der unmittelbar handelnden A einen Informationsvorsprung. Nur E wusste, dass sich in der Pistole, welche die insoweit ahnungslose A in den Händen hielt, ein Projektil befand. A ließ sich zwar auf eine reichlich geschmacklose Szenerie ein, wollte jedoch nach unwiderlegt gebliebener Einlassung den Tod des E nicht herbeiführen. Sie handelte mithin als „verlängerter Arm“ des E bei der *Realisierung seines Selbsttötungsplans*.

Da der Tod des E somit von beiden Akteuren tatherrschaftlich verursacht wurde – wobei die Täterschaft der A auf ihrer *Handlungsherrschaft*, die des E auf seiner *Herrschaft kraft überlegenen Wissens* gründet – lässt sich anhand von Tatherrschaftskriterien *keine eindeutige strafrechtliche Verantwortung* zuschreiben. Fallkonstellationen, in denen die Güterschädigung durch das Verhalten des Geschädigten mitverursacht worden ist, werfen stets die Wertungsfrage auf, in wessen strafrechtlichen Verantwortungsbereich der Schadenseintritt letztlich fällt. Zielführend erscheint es daher, die Abgrenzungsfrage als *Problem der objektiven Zurechnung* zu begreifen. Auszugehen ist mithin von der allgemein anerkannten Grundformel der Zurechnungslehre, welche lautet, dass ein *Erfolg* dem *Erfolgsverursacher* nur dann als „sein Werk“ zugerechnet werden kann, wenn er eine *rechtlich relevante Gefahr* geschaffen hat, die sich im *tatbestandsmäßigen Erfolg realisiert* hat.¹⁸ Daran fehlt es, wenn das konkret *erfolgverursachende Geschehen nicht im Schutzbereich* der übertretenen Verhaltensnorm liegt. Zur Verdeutlichung mag das klassische Beispiel des Jägers J angeführt werden, der sein geladenes Gewehr an die Garderobe des Wirtshauses hängt und miterleben muss, wie ein anderer Gast sich der Waffe bemächtigt und mit ihr vorsätzlich einen Dritten erschießt. Die herrschende Lehre bejaht hier zu Recht eine Strafbarkeit des J wegen fahrlässiger Tötung (§ 222 dStGB),

kann man aber auch argumentieren, dass F jederzeit aussteigen und sich der Wirkung des Gases hätte entziehen können, sich jedoch durch Einatmen des einströmenden Gases selbst getötet habe. Folglich läge ein Fall der straflosen Beihilfe zum Selbstmord vor.¹⁰ Falls man A und B aufgrund ihrer auf einem gemeinsamen Tatentschluss beruhenden arbeitsteiligen Vorgehensweise als (*Quasi-*)Mittäter einstuft¹¹, stellt sich die in der Literatur kontrovers diskutierte Frage, ob die Mitherrschaft des Selbstmörders es ausschließt, das Geschehen als Fremdtötung zu werten.¹²

Fall 2: B will seinen Selbstmord aus Versicherungsgründen als Arbeitsunfall tarnen. Mit Geld gewinnt er seinen Arbeitskollegen A für den Plan einer Tötung im Hof ihrer Speditionsfirma. Zur verabredeten Zeit fährt A mit einem LKW auf ein Zeichen des B langsam los. B wirft sich – scheinbar stolpernd – unter die Räder, wobei er getötet wird.¹³

Bei äußerer Betrachtung führen Selbstmörder B und sein Kollege A den Tod des B quasi-mittäter-schaftlich herbei. Auch in diesem Fall stellt sich das Problem, zu entscheiden, ob der Todeserfolg lediglich Ausdruck einer eigenverantwortlichen Selbstschädigung des B oder einer gem. § 216 StGB strafbaren Fremdschädigung durch A ist. Eine Fremdtötungstäterschaft und damit Strafbarkeit des A wird von einigen Autoren bejaht¹⁴, von anderen verneint¹⁵.

Die beiden Fälle führen uns vor Augen, dass sich mit Hilfe einer bloßen Betrachtung der Tatherrschaft keine eindeutigen Wertungen treffen lassen, wenn die Tatbeteiligten im kritischen Moment der Todesherbeiführung arbeitsteilig und damit „quasi-mittäter-schaftlich“ zusammenwirken. Denn der Selbstmörder fungiert im Hinblick auf seine Mitherrschaft über das zum Tode führende Geschehen zugleich als „Opfer“ und als „(Mit-)Täter“. Vor das gleiche Problem sieht sich der Rechtsanwender gestellt, wenn der Tatbeitrag des Selbstmörders äußerlich betrachtet eine *Selbsttötung in quasi-mittelbarer Täterschaft* darstellt (vgl. Fälle 3 und 4):

II. Selbsttötung in quasi-mittelbarer Täterschaft

Nach § 25 I, 2. Alt. dStGB wird als *mittelbarer Täter* bestraft, wer die Straftat durch einen anderen (sog. „menschliches Werkzeug“) begeht. Unter „quasi-mittelbarer“ Täterschaft versteht man eine Fallkonstellation, in welcher der Täter *sich selbst* mit Hilfe eines unvorsätzlich handelnden „menschlichen Werkzeugs“ tötet (vgl. hierzu die *Fälle 3 und 4*).

Fall 3: Krankenschwester K ist gerade im Begriff,

dem Patienten P ein Medikament zu spritzen. In diesem Moment klopft es an der Tür und K wird zu einem Gespräch herausgerufen. P gelingt es, die kurze Abwesenheit der K auszunutzen und ein tödlich wirkendes farbloses Gift in die für ihn bestimmte Spritze einzuführen. Wie von P erhofft, injiziert ihm die ahnungslose K kurze Zeit später das tödliche Gift.

In diesem Fall hat P seinen Tod nicht eigenhändig herbeigeführt. P bediente sich zur Begehung eines Selbstmordes – bildlich gesprochen – der Hände eines „menschlichen Werkzeugs“. Für die Frage, ob K für den von ihr mitverursachten Tod des P gem. § 222 dStGB haftet, kann die *eigenhändige* oder *nicht-eigenhändige* Vornahme des Selbsttötungsaktes durch P wegen der rechtlichen Gleichwertigkeit von unmittelbarer und mittelbarer Täterschaft aber keine ausschlaggebende Rolle spielen. Genau diese rechtlich komplizierte Konstellation liegt dem merkwürdig anmutenden Sachverhalt des nachfolgend geschilderten Falles aus der Justizpraxis¹⁶ zugrunde.

Fall 4: Im Rahmen eines Streits unter Eheleuten forderte Ehemann E seine Ehefrau – die spätere Angeklagte A – auf, die unter einem Kissen verborgene Pistole an sich zu nehmen und auf ihn zu schießen. Dabei fielen Äußerungen wie „Könntest Du Dir vorstellen, dass Du mich erschießt?“, „Du hast das große Glück, das jetzt zu tun.“, „Habe keine Angst, da gibt es keine Patronen.“, aber auch „Wieso wirfst Du die Pistole, es hätte sich ein Schuss lösen können?“. Im weiteren Verlauf verlangte E von A, auf seine Stirn oder Schläfe zu zielen. Mit Hilfe des E überzeugte sich A davon, dass keine Patrone im Magazin ist. In dem Glauben, die Pistole sei ungeladen, drückte die waffenunkundige A schließlich ab. Da sich eine Patrone im Lauf befand, wurde E durch den Schuss getötet.

Die Staatsanwaltschaft klagte A wegen fahrlässiger Tötung (§ 222 dStGB) an. Mit Beschluss vom 17.6.2002 lehnte die Strafkammer des Landgerichts Nürnberg-Fürth die Eröffnung des Hauptverfahrens aus Rechtsgründen ab. Das Gericht stellte sich mit folgender Begründung auf den Standpunkt, dass der Tatbestand der fahrlässigen Tötung nicht erfüllt sei: „Nach dem Ergebnis der Ermittlungen ist davon auszugehen, dass sich der Ehemann der A selbst töten und seine Frau als Werkzeug nutzen wollte. Das Verhalten der A stellte sich danach als unbewusste Förderung einer von ihrem Ehemann eigenverantwortlich gewollten und verwirklichten Selbsttötung dar. Wer eine solche Selbstgefährdung bzw. Selbsttötung veranlasst, ermöglicht oder fördert, macht sich nicht wegen Körperverletzungs- oder Tötungsdelikten strafbar.“

Gegen diesen Nichteröffnungsbeschluss des Landgerichts Nürnberg-Fürth legte die Staatsan-

fer das zum Tode führende Geschehen mindestens in dem gleichen Maße wie der Täter.²⁴ In den oben geschilderten Konstellationen des einseitig fehlgeschlagenen Doppelselbstmordes (*Fall 1*) sowie des vorgetäuschten Arbeitsunfalls (*Fall 2*) ist daher eine strafbare Fremdtötung abzulehnen. Ganz auf der hier vertretenen Linie liegt auch die Entscheidung des Bayerischen Obersten Landesgericht (BayObLG) aus dem Jahre 1989, in der ein HIV-Virusträger, der mit einer voll informierten Partnerin ungeschützten Geschlechtsverkehr ausübte, vom Vorwurf der versuchten gefährlichen Körperverletzung freigesprochen wurde.²⁵ Dem BayObLG ist zuzustimmen, wenn es ausführt, dass die Selbstgefährdung dem Verantwortungsbereich des aufgeklärten Opfers zuzurechnen ist, obwohl der am riskanten Geschehen Beteiligte Mitträger der Tatherrschaft ist. Das Kriterium der *eigenverantwortlichen Selbstgefährdung* stellt bei der vorsätzlichen oder fahrlässigen Förderung einer eigenverantwortlichen Selbstgefährdung ein begrenzendes Element strafrechtlicher Zurechnung dar.

Die hier vertretene These steht nicht in Widerspruch zu dem vom BGH entschiedenen Fall der Sterbehilfe durch einen vorsatzlos handelnden Täter. In seinem Urteil vom 20.5.2003²⁶ (*Fall 5*) hatte der BGH einen bizarren Fall zu entscheiden, der die Fantasie jedes Lehrbuchautors bei weitem übertrifft.

Fall 5: Einem hochintelligenten, schwerstbehinderten jungen Mann (S), der aufgrund einer stark ausgeprägten Muskeldystrophie nur noch einige Finger sowie Mund und Zunge bewegen konnte, gelang es, den ihm zugeteilten Pfleger (Z) dazu zu veranlassen, ihn zum angeblichen Zweck der sexuellen Erregung zu knebeln, in einen Müllsack zu verpacken und in einen Container zu legen. Z kam den Wünschen des S nach, ohne dessen suizidale Motive zu erkennen. S verstarb aufgrund seiner durch den Knebel nochmals erheblich reduzierten Atmungsfähigkeit und der eisigen Kälte innerhalb des Containers.

Zu Recht wertete der BGH das Geschehen nicht lediglich als straflose Teilnahme des Z an einer eigenverantwortlichen Selbsttötung des S und hob den von der Vorinstanz gefällten Freispruch auf. Zwar weist der Sachverhalt auf den ersten Blick einige Parallelen zu *Fall 4* auf. Jedoch gelangt in *Fall 5* das Eigenverantwortlichkeitsprinzip schon deshalb nicht zur Anwendung, weil *allein* Z die *Tatherrschaft* über das zum Tode des S führende Geschehen ausübte und S sich lediglich den Wirkungen der Tathandlung aussetzte. Spätestens im Moment seiner Knebelung verlor S die Herrschaft über das für ihn tödlich endende Geschehen. Demgegenüber hatte in *Fall 4* das gegenüber der Täterin (A) mit überlegenem

Wissen ausgestattete Opfer (E) bis zum Moment der Schussabgabe („point of no return“) jederzeit die Möglichkeit, das Geschehen aufzuhalten.

IV. Zusammenfassende Thesen

(1) Mit kausalitätsorientierten Tatherrschaftskriterien, die nach den Verursachungsbeiträgen der Beteiligten fragen, lässt sich eine eindeutige Abgrenzung zwischen strafbarer Fremdtötung und strafloser Teilnahme am Selbstmord nicht leisten, wenn alle am Tatgeschehen Beteiligten einschließlich des Selbstmörders dessen Tod tatherrschaftlich herbeiführen.

(2) Die in Fallkonstellationen dieser Art aufgeworfene Abgrenzungsfrage ist deshalb als Problem der objektiven Zurechnung zu begreifen. Die Schutzbereichsgrenze der Tötungsdelikte muss dort gezogen werden, wo der eigene Verantwortungsbereich des Rechtsgutsinhabers beginnt. Danach ergibt sich, dass derjenige, der vorsätzlich oder fahrlässig an dem vom Selbstmörder gleichermaßen mitbeherrschten Tötungsgeschehen mitwirkt, aufgrund des Eigenverantwortlichkeitsprinzips für den Tod des Selbstmörders strafrechtlich nicht haftet (vgl. *Fälle 1-4*).

(3) Da die Tötungsdelikte darauf abzielen, den Rechtsgutsinhaber vor Fremdeingriffen zu bewahren, besteht kein Raum für die Anwendung des Eigenverantwortlichkeitsprinzips, wenn das sterbewillige Opfer seine Tötung zwar mittels Täuschung eines anderen initiiert, diesem jedoch die alleinige Herrschaft über das zum Tode führende Geschehen überlässt (vgl. *Fall 5*). Das Gesetz wertet diesen Fall nicht als Selbsttötung, sondern als einvernehmliche Fremdtötung, die bei Vorliegen der weiteren Voraussetzungen gem. §§ 212, 216 dStGB bzw. § 222 dStGB strafbar ist.

Noten

¹ Zu der noch vereinzelt vertretenen Gegenauffassung vgl. Schmidhäuser, *Strafrecht BT*, 2. Aufl., 1983, 2/9; die überzeugenden Argumente der h. M. werden zusammengefasst von Herzberg, *JA* 1985, 131, 132 f.

² Vgl. hierzu nur Herzberg *JA* 1985, 131, 135.

³ BGHSt 24, 342.

⁴ Groppe, *AT*, 3. Aufl. 2005, § 5 Rn. 48 f.; Wessels/Beulke, *AT*, 36. Aufl. 2006, Rn. 185 ff.

⁵ Vgl. hierzu OLG Zweibrücken, *NStZ* 1995, 89, 90; Roxin, *NStZ* 1984, 411, 412; Wessels/Beulke (Fn. 4), Rn. 186; Lackner/Kühl, *Kommentar zum StGB*, 25. Aufl. 2004, vor § 211 Rn. 12.

⁶ BGHSt 32, 262; vgl. auch BGH *NStZ* 2001, 205; BGH *NStZ* 1985, 25; BayObLG *NJW* 1996, 3426; BayObLG *NJW* 1990, 131.

⁷ Auf mögliche Unterlassungsprobleme soll an dieser Stelle nicht eingegangen werden; vgl. hierzu BGH *NStZ* 1984, 452; Schneider, in: *Münchener Kommentar zum StGB*, 2003, § 216 Rn. 61.

⁸ BGH *MDR/D* 1966, 382; *MüKo-StGB/Schneider* (Fn. 7), § 216 Rn. 28.

da die von J verletzte Sorgfaltspflicht, sein Gewehr so zu verwahren, dass es nicht in unbefugte Hände gelangt, gerade dazu dient, Ereignisse wie das konkret erfolgverursachende Geschehen zu vermeiden.¹⁹ Stets ist danach zu fragen, ob sich im Hinblick auf die von dem Dritten vermittelte Güterschädigung eine *spezifische Vermeidspflicht des Mitverursachers* begründen lässt.²⁰ Dieselbe Frage stellt sich auch in den strukturgleichen Fällen, in denen die *Güterschädigung durch das Opfer selbst* vermittelt wurde – was wiederum zu *Fall 4* zurückführt.

Das Unrecht der fahrlässigen Tötung (§ 222 dStGB) erschöpft sich nicht in der bloßen Verursachung des Todes eines anderen. Eine Strafbarkeit der A kommt vielmehr nur dann in Betracht, wenn sich der *Tod des E* als ein ihr (A) *zurechenbares Werk* werten lässt. Da die zu erörternden Zurechnungsaspekte eng mit der verletzten Sorgfaltnorm zusammenhängen, muss zunächst herausgearbeitet werden, welches Sorgfaltsgebot die A verletzt hat. Mit einer ungeladenen Pistole auf einen Menschen zu zielen, mag ein „schlechter Scherz“ oder ein „geschmackloses Spiel“ sein. Solange diese Handlung aber äußerlich völlig ungefährlich bleibt, unterliegt sie keinem Verbot. Verboden ist es freilich, mit einer geladenen Waffe auf einen Menschen zu schießen. Folglich lautete das von A einzufordernde sorgfaltspflichtgemäße Verhalten, dass sie sich vor dem „spielerischen“ Verwenden der Pistole zunächst *absolute Gewissheit über deren Ungefährlichkeit* verschafft. Im Hinblick auf die von Waffen für Leib oder Leben Dritter ausgehenden Gefahren sind an die gehörige Erfüllung der Untersuchungspflicht sehr *strenge Anforderungen* zu stellen. Solange diese Untersuchungspflicht nicht hinreichend erfüllt ist, besteht ein *striktes Verwendungsverbot*. Nach den getroffenen Feststellungen war A waffenunkundig und daher gar nicht in der Lage, sich selbst absolute Gewissheit über die Ungefährlichkeit der Pistole zu verschaffen. Auf die Angaben des E durfte sie sich unter den gegebenen Umständen nicht verlassen. Da es A somit nach Lage der Dinge überhaupt nicht möglich war, durch eine eigene Untersuchung auszuschließen, dass sich doch eine Patrone im Lauf befindet, durfte sie die Pistole überhaupt nicht verwenden. Indem A dennoch auf E zielte und abdrückte, verstieß sie gegen das Verwendungsverbot und handelte insoweit fahrlässig.

Der *Zusammenhang* zwischen *Pflichtwidrigkeit* und *Erfolg* ist gegeben, da der Tod des E nicht eingetreten wäre, wenn A das unter den gegebenen Umständen für sie bestehende Waffenverwendungsverbot beachtet hätte. Fraglich erscheint jedoch, ob der *Schutzzweckzusammenhang* bejaht werden kann. Der Tod des E kann der fahrlässig handelnden A nur dann zugerechnet werden, wenn das konkret

erfolgverursachende Geschehen im Schutzbereich der übertretenen Verhaltensnorm liegt.²¹ Zweifellos bezweckt das von A übertretene Waffenverwendungsverbot den Schutz von Leib und Leben Dritter, die sich in der Gefahrenzone befinden. Der Schutzzweckzusammenhang ist mithin grundsätzlich zu bejahen, wenn A mit der vermeintlich ungeladenen Pistole spielt, sich dabei ein Schuss löst und eine anwesende Person hierdurch getötet wird. Die Besonderheit des Ausgangsfalles liegt aber darin, dass die unvorsätzlich handelnde A von dem mit überlegenem Gefahrwissen ausgestatteten E zur Abgabe eines auf ihn gerichteten Schusses verleitet wurde. Insoweit ist nach hier vertretener Auffassung der Schutzzweckzusammenhang nicht zu bejahen. Denn das von A übertretene Waffenverwendungsverbot dient nicht dem Schutz Dritter vor sich selbst. Man könnte zugespitzt auch formulieren: A trifft keine Sorgfaltspflicht des Inhalts, zu verhindern, von E als Werkzeug zu dessen Selbsttötung missbraucht zu werden. Durch den von A auf E unvorsätzlich abgegebenen Schuss wurde zwar die *Gefahr* geschaffen, dass ein *unbeteiligter Dritter* geschädigt wird. Im Tod des E hat sich aber *diese Gefahr* gerade nicht realisiert. Das *Eigenverantwortlichkeitsprinzip* begrenzt mithin den durch den Schutzzweck des Waffenverwendungsverbots abgesteckten strafrechtlichen Verantwortungsbereich der A.²² *Fall 4* ist daher nicht anders zu beurteilen, als wenn A ihre geladene Schusswaffe unsorgfältig verwahrt und E – diesen Umstand ausnutzend – sich mit der Waffe vorsätzlich selbst getötet hätte.²³ Denn die soeben angestellten zurechnungsbegrenzenden Schutzzwecküberlegungen finden unabhängig davon Anwendung, ob der Selbstmörder die Selbsttötungshandlung eigenhändig (unmittelbar) oder durch Einschaltung eines von ihm beherrschten menschlichen Werkzeugs (mittelbar) vornimmt.

In *Fall 4* wäre A nach hier vertretener Auffassung mangels objektiver Zurechenbarkeit des Todeserfolges vom Vorwurf der fahrlässigen Tötung freizusprechen gewesen. Entsprechendes gilt für die Strafbarkeit der K in *Fall 3*. Das zur Lösung des Ausgangsfalles herangezogene Zurechnungskriterium lässt sich auch für die Fallgruppe der mittäterschaftsähnlichen Herbeiführung eines Suizids fruchtbar machen. Der vom Opfer gewollte und eingetretene Tod stellt sich nämlich nicht nur dann als Ausdruck einer von diesem eigenverantwortlich herbeigeführten Selbsttötung dar, wenn das Opfer das zum Erfolg führende Geschehen als quasi-mittelbarer Täter beherrscht, sondern auch dann, wenn es als Quasi-Mittäter seinen eigenen Tod herbeiführt. Denn in beiden Konstellationen beherrscht das Op-

⁹ BGHSt 19, 135.

¹⁰ Vgl. nur Wessels/Hettinger, Strafrecht BT/1, 30. Aufl., 2006, Rn. 164; Herzberg, NStZ 2004, 1, 6.

¹¹ Eser, in: Schönke/Schröder, 27. Aufl., 2006, § 216 Rn. 11; Roxin, Täterschaft und Tatherrschaft, 7. Aufl. 2000, S. 571.

¹² So Roxin, (Fn. 11), S. 568 ff.; a. A. Herzberg, JA 1985, 131, 137; ders., NStZ 2004, 1, 3, 7 f.; MüKo-StGB/Schneider (Fn. 7), § 216 Rn. 48.

¹³ Fallkonstruktion von Herzberg, JA 1985, 131, 137.

¹⁴ Herzberg, JA 1985, 131, 137; ders., NStZ 2004, 1, 7; Kutzer, NStZ 1994, 110, 112; MüKo-StGB/Schneider (Fn. 7), § 216 Rn. 48.

¹⁵ Dölling, JR 1990, 474, 475; Hecker/Witteck, JuS 2005, 397 ff.

¹⁶ OLG Nürnberg NJW 2003, 454.

¹⁷ OLG Nürnberg NJW 2003, 454 ff.

¹⁸ Jescheck/Weigend, Strafrecht AT, 5. Aufl. 1996, § 28 IV.; MüKo-StGB/Freund (Fn. 7), Vor §§ 13 ff. Rn. 368; Wessels/

Beulke, AT (Fn. 4), Rn. 179; Geppert, Jura 2001, S. 490, 491.

¹⁹ MüKoStGB/Freund (Fn. 7), Vor §§ 13 ff. Rn. 377.

²⁰ OLG Naumburg NStZ-RR 1996, 229, 231; MüKo-StGB/Freund (Fn. 7), Vor §§ 13 ff. Rn. 380, 383; Puppe, Strafrecht AT I, 2002, § 6 Rn. 29; Geppert, Jura 2001, S. 490, 991.

²¹ Vgl. dazu BGHSt 33, 61, 65; Lenckner, in: Schönke/Schröder (Fn. 11), Vor § 13 Rn. 95 f.

²² Hecker/Witteck, JuS 2005, 397 ff.

²³ BGHSt 24, 342.

²⁴ Zutreffend Hellmann, in Festschrift für Roxin, 2001, S. 271, 282 ff.

²⁵ BayObLG JR 1990, 473, 474 m. zust. Anm. v. Dölling, JR 1990, 474 ff.

²⁶ BGH, NStZ 2003, 537 ff.

Horváth Dóra
PhD-hallgató

Tilalmak a világvallásokban

I. A társadalmi normák szerepe

A szervezett társadalmak kialakulásával egy időben jelentek meg a társas együttélés első szabályai. Ezek céljai egyértelműek voltak: rendezettséget, szabályozott formát adni a közösségi életnek, a feladatok hatékonyabb ellátása érdekében kijelölni a csoporton belüli munkamegosztást, irányítani és ösztönözni a közösség és az egyén tevékenységét, gondoskodni az elesettekről, kialakítani a közösség védelmi rendszerét, biztosítani a közösség egészséges szaporulását (pl. vérfertőzés, exogámia, rokonok közötti nemi kapcsolat elkerülése). Az emberiségnek a fennmaradás és a társas együttélés érdekében szabályokat kellett kialakítania, ugyanis a tapasztalatok azt mutatták, hogy együtt nagyobb esély mutatkozik a túlélésre, a rendezetlen viszonyok ezzel szemben a közösség felbomlását eredményezhetik. A szabályok mércék, melyek segítségével a helyes és a helytelen magatartás megítélhető. Az ősi törzsi-nemzetségi társadalmakban a közösségi együttélést szabályozó normák általában mitikus tartalommal rendelkeztek, mintegy természetörvényként hatottak. Követésük a közösség tagjainak félelmén alapult.

A szervezett társadalmak legősibb formációiban a kívánt szabályozást elsősorban – a többség által elfogadott és követett – szokások, fétisek, tabuk, totemek és vallások segítségével valósították meg. Ezek a normák tartalmazták a közösségi élet különböző területeire vonatkozó útmutatásokat.

A tabuk tiltó követelményeiben a közösség egyetemes érdekei fejeződtek ki. Tabunak számítottak az *öreg* és a *gyermek*; a *testvérek*, valamint a *szülők* és *gyermek*ek közötti *szexuális élet*; *meghatározott ételek*, *növények*, a *halott testének*, *ruházatának érintése*. A törzsi társadalmakban a tabuk mellett a totemeknek is fontos közösségszervező szerep jutott. A közös őstől való leszármazás hagyományainak ápolásával a közösség a későbbi generációk számára örökítette át a normákat. A tabuk és a totemek megsértőit a közösség kizárta magából, ami az egyed pusztulását jelentette.¹

A totemek, tabuk, fétisek mellett a vallásoknak, a vallási normáknak is igen jelentős szerepük volt a társadalmi szabályrendszerek kialakulásában. Már-már

közhely, hogy a vallás egyidős az emberiséggel. Az ember ún. homo religiosus, olyan lény, akinek szellemi létezéséhez a vallásosság hozzátartozik.² Az emberi természet sajátja az Istenben, a természetfölöttiben való hit, rítusok, szertartások gyakorlása, különféle hiedelemrendszerek felállítása. Régészeti emlékek bizonyítják, hogy már az őskorban kialakultak bizonyos mágikus hiedelmek és szertartások, melyek elsősorban a vadászat sikerét kívánták előmozdítani, illetve a halott- és a termékenységkultusz szolgálatában álltak. Egyes barlangrajzok bizonyítják, hogy a szentély intézménye már az őskorban megjelent, és a spirituális szokások, szertartások gyakorlásának elsődleges színterévé vált. A korai vallásosságot *állatimádás*, *sámánizmus*, *lélekhit*, *halotti kultusz*, *fetisizmus*, voltaképpen mind egy és ugyanazon képzet, az emberfeletti hatalom hiedelmének különféle változatai jellemezték, de ezek a vallásos képzetek még közvetlenül nem hordoztak erkölcsi tartalmat. A törzs fenntartása és boldogulása érdekében kialakult első társadalmi szabályok – például az incesztus tilalma³ – a törzs által tisztelt természetfeletti erők nevében nyertek megerősítést, azaz nem tartalmuknál fogva voltak vallásos jellegűek, hanem azáltal, hogy a törzs totemje, fétise nevében, parancsként születtek meg.⁴

A közösség fennmaradása érdekében nélkülözhetetlen volt, hogy a szabályokat mindenki ismerje és kövesse. Mivel azonban ezeket a szabályokat nem tartották be maradéktalanul, szükségessé vált, hogy az emberekben tudatosodjon e normák kötelező ereje, valamint a normák tényleges érvényesülését valamilyen módon szavatolni kellett. Megkezdődött tehát a normák hagyományozása (elbeszélés, nevelés, írásos emlékek), és megjelent a normák követését biztosító kényszer intézménye. Ez utóbbi főleg akkor vált fontossá, amikor a törzsen belül megjelentek az ellentétek, és a korábban általánosan elfogadott szabályok megkérdőjeleződtek. A közösség vezetője által alkalmazott kényszerintézkedések mellett a vallás is alkalmas eszköz volt arra, hogy – a szabályoknak transzcendens eredetet tulajdonítva – a közösség tagjaival azokat betartassa.

A törzsi társadalmak felbomlását követő társadalomfejlődésben – a magántulajdon, a társadalmi és vagyoni egyenlőtlenségek megjelenésével, az állam létrejöttével – az együttélést szabályozó normarendszerek átalakultak, differenciálódtak, s ennek következtében más normatípusok (jogi, erkölcsi normák) is megjelentek.

A jog mint normarendszer megjelenése szorosan kapcsolódott az államiság kialakulásához. Az ún. osztálytársadalmak megjelenésével új társadalmi jelenségek, konfliktusforrások keletkeztek a társadalom tagjai között, amelyeket a korábbi normarendszerek már nem tudtak maradéktalanul rendez-

követendő, és a rendelkezések be nem tartása esete hátrányos következményt helyeznek kilátásba. A norma a címzettel szemben követelményt támaszt, és érvényesülést kíván. Olyan mérce, amely irányt mutat a társadalom szereplőinek, hogyan viselkedjenek. A társadalmi normák közös sajátosságai, hogy mindig valamilyen „kell” jellegű magatartás-előírást tartalmaznak, nyelvi megfogalmazást nyernek (közvélemény, jogszabály stb.), valamint meghatározott alanyi kört, adott időszak alatt bekövetkező – azonos vagy hasonló –, élethelyzetekre előírt magatartásra (tevésre vagy tartózkodásra) köteleznek.⁶

A társadalmi normák szerkezeti felépítésüket tekintve is sokfélék. Általános jellemzést, amely mindegyik társadalmi normára alkalmazható, nem könnyű adni. Általában elmondható, hogy a normatív előírásokat ún. hipotetikus szerkezet jellemzi, a „ha ez történik, akkor ezt kell tenni” képlet. A társadalmi norma általában három részből épül fel: a magatartás feltételeiből (hipotézis), a magatartás normatív minősítéséből (tilos, megengedő vagy parancsoló diszpozíció) és a normasértés következményéből (szankció).

A jogi norma diszpozíciója előírja, hogy a hipotézisben megjelölt feltételek fennállása esetén a jogszabály címzettjének (címzettjeinek) a jogi norma tárgyaként meghatározott magatartást kell, lehet vagy tilos tanúsítania. Ennek megfelelően a jogirodalom tiltó, parancsoló és megengedő normákat különböztet meg. E tanulmányban a tiltó diszpozícióval kívánok foglalkozni.

A jogi norma tiltó vagy parancsoló jellegét a jogszabálytanban általában logikai, nyelvi, megfogalmazási kérdésnek tartják. A diszpozíció tevésre vagy nem tevésre, a cselekedettől való tartózkodásra irányul. A meghatározott cselekedettől való tartózkodás parancsa tilalomként is kifejezhető úgy, hogy a jogszabály diszpozíciója megtiltja azt a cselekedetet, amelytől a tartózkodást parancsként előírta. Megfordítva, a meghatározott cselekedetre irányuló parancs az ilyen cselekedettől való tartózkodás tilalmaként is megfogalmazható.⁷ Pl. a „ne ölj” tilalma tartalmilag a „tartózkodj az élet kioltásától” parancsolattal egyezik meg. *Peschka* Vilmos szerint a diszpozíciónak a norma többi elemével (hipotézissel, szankcióval) való együttes értelmezése során már nem biztos, hogy közömbös az adott norma diszpozíciójának parancsként vagy tilalomként történő megfogalmazása. *A norma által szabályozni kívánt társadalmi viszony jellege ugyanis befolyásolhatja a diszpozíció nyelvi megformálását.* Újabb ószövetségi példával élve, nem véletlen, hogy a „tiszteld atyádat és anyádat” kezdetű parancsolat nem tilalomként, azaz „ne légy tisztelen szüleiddel szemben” formában került megfogalmazásra. Ez a parancsolat ugyanis egy helyes

magatartás aktív megvalósítására ösztönzi a norma címzettjét (jelen esetben a hívőt), nem csupán valamilyen helytelen cselekedettől való passzív tartózkodásra. A diszpozíció pozitív megfogalmazása a címzettet aktivizálja, míg a norma tárgyaként megjelölt magatartástól való tartózkodásra felhívás a norma alanyát passzivitásra készíti. A nyelvi megfogalmazásnak ez a sajátos játéka a norma tartalmának árnyékolására kiválóan alkalmas. Továbbá az is előfordulhat, hogy ugyanazon társadalmi viszony azonos tartalommal, de mind tiltó, mind parancsoló formában – gyakran közvetlenül egymás után – egyaránt megfogalmazásra kerül. Ez általában a különösen fontos, feltétlen érvényesülést kívánó normáknál fordul elő. Pl.: az Ószövetség negyedik parancsolata egyaránt tartalmazza az „emlékezzél meg a nyugalom napjáról” parancsot, és a „semmiféle munkát ne végezz azon a napon” tilalmat. A tilalom és a parancs együttes jelenléte a parancsolat realizálódásának fokozott kívánalmát fejezi ki.

Peschka Vilmos szerint, ha a hipotézis hiányzik, akkor a szabály ún. *kategorikus norma*. A kategorikus normák a meghatározott magatartást feltétlenül, illetve mindenkorra, minden esetre írják elő, bármilyenek is legyenek a körülmények. A hipotetikus normák viszont az előírt emberi magatartás feltételeit, részletes körülményeit is tartalmazzák.⁸ Kategorikus normák fogalmazzák meg sokszor a legáltalánosabb tiltó szabályokat (ne ölj, ne lopj stb.). *Peschka* Vilmos arra is rámutat, hogy a kategorikus jogi normákban megfogalmazódott emberi magatartásnak is vannak bizonyos feltételei, sőt valamely magatartástól való tartózkodás csak meghatározott feltételek mellett lehetséges. A feltétel, amely mellett a meghatározott magatartástól való tartózkodás előírt, azoknak a körülményeknek az összessége, amelyek mellett ez a cselekedet egyáltalán lehetséges. Valójában tehát a kategorikus normának is van hipotézisük, csak ez a normában konkrétan nincsen megjelölve.⁹ *Tamás* András szerint a kategorikus norma nem konkretizálódik közvetlenül tiltásban, parancsban vagy megengedésben, e normatípusra éppen az a jellemző, hogy nem ír le konkrét – egyedileg gyakorolható – magatartást, tehát nem találunk bennük diszpozíciót. Ez alapján tehát például a „minden ember jogképes” általános szabálya tekinthető kategorikus normának. *Tamás* András elutasítja, és pusztán stiláris kérdésnek tekinti azt a nézetet, miszerint a kategorikus norma csupán lerövidített szillogizmus, a hipotézis és a diszpozíció egybefoglalása, vagy egyszerűen a hipotézis hiánya. *Tamás* András álláspontja szerint az ebben a felfogásban értelmezett kategorikus norma – amely lényegében tömondatokban fejezne ki tilalmakat és parancsolásokat, mint például „ne lopj”, „ne ölj” – jogszabálytani szempontból érdektelen, mi-

ni. Olyan új szabályrendszerre volt tehát szükség, ami biztosította az államilag szervezett társadalom fennmaradását és fejlődését. Ezt a kívánalmat az állami szervek által kibocsátott és kikényszerített jogi normák rendezett összessége tudta leghatékonyabban biztosítani. Mindezek következtében a meghatározó viszonyok védelme elsősorban a jogi normák feladatává vált, szabályozása alá vonva olyan területeket is, amelyeket korábban kizárólag szokás- vagy vallási normák rendeztek.

A jogi normarendszer kialakulásával párhuzamosan, a törzsi társadalmak felbomlásával egy időben kezdtek rendszert alkotni az erkölcsi szabályok is, jóllehet ez utóbbiak általában nem kerültek írásban rögzítésre (kivéve például a valláserkölcsek előírásait), nincsen egységes dogmatikai rendszerük és a joghoz hasonló rendezettséget, következetes belső rendet sem találunk bennük. Legáltalánosabb felfogás szerint az erkölcs olyan társadalmi normarendszer, azoknak az emberi együttélést rendező magatartási szabályoknak az összessége, amelyek szerint az emberi cselekedetek helyeseknek vagy helyteleneknek tekinthetők, s ezek tartalmát (intézményeit, normáit, értékeit) a társadalom jellege, minősége határozza meg. Az erkölcs tehát viszonypontra a jó és a rossz, a helyes és a helytelen értékeléséhez. Az erkölcsnek a szankciórendszere is sajátos, általában az erkölcsi parancs megszegése „csak” társadalmi helytelenítéssel (megvetés, társadalmi elmarasztalás, kiközösítés), illetve az elkövető belső lelki gyötrelmével jár.

A jogi és az erkölcsi normarendszer szoros kapcsolatban áll egymással, és a jogkövetést, a jog hatékonyságát a jogi norma erkölcsi megalapozottsága jelentősen befolyásolja. A jog képtelen az élet minden területét szabályozása alá vonni, ezért a vallási, az erkölcsi és a szokásnormáknak a jog mellett továbbra is fontos magatartásszabályozó és társadalomszervező szerepük maradt. A vallások vonatkozásában az államilag szervezett társadalmak megszületésének idejére megszilárdultak a hitnek és cselekvésnek azok az alapvető formái, melyek a későbbi fejlődés alapját jelentették.⁵ Az ún. természeti vallásokat követően megjelentek az átfogó, az élet több területére kiterjedő, komplex dogmatikával és szervezettel rendelkező vallási rendszerek. Az államisággal párhuzamosan kialakuló (vagy azzal összefonódó) egyházak is célul tűzték ki híveik életének minél szélesebb körű szabályozását. Az állam–egyház szoros kapcsolata lehetett az oka annak, hogy a jogi normák először a vallásos tanokkal szorosan összefonódva jelentek meg.

Az államiság kezdetén, amikor az állami kényszer intézménye még nem tudott teljesen kiépülni, és nem funkcionált hatékonyan, a vallás keretei között megjelenő jogi normák betartását a transzcendenstől

való félelem, a túlvilággal kapcsolatos hiedelmek biztosították. A jog kezdetben igen erős *metafizikus jelleggel* rendelkezett, halandó ember keze azon nem változtatható. A vallások már nemcsak a szertartásokra, a különböző áldozati és egyéb rítusokra, az egyén és isten kapcsolatára vonatkozó szabályokat közvetítették, hanem – az előbb említett jogi normák mellett – a vallás útmutatást nyújtott arra nézve is, hogyan válhatnak az emberek a vallás segítségével különbekké, erkölcsösebbeké. *A vallások tehát olyan komplex szabályrendszerre váltak, amelyek a hitelvek mellett jogi és erkölcsi szabályokat is tartalmaztak, mintegy átfogó – az élet minden területére kiterjedő – iránymutatót adva az embereknek.*

A modern társadalmakban a szabályozás tovább differenciálódott. A jogi normák elsődleges uralma mellett továbbra is léteznek tabuk, szokások, vallási és erkölcsi szabályok, de további normakategóriák (pl. politikai normák, etikett, illem, divat, a protokoll szabályai) is megjelentek, és folyamatosan jelennek meg.

A 21. század globalizálódott társadalmában az egyének szövevényes szabályrendszerben kell eligazodniuk, és megtalálni a helyes, a követendő magatartási elvárásokat. A több ezer éves erkölcsi hagyományokat új típusú politikai magatartásminták, gazdasági érdekek, individualista fogyasztói igények írják felül. A fiatalok magatartásának mércéje már aligha a vallás, sokkal inkább a divat diktálta trendek, valamint a jog és az erkölcs is távolodik egymástól, ami az egyén morális kiszolgáltatottságát erősíti. Kutatásom vezérgondolata az, hogy *a modern társadalmakban az egyéni és a kollektív felelősségtudat növekedése és a kötelezettségek szélesebb körű rögzítése pozitív hatást gyakorolhat a globális problémák megoldására.* Napjaink fenyegető veszélyei miatt szükségessé válik, hogy a figyelmet a jog irányából a tilalmak, a kötelezettségek, és a felelősség felé fordítsuk.

A vallások – mint egyetemes értékek hordozóinak – tanulmányozásával arra törekszem, hogy feltárjam, összehasonlítsam és bemutassam hat világvallás legfontosabb és legérdekesebb tilalmi szabályait. Céлом ezzel kettős: egyrészt ismertetni egy jövőbeli terjedelmesebb munka részterméjét, másrészt újra ráirányítani a figyelmet a vallások értékteremtő és érték-hordozó szerepére, ami a mai morális válsággal küszködő világunkban, úgy vélem, hasznos törekvés.

II. A tilalom fogalma és szerkezeti felépítése

Az előző fejezetből kiderült, hogy a társadalmi normák olyan magatartás-előírások, amelyek a lehetséges magatartások közül kijelölik a helyeset, a

között is. Ezt a tilalmat az ősi nemzetségi társadalmakban szokások sorozata volt hivatott biztosítani. Pl.: a fiú, ha bizonyos kort elért, el kellett hagynia az anyai házat; a fiú nem tartózkodhat egy helyiségben lánytestvérével, annak még nevét sem ejthette ki; a lánynak a serdülőkortól a férjhezmenetelig terjedő időszakban kerülnie kell apja társaságát. Sajátos korlátozások vonatkoztak a férj és anyósa közti érintkezésre. Egyes ősi közösségekben például az anyós és a férj csak kellő távolságban beszélhettek egymással, és egymás nevét sem ejthették ki. Freud szerint ezek a szabályok az emberekben élő ősi ösztönöket, vágyakat próbálták korlátok közé szorítani, biztosítva a békés, nyugodt társas együttélés feltételeit.

A totemizmus hagyományával függ össze a tabu intézménye. A tabu polinéz eredetű, kettős jelentésű szó. Jelenti egyrészt azt, ami szent, ami megszentelt, másrészt, ami ijesztő, veszedelmes, tilalmas és tisztátalan. A tabuhoz a tartózkodás fogalma tapad, beletartozik mindaz, ami a túlvilág erőinek tulajdona, és jórészt tilalmakban és korlátozásokban fogalmazódik meg.¹⁵ A tabuk olyan ősi tilalmak, amelyek indokolása és származása ismeretlen. Míg a vallási tilalmakat isteni parancsra általában vissza lehet vezetni, van valami indokolásuk, addig a tabuknak nincs. Freud szerint a tabuk olyan tevékenységek tiltására irányultak, amelyre nézve az emberben erős hajlandóság mutatkozott. A legrégebbi és legfontosabb tabutilalmak a totemizmus két alaptörvénye: *tilos a totemállatot megölni, és tilos a totemtársakkal való nemi érintkezés*. Freud szerint ezek a legősibb és legerősebb emberi vágyakozások.

A tabuk különféleképpen csoportosíthatók, és különféle célokat szolgálhatnak. Például jelentős személyek (papok, főnökök), tárgyak, a gyengék (aszszonyok, gyerekek, öregek) védelmét szolgálják. Védelmet nyújthatnak bizonyos veszélyek ellen (hullák érintése, egyes ételek fogyasztásából fakadó veszélyek); fontos életfolyamatok (szülés, szexuális együttélés, menstruáció, házasság) megzavarása ellen biztosítékot nyújtanak. Az archaikus társadalmakban az evés-ivást is tabuk sorozata jellemezte. Ugyanis egyes nézetek szerint az evés-ivás aktusa különös veszélyeket rejt magában, mivel a lélek ilyenkor kijöhet a szájból vagy kivonható a testből a jelen lévő ellenség mágikus cselekedete folytán.¹⁶ Ezt elkerülendő gyakran fordult elő a törzsi szokások között, hogy étkezéskor a család magára zárta az ajtót. Király esetében ez a tabu odáig fajult, hogy a királyt senki nem láthatta evés közben. Aki véletlenül meglátta, azt halálra ítélték. További tilalom vonatkozott az étel ottahagyására. Ugyanis egyes törzsi nézetek szerint mágikus szerencsétlenség érheti az embert az általa fogyasztott étel maradékán át vagy az edények révén, amelyekből evett.¹⁷ Ennek magyarázata az a mági-

kus elgondolás, miszerint kapcsolat áll fenn az ember gyomrában levő étel és annak maradéka között, ezért a maradéknak okozott kárral kárt lehet okozni a fogyasztóban is.

A leölt ellenséggel kapcsolatos tisztelettudó magatartás, a győzelmes gyilkos önkorlátozásai (rituális tisztálkodás, elkülönítés), a leölt ellenség tabuja a megbánásnak, az ellenség megbecsülésének, az elkövetett emberölés miatti lelkiismeret-furdalásnak a megnyilvánulásai.¹⁸ Különösen sok tabu vette körül az uralkodókat, a főpapokat. Egyrészt óvni kellett őket, másrészt óvakodni kellett tőlük. Titokzatos és veszedelmes varázserőt képviselő személyek voltak, élet és halál urai. Ezek a tabuk a hatalom iránti tisztelet kialakítását szolgálták, és ezekből alakultak ki később az udvari etikett szabályai.

A halottak tabuja is korán kialakult. Legfőbb tabu a halott megérintésének tilalma volt, feltételezhetően ennek egészségvédő szerepe lehetett. A halottaktól való félelem egyben a démonoktól való félelmet is jelenti. A kegyeleti jogok ősei ezek a tabuk.

Általános nézet szerint, aki megsérti a tabut, az maga is tabuvá válik. Freud szerint, aki áthágta a tabut, azért lesz maga is tabuvá, mert megvan az a veszedelmes képessége, hogy másokat is abba a kísértésbe vigye, hogy példáját követve maguk is megsértsék a tabukat. De akkor is tabuvá válik valaki, ha olyan állapotba kerül, ami felkelti a többiek vágyakozását (pl. szülő nő kiszolgáltatottsága, uralkodó előjogai, gyermeki ártatlanság). A tilalmak – így a tabuk is – mindig társadalomra veszélyeses következményeket kívánnak elkerülni. Ha azonban mégis sérül a tabu, bizonyos szertartásokkal meg lehet tisztulni.

A később kialakult vallási és erkölcsi tilalmak jelentős része visszavezethető a tabukra és a totemekre. Például a totemhit él tovább olyan ősi szokásokban, mint a tehén tisztelete vagy a sertésfogyasztás tilalma az iszlámban. A tabuk betartását – csakúgy, mint a vallási normákét – a démonikus, isteni hatalmak erejétől való félelem motiválta.

IV. Hat világvallás főbb forrásai és tanai

A 21. század elején a Föld lakóinak körülbelül kétharmada tekinti magát valamilyen valláshoz tartozónak. Mintegy ötezerre tehető a vallási közösségek száma, és ebből hat (a hinduizmus, a buddhizmus, a kínai univerzizmus, a judaizmus, a kereszténység és az iszlám) tömöríti a hívők közel 85%-át.¹⁹ Míg a hinduizmus, a buddhizmus és a kínai univerzizmus az örök világtörvény vallásainak csoportjába tartoz-

vel nemigen találni olyan hatályos jogot, amely így rendelné el az emberölés vagy a lopás jogi szabályozását.¹⁰ Véleményem szerint, ha elvonatkoztatunk a hatályos jog vizsgálatától, és a „ne ölj”, „ne lopj” tiltó normákat *vallási/morális kontextusba* helyezzük, akkor kategorikus jellegük – miszerint általánosak, és feltétlen érvényesülést kívánnak – megállapítható.

A hipotézis és a diszpozíció mellett a társadalmi normák harmadik eleme az előnyös (jutalom) vagy hátrányos (szankció) következmény, amit a normaalkotó arra az esetre helyez kilátásba, ha a hipotézis megvalósulása esetén a norma alanya a norma tárgyaként megjelölt magatartást a diszpozíciónak megfelelően tanúsítja, vagy nem tanúsítja. A tiltó normák esetében a címzett arra köteles, hogy a normában megjelölt magatartástól tartózkodjék, tehát hátrányos következmény akkor éri, ha az adott magatartást tanúsítja. A parancsoló normák esetében a helyzet éppen az ellenkező: a címzett köteles a norma tárgyaként megfogalmazott magatartást megvalósítani, hátrányban akkor lesz része, ha ezt a kötelességét elmulasztja. A norma címzettjét érhető hátrányos következmények – a norma típusától függően – különbözőek lehetnek. Míg az erkölcsi normák megszegőinek a közösség rosszállásával, helytelenítésével, addig a jogszabályokat áthágóknak az állam által kidolgozott jogkövetkezményekkel kell szembenéznük. A vallási normák megsértése szintén sajátos következményekkel járhat: valamilyen isteni büntetés formájában maga az Isten, a transzcendens létező, vagy – Istentől kapott felhatalmazással – más (állam, másik hívő stb.) torolja meg a vétkezést.

Összefoglalásként elmondható, hogy a tilalmak lényegében korlátozások, melyek olyan formában szabják meg a címzett számára a helyeset, a követendőt, hogy a tilalomban megfogalmazott magatartás nem tanúsítását írják elő, és a magatartás tanúsítóját hátrányos következményekkel sújtják. A tilalmazás a társadalomszabályozás egyik legkorábbi eszköze, de egyben történelmi kategória is. A tilalmak értékeket keletkeztetnek, szolgálnak és védenek, ezért maguk is értékesek.¹¹ *A tiltó normák tárgya és tartalma az adott állam vagy közösség társadalmi, politikai, kulturális és gazdasági berendezkedésének függvénye.*

Ahhoz, hogy az ember megtanuljon közösségben élni, lemondásra, szabad elhatározásának korlátozására van szükség: az ember, mint társas lény, többé már nem tehet meg mindent, amit belső ösztönei, külső környelmi igényei diktálnak. A tiltás a társadalmi szabályozás immanens része. A társadalmi normatípusoknak megfelelően beszélhetünk szokás-, vallási, erkölcsi, jogi, szervezeti, műszaki tilalmakról. Ezekon kívül az illem, a protokoll, a politika, a divat, a gazdasági, a politikai élet is számos tiltó szabályt foglal magában.

Tilalmak és korlátok – életünk mindennapos ré-

szei. Mégis melyek azok a tilalmak, amelyek egyetemesnek, a legalapvetőbbeknek, a legrégebbieknek, napjaink szabályozása előfutárainak tekinthetőek? Melyek azok a tilalmak, amelyek a modern társadalmi viszonyok között már szükségtelen előírások, de valamely korai társadalomfejlődést kiválóan jellemeznek? Melyek azok a tilalmak, amelyek örök érvényűek, és a 21. századi ember számára is mérceként jelenhetnek meg? Ezekre a kérdésekre a vallási tilalmak vizsgálta során kívánok választ adni, mivel meggyőződésem, hogy az egyes vallások számos – egyetemesnek mondható – értéket képviselnek, s ezért alkalmas területét jelenthetik a fenti vizsgálatok elvégzésének. A társadalmi normák fejlődésének vázlatos ismertetése során már rámutattam arra, hogy a jogi és az erkölcsi tilalmak a vallási hiedelmek, mítoszok, majd dogmatikus rendszerekké összeállt felekezetek és egyházak tilalmi szabályaiban gyökereznek.

III. A tabu mint a vallási tilalom őse

A totemizmus rendszere Ausztrália, Amerika, Afrika őslakosainál ma is a vallás helyét foglalja el, és a társadalmi szabályrendszer alapjául szolgál. A totemizmus egyrészt vallási – az ember és totemje közti kölcsönös megbecsülés és kímélet –, másrészt szociális rendszer, ugyanis a totemizmus szabályozza a klántársak kötelezettségeit egymással, valamint más törzsek tagjaival szemben.¹² Ez utóbbi jellege különböző szabályokban és szigorú korlátozásokban nyilvánul meg. A totem algonkin indián eredetű szó, és olyan – rendszerint ehető, jámbor avagy veszedelmes, rettegett állat, ritkábban növény vagy természeti erő (eső, víz) – ős, amelytől a közösség magát származtatja, és amellyel az egész nemzetséggel különös viszonylatban áll. A totem elsősorban a nemzetség ősapja, de egyben védőszelleme és segítője is.¹³ A totem segít betegségekben, jóslatokat és figyelmeztetéseket ad a törzsnek. A totemhez tartozó nemzetség tagjaira szigorú tilalmakat, ún. tabukat ró a totemizmus. A legfőbb tabu, hogy *a totemet nem bántalmazhatják, nem ölhetik meg, húsát nem fogyaszthatják* (kivéve: rituális lakomák). A nemzetségen belül az ugyanazon totemtől származás további tilalmakat ró a közösség tagjaira. A mai értelemben vett *incesztus tilalma* az ősi totemizmusra vezethető vissza. Az ugyanazon totem tagjai egymással nemi viszonylatba, tehát házasságra nem léphetnek.¹⁴ Ez az ún. *exogámia tilalma*, mely tilalom áthágását az ősi nemzetségi társadalmakban halállal büntetik. Mindenki vérrokon, mindenki egy család, aki azonos totemtől ered. A szexuális kapcsolat tilos még a legtávolabbi rokonok

mes nyolcas út harmadik része a helyes erőfeszítést, a helyes vizsgálódást és a helyes elmélyedést tartalmazza.

3. A kínai univerzizmust az ősi birodalmi vallás, a taoizmus, a konfucianizmus és a buddhizmus szinkretista, tehát vegyített rendszere alkotja.²⁵ A kínai felfogás szerint a világmindenség hatalmas, eleven organizmus, amely folytonos mozgásban van. A három alkotórész – az ég, a föld és az ember – belső kölcsönhatásban áll egymással, és kapcsolatukat a mindenre kiterjedő örök világtörvény (tao) szabályozza. A kínai univerzizmust meghatározza továbbá a két őserő – a jin és a jang – összjátéka, a természettisztelet, az őskultusz, az egyén, a család és az állam életére egyaránt kiterjedő etika.

Konfuciusz Kr. e. IV–V. században élő tudós, morálfilozófus volt. A konfuciánus tanítás egyrészt a Konfuciusz által kidolgozott kanonikus szövegekből, másrészt a tanítványok által lejegyzett klasszikus szövegekből és az ezekhez kapcsolódó gazdag kommentáriróladomból ismerhető meg. A konfuciánus etika azon a gondolaton alapszik, hogy az ember természettől fogva jó, és minden rosszasága a belőle hiányzó belátás következménye. Az ember nevelése ezért nem állhat másból, minthogy közlik vele a helyes ismereteket. Ha ezeket ténylegesen magáévá teszi, akkor a téves elképzeléseken alapuló hibákat elkerüli, és az erényre törekszik.²⁶ Konfuciusz nagy jelentőséget tulajdonított a szertartások (li) elvégzésének. A li egyrészt egyfajta szellemi magatartást jelentett, amely tiszteletből, udvariasságból, önuralomból, a műveletlen viselkedés elkerülésében, másrészt meghatározott, az erkölcs által kialakított udvariassági formák, szertartások és szokások megtartásából állott. A viselkedés gyakorlati zsinórmértékéül Konfuciusz, akárcsak Buddha és Jézus, egy úgynevezett aranyszabályt ajánlott: „Amit nem akarsz, hogy veled megtgyenek, azt te se tedd mással”.²⁷ Ez a szabály tekinthető a konfucianizmus legfontosabb tilalmának.

A kínai univerzizmus taoista ága Lao-Ce alakjához köthető. Lao-Ce alakja meglehetősen titokzatos. Egyesek szerint élő személy volt, aki a Kr. e. V. században élt. Mások szerint Lao-Ce képzeletbeli személy, mondabeli alak, akit azért találtak ki, hogy a legrégebbi taoista alkotásnak – a Tao Te Kingnek – tekintélyt kölcsönözzenek.

A Tao Te King cím azt jelenti: könyv (king) a világtörvényről (tao) és annak hatásáról, más fordítás szerint pedig az út és erény könyve.²⁸ A tao egyfelől minden létezés ősforrása, másfelől az örök világrend törvénye. A tao a világ ősoka, abból keletkezett minden, a legfelső életprincípium, abszolút, de nem azonosítható a nyugati világ istenfelfogásával. Lao-Ce etikai felfogása szerint az ember ahe-

lyett, hogy ösztönös biztonsággal a világtörvény útján járja és cselekedeteiben ehhez alkalmazkodna, önző célokat követ, ennek következményeként eltávolodik az örök rendtől, és bajba kerül. Ezért annak, aki az igazi üdvösségre törekszik, le kell mondania minden élvezetről, a vágyról, és fel kell oldódnia a taóban.²⁹ Lao-Ce szerint a végső cél az örökkévalóságban szemlélődő elmélyedés, a nyugodt vágy nélkülség, a világi dolgoktól való tartózkodás. Béketűrőnek és engedékenynek kell lenni nemcsak a jókkal, hanem a gonoszokkal szemben is, gyűlöletet is jósággal kell viszonzni.³⁰

A taoizmus Lao-Cénél inkább filozófiai etika, mintsem vallás. A vallásos elemek később kerültek előtérbe, létrehozva a népszerű vallásos taoizmust, amely irányzat szintén Lao-Cét tekintette mesterének, kidomborítva az ősi taoista hagyomány mágikus-misztikus oldalát. A taoizmus mint vallás sok rítust, vallási intézményt átvett a buddhizmustól. Hirdette a halál utáni életet, sőt a reinkarnációt is. A taoista kolostorokban élő aszkétákra is vonatkozott a buddhisták öt alaptilalma, de a cölibátusra nem helyeztek akkora súlyt, mint Buddha követői. A hangsúly a Tao Te Kingben az erkölcsre, az erényes életre tevődik, és mivel a taoizmus elsősorban filozófiai irányzat, a kifejezett vallási tilalmaknak nincs meghatározó szerepe. A Tao Te King nem kifejezett tilalomgyűjtemény, elsősorban „etikai kódex”, inkább bölcs tanácsok, mintsem szigorú vallási előírások gyűjteménye. Ellentétben a vallási irányzatok többségével a taoizmus nem fenyegeti a tan követőit kegyetlen égi büntetésekkel. Ehelyett Lao-Ce felvázolja az erényes, bölcs ember mintaképét. Az egyes erkölcsi tanításokból azonban *közvetlenül kiolvashatók azok a tilalmak és parancsok, amiktől az egyénnek tartózkodnia kell*, ha meg kívánja ismerni a taót.

4. A judaizmus eredete Júda ősi királyságáig vezethető vissza, amely Kr. e. 586-ban ért véget. Monoteista vallás, melyben Isten örökkévaló, mindenható, minden létező teremtője. A zsidók Bibliájukat Tanaknak nevezik, amely a Tóra (Mózes I–V. könyve), a Neviim (Próféták könyve) és a Ketuvim (szent történetek) kezdőbetűiből alkotott betűszó. A Tóra a legáltalánosabb értelemben törvényt jelent, de a Tóra mind a szóbeli, mind az írott törvényre (Mózes öt könyvére) utalhat. A zsidók szerint a Tórát Isten adta Mózesnek a Sínai-hegyen. Az előbb említett források mellett a VI. századra összeállt babilóniai Talmud – későbbi kiegészítésekkel – tartalmazza az összegyűjtött szóbeli hagyományokat, hitvitákat és bibliamagyarázatokat.

A zsidó vallás kiemelkedő rendeltetése a földi élet egyéni, családi és közösségi viszonyainak részletes szabályozása. A parancsok és a tilalmak követése révén érhető el a cél, hogy jobb világot hagyjunk ma-

nak, addig a judaizmus, a kereszténység és az iszlám isteni kinyilatkoztatáson nyugvó monotheista vallások. Azért, hogy az egyes vallások tilalmi szabályait ne értelmezzük tévesen, nem vizsgálhatjuk a hittételeket önmagukban, a teljes vallási rendszertől független, kiragadott elemekként. Ahhoz, hogy a vallások tilalmi szabályaiból helyes következtetésekre jussunk, elengedhetetlen a vizsgált vallási rendszer kialakulásának, fejlődésének, főbb tantételeinek behatóbb ismerete.

1. A *hinduizmus*, mint az örök világtörvény valása, a legsokoldalúbb vallási képződmény. Középpontjában az önmagát szüntelenül megújító világ örökkévalóságába vetett hit áll. A hinduk szerint a világegyetem rendezett egész, ami felett az ún. dharma (világtörvény) uralkodik. Nem rendelkezik merev vallási dogmatikával, a hívőre bízva annak eldöntését, hogy Istent a világmindenséggel azonosnak tekinti, vagy inkább a világot megalkotó, annak gondját viselő Istenben hisz. Ennek a hitvilági szabadságnak köszönhetően a hinduizmusban nem találunk az életmódra vonatkozó, mindenkire egyaránt kötelező előírásokat. Sőt az is a hívő döntése, hogy melyik hindu istenben vagy istenekben hisz. A hit két alappillére a karmáról és a lélekvándorlásról szóló tan, valamint a kasztrendszer. Minden embernek arra kell törekednie, hogy jó cselekedetekkel biztosítsa az újramegtestesülést. Legfőbb cél, hogy az egyén megőrizze az erkölcs és rituális tisztaságot, és ezzel halála után kedvező reinkarnációt valósítson meg, vagy meghozza a lélek számára a felszabadulást az örökös újramegtestesülésből. A hindu vallás szerint az emberi életnek négy célja van: az artha, azaz a jólét, a vagyon és a hatalom; a dharma, a társadalmi és vallási előírások követése; a káma, az élet szépségeinek mértéktartó élvezete és a móksa, a végső cél, a születés és a halál körforgásából való szabadulás.²⁰

A hinduizmus a kasztrendszer keretében széleskörűen szabályozza az egyes kasztokba tartozók mindennapi életét. Aki a kaszt törvényeit, szokásait megsérti, vallástalan életet él vagy súlyos – kasztvesztést okozó – bűnt követ el, azt ünnepélyes szertartással kiteszítják, kiátkozzák a kasztból.²¹

A hindu vallás ősi forrásai az ún. védák („szent tudás”), melyek hatalmas szöveggyűjteményként tartalmazzák a vallási hiedelmekről, az istenekről szájhagyomány útján fennmaradt tanokat. Az upanisadok (titkos tan) őrzik a reinkarnáció ősi elméletét, a szútrák („tankönyv”) a legfontosabb tanításokat tartalmazzák (pl.: Káma-szútra vagy a Manu törvényeiként híressé vált dharma-szútra). A hindu vallás gazdag forrásanyagát alkotják az eposzok: a Ramajana és a Mahabharata is. A hindu vallásban az állami és a családi életnek minden megnyilvánulása vallásos jellegű, sőt *India ősi jogában a legpregnán-*

sabb a vallási eszmék és a jogintézmények összefonódása, amelynek ősrégi forrása *Manu* szent törvénykönyve. A verses formában az utókorra maradt törvénykönyvben a jogi normák mellett vallási ideákat, rituális tanokat, morális tanításokat is olvashatunk.

2. A *buddhizmus* történelmi megalapítója Gautama *Sziddhártha* – később a *Buddha* (Megvilágosodott) nevet felvéve – Kr. e. IV–V. században élt. Buddha nem kívánt új vallást alapítani, csak arra törekedett, hogy minden ember számára elérhetővé és teljesíthetővé tegye az emberiség értelmét és célját, azaz, hogy mindenki elérje a megismerés legmagasabb fokát, a buddhaság állapotát. A buddhista tan szerint minden szenvedéssel teli, mert múlandó. Ez az örök állandótlanság legyőzhető az örök boldogság nyugalmi állapotával. Az egyén, ha eltávolítja magát a rossztól, és jótetteket visz véghez, lelkét elmélkedéssel megtisztítja, és fokozatosan eljut a nirvánába.

A buddhista erkölcsi tanítások – így a tilalmak is – elsősorban a buddhista tanítóbeszédekben fogalmazódtak meg. Buddha korában még nem írtak könyveket, a hívek nem olvastak, hanem hallgatták a tanításokat, és tanultak. Ezek a tanítóbeszédek az ún. szútrák, amelyek skolasztikus jellegűek, sokszor mesterkélt tantételek és fogalmak sorozatai. De találhatunk párbeszédet is, melyekben szintén Buddha viszi a szót, a párbeszéd másik szereplője jobbra hallgat vagy helyesel. A páli kánonban²² éppúgy, mint a keresztény evangéliumokban, kedveltek a példázatok (parabolák), valamint a költői mondások, népies történetek is. A buddhizmus sokat ad a szigorúan erkölcsös életre, ezért *valláserkölcsi tanai a leg részletesebben kidolgozottak*. Buddha elsősorban gyakorlati erkölcsstant akart nyújtani.

A buddhista világfelfogás alapja a négy nemes igazság: a szenvedés keletkezése, a szenvedés, a szenvedés megszüntetése és a szenvedés megszüntetésére vezető nemes nyolcas út. Eszerint minden, ami van, szenvedésnek van alávetve. A szenvedés a szenvedélyekből származik. A szenvedélyek megszüntetése szabadulás a szenvedéstől. A szabadulás útja a nemes nyolcas út.²³ A buddhista etikában a vallási tilalmak részben a nemes nyolcas út előírásai, részben a buddhista tízparancsolat (dasza szíla) alapján vizsgálhatók. Mind a tíz parancsolat azonban csak a szerzeteseknek szól, a világi híveket csak nyolc köti, de ezek közül is csak öt kötelező minden körülmények között. Ez utóbbi az ún. öt szabály (pancsa szíla), melyek egyben a buddhista valás legfőbb tilalmaiként jelennek meg.²⁴

A nemes nyolcas út három fő részre osztható. A helyes hit és helyes elhatározás az első, miszerint az egyén elfogadja Buddha tanítását, és eszerint próbál élni. A második részbe a helyes beszéd, a helyes cselekedet és a helyes életmód tartozik. Végül a ne-

lás alapja, hasonlóan az iszlámhoz, mely vallásnak az első – és egyben legfontosabb – pillére Allahba, mint egyetlen istenbe, és Mohamedbe, Allah prófétájába vetett igaz hit (Korán 17:22-23). Ennek megfelelően a legfontosabb iszlám tilalmak közé tartoznak az Allahal való szembe fordulás, tanai be nem tartásának, valamint a hit elhagyásának tilalmi (Korán 2:217). Az egyistenhit és a második parancsolatban rögzített bálványimádás tilalmából eredeztethető a zsidó-keresztény és az iszlám kultúrkörben a varázslás, a jövendölés, a halott idézés – mint ősi pogány szokások – tilalmi.

2. „Ne csinálj magadnak istenszobrot, semmiféle képmását azoknak, amik fenn az égben, lenn a földön vagy a föld alatt a vízben vannak. Ne imádd, és ne tiszteld azokat...” (2Móz 20, 4). Az első két parancsolat szorosan kapcsolódik egymáshoz. Az első parancsolat az igaz Istenről, a második az igazi istentiszteletről szól.³³ E parancsolat értelmezése keresztény egyházcsoporthozként különböző. Eredetileg a korabeli bálványimádás ellen emelt szót ez a parancsolat, mivel a különböző bálványistenek elterelik a figyelmet az egy, igaz Istenről. A bálvány ember alkotta tárgy, így hiábavaló annak imádata. A református egyház a mai napig igen szigorúan értelmezi ezt a tilalmat. A templomok, oltárok dísztelenek, puritánok, nem látni díszes freskókat, istenszobrokat. A kereszténységhez hasonlóan az iszlám is tiltja a bálványimádást. A faragott kép tiltása történeti körülménnyel magyarázható: Mohamed Mekka elfoglalásakor szétzúzta a Kába-szentélyben elhelyezett bálványokat a korabeli pogány bálványimádás felszámolása végett.³⁴ Az iszlámban nemcsak a bálványok tisztelete (Korán 2:165), hanem az emberábrázolás is szigorúan tilos.

3. „Ne mondd ki hiába Istenednek, az Úrnak nevét... (2Móz 20, 7)”. Ez a tilalom arra tanítja a keresztény hívőket, hogy Isten nevét csak megfelelő tartalom és szándék mellett ejtsék ki. Ne használják Isten nevét feleslegesen, tiszteljék azt. Az Újszövetségben a felesleges esküdözés tilalma tovább szigorodik (Mt 5, 33-37): tilos mindenfajta esküdözés, így az égre, a földre, Jeruzsálemre, saját életünkre egyaránt. Ez a parancsolat további tilalmakban (képmutatás, istenkáromlás, üres esküdözés) konkretizálható. Aki feleslegesen veszi Isten nevét a szájára, az képmutatóvá válhat mások szemében. A képmutatás minden vallásban elítélendő magatartás csakúgy, mint az istenkáromlás és az Istenre történő üres esküdözés. A Korán is kimondja, hogy Allah nem lehet az esküdözések tárgya (Korán 2:204; 2:224), de ha mégis őrre esküszik valaki, akkor tilos ezt az esküt megszegnie (Korán 16:91-92). A keleti vallásokban ezek a tilalmak az üres beszédre, fecsegésre vonatkozó tiltásokkal rokoníthatók. Míg a zsidó vallás egyenesen

tiltja Isten nevének (Jahweh) kiejtését, addig a hinduizmus inkább szorgalmazza Isten nevének kiejtését. Az ún. mantrák pont ezt a célt szolgálják, hogy a hívő mindenkor istenéről – annak dicsőítéséről – beszéljen, azonban a hindu hívők sem káromolhatják, sérthetik meg az isteneket. A bálványimádás tilalma Buddha eredeti tanítása alapján nem értelmezhető, ugyanis a hagyományos buddhista tanok nem szóltak Istenről.

4. „Emlékezzél meg a nyugalom napjáról, és szenteld meg azt! Hat napon át dolgozz, és végezd mindenféle munkádat! De a hetedik nap a te Istenednek, az Úrnak nyugalomnapja. Semmiféle munkát ne végezz azon, se te, se fiad, se leányod, se szolgálád, se szolgálód, se állatod, se a kapuidon belül tartózkodó jövevény...” (2Móz 20, 8-11). Ez a parancsolat a keresztény és zsidó kultúrában az első szociális törvénynek tekinthető. Isten kötelező pihenőnapot ír elő az embereknek, hogy a kemény munka után ismét erővel és nyugalommal tölthessenek fel. Azt ugyanis már az emberiség is korán felismerte, hogy a fáradt, túlhajszolt ember nincs hasznára a közösségnek.

A zsidók szombatot ünneplik a nyugalom napját.³⁵ Erre a napra nem csak a munka általános tilalma vonatkozik, hanem szigorú részletszabályokban (pl. lámpagyújtás, tűzhasználat, költözködés, fegyverviselés vagy bármilyen egyéb munkavégzés tilalma) ez a parancsolat tovább konkretizálódik. A keresztény egyház – Jézus tanításainak nyomán – enyhítette a pihenőnapra vonatkozó tilalmakat: ugyan dolgozni a keresztény hívőknek sem ildomos vasárnap, de a zsidó vallásban megtalálható szigorú szabályokhoz hasonlókat nem ír elő számukra a vallás. A keleti vallások tekintetében, míg a hinduizmus nem támogatja az ún. „vasárnapi vallásosságot”, mivel a szent és a profán idő számukra nem különül el, addig a buddhizmusban is vannak hétnaponként vallásos ünnepek. A muszlimok esetében a heti időbeosztást a pénteki istentisztelet szabályozza (Korán 62:9), azonban a péntek nem értelmezhető pihenőnapként esetükben úgy, mint a zsidó-keresztény kultúrában a szombat vagy a vasárnap.

5. A „Tiszteld atyádat és anyádat!” (2Móz 20, 12) bibliai parancsolat már a második kötélen olvasható. A szülők iránti tisztelet abszolút parancs, ami semmiképpen nem korlátozható, és minden vallás tanításában valamilyen formában fellelhető. A Korán (46:15, 17:26-27) – csakúgy, mint Manu törvénye (Manu VIII. 23. 389.) – a szülők iránti tisztelet mellett a rokonok és a szülők anyagi megsegítését is a hívők elsőrendű kötelességévé teszi. A Talmud szerint nemcsak a gyermeknek van kötelessége a szülővel szemben, hanem a szülőnek is a gyermekkel szemben (mesterségre nevelés, körülmetélés, Tóra oktatása, feleségszerzés). A gyerek köteles

gunk után, mint amelybe beléptünk. A judaizmus nem ismeri az eredendő bűnt, mindenkivel együtt születik a jó és a rossz cselekedetek képessége.³¹ A zsidó vallás jelentős hatást gyakorolt a később keletkezett kereszténységre és az iszlámra is.

A judaizmus felöleli az élet minden területét: hit, kultúra, életstílus egyben, erkölcsi, rituális és jogi normák összessége. 613 parancsolat van a Tórában, ebből 365 tiltó, 248 meghagyó parancsolat. A Tóra 613 parancsolatához sem hozzáadni, sem abból elvenni nem lehet. A Tóra állandó és örök. *A zsidó vallás tartalmazza a vizsgált vallások közül a legtöbb tiltó rendelkezést, így a judaizmus tanai a tilalmak átfogó, összehasonlító vizsgálatához kiváló alapot jelent.*

5. A *keresztény vallások* csoportjába számos irányzat tartozik. Az 1,3 milliárd római katolikus és kb. 800 millió egyéb keresztény hívővel a kereszténység a világ legnépszerűbb vallása. Az egyes irányzatokban közös a monoteista egyistenhit. Szemben a zsidó vallással a keresztény egyistenhit nem tekinthető egyszerű monoteizmusnak. Míg a zsidó és az iszlám vallás *Jézust* nem fogadja el isteni személynek, addig a kereszténység atya–fiú–szentlélek szentháromságával Jézusnak isteni jelleget tulajdonít. A keresztény vallás szent könyve a Biblia, mely két fő részből áll: az Ószövetségből és az Újszövetségből. A legfontosabb keresztény tilalmak az Ószövetség Tízparancsolatában kerültek megfogalmazásra, míg az Újszövetségben a legfontosabb parancsolatokat Jézus Hegyi Beszéde tartalmazza. Mindezek mellett az Apostoli levelek is számos szabályt, és követendő erkölcsi parancsot fogalmaznak meg, így azok részletes vizsgálata elengedhetetlen. A Biblián kívül az egyes keresztény vallási irányzatok egyéb forrásaiban is számos útmutatást találunk az istenhívő, keresztény életmódra vonatkozóan. Mivel tanulmányom terjedelmi korlátai nem teszik lehetővé, hogy kitérjek az egyes keresztény irányzatok tilalomrendszerében fellelhető különbségekre, ezért vizsgálódásaimat kizárólag a Bibliára, mint valamennyi keresztény vallás szent könyvére – szűkítem.

6. A nagy világvallások közül az *iszlám* a legfiatalabb – VI. században – keletkezett vallás. Követőinek száma megközelíti a másfél milliárdot, és ez a szám az iszlám dinamikus térhódításával folyamatosan növekszik. Az „iszlám” szó hűség, az egyetlen isten – Allah – iránti feltétlen odaadást jelent, bele nyugvást az ő akaratába. *Mohamed* próféta nem kívánt új vallást alapítani, hanem a zsidó Bibliára és a keresztény vallás néhány tételére alapozva végleges formát adott az Ádám kora óta létező ősvallásnak, az iszlám szerinti egyetlen igaz hitnek, amelyre meg kell téríteni az egész világot.³²

A muzulmán vallás szent könyve a 114 szúrából (versből) álló, rímes prózában megfogalmazott Ko-

rán, ami lényegében nem más, mint Mohamed próféta tanító megnyilatkozásainak gyűjteménye. Jelentése: ismétlés, felolvasandó, előadandó. A Korán teológiai értekezés és törvénykönyv, szertartási útmutató és elmélkedés, ószövetségi pátriárkatörténetek parafrázisa és prófétai beszédek gyűjteménye. A Korán megszerkesztése 654-ben fejeződött be, azóta a szöveg kánoni formája változatlan, ugyanis a mű szerzője maga Allah, akinek minden szava szent és megkérdőjelezhetetlen. Mohamed sok elemet átvett az Ószövetségből, az Újszövetségből Jézust nem istennek, hanem az utolsó előtti prófétának, isten küldöttének tekintette.

A kinyilatkoztatás második forrása a szunna, ami Mohamed próféta szóbeli tanításait és tetteit őrző hagyományok gyűjteményeiből áll. A vallás harmadik forrása az idzsma, a hittudósok közös megegyezése egy adott kérdésben. A negyedik forrása a vallásnak a kǵász, az analógiás dogmatikai következtetés általi kiterjesztése a hitnek. A tanítások összefoglalva a Saria, a muszlim vallásjog, a hit és a belőle fakadó köteleességek és parancsok értelmezésének a tudománya. *Az iszlám hit, erkölcs, jog és életforma egyben, a hívő életének minden területét átfogó, a profán és szent között éles határvonalat nem húzó vallás.*

Az iszlám öt pillére: hit Allahban és prófétájában, napi ötszöri ima, a böjti hónap megtartása, mekkai zarándoklat és kötelező jótékonykodás.

V. A Tízparancsolat tilalmi a világvallásokban

Amikor Isten 400 évi fogság után kiszabadította választott népét Egyiptomból, és visszavezette őket az Ábrahámnak ígért földre, szövetséget kötött velük. Ennek a szövetségnek az írásba foglalása a zsidó-keresztény Tízparancsolat, amelynek megszövegezését két helyen is megtaláljuk a Bibliában (2Móz 20, 5Móz 5). A tíz parancsolatból nyolc tilalom, méghozzá *kategorikus normaszervezetben megfogalmazott tiltások*: azoknak a körülményeknek a pontos leírása, amikor a parancsolatokban megfogalmazott magatartásokat követni kell, hiányzik. Ez a szerkezet a vallások alaptilalmainak megfogalmazásánál különösen jellemző, kifejezve a szabályok általánosságát és azt, hogy ezeket a normákat minden esetben maradéktalanul be kell tartani.

1. „*Én, az ÚR, vagyok a te Istened, aki kihoztalak Egyiptom földjéről, a szolgaság házából. Ne legyen más istened rajtam kívül!*” (2Móz 20, 2-3). Ennek a tilalomnak a célja a monoteizmus írásba rögzítése, az egyistenhit megalapozása, a pogány vallásokkal szembeni erőteljes fellépés. Ez az ige a zsidó-keresztény val-

paráználkodás, kivéve, ha házasságon belüli utódnemzés a célja. Testellenesség és szexualitásellenesség jellemzi a hagyományos katolikus kultúrát. A léleknek háttérbe kell szorítania a testet, ugyanis a test a rosszat, az anyagi világot, míg a lélek a jót, a szakralitást jelképezi. Ez a megkülönböztetés a hindu és buddhista világképre is jellemző. A szexuális ösztönök visszafojtásával lehet csak az ember igazán szabad, mivel nem köti magát az anyagi, testi örömhöz. Másrészről az indiai kultúra fogékonysága az érzékiségre tagadhatatlan. A szexualitás és a tartalmas párkapcsolat alapműve a Káma-szútra, a 21. századi ember számára is hasznos olvasmány, tankönyv, útmutató, amely a mértékletesség vezérfonalának megtartásával az egészséges párkapcsolat és a társas érintkezés legfontosabb erkölcsi és illemszabályait írja le. A hindu vallás nem tekinti bűnnek a testiséget és az érzékiséget, azonban a házasságtörés súlyos bűn, mivel ez a kasztok keveredésének veszélyét rejt magában. A kasztrendszer felbomlása márpedig alapjaiban rengetné meg az indiai társadalmat.

Az iszlám is tiltja a paráználkodást (Korán 17:32; 24:2), férfinek és nőnek egyaránt ügyelnie kell a szemérmére. A nők nem mutogathatják díszüket, el kell kendőzniük ruhakivágásukat. Lábukkal nem szabad dobogniuk, nehogy kitudódják elrejtett díszük (Korán 24:30-31). Tilos a prostitúció, nem szabad még rabszolganőt sem kényszeríteni arra, hogy testét áruba bocsássa (Korán 24:33). A Korán előírja, hogy parázna férfi csak parázna vagy pogány nővel, parázna nő csak pogány vagy parázna férfivel házasodhat (Korán 24:3), továbbá tilos tisztas asszonynak hamisan kelteni a rossz híret (Korán 24:4). A homoszexualitás a keresztény-zsidó kultúrában, csakúgy, mint az iszlámban (Korán 4:16) szigorúan tilos.

8. „*Ne lopj!*” (2Móz 20, 15). Ez a parancsolat – csakúgy, mint a hetedik, a nyolcadik és a tizedik – a magántulajdon szentségének egyik legkorábbi írásos emléke. Mindegyik vizsgált vallásban a tulajdon védelme fontos szerepet tölt be, ami magyarázható azáltal, hogy a világvallások keletkezésének idején a társadalmak átmeneti korszakban voltak. A nomád életformát kezdte felváltani a letelepedő földművesek életformája. A tulajdonközösség helyébe a magántulajdon lépett, amit védelemben kellett részesíteni, ugyanis az eltérő vagyoni helyzet életre hívta a lopás bűncselekményét. Korábban, amikor mindenki azonos javakkal rendelkezett, lopásról szinte szó sem lehetett.

A Talmud 4. fejezetében a tolvajlás hat esetköréről olvashatunk: más szívének, állatainak, tárgyainak ellopásáról, valamint szerződések, telekrész és megszentelt dolgok jogtalan eltulajdonításáról. A legsúlyosabb eset a felebarát fiának ellopása.⁴³ Tilos tolvajjal bűnrészességet vállalni csakúgy, mint lopás gya-

núja miatt pásztortól gyapjút, tejet, gödölyét, gyümölcsöskert őrétől gyümölcsöt vagy fát venni.⁴⁴ A tulajdon szentségét védi az a mózesi törvény is, miszerint harcban nem vehet részt, akinek új háza van, de még nem avatta fel (nehogy meghaljon, és más avassa fel helyette), illetve aki szőlőt ültetett, de még nem vette hasznát (5Móz 20).

A Korán is tiltja a lopást, és kézlevágással bünteti (Korán 5:38). Külön nevesített fajtája a lopásnak, és a Korán több helyen is említi az árvák megkárosításának tilalmát (pl.: Korán 17:34), ugyanis a szegények, a nyomorultak megsegítése az iszlám egyik alappillére.

A buddhista pancsa szíla második szabálya, miszerint tartózkodni kell annak elvételétől, ami nem a miénk, bizonyos mértékig átfedi a pancsa szíla első (tartózkodás az élet elvételétől) és harmadik szabályát (tartózkodás más házastársának elvételétől). A buddhizmus parancsolata – a zsidó-keresztény felfogáshoz képest – szigorúbb: a hívő semmit nem vehet el, amit nem adtak kifejezetten neki oda. Sőt egy szerzetes meg sem érintheti, ami nem az övé. Szinte valamennyi vallás szent könyve említést tesz a hamis mérték használatának tilalmáról, ami a lopás egyik külön nevesített esetének tekinthető (5Móz 25, 13-16) (Korán 83) (Manu VIII. 23. 403.).

9. „*Ne tégy felebarátod ellen hamis tanúbizonyságot!*” (2Móz 20, 16). Az ókorban és a középkorban nagyon fontos volt ez a parancsolat, mivel akkoriban a jogi eljárásnak, a bizonyítás menetének még nem igazán voltak a mai értelemben vett hiteles eszközei, módszerei. Elsősorban a tanúságtétel fontosságát hangsúlyozza, de a hazugság erkölcsi tilalma is beleérthető e tilalomba.⁴⁵

A keleti vallásokban a hazugság és a helyes beszéd követelménye fokozott szerepet kap a vallási tanok között. A buddhista nemes nyolcas út – szemben a keresztény tanokkal – nem szól a helyes gondolatról, csak a helyes beszédéről, ugyanis beszédünkért már felelősek vagyunk. A beszéd a tett megindítója. Buddha – Lao-Ce-hez hasonlóan⁴⁶ – a helyes beszédnek négy ismérvét tüntette fel: tartózkodás a hazug beszédétől, a rágalalmazástól, a durva beszédétől és a fecsegéstől. A buddhizmusban a hazugság az egyik legnagyobb vétek, mert a buddhizmus számára az igazság keresése, a megvilágosodáshoz való eljutás a legfőbb cél. A buddhizmushoz hasonlóan Manu hindu törvénykönyvében is – a lopás, a házasságtörés, az erőszak, a tettegesség mellett – a csúfbeszéd (rágalmazás, káromkodás) az egyik legsúlyosabb bűn (Manu VIII. 23. 386.).

10. „*Ne kívánd felebarátod feleségét, ne kívánd felebarátod házát, se mezejét, se szolgáját, se szolgálóját, se ökrét, se szamarát, és semmit, ami a felebarátodé!*” (2Móz 20, 17). E tilalom mintegy az egész Tízparancsolat

engedelmeskedni a szülőknek, de nem sértheti ezzel Isten törvényeit (pl. a szombatot).

6. „Ne ölj!” (2Móz 20, 13). Az emberi élet tiszteletben tartatása és védelme valamennyi vallás elsőrendű feladata. A Bibliában számos elbeszélés foglalkozik a gyilkosság és az erőszak témájával (pl.: Káin testvérgyilkossága vagy az erőszak elharapózása miatt a Földre zúdított özönvíz története). A héber nyelvű Bibliában a „ne ölj” tilalom helyett a „ne gyilkolj” kifejezés található, ugyanis a Tóra szerint nem minden ölés számít gyilkosságnak. Például a háborúban való ölést vagy a halálbüntetést az Ószövetség is elfogadja. A halálbüntetés a Bibliában, a Tórában és a Koránban – korabeli szokásoknak megfelelően – egyaránt megengedett büntetési nem, valamint mindegyik szent könyv megkülönbözteti a szándékos és gondatlan emberölést. Míg előbbi halálbüntetést, utóbbi száműzetést vagy az iszlám-ban vérdíjat von maga után. A legsúlyosabb büntetés azért jár, ha valaki szántszándékkal mást orvul megöl (2Móz 21,14). A keresztény felfogás szerint az öngyilkosság – ami például az iszlám kultúrában bizonyos körülmények között dicséretes tett –, az abortusz és az eutanázia is gyilkosság, sőt az emberölés pusztá gondolata is. Jézus Hegyi Beszédében a ne ölj tilalmát kiegészíti a harag, a szidalmazás, a bosszú, valamint az ellenség gyűlöletének tilalmával, mivel ezek az emberölés kiváltói lehetnek. Jézus, hasonlóan a hinduizmushoz, a buddhizmushoz és a kínai univerzizmus taoista ágához, erőszakmentességet hirdetett.

A Tao Te King haladó szemléletet tükröző, örök érvényű alkotás. Ezt támasztja alá az a tény is, hogy Lao-Ce állást foglalt olyan kérdésekben, amelyek napjaink nagy dilemmái közé tartoznak. Pl. a halálbüntetés tilalma. A Tao Te King 74. szakaszában Lao-Ce elítélően szól a halálbüntetésről,³⁶ és egyben megfogalmazza a „ne ölj” parancs alaptilalmát.

Az iszlám is tiltja a céltalan erőszakot, a jogtalan emberölést (Korán 17:33) és a vérbosszút (Korán 2:178). Mohamed beépítette a már az iszlám előtt is létezett megtorlás és vérdíj intézményét a vallásba, megszüntetve ezzel a vérbosszú okozta túlkapásokat. A megtorlás, szemben a vérbosszúval, nem az egész közösségre, hanem kizárólag az egyénre irányul, elkerülve ezzel – korábban a vérbosszú miatt kezdeményezett – törzsi háborúzásokat. A vérbosszú tilalma expressis verbis nem szerepel a Tórában, de a menedékváros intézménye (5Móz 19) éppen azért jött létre, hogy a család vérbosszújától védje meg azokat, akik nem szándékosan oltották ki valaki életét. A Koránban találunk egy sajátos tilalmat, amit más vallás nem nevesít külön: gyermeket ne öld meg szegénység miatt (Korán 17:31). Feltételezhető, hogy korábban ez a sémi népek körében bevett szokás lehetett.

A hindu vallásban a legsúlyosabb bűncselekmény a brahman (pap) megölése. A királynak a brahman bántalmazásának már a pusztá gondolatát is kerülnie kell. Az élet kioltása általános tilalom a hinduknál, azonban már Manu törvényeiben megjelenik a jogos ölés kategóriája. Ide sorolja a törvény az önvédelem, a nők és az áldozó papok megvédelmezése céljából elkövetett emberölés eseteit (Manu VIII. 21.).

Tartózkodás az élet megsemmisítésétől a buddhista panca szíla legelső szabálya. Mind formailag, mind tartalmilag kissé más, mint a Tízparancsolat „ne ölj” tilalma. Formailag nem a haragvó ószövetségi Isten tiltása, hanem csak jó tanács. Tartózkodj! De ha nem tartózkodsz, ne csodálkozz a következményeken. Nincs megbocsátás, nincs elnézés, csak következmény van és jóvátétel.³⁷ Tartalmilag a Tízparancsolat az emberek viszonyát szabályozza: ember ne öljön embert.³⁸ A keresztény vallásban az állatok megölése nem gyilkosság.³⁹ Ezzel szemben Buddha és a hindu vallás szerint tartózkodni kell az állati élet kioltásától is. Az állatok ugyanis az emberhez hasonlóan érző lények, ezért az állati élet kioltása, az állatok kínzása is karmikus következményekkel jár. A hindu vallásban a brahman megölésének súlyosságával ér fel a tehén megölésének bűncselekménye. A tehénkultusz alapja részben a reinkarnáció hitében, részben a totemizmusban gyökerezik. A tehén volt a hindunak a legfőbb tulajdona, jólétének alapja, megélhetésének forrása.

A zsidóknál a „ne ölj” tilalom nem vonatkozik az állatokra, de a Tóra részletes állatvédelmi szabályokat tartalmaz (pl.: ökör és szamár nem szánthat együtt, mert a szamárnak ilyenkor nagyobb erőfeszítést kellene kifejtenie; nyomtató ökör száját nem szabad bekötni; ha valaki fészket talál, a fiókákat és a tojásokat csak akkor veheti el, ha az anyamadarat elhessegette, nehogy fájdalmat okozzon neki a fiókák elvesztésének látványa).⁴⁰ A szombati törvények pihenőt rendelnek az állatoknak is, valamint a kóser vágás előírásai (szóbeli Tóra részletezi) szerint a mészárlást a lehető legkisebb fájdalom okozásával kell elvégezni.

7. „Ne paráználkodj!” (2Móz 20, 14). Ez a bibliai parancsolat eredetileg nem a szexualitásról szólt. Kifejezetten a házasságtörés tilalmát jelentette a héber eredetiben („ne légy házasságtörő”) és a katolikus változatban is.⁴¹ Védte valakinek a feleségét egy másik férfivel szemben, ugyanis akkoriban a feleség a férj tulajdonát képezte.⁴² Eredetileg tehát ez a parancsolat nem az emberi vágyakat, ösztönöket kívánta korlátozni, hanem a tulajdont védte. Csak a protestáns fordításba került bele a 16. században az a szélesebb körű, illetve más jellegű tiltást sugalló változat, hogy ne paráználkodj. A keresztény egyház tanítása szerint a szexuális örömök keresése és kiélése

A háborút, az emberirtást a Tao Te King gyötrelemnek, siralomnak, gyászszertartásnak tekinti. Békét hirdet a háborúskodással szemben. Az egyén minél inkább önzetlenné, személytelenebbé válik, úgy jut az igazi önmegismerés útjára.⁵¹

A felsorolt erkölcsi értékek jól körvonalazzák azt a tételmet, miszerint a jótékonyság, emberszeretet, szolidaritás valamennyi vallás központi motívuma. A humánus viselkedés követelménye leginkább a rabszolgákkal, a szegényekkel, az elesettekkel való bánásmódra vonatkozó rendelkezésekben vizsgálható. A keresztény vallás szeretetparancsa fogalmazódik meg azokban az előírásokban, melyek szerint a rabszolgával szemben szelídséget és méltányosságot kell tanúsítani (Ef 6,9), (Kol 4,1), üres kézzel nem szabad őket elengedni, tilos nyomorgatni, vagy kegyetlenkedő urukhoz őket visszaküldeni (5Móz 23,16-17).⁵²

A vallások különös hangsúlyt helyeznek az idegenek, özvegyek, szegények, árvák védelmére (Korán 2:83, 4:2, 17:34; 5Móz 22, 21; Manu VIII. 27-28.), és megsegítésére.⁵³ Mások szeretetét és az idegenek elnyomásának tilalmát 36-szor említi a Tóra. Tilos az özvegyek, árvák, szegények sanyargatása: „Ha nyomorult az ember, aki a zálogot adta, ne feküdj le a zálogul vett ruhában, hanem add vissza neki a ruháját még naplemente előtt, hogy abban feküdjön le” (5Móz 24, 12-13). A zsidó vallás egyik leghumánusabb előírása, hogy minden hetedik esztendő végén el kell engedni az adósságot (5Móz 15, 1-12). Manu pedig az elesetteknek (vakoknak, öregeknek, fogyatékosoknak) illetékmentességet hirdetett.

Mózes törvénye – miszerint aratás idején a termőföld szélét nem szabad learatni, és az aratás közben elhullottakat nem szabad felszedni, hanem a helység szegényeinek kell adni (3Móz 23, 22; 5Móz 24, 19-22) – az egyik legkorábbi jótékonysági törvény. Az a törvény pedig, amely nem engedi, hogy az elvesztett jószág vagy más valakinek elvesztett tulajdona mellett bárki közömbösen elmenjen, a szolidaritás erkölcsi követelményét tanítja a hívő embernek (5Móz 22). *A szolidaritás és az emberséges bánásmód morális parancsa hívta életre azokat a vallási normákat, melyek a mai munkajogi szabályoknak az ősei lehetnek:* a napszámos bére nem maradhat a munkaadónál másnap reggelig (3Móz 19,13; 5Móz 24,15), továbbá tilos nem kifizetni, vagy kizsákmányolni a nyomorult és szegény napszámost (5Móz 24,14).

Ahogy a tanulmány elején utaltam rá, a vallás kezdeti formációi már a jogot megelőzően kialakultak, érthető tehát, hogy a legalapvetőbb társadalmi viszonyok is kezdetben a vallás keretei között kerültek szabályozásra. A jog, mint normarendszer kiépülése és elsődlegessé válása a társadalmi normák rendszerében azt eredményezte, hogy a lényeges társadalmi

körülményeket szabályozó vallási normák beépültek a jogi normák rendszerébe. A vallásokban megjelenő jogi tilalmak a *családjog, a polgári jog, a büntetőjog és az eljárási jog* négy fő jogterülete köré csoportosíthatók. A jognak ugyanis ez a négy területe szabályozza azokat a legősibb viszonyokat, amelyek nélkül a társadalmi együttélés nem lett volna lehetséges.

3. A *házassági és a családjogra* valamennyi vallásban részletes szabályokat találunk. A Talmud harmadik fejezete külön szabályozza a házassági jog kérdéseit, nevezetesen a sógorsági házasság, a menyegzői ajándék, a válás és az özvegyesség intézményeit, valamint a házasságkötést és a házasságtörést. Számos érdekes tilalmat is olvashatunk ezek között: például a jegyesség kapcsán a Talmud megtiltja, hogy a pár egymásnak a házassággal kapcsolatban hazudjon, ámítsák, becsapják egymást.⁵⁴ Az ifjú pár nyugalmit biztosítani kívánó szabály, hogy az ifjú házasság nem vonulhat hadba, és nem vethetnek rá semmilyen terhet (5Móz 24, 5). Az elvált férj később volt feleségét nem veheti újra el (5Móz 24, 1-4).

A családi élet tisztaságát az ősi tabuk után a vallások is szavatolni kívánták. Minden felekezetre igaz, hogy tiltott rokonhoz szexuálisan közeledni, vérfertőző kapcsolatot fenntartani, fajtalanzkodni, továbbá a házasságtörés, a promiszkuitás, a homoszexualitás, a transzszexualitás, a prostitúció és a szodómia is szigorúan tilos. A Tóra a vérfertőzés tilalmát a mostohaszülökre és a mostohatestvérekre is kiterjeszti, ugyanis nemcsak a vérségi, hanem a tényleges családi állapot is mérvadó. A buddhizmus szerint a nemi kapcsolat tilalma a vérrokonok mellett azokra is vonatkozik, akik egymással alá-, fölrendeltségi viszonyban állnak (pl.: gyámszülő – gyámgyerek, tanár – tanítvány). Amúgy a buddhizmus a nemi élet terén toleráns, ami nem jelenti azt, hogy a buddhizmus elfogadná a nemi kicsapongást. A hívőnek meg kell találnia a mértékletességet, ugyanis a nemiségben való túlzott elmerülés növeli a vágyakat, amik pedig a megvilágosodás felé vezető úton akadályt jelenthet.

Míg a normálistól eltérő nemi viszonyok szigorúan tilalmasak a Tóra szerint, addig az egészséges házastársi érintkezést Mózes a férj kötelességévé teszi (2Móz 21, 10). A házastársak közötti szexuális élet nem szégyentelen, bűnös cselekedet, hanem pozitív és szükséges aktus, amelynek – szemben a kereszténység testellenességével – nem kizárólag a gyermeknemzés a célja.

A házassági jog köréből a házasságkötésre és a válásra vonatkozó szabályok minden vallás szerves részét képezik. Az iszlám és a hindu vallás engedélyezi a poligámiát, szemben a keresztény-zsidó vallás szigorúan monogám házasságszemléletével. A buddhizmus toleráns a többnejúséget és a többférjúséget

összegzéseként értelmezhető. Kettős rendeltetésű: egyrészt a magántulajdon szentségét, az élet alapvető szükségleteit (család, otthon, munka) védi, másrészt az irigység erkölcsi tilalmát rögzíti írásba, ugyanis e parancsolat héber eredetijének igéje azt jelenti: ne irigykedj! Valaminek a nem kívánásáról van tehát szó, tudniillik a kívánság minden tett és elégedetlenség gyökere. A keresztény vallás tanítása szerint vétkezni gondolatban is lehet, azonban már a római jog kimondja azt a jogi alapelvet, miszerint „*de internis non iudicat praetor*”, vagyis belső magatartásról nem lehet törvényes ítéletet mondani.

A buddhizmus számára az irigység, a más dolgai utáni vágyakozás tilalma különösen jelentős. A buddhizmus szerint a vágyak az okai a lét szenvedéseinek. A vágyakat kell tehát legyőznünk ahhoz, hogy eljussunk az örök boldogság állapotába, a nirvánába.

VI. A hívők mindennapi életét szabályozó vallási tilalmak

A vallás, mint normarendszer, kiválóan alkalmas arra, hogy az emberek életének minden mozzanatát szabályozás alá vonja, jóllehet nem minden vallás törekszik erre. A buddhizmus és a kínai univerzizmus elsősorban az egyén erkölcsi életére vonatkozóan tartalmaz általános, gyakran elvont tartalmú etikai útmutatásokat. A buddhizmus és a kínai univerzizmus inkább tekinthető filozófiai irányzatoknak, szemben a zsidó, a keresztény, az iszlám és a hindu átfogó – az élet minden egyes területére szabályozást kínáló – vallási rendszerekkel. A továbbiakban a hívők mindennapjait szabályozó vallási tilalmakat rituális, erkölcsi, illetve jogi jellegük alapján kategorizálom.

1. A szertartásokkal kapcsolatos tilalmak változatos képet mutatnak. Valamennyi vallási felekezetet gazdag rituális szabályozás jellemez. A változatos normaanyag legnagyobb részét az istentiszteletre, a különféle vallási ünnepekre és áldozati rítusokra vonatkozó előírások alkotják. E sokszínű szabályrengetegből az ősi tabukkal való rokonságuk miatt a *rituális tisztasági* szabályok témakörét emelem ki.

A hindu, a zsidó és az iszlám vallás szabályozza a legrészletesebben a tisztátalanság eseteit, azokat az élethelyzeteket, amelyeket a hívőnek el kell kerülnie, vagy ha ez nem lehetséges, akkor utána meg kell magát rituálisan tisztítania ahhoz, hogy újra a közösség része lehessen. A tisztátalanság elkerülése a hindu hívő alapkötelessége. Tisztátalanná teszi az embert bármilyen élőlény megölése (még a véletlen is), egyes foglalkozások űzése, a halottal való érint-

kezés, illetve bizonyos ételek fogyasztása. A lélek-vándorlásba vetett hit az alapja, hogy a hinduk számára tilos a hús fogyasztása, ugyanis nézetük szerint az ember olyan lényre születik újjá, amelyet megöl, vagy amelynek a húsából eszik.

A Tórában és a Koránban részletes felsorolását találjuk a tisztátalanságot eredményező ételeknek és állapotoknak, valamint a rituális mosakodás szabályainak.⁴⁷ A *rituális tisztasággal kapcsolatos rendelkezések a mai közegészségügyi előírásoknak az ősei*. A Biblia egyike a legelső írásoknak, amelyben a fertőző betegségekkel kapcsolatban megjelenik a karantén-előírás és – a közösség egészséges tagjainak védelme érdekében – számos szigorú prevenciós intézkedés.⁴⁸

2. A *valláserkölc*s etikai tanításokat foglal magába, segítséget nyújtva az egyénnek a jó és a rossz, a helyes és a helytelen megkülönböztetésére. Mind a hat vizsgált vallás erkölcsileg elítéli a kétszínűséget, a kapzsiságot, a hazugságot, a fősვნénységet, az irigységet, a lustaságot, a képmutatást, a nagyravagyást, a becsvágyat, a dicsekvést, a gögöt, a mohóságot, a gyűlöletet, a haragtartást, a kevélységet, a mértéktelességet és a hálátlanságot. Vallásonként és koronként folyamatosan alakul és változik a többség preferenciája és viszonya ezekhez a morálisan helytelenített emberi tulajdonsághoz. Míg például a keleti vallásokban a helyes beszéd összetevői (hazugság, rágalmozás, durva beszéd, fecsegés tilalma) sarkalatosak, addig a keresztény vallás más morálisan elítélendő emberi jellemzőket állít rangsora élére. A keresztény egyház legfőbb erkölcsi parancsolata (az aranyszabály) – miszerint „*amit szeretnétek, hogy az emberek veletek cselekedjenek, ti is ugyanazt cselekedjétek velük (Mt 7,12)*” – más vallásokban is megtalálható, bár általában tilalom formájában kerül megfogalmazásra.

A kereszténység hét főbűne világszerte ismert lajstromozása a halálos erkölcsi bűnöknek.⁴⁹ Accidia (lustaság, restség), Luxuria (bujaság, kéjelgés), Superbia (gög, kevélység), Ira (harag, düh), Invidia (irigység, féltékenység), Avaritia (kapzsiság, fősვნénység) és Gula (torkosság, falánkság) az emberiség kultúrtörténetén végigvonuló hét főbűn eszméje számos író, költő, képzőművész és zeneszerzőt ihletett meg.⁵⁰ A taoizmus is elítéli az anyagi javak, címek, rangok halmozását, mint az önszeretet megnyilvánulását. A taoista bölcs eszményképét egyszerűség, tisztaság, jóság, mértékletesség, hűség, becsületesség, méltányosság, alázat és béketűrés jellemzi. A három fő erény a szeretet, a mérték és a tartózkodás. Ezzel szemben erénytelenség a törtetés, a népszerűségre törekvés, a dicsekvés, a könnyelműség, a nyughatatlanság, a mohóság. Az ilyen ember megvetést, utálatot érdemel. Lao-Ce mindezekon kívül elítéli a hivalkodást, a káprázatot, a kevélységet és az erőszakot.

nézd, hogy valaki nincstelen, és ne kedvezz a hatalmasnak (3Móz 19, 15)”. Igazsággal kell megítélni az embereket, sem könyörületből, sem kiváltságból nem szabad az igazságot elferdíteni. Ehhez az általános tilalomhoz szorosan kapcsolódnak a hamis tanúzás és a bűnpártolás tilalmai (5Móz 19, 14-21; 2Móz 23, 1-2; Korán 4:135), valamint az az alapelv, miszerint „egy tanú nem tanú” (5Móz 19, 15). A peres ügyben hozott ítélet kötelező erejét garantálja az a bibliai parancsolat, miszerint a legfőbb törvényszék ítéletétől eltérni nem szabad (5Móz 17, 11). Az eljárás tisztességének legfőbb garanciája a vesztegetés és a részrehajlás tilalma (5Móz 16, 19; Korán 2:188).

Manu törvénykönyvének perjogi részében nagyobb hangsúlyt helyez a felek erkölcsi kötelességeinek a hangsúlyozására (pl.: igazságos ítéletkezés, hazug tanúzás tilalma), mint a per technikájára. Az ókori törvénykönyvben részletes felsorolását találjuk azoknak, akik a peres eljárásból, mint tanúk ki vannak zárva. A perben érdekeltek, a bizalmas barátok, a szolgák, az ellenségek, az elítéltek, a betegek, a király, az áldozópap, a véda-tanuló, a rezignált lelkiállapotú, a táncosok, a kézművesek, továbbá aki rosszhírű, aki másoktól függ, aki tiltott foglalkozást űz, aki már öreg vagy gyermek, az nem lehet tanú. Ugyanígy az sem, aki részeg, örült, bánatos, éhes vagy szomjas, aki fáradt, aki szerelemtől kínzott vagy haragos. Manu is tiltja a hamis esküt és a vallomástétel megtagadását (Manu VIII. 3.).

7. A hívők mindennapi életét szabályozó *egyéb tilalmak* közül különösen említésre méltó az alkohol és egyéb bódító szerek használatának tilalma, ugyanis e tiltáson keresztül kiválóan érzékeltethető az a tétel, miszerint a vallás – szemben más társadalmi normarendszerekkel – a legalkalmasabb arra, hogy az egyén életét a lehető legteljesebb körben szabályozza. Az alkoholfogyasztás tilalma főképp a keleti vallásokban hangsúlyos. A legszigorúbban az iszlám tiltja az alkohol fogyasztását. (Korán 2:219), de a buddhizmusnak is fontos alapelve, hogy minden körülmény között tiszta tudattal járjunk a világban. Ezt a követelményt támasztja alá a pancsa szíla ötödik szabálya, miszerint tartózkodjunk a bódító szerek élvezetétől. Ennek a tilalomnak a gyökere a korabeli Indiában eluralkodó alkoholizmusban keresendő, de másik logikus érv az indiai éghajlat lehetett, ugyanis a forró égövi klímában az alkoholtól való tartózkodás fontos egészségügyi rendszabály. A buddhista pancsa szíla ötödik szabálya jelenik meg a Tao Te King 9. szakaszában is, azzal a megjegyzéssel, hogy Lao-Ce nem a bódító szerek használatát tiltja, pusztán arra int, hogy az életben a mértékletességre kell törekedni. Manu törvénye szerint a szeszes ital készítése és árusítása egyaránt tilos (Manu VIII. 39.).

A keresztény vallások engedékenyebbek az alko-

hol – különösen a bor – fogyasztásának kérdésében, de már Pál apostol a rómaiakhoz írt első levelében felhívja a figyelmet a dorbézolás, a részegeskedés, a mértéktelenség káros következményeire (Róm 13,13).

A magánjog mellett a vallásokban néhány *közjogias* jellegű szabályt is találhatunk. Például a zsidó királlyal, mint államfővel szemben támasztott követelmény a zsidó származás, a monogámia, a szigorú erkölcsös, vallásos, a mértékletesség követelményének maradéktalanul megfelelő életvitel. Érdekesség, hogy a Tóra előírása alapján a király nem tarthat lovat, nehogy visszavigye népét Egyiptomba. A hindu királyra is számos sajátos tilalom vonatkozott, amelyek közül a *hadijoggal* – a modern nemzetközi jog fontos jogterületével – összefüggő követelményeket emelem ki. Manu törvénye alapján a hindu uralkodó a harcban nem lehetett kegyetlen, nem használhatott túlzottan kegyetlen fegyvereket (pl.: mérgezett nyilakat, tüzesvégű fegyvereket) nem ölhetett meg védtelen, gyenge, menekülő, súlyosan megsebesült, alvó vagy magát megadó ellenséget (Manu VII. fejezet).

VII. Összegzés

Tanulmányom elsődlegesen azt mutatja be, mely tiltó normák tekinthetők univerzálisnak a különböző vallási kultúrákban, jóllehet ezek pusztán felsorakoztatása merev, élet- és kultúraidegen formalista eredmény veszélyét hordozza. Ezért törekvésemet az a szándék is motiválta, hogy – egymás mellé állítva a nagy vallási rendszereket – bebizonyítsam, ezek a több száz, esetleg több ezer éves vallási eszmék és szent tanok kiválóan alkalmasak a közösségi együttélés átfogó szabályozására, számos értékálló általános magatartásmintát közvetítenek, a jogi normák gyökerei, s mindezeket együttvéve a mai modern ember számára jelentős mondanivalókat hordoznak.

A vizsgált világvallások tanulmányozása után megállapítható, hogy a buddhizmus, a taoizmus és a konfucianizmus tilalmi rendszerét elsősorban az *erkölcsi tiltások* határozzák meg, jogi jellegű szabályokat e vallások alapdokumentumaiban alig találunk. A nyugati vallásokban (kereszténység, judaizmus, iszlám) és a hinduizmusban a tilalmi szabályok több szinten is megjelennek, és a hívők életére széles körben kiterjednek. A *legtöbb tiltó szabályt a zsidó vallás tartalmazza*, de az iszlámban és a keresztény vallásokban is számos rituális, erkölcsi és jogi jellegű korlátozás jelöli ki a követendő magatartást. Az állami hatalom megszilárdulásáig a vallás hatékonyan pótolta a nem létező jogi szabályozást, majd annak kialakulásával elsősorban az erkölcsi tanítások közvetítése vált

illetően. Tibetben például sokáig többférjűség volt szokásban. A házasság a buddhizmusban – szemben a keresztény vallással – nem szentség, hanem kötelezettség, azonban a buddhista szerzetesi közösségekben is előírás a cölibátus.⁵⁵

A válás az iszlámban és a judaizmusban – utóbinál ún. válólevéllel⁵⁶ – megengedett. A Korán elmentmondásos tekintetben, hogy kettő vagy három válás a megengedett, de mindenképpen tiltja az elvált asszony kényszerrel történő visszatartását (Korán 2:231), valamint az elvált nőnek csak az ún. várakozási idő eltelte után szabad újraházasodnia.⁵⁷ Tilos a férjnek a válás után feleségétől elfordulnia, ha ezzel őt létbizonytalanságban hagyja (Korán 4:129).

A hindu vallás a válást nem engedélyezi, sőt az özvegyházasság is szigorúan tilos. A nő csak egyszer mehet férjhez. Sajátosság a hinduknál, hogy a menyasszony is özvegygé válhat, ha jegyese még a házasságkötés előtt meghal. Manu ugyan a leányözvegynek megengedi az újabb házasságkötést (IX. 176.), azonban az általános erkölcsi felfogás alapján a közösség elítéli azt a nőt, aki meghalt jegyeséhez hűtlen lesz.⁵⁸ Manu törvénykönyvének család- és örökösödési jogi része, valamint a vagyonmegosztás szabályai a többi normához képest a legrészletesebben kidolgozottak. A törvénykönyvben például még a párválasztásra is találunk tiltó iránymutatásokat.⁵⁹

A keresztény egyház a válást nem engedélyezi, ugyanis Jézus Hegyi Beszédében (Mt5, 31-32; Lk16, 18) és a farizeusokkal folytatott egyik vitájában (Mk10, 9) kimondta, hogy amit Isten egybekötött, ember szét nem választhatja. Jézus a házasságtörés tilalmát is megszigorítja: nem csak a tett, már a pusztán kívánság, a házasságtörés gondolata is bűn (Mt5, 27-30).

4. A családjog mellett egyéb, alapvető magánjogi viszonyokat szabályozó, normákat is találunk a szent iratokban. A mai *polgárjog* köréből a kártérítési jog, a szerződések joga, a kamatszédés, az öröklési jog, sőt néhol a személyhez fűződő jogok⁶⁰ legkorábbi írásos rögzítésére lelhetünk rá a vallások tanulmányozása közben.

Az adásvétellel és a kölcsönrel kapcsolatban a Tóra néhány fontos tiltást említ, melyek jórészt az üzleti élet tisztaságát hivatottak biztosítani. A földet senki nem adhatja el véglegesen, mert a föld Istené (3Móz 25, 23).⁶¹ Tilos a rászédés vétel és eladás dolgában (3Móz 25, 14). Ha valaki kölcsönt ad valakinek, nem lakhat annak házában ingyen, sem pedig a megszabott bérnél olcsóbban, mert ez szaporulat. Ha valaki kölcsönöz felebarátjának pénzt határozatlan időre, nem követelheti 30 napnál korábban. A nyereség az áru egyhatodáig terjedhet, azon felül tilos profitra szert tenni. Nem szabad zsidó embertől kamatot szedni (3Móz 25,36-38, 2Móz 22,24).⁶² Tiltott az árak emelkedésére szóló spekuláció és az uzso-

rakamat minden formája mind a zsidó vallásban, mind az iszlámban.

Manu törvénye szerint a zálog és a kamat kizárja egymást, valamint nem szabad a zálogot egyéb célra felhasználni. Tilos továbbá erőszak útján vagy hamis szerződést kötni, mert az így létrejött szerződés érvénytelen. A szerződésszegés súlyos következményekkel jár (Manu VIII. 8.). A Korán is részletesen szabályozza az adóssági ügyletet, annak alakszerűségeit és érvényességének feltételeit (Korán 2:282).

A kártérítési jog köréből már a Talmudban megjelenik egyrészt a deliktualis kárfelelősség szabálya, miszerint „ne okozz másnak kárt, ha mégis kárt okozol, megtéríteni vagy köteles”, másrészt a vis major intézménye, mint a kártérítési felelősségtől való mentesség elsődleges oka.

5. Azokat a normákat, melyek az egyén életét, testi épségét, tulajdonát védik, ma a *büntetőjog* szabályozza. A büntetőjog, mint jogág kialakulásához kellett, hogy az állam, mint büntetőhatalom megszilárduljon, és a szankciók kikényszerítése végett a szükséges kényszerintézkedéseket kidolgozza. Amíg ez nem történt meg, addig az emberek életének, testi épségének, tulajdonának védelmét más módon kellett biztosítani, s erre a vallás kiváló eszköznek bizonyult. Az alaptilalmakként megjelenő, általános „ne ölj”, „ne lopj” tilalmi védik elsődlegesen az életet, a testi épséget és a tulajdont. Ezeket kívül más – a modern büntetőjogból nem hiányozhat – büntetőjogi tényállás ösét is fellelhetjük a vallások szent iratainak olvasása közben [emberrablás, bérgyilkosság (5Móz 27,25), rágalmozás, becsületsértés (Manu VIII. 18.), hivatali visszaélés (Manu VIII. 40) tilalmi].

A hindu jog különlegessége, hogy a brahmanok kasztja a többi kasztnál fokozottabb büntetőjogi védelemben részesül. A legsúlyosabb bűncselekmény a hinduk szerint a brahman megölése, aranyának ellopása. Aki egy brahman ellen bűncselekményt követ el, arra súlyosabb büntetés vár, és ha egy brahman követ el bűncselekményt, enyhébb büntetést kap, mint egy nem papi kasztú.

6. A közösségi élet természetes velejárója, hogy nem tartja be mindenki maradéktalanul a szabályokat. Ilyenkor konfliktus keletkezik közösség-egyén, vagy magánszemély-magánszemély között. Normákkal szabályozott eljárásra van tehát szükség, hogy a kialakult vitás helyzet igazságosan, a társadalmi normáknak megfelelően rendeződjön, és a társas együttélés rendjében keletkezett zavar megszűnjön. Ezeknek az eljárásoknak a közösségi igénye hívta életre az ún. *eljárási normákat*.

Mózes harmadik könyvében olvashatjuk az igazságszolgáltatásra vonatkozó általános követelményt: „Ne kövessetek el jogtalanságot az ítékezésben. Ne

1. táblázat: A világvallásokban megfogalmazott alaptilalmak

Alaptilalmak	Védendő érték	Hindu.	Buddh.	Kínai u.	Zsidó	Kereszt.	Islám
Többistenhit tilalma	vallás				✓	✓	✓
Hitelhagyás tilalma	vallás						✓
Bálványimádás t.	vallás				✓	✓	✓
Üres esküdözés t.	vallás	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Istenkáromlás t.	vallás	✓			✓	✓	✓
„Szombati” munkavégzés t.	egészség, család				✓	✓	
Durva beszéd, fecsegés t.	erkölcs	✓	✓	✓			
Szülők iránti tisztelet	család	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Ölés tilalma	élet	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Lopás tilalma	tulajdon	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Házasságtörés t.	tulajdon, család	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Paráználkodás t.	család, egészség	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Hamis tanítás t.	igazság	✓	✓		✓	✓	✓
Hazugság tilalma	igazság	✓	✓	✓			
Irigység tilalma	erkölcs	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Alamizsnáskodás parancsolata	élet	✓	✓	✓			✓
Bódító szerek t.	egészség	✓	✓	✓			✓

Forrás: Saját szerkesztés

lában is megmaradt, hiszen tanításuk szerint az ember halhatatlan lélekkel rendelkezik, amíg az állatok csak lélek nélküli lények. Ibid, 25. o.

³⁹ „Az igaz ember óvja jószágának életét.” (Példabeszédek 12,10).

⁴⁰ Kraus, Naftali: Az ősi forrás. Fórum Rt. Könyvkiadó, h. n. 1990. 253 o.

⁴¹ Ez a tilalom megszigorítva megfogalmazódik a tizedik parancsolatban is, tiltva a más feleségének pusztá megkívánását is.

⁴² Hankiss Elemér: A Tízparancsolat ma. Helikon Kiadó, h.n. 2002. 274. o.

⁴³ Molnár Ernő (ford.): A Talmud könyvei. Paginárum Kiadó-Saxum Kft. Budapest 1997. 354. o.

⁴⁴ „Ha bemégy embertársad szőlőjébe, ehetsz szőlőt, de edénybe ne rakj! Ha bemégy embertársad gabonája közé, kezdeddel szakíthatsz, de sarlóval ne vágj a gabonából” (5Móz 23, 25).

⁴⁵ A hazugság és a fecsegés tilalmát expressis verbis nem tartalmazza a Tízparancsolat, de a Bibliában több helyen is találunk ezek tilalmára utalást (pl.: Mt 12, 36-37; Jak 3, 1-12) csakúgy, mint a Koránban (7:37; 11:18; 16:116).

⁴⁶ Tao Te King 8,2.

⁴⁷ Tisztátalanságot okoz a menstruáció, szülés, magömlés, egyes fertőző betegségek, halottal való érintkezés. Csak a kérődző, hasított körmű állat számít tisztának. A halnak pikelyesnek és uszonyosnak kell lennie, mindenfajta meszes héjú állat tiltott. Tilos ragadozó madarat vagy négy lábon járó szárnyas rovarat enni. Tisztátalanok a csúszómászók. Tilosak a húsevő állatok, mivel meleg, trópusi éghajlaton a gyors bomlási folyamatok miatt nagy a fertőzésveszély. A disznó számos parazita gazdaállata. A férgek és a ragadozó madarak is fertőzést terjeszhetnek. A méshéjú vízi állatok gyakran okoznak ételmérgezést. Bármely teremtmény vérenek a fogyasztása tilos (3Móz 11). Étkezéskor, tároláskor és főzéskor a húst és a tejet szét kell választani. Külön edényeket és evőeszközöket kell használni. Az iszlámban is tilos döglött állatot, disznót és vért enni (Korán 2:173), (Korán 16:115).

⁴⁸ A harci táborokra vonatkozó higiénés szabályok. Pl. az emberi ürülék elásásának előírása (5Móz 23,10-15).

⁴⁹ A hét főbűnt Gergely pápa vette fel a keresztény egyház katekizmusába a VI. században.

⁵⁰ Klasszikus megjelenése Hieronymus Bosch festménye: A hét főbűn és a négy végső dolog, valamint Dante Alighieri műve: Isteni színjáték és Edmund Spense: A tündérkirálynő

c. költeménye. A Bibliában, valamint William Shakespeare életművében is találunk a hét főbűn magatartásformáira utaló sorokat.

⁵¹ Tao Te King 9, 13, 24, 26, 31, 46, 57, 67

⁵² Szabad és szolga egy Krisztusban (Gal 3,28).

⁵³ „Ne nézd rossz szemmel szegény testvéredet, mert ha nem adsz neki, az Úrhoz kiált miattad, és véték fog terhelni téged. Adj neki szívesen, és ne essék rosszul az, hogy adsz” (5Móz 15,9-10). Nem szabad irigynek lenni az adakozásnál. Adományt visszakövetelni, és fölelgetni nem szabad (Korán 2:264). Olyat nem szabad adományba adni, amit magunk sem vennénk el (Korán 2:267).

⁵⁴ Molnár Ernő (ford.), vj. 43, 243. o.

⁵⁵ Mígray Emőd, vj. 36, 35. o.

⁵⁶ Válolevelet nem lehet olyan anyaggal írni, aminek nyoma nem maradandó. Válolevelet nem szabad élőlényre és eledelelre írni (Molnár Ernő, vj. 42, 274. o.)

⁵⁷ Az elvált nőnek háromhavi tisztulást kell kívánnia, és tilos terhességét eltitkolnia (Korán 2:228). Özvegy nőnél a várakozási idő 4 hónap és 10 nap, ezalatt tilos megállapodnia vagy végérvényesen házasságról döntenie (Korán 2:235).

⁵⁸ Büchler Pál, vj. 20, 51. o.

⁵⁹ A férj ne válasszon magának vereshajú, veresszemű vagy fecsegő nőt, se olyat, melynek kellemetlen neve van. Fontos tilalom, hogy a legelső feleség nem tarthat a férjnél alacsonyabb kasztba. Ibid, 68. o.

⁶⁰ Az akasztott embert el kell temetni. Nem maradhat a holttest éjjelre a fán (5Móz 21,22-23). „Ha kölcsönadsz valamit felebarátodnak, ne menj be a házába, hogy zálogot vegyél tőle. Állj meg kint, és vigye ki a felebarátod a zálogot” (5Móz 24, 10-11). Tilos belépni mások házába engedély nélkül, és anélkül, hogy üdvözlőné a hívő a ház népét (Korán 24:27).

⁶¹ Kettős célja van ennek a rendelkezésnek: egyrészt emlékezteti a népet, hogy a föld Istené, másrészt megakadályozza a túlzott vagyongyarapodást.

⁶² Kamatmentes kölcsön újszerű intézménye. Zsidó szolidaritás megvalósulása.

a vallások elsődleges feladatává. Az egyházi tevékenységek szekularizációjával, a vallási felekezetek számának megnövekedésével, a reformáció és a vallásszabadság meghirdetésével az egyházak társadalmi szabályozó szerepe csökkent, de érték közvetítő szerepe nem szűnt meg, hiszen továbbra is egy olyan igényt elégíti ki az egyénnek, amit más normarendszer nem, az egyén hit iránti szükségletét.

Az 1. számú táblázat foglalja össze azokat az alaptilalmakat és az általuk védett értékeket, amelyek a legrégebbieknek és egyes jogi tilalmak gyökereinek tekinthetők. Ezek a tilalmak a modern társadalmi viszonyok között sem szükségtelen, hanem örök érvényű előírások, melyek a 21. századi ember számára is *mérceként* jelenhetnek meg. A szociológiai felmerések ugyan azt mutatják, hogy a vallások közvetlenül egyre kevésbé gyakorolnak hatást az emberek magatartására, mégis úgy gondolom, hogy a vallások – mint a társadalmi normák ősei, és a későbbi jogi szabályozás forrásai – általánosan elismert, az emberek kultúrájának elidegeníthetetlen részét képező értékeket közvetítenek.

Jegyzetek

- ¹ Samu Mihály–Szilágyi Péter: *Jogbölcselet*. Rejtjel Kiadó, Budapest 1998. 109. o.
- ² Horváth Pál: *Vallásfilozófia és vallástörténet*. Zsigmond Király Főiskola, Budapest 2002. 30. o.
- ³ Vérfertőzés, közeli rokonok közötti nemi kapcsolat.
- ⁴ Hahn István: *Istenek és népek*. Minerva, Budapest 1980. 42–44. o.
- ⁵ *Ibid*, 67. o.
- ⁶ Szilágyi Péter: *Jogi alaptan*. Osiris Kiadó, Budapest 2003. 208–213. o.
- ⁷ Peschka Vilmos: *A jogszabályok elmélete*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1979. 63–64. o.
- ⁸ *Ibid*, 62. o.
- ⁹ Peshka Vilmos szerint a kategorikus normák nagy része ún. *entiméma*, olyan szillogizmus, amelyben valamelyik tétel – jelesül a hipotézis – hiányzik.
- ¹⁰ Tamás András: *Legistica*. A jogalkotástan vázlata. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar, Budapest 1999. 72–73. o.
- ¹¹ Vö. Ádám Antal: *Az alkotmányi tilalmakról*. In: *Emlékkönyv Losonczy István professzor halálának 25. évfordulójára*. Szerk. Gál István László–Kőhalmi László) Pécs 2005. 62–68. o.
- Ádám Antal: *Az értékek pluralitása és versengése*. In: *Jog – érték – erkölcs*. Acta Humana Studiosorum. Emberi Jogok Magyar Központja Közalapítvány, Budapest 2006. 41–77. o.
- ¹² Freud, Sigmund: *Totem és tabu*. Göncöl Kiadó, Budapest 1990. 97. o.
- ¹³ Horváth Pál, vj. 2, 33. o.
- ¹⁴ Freud, Sigmund, vj. 11, 11. o.
- ¹⁵ *Ibid*, 24. o.
- ¹⁶ Frazer, James G.: *Az aranyág*. Osiris-Századvég, Budapest 1995. 133. o.

¹⁷ *Ibid*, 134. o.

¹⁸ Freud, Sigmund, vj. 11, 41. o.

¹⁹ Az adatokat Simai Mihály: *Világegyházak és globális kihívások a XXI. században*. Magyar Tudomány 2006. 6. szám 715–727. o. tanulmányából vettem. Simai jelentős hívőt számláló vallásnak tartja még az afrikai vallásokat, a baháj és a szikh vallást is, de én az afrikai vallásokkal változatosságuk, a bahájjal és a szikkkel pedig az iszlámmal való rokonságuk miatt nem kívánok foglalkozni.

²⁰ Ádám Antal: *A világvallások hasonló és eltérő elemeiről*. Jura 2001. 1. sz. 12. o.

²¹ Büchler Pál (ford.): *Manu törvényei*. Az Erdélyi Múzeum-egyesület Jog- és Társadalomtudományi Szakosztálya, Budapest 1915. 43. o.

²² A déli buddhizmus szent könyveinek hiteles gyűjteménye, a buddhizmus legrégebb és legmegbízhatóbb forrása.

²³ Schmidt József: *Ázsia világossága*. Buddha élete, tana és egyháza. Nippon Grafikai Stúdió, Budapest 1995. 120. o.

²⁴ Tartózkodás az élet megsemmisítésétől, annak elvételtől, ami nem az enyém, a helytelen szexuális viselkedéstől, a hazugságtól és a bódító szerek élvezetétől. Az öt szabály több helyen is szerepel, pl. a Dhammapada 246–247. versében.

²⁵ Ádám Antal, vj. 20, 12. o.

²⁶ Glasenapp, Von Helmuth: *Az öt világvallás*. Akkord Kiadó, h.n. 2005. 156. o.

²⁷ *Ibid*, 157. o.

²⁸ *Ibid* 168. o.

²⁹ „Aki vágytalan a nagy titkot megfejtheti; de ha vágya van, csak a dolgokat szemlélheti.” Tao Te King 1. (Lao-Ce: Tao Te King. Az Út és Erény könyve. Tericum Kiadó, Budapest 1994)

³⁰ Tao Te King 49.

³¹ Ádám Antal, vj. 20, 10. o.

³² *Ibid*, 11. o.

³³ Adorján József: *Tízparancsolat*. Kálvin János Kiadó, Budapest 1993. 17. o.

³⁴ Kába-szentély: Fetiszizálódott fekete meteorkő Mekkában egy kocka alakú épületben, az ún. Kábában, a zarándoklatok fontos színhelye.

³⁵ A szombat ünnepe a Tízparancsolaton belül az egyetlen parancsolat, amelyet a kereszténység nagy része (kivéve pl. hetednapot ünneplő adventista egyház) megváltoztatott. A keresztény hívők számára Krisztus vasárnapi feltámadása olyan jelentős esemény volt, hogy a heti pihenőnapot szombatról vasárnapra változtatták.

³⁶ „Ha a nép nem fél a haláltól, ki rémíthetné a halállal? Aki akarja, hogy a nép rettegjen a haláltól, s azt hiszi ez a jó: megfogni, megölni való. Ki mer? A halált örök erő intézi, s aki a gyilkolást helyette végzi, mintha elfoglalná az ácsmester helyét: aki az ácsmester helyett hasogat, gyakran megsebzeti kezét” Tao Te King 74.

³⁷ Migray Emőd: *Bevezetés a buddhizmusba*. Farkas Lőrinc Imre Könyvkiadó, h. n. 2000. 25. o.

³⁸ Mózes I. könyve 1. része így szól: „Akkor ezt mondta az Isten: Alkossunk embert a képmásunkra, hozzánk hasonlóvá: uralkodjon a tenger halain, az ég madarain, az állatokon, az egész földön és mindenben, ami a földön csúszik és mászik”. Az Ószövetségnek ez a szakasza éles határvonalat húz az emberek és az állatok között. A határvonal a zsidó vallás hagyományait továbbvívó kereszténységben és az isz-

The events of 2001 called forth momentous changes in grounds of ICAO as well. The last decades proved the fact without any doubts that the quickly developing security devices are good for nothing without qualified, well-trained security personnel, experts with professional calling. ICAO pays significant attention to training – it has worked out own training programmes with regional centres.

Before only those states aggravated their security provisions which became victims of a terrorist attack – it was one of the elemental mistakes. Not even neighboring countries felt themselves in such a danger to choose the same way. Though aviation industry has special characteristics which do not „tolerate” this way of thinking – because of the already mentioned interdependency, and „if there is a weak link in the chain, then the whole chain is weak” principle. The consequence of this recognition is the close cooperation of ICAO with other international organizations and the gradual strengthening of this collaboration.¹⁹

On the present agenda of ICAO there is the modernization of travel documents (passports, visas), and efforts are also made to make them more secure: „the one person, one passport” concept, *electronic passport, biometric identification* and the introduction of „*Machine Readable Travel Documents*.”²⁰ The mapping, “tracing” of newly emerging threats and elaboration on appropriate practical and legal answers means a constant task. ICAO has identified the following threats:

- use of civil aircraft as a „weapon of mass destruction”,
- suicide attacks in the air and on ground facilities,
- electronic attacks: use of „radio transmitters or other means to jam or interfere with ground or airborne navigation or guidance control systems,
- computer based attacks which block or alter aeronautical communication,”
- chemical, biological attacks against passengers, misuse of nuclear and other radioactive materials,
- MANPAD attacks against aircrafts.²¹

Professor Peter St. John suggests that the problem with Western democracies and aviation industry is that security level is geared to known terrorist methods. It has the consequence that they insist on standards laid down on this way – which do not develop parallel with the achievements of criminal mind, money and technology. So governments and the industry itself applies a following tactic instead of proactive solutions.²²

2. “ICAO Security Plan of Action”

In October, 2001 the Assembly of ICAO accepted a resolution²³ which urges the Council and the Secretary General to work out an audit programme in the interest of the security of airports. In February 2002 ICAO convened a high level ministerial conference about security of civil aviation.

On 14th July, 2002 at its 166th session the Council of ICAO announced the „*ICAO Security Plan of Action*”. A global strategy was accepted here with the purpose of heightening worldwide security – spicing it with several guidelines and principles. It has to be applied by all member states. Regular, compulsory, systematic audits stand in the center of the action plan. During carrying out security audits the following guidelines have to be taken into consideration:

- It is inevitable to identify, analyse newly emerging threats and to work out an effective global response, to decide about time measures and make special regulations for airports, aircrafts and air navigation systems.

- The security-related provisions of the Chicago Convention and its Annexes have to be strengthened with special regard to the flight deck.

- Close cooperation and coherence has to be established on regional and subregional level.

- The results of security audits have to be proceeded on a transparent and confidential way. Besides a follow-up programme has to set up giving assistance for states to cease identified deficiencies.²⁴

- It also appropriates aviation training centers – to establish a center in every region.²⁵

- Training packages have to be elaborated. For 2005 this conception has also come true – on one hand the establishment of education requirements of instructors of ICAO programmes, on the other hand development of other training packages.²⁶

- Newly emerging threats have to be mapped.²⁷

- It urges making regulations about access to and use of passenger data.

- It anticipates working out the introduction, the requirements of the form of MRTDs.

The action programme was originally planned for the term of 2002-2004, but its execution was prolonged for the next three years in 2005.²⁸ Its cost was estimated for 17 million USD, the part of which – more, than 15 million USD – ICAO wants to cover from the attributions of member states. All ICAO member states, concerned international organizations were called upon to join the programme in order to achieve concrete results as soon as possible. Member states were also called on to create the financial background. It was emphasized that the realiza-

Ildikó Ernszt
PhD-student

ICAO¹, the Core Organization of Civil Aviation – as the Main Machinery of Security?

„I believe that the recommendations coming out ... will contribute significantly to the establishment of new standards and far-sighted policies that will facilitate the flow of traffic at airports, limit or avoid disruptions to passengers, and deal effectively with threats to the safety and security of international civil aviation.”
(Dr. Assad Kotaite)²

1. The Scope of Functions of International Civil Aviation Organization on the Field of Aviation Security

ICAO – as the central institution of international civil aviation – paid constant attention to aviation security questions since its establishment – though in the first decades it coupled with the sad phenomena of mixing professional and political matters. Besides ICAO originally concentrated on air transport business.

In the 1970s McWhinney suggests that *while the newly emerging international issues exceed the frames of the competence of a specialised agency – it would be practical – because of the political character of the problems – to refer them to the appropriate organs of the United Nations – the General Assembly and the Security Council. However if the UN organs send back to ICAO to solve the problems with the justification that they relate to air transport, there would be only one solution: to „radicalise” ICAO for the challenge.*³

In the fight against unlawful interference of civil aviation the Council⁴ of ICAO set up a Committee in the 1960s – whose task is the coordination of ICAO activity in connection with security.⁵ Different standards are created in the following forms:

- Standards and Recommended Practices (SARPs);
 - Procedures for Air Navigation Services (PANS);
 - Regional Supplementary Procedures – (SUPPs) and
 - Guidance Material in several formats.⁶
- Standards and Recommended Practices appear

as the Annexes of the Chicago Convention⁷, while PANS and SUPPs are procedures, rules which have not reached the level of being incorporated into Annexes. There are altogether eighteen Annexes⁸ – sixteen of them deal with technological matters and belong to the Air Navigation Bureau and its sections. The remaining other two Annexes, – about Facilitation and Security –, are under the responsibility of the Air Transport Bureau.

Annex 17 deals with security matters, in 1971 a Security Manual was also published for the first time. Guidelines were set up for the Contracting Parties to make adaptation of standards more effective. Annex 17 was amended by the Council last time on 30th November, 2005.⁹ The purpose of this amendment was to help the unified interpretation of SARPs by the member states thus easing to comply for ICAO audits. Before it was amended in November 2001¹⁰, which contained provisions about controls in connection with national quality system of aviation security, the checking of passengers, luggage, hand luggage, the management of acts of unlawful interference in civil aviation and the significance of human resources. Other elements have also got into because of the events of 11th September, 2001: the use of Annex 17 for domestic flights, the information sharing relating to threats, the qualification requirements and selection of security personnel at airports, the protection of cockpit, postulates for air marshals and finally the common fight against unlawful interference in civil aviation. Annex 17 and the Security Manual are in constant review to keep up with „criminal trends.”¹¹

Under the aegis of ICAO several international agreements were accepted in connection with aviation security: the Tokyo Convention (1963)¹², Hague Convention (1970)¹³, Montreal Convention (1971)¹⁴, Montreal Protocol (1988)¹⁵ and the Convention about Plastic Explosives (1991).¹⁶

The necessity of creation of a new liability convention was raised to compensate the victims of unlawful acts in cases when the measure of the damage – which is caused by a criminal (often terrorist) act – exceeds the amount which is covered by the insurance of the airlines. The new convention is needed to be able to follow present trends and international legal evolution.

Besides „being the midwife” of the international conventions ICAO holds different matters in its hands from other aspects as well. E.g. following the Lockerbie incident¹⁷ it accepted a resolution according to which member states enhance their financial, technical and material contributions to states which are in need for that. The mechanism was restarted again in 1990 – its action concentrated on four main areas.¹⁸

prepare for the next audit. Audit is carried out with the active assistance of the state – on an „opened way”. The process itself takes 6-8 days³⁷ with the participation of 3-4 auditors. After the audit process the audited state is informed about the results of monitoring in details. The results have to be forwarded to the state within 60 days – which also has 60 days to hand in a „corrective action plan” about the elimination of deficiencies. The state – if it is necessary – can get prompt assistance in the system of ICAO. States notice their feedback about the audit process and its aspects.³⁸

The follow-up evaluation, analysis of the action program worked out by the state still does not mean the end of the whole proceeding. The post-control – which is accomplished after two years – can be regarded as its final stage.

In November, 2005 ICAO strengthened the „Coordinated Aviation Security Assistance and Development Programme”. Its purpose is to give assistance in the elimination of deficiencies – which were discovered during audits –, to develop security infrastructure in an effective way. The strategy calls on for more effective cooperation between international organizations and states. However the programme has already its roots in the 1990s: a similar one operated in the framework of SIA Section³⁹. The groups of

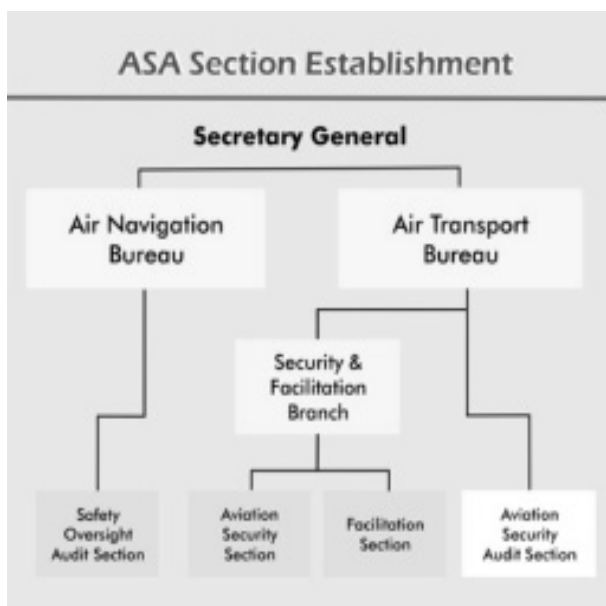
the section checked states which asked for a review in their aviation security provisions, and then for advise. Besides these states also needed assistance in training matters.⁴⁰ The above mentioned section worked on four main areas: giving assistance on the field of security, making surveys, coordination of aviation security programmes and organization of regional, subregional workshops.⁴¹

4. Securing Travel Documents

The security of travel documents also belongs to the broad theme of aviation security. Two essential interests have to be harmonized: the interest of security and the interest of simplicity: to make pre-flight checks, procedures simpler and faster.

First of all states endeavour to enforce the compliance with their legal system, whereas the airlines are out for minimalising their operational and administrative costs while rising their profit gradual. Airports try to avoid crowding, the long waiting times, passengers and cargo owners wait for the fast, clear service. The aim of harmonizing the above mentioned interests was to make the procrastination minimum, and to standardize the travel documents – which are inevitable attached to aviation – to be able to identify the passengers, cargo and airmail on a reliable way.

In certain cases terrorism, illegal migration, drug trade go hand in hand with forgery, altering and destruction of travel documents. Annex 9 of the Chicago Convention sets the standards of ICAO which must be followed when issuing documents. Its last modification came into effect in July 2005, which contained several provisions to make documents more secure. It demands their constant gradual review from the point of view of security, calls on states to keep guard on misuse of utilization and give assistance in rectification, filtering out of cases when they were counterfeited, unlawfully multiplied or passed out. Control mechanisms have to be established in order to suppress these kind of crimes. Building in biometric data is also suggested by the Annex.⁴²

Drawing 1: Aviation Security Audit Section – Structure (ASA)
In: http://www.icao.int/cgi/goto_m_atb.pl?icao/en/atb/asa/Structure.htm

guardian accompanies them and their data are recorded in the accompanying person’s passport. This rule – together with other norms – is incorporated in the – already mentioned – Annex 9 of the Chicago Convention. This rule had the aim to prepare for the

5. „One Person – One Passport Concept”⁴³

In 1969 ICAO drew up with the suggestion that its member states should not demand a separate passport for children under the age of 16 „entering the country” – with the condition that one parent or the

Drawing 2: Scope of Audits In: http://www.icao.int/cgi/goto_m_atb.pl?icao/en/atb/asa/AuditScope.htm

tion of the action plan was the common responsibility of states both in making the financial grounds and in concrete execution. The active participation of states is required in other aspects as well: in making experts and instructors available who can carry out audits, lead the courses, training programmes organized by ICAO and give assistance to states who can have direct benefit from their expertise.

3. Security Audits Under the Auspices of ICAO

The introduction of security audits stood in the heart of „Aviation Security Plan of Action”. The „Aviation Security Audit Section” was set up independently in the structure of Air Transport Bureau in an organizational, management structure which is responsible for the development and execution of ICAO Universal Security Audit Programme^{29,30} Security audits monitor the ability of states to comply with the provisions of Annex 17 of Chicago Convention and how much the security system of states is in parity with the requirements on the fields of law making, national security policy, aviation authorities dealing with security matters.³¹

Audits are carried out in accordance with the following guidelines:

- *Sovereignty*: ICAO respects the principle that every state has exclusive authority in its airspace which includes responsibility and decisive power relating to aviation security matters and recommended changes after audits.

- *Universality*: audits are carried out in all member

states.

- *Transparency*: the process of audits is made public to states.

- *Timeliness*: the results of audit are analysed and submitted on a timely basis to make reports.

- *Consistency and objectivity*: Audits are carried out in a standardized process and on a uniform way regarding their „deepness” and quality. It is assisted by the training of instructors³², the guidelines for the whole process and the implementation of quality control system.

The monitoring team is multinational, it is led by a member of the ICAO Secretariat. „The multinationality” of the group is the guarantee for the elimination of favour, but it also a mean for the exchange of expertise. The process has to be conducted according to the „ICAO Codex of Behaviour” which demands that the audits should be ethical and „clean”.³³

- *Fair procedure*: the audited state itself has the possibility to take an active part in the monitoring process as well, to make comments, observations, remarks in connection with that in a determined time limit.

- *Quality*: audits are carried out by trained, qualified persons according to determined concepts, principles.

- *Confidentiality*: Sensitive information collected during audits is protected from unauthorized access.³⁴ Though ICAO urges information sharing both on bilateral and multilateral level in order to reach a mutual confidence on the level of security between states. To facilitate this, an audit report is accommodated in which the proposals – for monitored states – are summarized.³⁵

Audits are carried out both at national and airport level, so a „panoramic, comprehensive view” is given about the security potential of the state and the realization of theoretical requirements in practice as well.

Auditors value on national level if the state has the appropriate organizational and administrative structure to be able to check precisely the „security status” of its airports. International cooperation with other states is also a significant factor during supervision – which is taken into consideration. On the airport level the adequacy with Annex 17 is examined on the field of checking passengers, luggage, cargo, in flight security and catering. The action plan of the airport for unlawful and not expected interference is also monitored.³⁶

4-6 months before the scheduled time of audits the monitored state is sent a „blanketta” memorandum which consists the conditions of check. A state also has to fill in a questionnaire which helps to plan the audit process. All needed information is ensured to

this kind of information results in the lowest false accept among all biometrics. Further iris can be scanned from some metres as well, so the tested person does not feel the procedure intrusive and humiliating.

Identification by retina – besides by iris – is considered to be the most secure, but also the most intrusive procedure. The person – which has to be identified – has to put his chin in some centimetre distance from the machine for identification and has to concentrate on a green dot. It is only applied in top secret institutions.⁵⁸

Face recognition systems test the unique features and their position on face. In fact it is the most ancient, most natural biometric, since that is the way mankind can identify its members, it is the key of identification. Extremely complicated softwares are needed in case of this kind of systems. What is more face can be altered relatively easily: a moustache, a beard, glasses, wrinkles appearing through years conjure an absolutely new person in front of us. Besides we should not forget about the wonders of plastic surgery either. So application of these systems does not mean as high level security as in case of eyes.

Two methods are used: creating video- or thermal images.⁵⁹ In case of face – recorded by video- the position of several points are mapped, basically the position of eyes and mouth. Of course the 3-D record makes possible a much more secure identification by recording more points. While „shooting” the so called thermal images by thermal cameras the thermal image of the face is „traced” – with the help of vascular system. It is an important drawback that this procedure is a more expensive solution.⁶⁰

Fingerprint is one of the most common biometric.⁶¹ It is widely accepted that there are no two identical fingerprints – not even identical twins are exceptions. The thorough, systematized analysis of fingerprints started in the 1800s: since then there were several positive and negative feedback in connection with that.⁶² Its disadvantage is that its use is associated with criminality, it conveys a degrading impression. Besides the quality of fingerprint is affected by the stage of skin, blood pressure and impurities.⁶³ Further the geometry of hand, fingers, palm print⁶⁴, *signature and voice* can also have significance as biometric. A 3D image is shot about the hand in which the length, shape of fingers, joints, phalanxes are measured – it is not the most secure method, but it is often used because of its convenience and speed.⁶⁵

Analysis of sound is based on mapping of the characteristics of the vocal tract. Its danger derives from the deficiencies of poorly designed speaker verification system and the possibility of their misuse. It is much more reassuring if they are combined with other methods.

To the biometrics of the future belong the odour of human body, DNS analysis, the vascular system, and the emitted frequency of certain organs.⁶⁶ Though not all biometric is appropriate for building into MRTD travel documents. In 1999 the Technical Advisory Group of ICAO initiated a research about their compatibility. According to the study on the field of aviation the face, fingerprint and iris can be considered to be a biometric.⁶⁷

Security embraces a wider spectrum in this regard: not only the physical document, its characteristics, but also the process of issuing, authentication – which get into focus more and more. Events of 11 September, 2001 are the most typical examples of the fact that the security of issued documents does not mean a total protection against crimes: incompetent persons can have unauthorized access to lawfully issued documents. Biometric identification doubles security: on one hand the control of document, on the other hand that of identification criteria. It simplifies and makes identification of passengers faster at border control: automatic devices can be applied which compare the data included with the identification features of the passenger in front of them which does not take more time than some seconds. If the identification is unsuccessful, security personnel can make the secondary control.⁶⁸

We should not forget about identification of security personnel of airports either – biometrics are appropriate for this purpose as well. In several countries pilot programmes were launched to study the possibility and practicability of biometrics. In Japan, Australia and in the Netherlands tentative projects were started in which the interoperability of biometric devices comes to light besides their justification.⁶⁹ According to an idea pilots would get a chip card after getting their licence which includes this kind of special identifiers as well. They could get into cockpit or to strictly guarded areas inside of airports with the help of this card. Applications of biometrics for this purpose have already their examples at the airports of the world and it is more and more widespread.⁷⁰

There are reasons for and against of biometrics. More experts raise that the procedure is quite expensive and does not mean a total security. It is absolutely true: One technology is not enough in itself, a lot more is needed. However this technology is getting cheaper and cheaper, and more and more often it is used. Who are opposed to this new method refer to the possible mistakes and misidentification.⁷¹ Nevertheless it is more feasible that the authorized person is held back than the converse possibility. Besides we are the witnesses of an unbelievable, drastic technical development on this field. Finally serious doubts emerged in the area of Human Rights.

exponential rise in the number of passengers and ease the scourge of issuing, renewing of passports and the administrative formalities during crossing the border.

So the entry of the spouse and the children into the common passport has become generally prevalent. But the realisation of the requirement of simplicity had an absolutely adverse effect: it only caused inconvenience for the registered persons – who did not have separate passports, and annoyance, embarrassment for border guards.

At the end of 1980s ICAO suggested for member states to abstain from issuing „common passports“⁴⁴ – though regulations which made it possible were not deleted from Annex 9, because it was considered to be too early.⁴⁵

At the same time issuing MRTDs⁴⁶, and the standardization of personal data included in the documents were proposed. From 1990s more and more states switched over using MRTDs, parallel with this ICAO felt high time for supervision of relating rules. Its first step was to make a survey among member states. The result showed a chaotic picture: the practice of states was extremely „colorful“.⁴⁷ Despite more things were proven true: on one hand present regulation does not comply with issuing requirements of MRTDs, on the other hand all states affirmed that it was possible to issue a separate passport for each person according to their domestic law. Besides other factors also urged taking further steps: not every state demanded the photo of „plus“, included persons as the compulsory attachment of the passport – which can be a „hotbed“ of their misuse in connection with trade and abduction of children.⁴⁸ In addition it can not be reconciled neither with the interest of the child, nor with parents if the parent/the other spouse has to travel further from the foreign country, they stay there without any identification documents. Otherwise they can not even travel without the other party, the passport holder...

In 2002 Annex 9 was amended: independently of the age of the concerned person, everyone should have a separate passport.⁴⁹ In the interest of reducing the increased cost of families several proposals were born.⁵⁰

6. MRTDs

Machine Readable Travel Documents contain data which are readable, detectable by human eyes and machines. ICAO is invested with the possibility of issuing MRTDs by Chicago Convention – when it obligates member states to accept internationally

assumed standards in connection with migration, customs and other matters.⁵¹ Rules were worked out by Technical Advisory Group dealing with the topic of MRTD.

At present passports, visas and other official travel documents are issued in this format. In standardised format all MRTDs include the compulsory identification data of the holder, a photo (or a digital picture) in two lines in a special style⁵² – which can be detected by a machine as well. It makes possible for properly configured reading machines to be able to interpret all kind of documents issued by any state. The „goal formula“ is quite simple: to be able to identify anybody, anywhere, from any country with total assurance. Document 9303 issued by ICAO contains special requirements for MRTDs in three parts: for passports, visas and other official travel documents.⁵³

Today more than 110 countries use or plan issuing MRTD passports. States were given a time limit – April 10, 2010 – within MRTDs have to be issued. ICAO accepted a special project in giving assistance for switching to issuing MRTDs: it can manifest in training, planning, giving financial assistance, project management or system evaluating services.⁵⁴

7. Biometric Identification

Applying biometrics means the statistical analysis of biological characteristics. Biometrics can be physical features: the eye, face, hand, voice, or behaviour like the rhythm of signature or typing.⁵⁵

Biometrics mean the highest security level among all possible means.⁵⁶ Their history goes back to ancient times. First they existed in a quite simple form: at the time of Egyptian pharaohs the height was measured, in ancient China drawings were made about fingers. Automatic identification appeared first at maximum security, top secret institutions. From 1960s firms also started to apply these security devices.⁵⁷ FBI started automatic identification with the help of fingerprints also at this time which became widespread for the 1970s. Later human eye – iris and retina – also appeared as a biometric, the use of face and „dynamic signature“ for this purpose is a recent phenomena.

The eye means the highest security level of biometric identification, it is absolutely unique in the case of every person. Identification is carried out by virtue of iris or retina. Iris is in direct connection with brain, so the „re-use“ of a deceased person's eye is nearly impossible. Security can be heightened, if not only the drawing of iris is checked, but also the natural pupillary notion and unique refractions for infra red lights are tested. Probably the uniqueness of

fication and passenger record transfer <http://ec.europa.eu/idabc/en/document/2401/364>

³ McWhinney1 Edward Q.C., *Aerial Piracy and International Terrorism, The Illegal Diversion of Aircraft and International Law*, 2nd revised edition, Martinus Nijhoff Publishers, Dordrecht/Boston/Lancaster, 1987. p 132

⁴ The structure of ICAO consists of Assembly, Council, Secretariat and other organs which become necessary.

⁵ Besides several Assemblies were also held, which had extreme importance in connection with our topic: in 1968, 1970, 1971 and in 1973. There are Assemblies in every three years: in 1970 and 1973 extraordinary sessions were convened – with a special topic. In: Bhanot, M. L.: *A Matter of the Highest Priority*, ICAO Journal, Vol. 50, No. 10., December 1995, p 5.

⁶ http://www.icao.int/cgi/goto_m.pl?icao/en/anb/mais/index.html

⁷ Convention on International Civil Aviation, Dec 7, Further: Chicago Convention

⁸ Annex 1: Personnel Licensing, Annex 2: Rules of the Air, Annex 3 : Meteorological Service for International Air Navigation, Annex 4: Aeronautical Charts, Annex 5: Units of Measurement to be Used in Air and Ground Operations, Annex 6: Operation of Aircraft Annex 7: Aircraft Nationality and Registration Marks, Annex 8 Airworthiness of Aircraft, Annex 9: Facilitation, Annex 10 Aeronautical Telecommunications, Annex 11: Air Traffic Services, Annex 12: Search and Rescue, Annex 13: Aircraft Accident and Incident Investigation, Annex 14: Aerodromes, Annex 15: Aeronautical Information Services, Annex 16: Environmental Protection, Annex 17: Security: Safeguarding International Civil Aviation Against Acts of Unlawful Interference, Annex 18: The Safe Transport of Dangerous Goods by Air. In: <http://www.icao.int/>

⁹ It became effective from 10th April 2006. It became applicable from July 2006. In: <http://www.icao.int/atb/avsec/index.asp?static=annexe17>

¹⁰ Its 10th amendment came into effect in July 2002.

¹¹ Safety and Security: In the Aftermath of 11 September, ICAO Resolved to Strengthen Aviation Security Worldwide ICAO Journal, Vol. 57, No. 6., July-August 2002, p 33.

¹² Convention on Offences and Certain Other Acts Committed on Board Aircraft, signed at Tokyo, on 14 September 1963

¹³ Convention for the Suppression of Unlawful Seizure of Aircraft, Signed at the Hague, December 16., 1970

¹⁴ Convention for the Suppression of Unlawful Acts Against the Safety of Civil Aviation, signed at Montreal, 1971

¹⁵ Protocol for the Suppression of Unlawful Acts of Violence at Airports Serving International Civil Aviation (1988), Supplementary to the Convention for the Suppression of Unlawful Acts Against the Safety of Civil Aviation, signed at Montreal 24th February 1988

¹⁶ Convention on the Marking of Plastic Explosives for the Purpose of Detection, signed at Montreal, 1 March, 1991

¹⁷ In 1988 two agents of the Lybian secret agency blew up the flight of the American PanAm Airlines above the Scottish village, Lockerbie – causing nearly the death of 300 persons.

¹⁸ Giving advise in connection with aviation security organizations and techniques, carrying out test, controls, coordination of aviation security programs, trainings, organisation of seminars and conferences on regional and subregional levels. In consideration of its success its duration was extended by the Assembly of ICAO till 1998. In: Bhanot p 6.

¹⁹ ICAO extremely strengthened its cooperation with the aim to fight against the unlawful interference in civil aviation with the following international organizations – which can be considered to be key institutions in this area: INTERPOL, (ICPO/International Criminal Police

Organization), UPU/Universal Postal Union, IATA (International Air Transport Association), ACI/Airports Council International, and with IFALPA (International Federation of Air Line Pilots' Association). In: Bhanot p 7

²⁰ further MRTDs

²¹ Safety and Security: The number of fatal accidents and fatalities rose significantly, sparking a call for safety enhancement ICAO Journal, Vol. 61, No. 5., September-October 2006, p 26.

²² Professor St. John stated the above mentioned thoughts in his book with the title „Air Piracy, Airport Security and International Terrorism“ in 1991. In: Poyner, Alan: *Industry Focuses On Developing Training Material That Will Improve Global Security Effort* ICAO Journal, Vol. 51, No. 9., November 1996 p. 5

²³ Resolution A33-1: Declaration on misuse of civil aircraft as weapons of destruction and other terrorist acts involving civil aviation

²⁴ International Civil Aviation Organization, First Meeting of Directors of Civil Aviation of the Caribbean Region, CAR/DCA/1, WP/19, 10/9/02, In: www.icao.int/icao/en/ro/nacc/meetings/2002dcacar1/cardca1-wp19.pdf

²⁵ Training centers were established at 15 places in the following cities: Amman (Jordan), Auckland (New-Zealand), Brussels (Belgium), Buenos Aires (Argentina), Casablanca (Morocco), Dakar (Senegal), Hong Kong (China), Johannesburg (South African Republic), Kiev (Ukraine), Kuala Lumpur (Malaysia), Kunming (China), Moscow (Russian Federation), Nairobi (Kenya), Port of Spain (Trinidad and Tobago), Quito (Ecuador). So there are training centers in every region, subregion of the world lectures and there is security related education in all official languages of ICAO. In: Major Accomplishments Under the ICAO Aviation Security Plan of Action, <http://www.icao.int/avsec/index.asp> 1.1.c) point

²⁶ More than 50 programs are available in training centers in a year. The programs for national inspection, hostage negotiations (on two levels) have been developed recently. *ibid.* d), e) points

²⁷ ICAO have urged the Council and Secretary General in its A33-1 resolution to map the newly emerging threats to international civil aviation with special regard to the present conventions. it was stated that they were not able to cover new threats any more – most countries agreed on with this statement. *ibid.* 3.1.a) point

²⁸ ICAO determines its working plans for three years.

²⁹ USAP

³⁰ Aviation Security Audit Section – Structure (ASA) http://www.icao.int/cgi/goto_m_atb.pl?icao/en/atb/asa/Structure.htm

³¹ In 2005 61 audits were carried out, the number of checked, monitored countries reached 105. In: Safety and Security: The number of fatal accidents and fatalities rose significantly, sparking a call for safety enhancement ICAO Journal, Vol. 61, No. 5., September-October 2006, p 25

³² In 2005 auditor trainings, courses were conducted in Buenos Aires, Kuala Lumpur and in Oklahoma City, so there are altogether 156 qualified auditors already who represent 69 states and all ICAO regions. In: Safety and Security: The number of fatal accidents and fatalities rose significantly, sparking a call for safety enhancement ICAO Journal, Vol. 61, No. 5., September-October 2006, p 25

³³ Auditor Training and Certification In: http://www.icao.int/cgi/goto_m_atb.pl?icao/en/atb/asa/Training.htm

³⁴ The ICAO USAP Principles In: http://www.icao.int/cgi/goto_m_atb.pl?icao/en/atb/asa/USAP_Principles.htm

³⁵ Confidentiality: In: http://www.icao.int/cgi/goto_m_atb.pl?icao/en/atb/asa/Confidentiality.htm

³⁶ Aviation Security Audit Section – Scope of Audits, http://www.icao.int/cgi/goto_m_atb.pl?icao/en/atb/asa/

8. Like the Shadow...

Applying biometrics is a kind of redefinition of human body – and its treatment as information. Finally let me quote the words of Irma van der Ploeg about emerging doubts: *„Who you are, how you are, and how you are going to be treated in various situations, is increasingly known to various agents and agencies through information deriving from your own body, that is processed elsewhere, through the networks, databases, and algorithms of the information society. Once translations of bodily characteristics into electronically processable data have been made, these bodies become amenable to forms of analysis and categorization in ways not possible before. The biometrically identified bodies at an airport immigration booth are automatically assessed as either known or unknown, legal or illegal, wanted or unwanted, low or high security risk – assessments with very concrete consequences for the persons concerned. Particular profiles can be produced from large amounts of data, and social identities affixed to persons behind their backs, whether they actually fit the category in question or not. With the growing interconnectedness of networks, cross-matching of databases, and sharing of information between agencies and institutions, both in public and private sectors, such attributed identities can become like a person's shadow: hard to fight, impossible to shake.”*⁷²

Literature

Aleman, M. A.: Strengthened Aviation Security Branch Oversees Newly-Developed Assistance Programme, ICAO Journal, Vol. 45, No. 6., June 1990

Atkinson, Robert D.: Aviation Security System for 21st Century Must Fully Incorporate Latest Technologies, ICAO Journal, Vol. 57 No. 5., June 2002

Bhanot, M. L.: A Matter of the Highest Priority, ICAO Journal, Vol. 50, No. 10., December 1995

Gilenson, Hughes: Holistic Approach to Document Security Beginning to Take Hold In: ICAO Journal, Vol. 59 No. 7., October 2004

Huopio, Simo: Biometric Identification, „Authorization and Access Control in Open Network Environment, <http://www.tml.tkk.fi/Opinnot/Tik-110.501/1998/papers/12biometric/biometric.htm>

McWhinney Edward Q.C., Aerial Piracy and International Terrorism, The Illegal Diversion of Aircraft and International Law, 2nd revised edition, Martinus Nijhoff Publishers, Dordrecht/Boston/Lancaster 1987

Poyner, Alan: Industry Focuses On Developing Training Material That Will Improve Global Security Effort ICAO Journal, Vol. 51, No. 9., November 1996

Van Der Ploeg, Irma: Biometric Identification Technologies: Ethical Implications of the Informatization of the Body, Biometric Technology and Ethics, BITE Policy Paper No. 1, March 2005 In: www.danishbiometrics.org/admin/files/policy_paper_1_july_version.pdf

Yfantis, Konstantinos N., Applications of Biometrics Implications for Security and Ethics, University of Illinois at Urbana – Champaign, November 13, 1997, <http://www.staff>

uiuc.edu/~efantis/biometrics/sld001.htm

Safety and Security: The number of fatal accidents and fatalities rose significantly, sparking a call for safety enhancement ICAO Journal, Vol. 61, No. 5., September-October 2006

Safety and Security: In the Aftermath of 11 September, ICAO Resolved to Strengthen Aviation Security Worldwide ICAO Journal, Vol. 57, No. 6., July-August 2002

Convention on Offences and Certain Other Acts Committed on Board Aircraft, signed at Tokyo, on 14 September 1963

Convention for the Suppression of Unlawful Seizure of Aircraft, Signed at the Hague, December 16., 1970

Convention for the Suppression of Unlawful Acts Against the Safety of Civil Aviation, signed at Montreal 1971

Convention on the Marking of Plastic Explosives for the Purpose of Detection, signed at Montreal, 1 March, 1991

Protocol for the Suppression of Unlawful Acts of Violence at Airports Serving International Civil Aviation (1988), Supplementary to the Convention for the Suppression of Unlawful Acts Against the Safety of Civil Aviation, signed at Montreal 24th February 1988

Resolution A33-1: Declaration on misuse of civil aircraft as weapons of destruction and other terrorist acts involving civil aviation

Auditor Training and Certification In: http://www.icao.int/cgi/goto_m_atb.pl?

http://www.icao.int/cgi/goto_m_atb.pl?icao/en/atb/asa/ConfidBiometrics Deployment of Machine Readable Travel Documents, ICAO TAG MRTD/NTWG, Technical Report, Development and Specification of Globally Interoperable Biometric Standards for Machine Assisted Identity Confirmation Using Machine Readable Travel Documents

[http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics deployment of Machine Readable Travel Documents 2004.pdf](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf), 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002 [http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Bi](http://www.icao.int/mrtd/download/documents/Biometrics%20deployment%20of%20Machine%20Readable%20Travel%20Documents%202004.pdf)

leader of the monitoring group visited the country – which requested the audit – in order to be able to plan the process in the interest of bigger efficiency. After the supervision procedure an aviation security programme plan was worked out in point of the certain state – what is forwarded to it. After this – if it is necessary – the concerned persons are trained, but security devices are also purchased for states which can not afford them. In the third phase of the programme a security expert carries out a formal post-control – the corrective action plan and the success of the whole process is checked.

In: Aleman, M. A.: Strengthened Aviation Security Branch Oversees Newly-Developed Assistance Programme, ICAO Journal, Vol. 45, No. 6., June 1990, p 9-10.

⁴¹ *ibid.* p 9.

⁴² Safety and Security: The number of fatal accidents and fatalities rose significantly, sparking a call for safety enhancement ICAO Journal, Vol. 61, No. 5., September-October 2006, p 26

⁴³ http://www.icao.int/cgi/goto_m_atb/fal/Passport_concept.htm „One Person, One Passport Concept”

⁴⁴ In 1997 ICAO called on member states to keep from issuing common passport for spouses, both parties should possess an own one. In: *ibid.*

⁴⁵ On one hand it was considered to be too early because MRTDs are not widespread, on the other hand enough time should be assured for states to withdraw the common documents. In: *ibid.*

⁴⁶ MRTDs should be issued according to ICAO Doc 9303 which standardised the format of passports and the personal data which should be included.

⁴⁷ There were states where children and the spouse were included in the common passport, while in other countries none of these two groups „have won the status.” The practice of states was not common in the fact either till what age children were included in the common passports. Personal data appearing in passports did not show a common picture either – there were countries where no data were recorded about the above mentioned persons at all. In: *ibid.*

⁴⁸ The Council of ICAO drew the attention to the possibility of misuse of passports in connection with committing certain crimes. The above mentioned crimes also belong to this category. In: *ibid.*

⁴⁹ Besides the rule was deleted from the text which called upon states not to demand a separate passport from children under the age of 16. Further the proposal – which required a separate passport for spouses – became a compulsory rule. In: *ibid.*

⁵⁰ According to the proposal preferences have to be ensured for families with more children, so issuing passport for children should cost less, than for adults, since they are valid for a shorter time because of the fast changing features, physical appearance of children. In: *ibid.*

⁵¹ Article 22., 23., and 37. of Chicago Convention

⁵² The so called Optical Character Recognition (B, OCR-B)

⁵³ To the common elements of regulations for documents belong the requirements for their physical appearance: resistance to chemicals, stability relating to temperature, building in appropriate security elements in order to eliminate their misuse and forgery. In: Doc 9303 <http://www.icao.int/mrtd/publications/doc.cfm>

⁵⁴ Safety and Security: The number of fatal accidents and fatalities rose significantly, sparking a call for safety enhancement ICAO Journal, Vol. 61, No. 5., September-October 2006, p 26.

⁵⁵ About the possible use of biometrics, their comparison – see chart In: <http://www.tml.tkk.fi/Opinnot/Tik-110.501/1998/papers/12biometric/biometric.htm#ch4>

⁵⁶ According to an old saying security has three levels: „The lowest level of security is defined as something you have

in your possession, such as an ID badge with a photograph on it. The second level of security is something that you know, such as a password used with computer login or PIN code to use your bank account card on ATM. The highest level of security is something what you are and something that you do. This is essentially what biometric technology is all about.” In: Huopio, Simo: Biometric Identification, „Authorization and Access Control in Open Network Environment, <http://www.tml.tkk.fi/Opinnot/Tik-110.501/1998/papers/12biometric/biometric.htm>

⁵⁷ The famous machine with the name „Identimat” was applied at a Wall Street investment company, the „Shearson Hamill”. When identifying the machine measured the length of fingers and the shape of the hand. The installment worked till 1987. In: Yfantis, Konstantinos N., Applications of Biometrics Implications for Security and Ethics, University of Illionis at Urbana -Champaign, November 13, 1997, <http://www.staff.uiuc.edu/~efantis/biometrics/sld001.htm>

⁵⁸ HUOPIO p 4-5

⁵⁹ One possibility of its applying is guarding top secret documents with the help of computer systems. The face of the person sitting in front of the computer is the guarantee for elimination of unauthorized access to top secret information: as soon as it does not detect the authorized person’s face e.g. it turns from the machine – data disappear from the screen. *ibid.* p 6.

⁶⁰ *ibid.*

⁶¹ The relative position of minutiae of fingerprints is checked. According to empirical studies there are not two unique persons who have more than 8 common minutiae points. Other methods check the position of pores on fingers. *Ibid.*

⁶² Pilots had positive feedback about applying the method in different projects.

⁶³ It happened in more cases that to get a good quality fingerprint with first hand has to be cleaned from impurities...

⁶⁴ Today the identification of palm prints has significance only because of images found on crime scenes, though several enterprises try to break in the market in connection with commercial utilization as well with the hope that they „step on the way of fingerprints”.

⁶⁵ Identification by fingers is very similar to that of by the hand.

⁶⁶ Identification by human odour is under expansion recently. Usually sample is taken from wrist in order to minimize intrusion into private sphere. Use of DNS for this purpose is difficult, uneasy, expensive and takes a long time – (at least 10 minutes) and bothersome (you have to give blood and sample from the mouth).

⁶⁷ Biometrics Deployment of Machine Readable Travel Documents, ICAO TAG MRTD/NTWG, Technical Report, Development and Specification of Globally Interoperable Biometric Standards for Machine Assisted Identity Confirmation Using Machine Readable Travel Documents, In: http://www.icao.int/mrtd/down_is_load/documents/Biometrics_deployment_of_Machine_Readable_Travel_Documents_2004.pdf, 21 May 2004, Biometric Selection Report, TAG, February 2002

⁶⁸ Gilenson, Hughes: Holistic Approach to Document Security Beginning to Take Hold In: ICAO Journal, Vol. 59 No. 7., October 2004, p 15., 25

⁶⁹ *ibid.* p 25

⁷⁰ In Chicago at O’Hare airport trailer and truck drivers are identified by their fingerprints in the interest of cargo security. The practice proves that this makes identification twice-four times faster. At Douglas airport and at US Airlines personnel get admission to certain areas. In: Atkinson, Robert D.: Aviation Security System for 21st Century Must Fully Incorporate Latest Technologies, ICAO Journal, Vol. 57 No. 5., June 2002, p 19.

AuditScope.htm

³⁷ Of course the needed time is determined, influenced by the size of the airport, its complexity and the number of audited airports.

³⁸ The Audit Process In: http://www.icao.int/cgi/goto_m_atb.pl?icao/en/atb/asa/Process.htm

³⁹ Security Implementation and Assistance Section (SIA)

⁴⁰ The process consisted of three main phases. First the

⁷¹ *ibid.* p 30.

⁷² Irma van der Ploeg: Biometric Identification Technologies: Ethical Implications of the Informatization of the Body, Biometric Technology and Ethics, BITE Policy Paper No. 1, March 2005. In: www.danishbiometrics.org/admin/files/policy_paper_1_july_version.pdf

konkrétan egy gyár zajkibocsátásáról volt szó. Ezt követően számos más hasonló határozat született. Ma is a Code Civil 1384. szakasza alapján vonják felelősségre a helyváltoztatásra képes és az immobil környezet-természet tekintetében a magánjogi károkozót. A dologi minősítés speciális esetében az élőlény helyváltoztató-képességét veszi figyelembe a törvényhozó. Dolog ellenben a fa, a növények minden fajtája. A vizekkel kapcsolatosan stb. a Környezetvédelmi Kódex (Code de l'Environnement) a Code Civil tárgyi felelősségi formáját hozza fel felelősségi háttérszabályként.

2.1.3 Az iparvidék (*zone industrielle*) és a lakóövezet (*quartier résidentiel*) esetén eltérhet a szomszédjogi zavarás *anormal* jellegének megítélése a bírói pulpitus mögül. A Bull. Civ., II. no. 298., 1995 november 29-i jogesetben a francia bíróság kimondta: *l'esthétique de l'environnement n'entre pas dans le domaine de la responsabilité de droit privé pour trouble anormal du voisinage*, azaz a környezet szépségét ért elváltozás nem képezheti szomszédjogi magánjogi felelősség alapját.

2.1.4 A francia Code Civil 671. szakasza értelmében a két tulajdoni terület határától legalább két méter távolságra szabad csak növényt ültetni, amennyiben a növény magassága meghaladja a két métert; míg a határvonaltól minimum fél méterre, ha ez alatti magasságot ér csak el. A helyi szokásjog leronthatja ezt a szabályt. A CC 673. cikkelye szerint a tulajdonos követelheti, hogy a szomszédja vágja le az átnyúló faágakat, gallyakat, egyéb növényi részeket. Ez a jog sosem évül el. Elévül azonban a jogos önhatalom gyakorlásának joga, ha a zavarást elszenvető tulajdonos önmaga is levághatja az átnyúló ágakat-bogakat. Ez az intézmény egy esetlegesen sokáig elhúzódó szomszédjogi vitának vethet véget.

2.2 A BH 1985. 58. sz. jogesetben a magyar Legfelsőbb Bíróság kimondta, hogy a fák az emberi környezetet védik, kellemesebbé, szebbé teszik. Por-elvonó, levegőtisztító hatásuk folytán a lakókörnyezet javításában fontos szerepet töltenek be. A fák telepítése, a meglévő növényzet megóvása általános környezetvédelmi érdek. Ezért a szomszédjogi vitákban általában nem kerülhet sor fák kivágásának elrendelésére. – Helye lehet viszont az árnyékolással összefüggésben esetleg keletkezett kár megtérítésére való kötelezésnek a Ptk. 188. § és a 104. § alapján. (Ld. PK 3. sz.: a szomszédos ingatlanon – különösen a határvonal közelében – levő növényzet zavaró, károsító hatása miatt a növényzet eltávolítása iránt indított perben mindenkor azt kell vizsgálni, hogy a növényzet szükségtelenül zavarja-e a szomszédot ingatlana birtoklásában, okoz-e kárt, vagy fennáll-e a károsodás veszélye.)

2.3 A L.B.Pf.III.20.040/1995/6. jogesetben a bíró-

ság azon az alapon ítelt meg kártérítést a felperesnek, hogy az alperes zajkeltő tevékenysége miatt a felperesi építkezésnél többletköltségek merültek fel. Az alperesi zajkeltés tartós volt, így a felperesi építkezésnél drágább módon kellett eljárni, a zajhatás kiszűrése végett. Tekintettel arra, hogy a kárösszeg pontosan nem volt megállapítható, általános kártérítés fizetésére kötelezte a bíróság alperest.

2.4 Szomszédjogi zavarás esetén a bírónak azt is mérlegelnie kell, hogy a zavaró hatással járó tevékenység nem jelent-e nagyobb hasznot a zavarónak, mint amekkora kárral jár a szomszéd számára. Amennyiben a zavaró szomszédot nem kötelezi ilyen alapon a zavarás abbahagyására a bíróság, akkor legalábbis kártalanítás jár. Ingatlan esetén – és itt általában erről van szó – a kártalanítás helyett a szomszéd kérheti azt is, hogy sajátítsák ki az ingatlant. Ipari méretű zavarás esetén hajlamosabb a bíróság kártérítés megítélésére, és akkor is, ha például az orvostudományi kutatás jövője a „tét”, míg egy egyszerű szélmalom csengős szélkerekeének leszerelését rendelte el. Tehát egyszerű szomszédjogi problémának tekintette a bíróság a „kisebb súlyú” zavarást, és eltiltást alkalmazott, míg veszélyes üzemi problémát csinált az ipari, tudományos, össznemzeti érdeket képviselő tevékenység által előidézett ártalomból, hogy kártérítéssel rendezhessék a kérdést, és a nemzeti szempontból fontos tevékenységet folytathassák tovább. Mark Wilde brit professzor is erre a következtetésre jutott 2002-ben megjelent munkájában (Wilde, p. 98.).

A BH 2002. 179. értelmében a vállalkozói tevékenységgel járó zajhatás elleni birtokvédelem módját a szembenálló érdekek összevetésének eredménye szabja meg; az érdekegyensúly helyes megteremtésével érhető el a zavarás szükségtelen mértékének megszüntetése. A BH 2002. 357. értelmében a városfejlesztéssel, a motorizáció elterjedésével együttjáró érdeksérelem miatt indult kártérítési perben a felróhatóság vizsgálata körében csak az ellentétes érdekek összemérése eredményeként dönthető el, hogy az érdeksérelem alapot ad-e a kárigény érvényesítésére.

2.5 A Polgári Törvénykönyv fokozott veszélynek minősíti azt a tevékenységi formát (pl. vadállattartás, emberi környezet veszélyeztetése), amelynek társadalomra veszélyessége ezt indokolja. Így az emberi környezet és természet (mely utóbbi a magánjogi szóhasználatban a környezet részét képezi) fokozottan védett és védendő értékek összessége, melynek még a magántulajdonban megtalálható kincsei is fokozott védelmet élveznek. A közjog mellett a magánjog is kiemelt figyelmet fordít megóvásukra. Mindez a Ptk.-ba másfél évtizedes bírói gyakorlat nyomán integrálódott. A gyakorlatból került át a társadalmi értékrend szűrőjén átszűrt materiális és

Julesz Máté
tudományos kutató
Szeged

Felelősség az emberi környezetet veszélyeztető magatartásokért I.

A környezetvédelmi magánjogi felelősség alapesete

1. A környezeti magánjogi felelősségről

1.1 A brit jogban a strict liability valójában a negligence-type fault liability (hanyagság) és az absolute liability (vétlen felelősség) közötti tartományban mozoghat, melynek vétlen végpontját jelenti az extrakontraktualitás. A vétkes extrémítás a magyar objektíven deliktuális kategóriának felel meg. A brit környezetvédelmi magánjog – jóllehet *strict liability* – megkíván valamiféle vétkességi elemet a polgári felelősség megállapításához. Ezt az 1990. évi brit környezetvédelmi törvény 73 (6) szakasza mondja ki, és ezt láttuk a brit Fellebbviteli Bíróság előtt lefolytatott C v. Imperial Design Limited-ügyben (2000 október 31). Itt *Caldwell recklessness*ről van szó; jóllehet a brit büntetőjogásznak nem egyértelmű, hogy a környezetkárosítást kriminalizálni kell. Szemben a francia helyzettel, ahol éppen a büntetőjogi felelősség dominál környezetkárosítás esetén. Mindkét jogági felelősség él mindkét nagállamban.

1.2 Valójában a környezetvédelmi magánjogban alkalmazott sztrikt felelősség sosem identifikálható az ún. abszolút felelősséggel, mert ez utóbbi valamiféle disztributív, tisztán anyagi szempontokat néző kártalanítás lenne. Ezzel szemben a sztrikt felelősség esetén a reparáció mellett a punitív tartalom is megjelenik: csak az vonható felelősségre – igaz, az általánosnál szigorúbb mércével mérve –, aki valamiféle ráhatással bírhatott volna a környezeti magánjogi kár megakadályozására. E vétkességi elem hiánya felelősséget szüntető ok.

1.3 Az új hazai Ptk.-tervezet 5:2. §-a értelmében kötelem keletkezhet különösen szerződésből, károkozásból, személyhez fűződő vagy dologi jog megsértéséből, jogalap nélküli gazdagodásból, megbízás nélküli ügyvitelből vagy – jogszabályban megállapított esetekben – egyoldalú nyilatkozatból ((1) bek.). Kötelem jogszabályból vagy hatósági határozatból is keletkezhet, ha a jogszabály vagy a hatóság így rendelkezik, és a kötelezettet, a jogosultat

és a szolgáltatást kellő pontossággal meghatározza. Ezekre a kötelmekre a kontraktuális szabályokat kell megfelelően alkalmazni ((2) bek.).

1.4 A környezeti magánjogi kár genezise szerint lehet fizikai hatás, pszichikai hatás, illetve a kettő konkuráló hatása, azaz pszichikai-fizikai hatás, továbbá biológiai, kémiai hatás által kiváltott környezeti civil kár. A fizikai hatást a legkönnyebb talán elképzelünk: ilyen lehet pl. egy rosszul kivágott szálerdő. A fizikai hatás esetei a zaj-, rezgés-, mechanikus, sugárzó, hőhatás. A kémiai esetei lehetnek a mérgezés, maródás, korrodálódás. A biológiai hatás manifesztálódhat magzati, evolúciós stb. szinten az emberi, állati, de – hasonlóképpen – a növényi szervezetben is. Fizikai és ugyanakkor lelki hatás által kiváltott környezeti magánjogi kár lehet a zaj- vagy rezgésimpakt által kiváltott lélektani folyamat az emberi, állati agyban, a növényzet, a fagyókerek kifordulása a talajból stb. A zajhatás monotonitása is kifejezetten pszichoszomatikus alterációt idézhet elő. Ez a komplex – fizikai és pszichikai – kár egy sajátos internális működési folyamat eredménye. Biológiai kár *par excellence* a biodiverzitás károsodása esetén áll elő. Kémiai hatás pedig pl. a rossz permetezés eredője lehet. További csoportosítás alapja lehet, hogy a hatás a környezeti-természeti közeg belsejéből fakadt-e, tehát egyfajta autogenezis eredménye: internális hatás. Illetve externális hatásra, kívülről érkező behatás váltotta ki a környezeti magánjogi kárt. Anaximandrosz (i. e. VI. század) írta a világ első filozófiai művét, *A természetéről* címmel. Ebben kifejti, hogy az energiák, anyagok kölcsönhatásukat követően egymásba visszatérnek: az energia tehát nem vész el.

1.5 *A vis in multitudine* helyzet a mai napig él; abban a formában, ahogyan azt Zoltán Ödön 1985-ben publikálta (Zoltán: Kártérítési felelősség...). A bíróságnak figyelembe kell vennie, hogy önmagában egyetlen védett virág, vagy egyetlen védett állat elpusztítása nem, mint ahogy egyetlen kémény füstje sem keletkeztet veszélyes üzemi helyzetet, azonban a sokban van az erő, tehát a konvergáló hatások mechanizmusa folytán együttesen – számos természeti érték elpusztítása révén, illetve sok kémény füstjétől – már veszélybe kerülhet az emberi környezet.

2. Külhoni és hazai felelősségi alakzatok

2.1.1 Franciaországban alkotmányos szinten nincs konkrét utalás a környezetvédelemre, de a 34. cikkelyt szokta az Államtanács ilyen jellegű ügyekben felhozni.

2.1.2 Franciaországban 1884 november 27-i határozatában a Semmítőszék (Cour de Cassation) a Code Civil 544. és 1384. szakaszait hozta fel a környezeti károk szomszédjogi megítélése kapcsán. Itt

tozó határozattal. A szomszédos tevékenység zavaró hatásának a szükséges fogalmi keretek közé szorítása kell legyen a bíróság célja.

2.11 A sértésnek mint károkozásnak megszüntetése a polgári elégtétel mint kártérítés, amennyiben az ilyen egyáltalán lehetséges. Az elégtételnek ezen az oldalán akár minőségének specifikus jellege helyébe, ha a károkozás valaminek elpusztítása és általában helyrehozhatatlan, az általános jellegű elégtételnek, az értéknek kell lépnie (Hegel: Jogfilozófia, 98. §).

2.12.1 Szomszédjogi zavarásnak csak az a zavarás minősülhet, mely folyamatos és ismétlődő. Tehát egyszeri zajhatás még nem alapoz meg szomszédjogi felelősséget. Ez kitűnik a kazuisztikából.

2.12.2 A francia jogi terminus, a *troubles anormaux de voisinage* talán pontosabb kifejezés, mint a magyarban a *szükségtelen szomszédjogi zavarás* kategóriája, hiszen a francia szóhasználat teleologikusan magában foglalja azt, hogy a szomszédjogi zavarás csak akkor bír jogi relevanciával, ha az *anormal*, azaz rendellenes; eltér a megszokottól. Tehát például a zajszint meghaladja az általános mércével elfogadhatót, *in concreto* a megszabott határértéket. A magyar Polgári Törvénykönyv miniszteri indoklása szerint a szükségtelen zavarás fogalma nem abszolút, hanem relatív, azaz az érdekek összeegyeztetésére, összemérésére van szükség. Kismértékű zavarás – mint láthatjuk a P. törv. III. 20 646/1970. jogesetben a benzinkút működtetése esetén – indokolt lehet. A francia esetjogban gyakori, hogy a Code Civil 671. és 673. szakaszainak megfelelően – a jogszabályok betartása mellett – ültetett fa túl magasra nő és zavarja az ablakjogot, a szabad kilátást, vagy éppen nem illeszkedik a szomszédos kertben már meglévő növényzethez esztétikai értelemben stb. Ebben az esetben nem hivatkozhat joggal való visszaélésre a szomszéd, amennyiben a konkrét helyzetben a fa tulajdonosa nem járt el rosszhiszeműen (*malveillant*) és a szokásos szomszédjogi zavarás (*inconvenient normal du voisinage*) kereteit nem haladja meg az okozott kellemetlenség mértéke. A joggal való visszaélés esetén vélelmezik a vétkeséget (*faute*); de lehet szó kifejezett ártó szándékról is. Szomszédjogi zavarások esetében a francia bírósági gyakorlat fokozatosan elhagyta az ártó szándék (*intention de nuire*) fogalmát, és egy *responsabilité sans faute intentionnelle et prouvée* felelősségi formát alkotott, ahol tehát a károsultnak a szándékosságot nem, de a kauzalitást bizonyítani kell. A francia bíróságok a környezetvédelem égisze alatt elhatárolják a vétkeséget (*faute*) az előidézett kártól (*dommage*). A Cour de Cassation, azaz a Legfelsőbb Bíróság is kimondta a szomszédjogi szükséges zavarás (*troubles normaux du voisinage*) határát átlépő szomszédjogi zavarás tilalmát. A *trouble anormal*t, azaz a szükségesen túlmenő zavarást a kárból és nem a vétkeségből

vezetik le. Innen ered, hogy a szomszédnak a *trouble excessif*, azaz a szükségesnél, szokásosnál nagyobb mértékű zavarás tényét kell bizonyítania az eljárásban. Jogesetekből leszűrűt gyakorlat, hogy pl. egy cédrus vagy fenyves áthulló (tű)levelei, egy 10 méteres magasságot meg nem haladó ciprussor, mely mindössze telente és csak olykor-olykor árnyékolja el a napsütést, továbbá egy nem kifejezetten dolo-malo ültetett és mindkét kertnek előnyös képet nyújtó fenyősor nem eshet a *trouble anormal*, azaz a szükségtelen zavarás kategóriájába.

2.12.3 A párizsi fellebbviteli bíróság (Cour d'Appel de Paris, 8. Kamara) 1994. február 24-i határozatában kimondta, hogy a növényzet által vetett árnyék nyaranta mindkét szomszédos kert számára előnyös. Védettséget jelent a széllel szemben, és a lombhullás az évszakok változását jelzi, mely hozzá tartozik életritmusunkhoz.

2.13.1 *Viney* az intenzitás (*intensité*) és az időtartam (*durée*) kategóriáit emeli ki a zavarás esetén ahhoz, hogy arra kimondható legyen, hogy rendellenes (*anormal*) (*Viney: Les conditions...*, p. 1078.). Egy zajhatás lehet intenzív, de ha nem tart kellő ideig, nem minősül zavarásnak, és az sem mindegy, hogy mely napszakban következik be (este, vagy napközben) (*Viney: ibid.*, p. 1079.). *Janovsky* is az *Intensitát* és a *Zeitdauer* fogalmaira helyezi a hangsúlyt azaz, hogy *plötzlich*, azaz ponszerű esetben nem, csak *langsam*, azaz elhúzódó zavarás esetén beszélhetünk szomszédjogi zavarásról (*Nachbarstörung*) (*Janovsky*, p. 282.). Az egyszeri zavarás sem valószínűsíti meg. *Janovsky* éjjel 22 és reggel 6 óra közötti időtartamot határozza meg mint különösen zavarásra alkalmas időszakot (akárcsak hazánkban). Hiszen az emberek ekkor éjjeli nyugóóra térnek. (*Janovsky*, ibidem, p. 283.). Hazánkban az illetékes önkormányzat jegyzője közérdekből (környezetvédelmi szempontok alapján, a zajterhelés csökkentése érdekében, a lakók életkörülményeinek biztosítása céljából) az üzletek éjszakai nyitva tartását (22 óra és 6 óra között) korlátozhatja; a jogsértő állapot megszüntetéséig kötelező éjszakai zárva tartási időszakot rendelhet el [a kereskedelemről szóló 2005. évi CLXIV. törvény 6.§ (5) bek. értelmében].

Nagy-Britanniában a *Harrison v. Southwark and Vauxhall Water Co.*-ügyben 1891-ben *Vaughan* bíró kimondta, hogy a zavarásnak folyamatosnak (*continuous*) kell lennie, továbbá – ha nem folyamatos – akkor lehet megállapítani szomszédjogi érdeksérelmet, ha mégis fizikai kár áll be, illetve nem a megfelelő „szomszédkímélő” módon jártak el.

2.13.2 A túlérzékenység (hiperszenzitivitás) esetén szintén nem állapítottak meg Nagy-Britanniában kártérítést, mert – mint a *Robinson v. Kilvert*-ügyben 1889-ben kimondták – normális körülmények kö-

formális fogalmi kategória a jogszabály szintjére. A formális logikai értékduál – Arisztotelész szerint is (metafizika) – kizárólag a jelen és a múlt, tehát a már létező szubsztanciákra áll; a jövőben születő szubsztanciákra nem érvényes.

2.6 A brit jog *private nuisance*-ként kezeli a szomszédjogi zavarás problematikáját. Ilyen esetben – bizonyítás után – *injunction* (eltiltás) kérhető. 1893-ban a *Christie v. Davey* esetben a zenetanár perelte be a szomszédját, aki rosszindulatúan kalapácsolással, füttyüléssel kísérte a zeneórákat. Sikerrel, mert eltöltötték az alperest. A rosszindulat releváns elem a brit szomszédjogban. A szomszédjogi zavarás kapcsán *volenti non fit injuria*, azaz a sértett beleegyezése mentesíti a károkozót a felelősség alól. További exkulpációs indok lehet, hogy egy kívülálló harmadik személy idézte elő a zavarást, akiről a beperelt személy nem tudott vagy nem is tudhatott. Az elháríthatatlanság (pl. *subsidience of land*) is exkulpációs ok. Az 1832. évi Prescription Act értelmében húsz esztendő után – amennyiben addig folyamatosan gyakorolták a zavaró hatást (*continuous existence*) – nem lehet ezt a környezetzavaró magatartást peresíteni.

2.7 Hazánk jogtörténetében a Jogi Hírlap 1927. I. 1.–1930. IX. 1. Döntvénytárában (a II. évf. 416. sz. alatt) hozták azt a *casust*, melyben a szomszédos vadászterület tulajdonosainak egyike saját vadászállománya kitörésének megakadályozására a közös határon mindannyiszor hatalmas füst, tűz, lárma és riasztó lövések alkalmazását rendelte el, valahányszor a szomszédja saját vadászterületén megjelent – a bíróság kártérítésre kötelezte a szomszédjogot ekként megsértő tulajdonost (Boda, p. 154.).

2.8.1 Szomszédnak tekinthető mindaz, akire a zavaró hatás szerzőjének tevékenysége közvetlen hatást gyakorol – mint a *Donoghue v. Stevenson* ügyben 1932-ben a brit Atkin lordbíró kijelentette: *persons who are so closely and directly affected by my act that I ought reasonably to have them in contemplation...*

2.8.2 *Injunction* mellett vagy helyett kártérítést (*damages*) is lehet perelni. A Common Law országokban a kártérítés mint szankció egyre inkább előtérbe kerül. Ezzel ellentétes tendenciát mutatnak a közérdekű keresetek, ahol inkább az eltiltás, abba Hagyasra kötelezés dominál.

2.8.3 A *Kennaway v. Thompson*-ügyben 1980-ban a háztulajdonos azért perelt be egy jachtklubot, mert az zajjal zavarta őt nyugalomban. Az esethez tudni kell, hogy a jachtklub már azelőtt is rendezett versenyeket, hogy a háziúr odaköltözött, csak hogy ezt követően bővítette ilyen irányú tevékenységét, mely zavarássá változott. A jachtklubot *injunction*-nel sújtotta a bíróság.

2.8.4 A *Rylands v. Fletcher*-ügyben posztulált for-

mula értelmében aki a földjén olyan dolgokat tart, melyek kiszivárgásuk esetén veszélyt jelentenek a szomszédra, felel ezekért a károkért, amennyiben – mondta ki Lord Goff főbíró a briteknél – azok előre láthatóak voltak. Hiszen az előreláthatóság a zavarás (*nuisance*) megállapíthatóságának is előfeltétele. Nem szükséges továbbá a felperesnek az érintett földterületben való érdekelttségét bizonyítania. Ezt a jogesetet adoptálta Pollock bíró is New Jersey állam Legfelsőbb Bíróságán, amikor a New Jersey állam *contra Ventron Egyesülés* ügyben 1983-ban több vegyipari vállalatot is kötelezett egy folyótorkolatban megvalósított higanyszennyezés következményeinek viselésére. Az írek szintén ezt a *casust* hozzák fel környezetvédelmi magánjogukra. Az ír Alkotmány nem tartalmaz konkrét utalást környezetvédelemre, de a 40-3-2 sz. szakaszt lehetne ekként kibővíteni. A német szövetségi talajvédelmi törvény (*Bundesgesetz zum Schutz vor schädlichen Bodenveränderungen und zur Sanierung von Altlasten*) 4. § (2) bekezdése szintén kimondja, hogy a földtulajdonos köteles megtenni a szükséges intézkedéseket (*Vorsorgeprinzip*), hogy megakadályozza a földjéről kiinduló talajszennyezést. (*Der Grundstückseigentümer und der Inhaber der tatsächlichen Gewalt über ein Grundstück sind verpflichtet, Maßnahmen zur Abwehr der von ihrem Grundstück drohenden schädlichen Bodenveränderungen zu ergreifen.*)

2.8.5 A *sic utere tuo ut alienum non laedas* (úgy használd a tulajdonodat, hogy más ne sérts vele) alapelve találunk az angolszász jogirodalomban is, akár csak a germán és romanista jogkörben. Ezt a kategóriát azonban nyílnak kell tekintenünk, hiszen a szomszédjog a mindig változó társadalmi körülményekhez alkalmazkodik.

2.9 A *nuisance* általánosságban a személyt érintő károk és az ingóságban esett károk, míg a *trespass* az ingatlant érintő károk esetén kerül alkalmazásra. *Trespass* esetén elegendő lehet *injunction* (eltiltás) alkalmazása is.

2.10 Magyarországon a BH 2000. 53. jogesetben a diszkó és sportpálya működtetésével kapcsolatos zajhatás birtokháborításaként való értékelésére került sor. Azzal a megszorítással, hogy bizonyos mértékben köteles tűrni a szomszéd a zaj- és egyéb (például áthulló labdákkal okozott) zavaró hatásokat, de ezt a mértéket helyesen kell beállítani. A „szükséges zavarás” fogalmába nem tartozik bele minden zavaró hatás, melyet a szomszédos labdarúgó-pálya használata kelt. A Ptk. 100. §-ra alapított kérelem elbírálásakor figyelembe kell venni, hogy a polgári törvénykönyvünk szomszédjogi megfogalmazása nem elegendő minden esetben kártérítési kérelem pozitív elbírálására. A legtöbb esetben be kell érni bizonyos *injunction*-jellegű eltöltő, de inkább csak korlá-

a környezetzavaró magatartást tanúsító kötelezi magát, hogy a rezgés-, zaj-, füst-, szag kibocsátását etc. a megállapodás szerinti mértékre csökkenti, míg a zavarással érintettek lemondanak jogorvoslati jogukról. Az egyezségben vállaltakat a hatóság határozatba foglalja, s ez alapján hatósági végrehajtásra kerülhet sor. Ibid. (1) bek.: ha jogszabály elrendeli, a hatóságnak a döntés előtt meg kell kísérelnie egyezség létrehozását az ellenérdekű ügyfelek között. Egyezségi kísérletre akkor is sor kerülhet, ha az ügy természete egyébként megengedi: kérheti tehát az ügyfél, vagy történhet *ex officio* is.

2.15.2 Az alkotmányos magántulajdoni védelem a gyakorlatban korlátok közé szorul, ezzel azonban a szomszédjogi érdekek sérülésének határáig mehetünk el.

2.16.1 Klasszikus birtokháborítási tényállások a dísznövényzettel való árnyékolás, a kútvíz szennyezése, az ablaknyitás akadályozása, az árnyékolás, és egyéb fény- és zajártalmak is.

2.16.2 A birtokháborítási környezetvédelmi esetekben a bíróság nemcsak a birtokháborítás tényét vizsgálja, hanem azt is, hogy a környezet érdeke mennyiben sérült. [Ennek fontosságára hívja fel a figyelmet Farkas-Gátos-Tarr (p. 44.).]

2.16.3 A Legfelsőbb Bíróság gyakorlatában a szomszédjogi birtokvédelmi jogesetekben a határérték túllépése minden esetben zavarásnak minősül.

2.16.4.1 Az 1976. évi II. törvény az emberi környezet védelméről bizonyos szempontból előfutára volt az 1977. évi Ptk.-novellának. Már az előbbi jogszabály veszélyes üzemként kezelte az emberi környezetet veszélyeztető tevékenységet, akárcsak a 1995. évi környezet- és az 1996. évi természetvédelmi törvény. Kvt. 103. § (1) A környezet igénybevételével, illetőleg terhelésével járó tevékenységgel vagy mulasztással másnak okozott kár környezetveszélyeztető tevékenységgel okozott kárnak minősül és arra a Polgári Törvénykönyvnek a fokozott veszéllyel járó tevékenységre vonatkozó szabályait (Ptk. 345–346. §-ai) kell alkalmazni. Tvt. 81. § (1) Az, aki a természet védelmére vonatkozó jogszabályokat, egyedi hatósági előírásokat megszegve kárt okoz, a kárt a Polgári Törvénykönyv 345–346. §-aiban foglalt szabályok szerint köteles megtéríteni. A Természetvédelmi Törvény 81. § (3) bek. értelmében károkozás esetén elsősorban a természetbeni helyreállítást kell megkísérelni, és a kár ebben az esetben – hacsak a helyreállítást nem a károkozó végzi – magában foglalja az eredeti állapot helyreállításának költségeit is.

2.16.4.2 Döntő változást a Ptk. 1977. évi módosítása hozott, mely veszélyes üzemi felelősséggént nevesítette (a vadállattartás mellett) az emberi környezetet veszélyeztető tevékenységet: *Aki fokozott veszéllyel járó tevékenységet folytat, köteles az ebből eredő*

kárt megtéríteni. Mentessül a felelősség alól, ha bizonyítja, hogy a kárt olyan elháríthatatlan ok idézte elő, mely a fokozott veszéllyel járó tevékenység körén kívül esik. Ezeket a szabályokat kell alkalmazni arra is, aki az emberi környezetet veszélyeztető tevékenységével másnak kárt okoz. A törvényhozó objektív felelősséget állapít meg, mely alól nehezen exkulpálhatja magát a károkozó. A három év eltelte után még további két esztendőig általános felelősséggel tartozik a károkozó a Ptk. 339. § alapján; ekkor már könnyebb a kimentés. Marton Géza a vétkesség azon polgári jogi kategóriáját, miszerint az általában elvárhatóság szolgál mércéül, objektivizált felelősségnek tekintette (Marton).

2.17 A „más” fogalmába Bándi Gyula az emberi környezetet is belehelyezi, s azt írja, hogy az állam ilyen alapon kártérítésre tarthat igényt. A „más” jelenthet természetes vagy jogi személyt, jogi személyiség nélküli szervezetet.

2.18 Az 1981. évi Ptk. Kommentár (p. 1540.) a Ptk. 345. § kapcsán „az adott helyzetben általában elvárható” és a „senkitől sem várható el” kategóriákat egy felelősségi skála két végpontjának tekinti. Eörsi Gyula írja: *az objektív felelősség egy merev szabállyal kifejezett határesetre a rugalmasan megfogalmazott és alkalmazott szubjektív felelősségnek.*

2.19 A társasházi törvény szintén tartalmaz szomszédjogi elemeket: a 2003. évi CXXXIII. tv. a külön tulajdonnal kapcsolatos jogok és kötelezettségek kapcsán a 18. § (3) bekezdésében (II. fejezet) kimondja, hogy *a társasház közgyűlése... a lakhatás nyugalma – így különösen: a zaj- és rezgésvédelem, illetve a lakókörnyezetet veszélyeztető más tevékenység megelőzése – érdekében... kikötött feltételű hozzájáruló határozatot is hozhat.* (Több hatályos hazai önkormányzati rendelet értelmében a jegyző határozatában megtilthatja az állattartást, amennyiben azt a szomszédjogok sérelmével gyakorolják: Ptk. 21. §.)

A BH 2005. 50. értelmében amennyiben a társasházi lakás tulajdonosa a saját lakásában olyan felújítási munkákat végez, mellyel az alatta lakó tulajdonostársat a lakása zavartalan használatában korlátozza, a jogvita a szomszédjogi szabályok és a birtokvédelmi szabályok együttes alkalmazásával bírálható el (Ptk. 100. §, 188. §, 191. §).

3. A szerződésen kívüliség paradigmája

3.1.1 A magyar környezetjog – a környezetvédelmi törvény felelősségi szabályai alapján – általában a környezethasználat jogi értelemben rendezett viszonyait helyezi előtérbe. Ez azt jelenti, hogy a szabályozás a közigazgatási engedélyhez kötött környezethasználatot, illetve a szerződéssel szabályozott használatot tekinti megengedettnek, fontosnak, lényegesnek. A szerződéses viszonyok a közigazgatási jogban

zött nem következett volna be a kár, nem gyulladt volna ki a tárolt papír, ha az a papír nem lett volna extragyúlékony.

2.13.3 A szomszédjogi környezetvédelem, akkor még csak szomszédjog a 19. század második felének terméke volt. A briteknél a *Walter v. Selfe* (1851), a *Bamford v. Turnley* (1862), a *St. Helen's Smelting Co. v. Tipping* (1865) és a *Sturges v. Bridgman* (1879) ügyekben került lefektetésre a szomszédjog szabályrendszere. Természetesen történt mindez a tőlük keletebbre eső fejlett európai országok példája alapján. Amennyiben a zavaró magatartás közérdekű hasznossága meghaladta az így okozott joghátrányt, „polgárjogot” nyerhetett és ezzel polgári jogot is. A zavaró és a zavart fél érdekei mintegy versenyeznek egymással, és a közérdek és a magánérdekek, továbbá az ellentétes magánérdekek harcából a bíró dönti el – de egy általánosan bevett, objektív mérce alapján –, hogy melyik kerül ki győztesen. Nem feltétlenül a jogai gyakorlásában megzavart fél fog felülkerekedni. *Give and take*, azaz adj és vegyél is; *live and let live*, azaz élj és hagyj mást is élni – írja Penner 1993-ban a *Journal of Environmental Law* lapjain (Penner, p. 7.). A britek is figyelembe veszik, hogy a panaszos fél részéről nem jelentkezett-e esetleg túlérzékenység (*abnormal sensitivity of the plaintiff's*). Továbbá a *duration of the nuisance*, azaz a zavarás időbeli elhúzódását; valamint az alperes rosszhiszeműségét is tekintetbe veszik. Vizsgálják továbbá a helybéli szomszédjogi viszonyokat. A *common and ordinary use and occupation of land*, tehát a szokásos és normális földhasználat, -birtoklás, továbbá a *conveniently done*, tehát a másik érdekeinek sérelmét minimalizáló eljárás alapelemei a szomszédjog fogalmának Nagy-Britanniában. *Unreasonable interference with a neighbour's land* a jogi terminus technicus a szomszédjogi zavarás fogalmára, mely egyezik a *troubles anormaux du voisinage* kategóriájával a francia nyelvben, illetve a *Nachbarstörung*gal a németben. A fogalmi magyarázat tehát már harmonizál Európában, és voltaképp a tartalom is egyezik – a felvázolt eltérésekkel – a felelősségi szabályrendszerekben.

2.14.1 A BH 1980. 378. esetben a hazai Legfelsőbb Bíróság törvényességi óvásnak helyt adva mondta ki a birtokháborítás tényét abban az esetben, melyben a felperes italbolt és tekepálya közelében vett házat, s a kuglizók hangoskodását birtokháborításként értékelte. Első- és másodfokon elutasították kérelmét, ám a legfőbb bírói fórum kimondta, hogy a zaj mint a birtokháborítás elkövetési magatartása megalapoz birtokvédelmet. Ptk. 188. §: *Ha a birtokost birtokától jogalap nélkül megfosztják, vagy birtoklásában zavarják (tilos önhatalom), birtokvédelem illeti meg.* A Ptk. 190. § értelmében a birtokos a birtoka ellen irányuló támadást – a birtok megvédéséhez szükséges mértékben – önhata-

lommal is elháríthatja. *Az elveszett birtok visszaszerzése érdekében önhatalmúlag csak akkor lehet fellépni, ha más birtokvédelmi eszközök igénybevételevel járó idővesztés és a birtokvédelmet meghiúsítaná.* A Ptk. Kommentár szerint (pp. 628–629.) a birtokos nem jogosult arra, hogy erőszakkal megakadályozza a szomszéd által folytatott olyan tevékenységet, amely zajjal, bűzzel vagy hasonló behatással a környezetet zavarja.

2.14.2 A birtokvédelmi igénybe burkolt környezetvédelmi igény esetén valójában a törvényileg megszabott egyéves határidő letelte előtt is gyakran fordulnak a felek bírósághoz, hiszen maga a birtokláshoz való jogosultság is vitás lehet (Ptk. 192. § (2) bek.). A 2001. évi Ptk. Kommentár 624. oldalán olvashatjuk, *hogy a birtokháborítás mai jogunkban a környezetvédelem egyik eszközévé válik, nem tagadva meg kapcsolatát a tulajdonjoggal.* Itt a szerző a birtokháborítás zavarással megvalósított esetére utal, és nem a birtoklástól való megfosztásra. Birtokháborítás történhet úgy is, hogy valaki a közösen birtokolt területen a virágágyásban helyezi el gépkocsija roncsait (BH 1993/1. sz. 28.).

2.15.1 Alapvetően közigazgatási jogi jellegű jogszabályok is tartalmazznak közjogi és magánjogi elemeket egyaránt, ezzel támasztva alá a közjog és magánjog pusztán jogelméleti elhatárolhatóságát. A gyakorlatban a Ptk. 191. szakasza is közigazgatási elemet (ld. 2004. évi CXL. tv. a közigazgatási hatósági eljárás és szolgáltatás általános szabályairól (Ket.) 12. § (3) bekezdés c) pont) emel be a Polgári jogi Törvénykönyv bástyái mögé, amikor a zavarástól számított 1 éven belül és a birtoklás jogának bizonyított volta esetén a települési jegyző előtt *possessorius* birtokvédelmet tesz lehetővé. Ennek a lehetőségnek a felróható elmulasztásával bekövetkező károkat a károsult fél önkárának kell tekinteni. A jegyző illetén határozata ellen jöllehet nincs lehetőség közigazgatási úton jogorvoslással élni, mégsem közigazgatási per, hanem a birtokháborító elleni polgári ügyszakos per (birtokper) indítható (ld. Ptké. I. 28. § (2) bek.), melynek keretei között lehet a jegyzői birtokvédelmi határozatban foglaltak megváltoztatását kérni. Így a *környezetzavaró magatartás* kérdésében szintén kettős – magán- és közjogi – megoldást kínál a törvényhozó. A jogbiztonságot szolgálja továbbá a Pp. 271. § (3) bek. a) pontja, melynek értelmében nincs helye a felülvizsgálatnak, ha az elsőfokú bíróság ítéletét a másodfokú bíróság helyben hagyta a szomszédjogok megsértéséből eredő, valamint a birtokvédelmi... perekben. Szemben a rendszerint 15 napos teljesítési határidővel, a birtokperben a birtokállapot helyreállítására, illetve a birtoklás zavarásának megszüntetésére az alperest a felperes kérelmére azonnali hatállyal kell kötelezni (Pp. 217.§ (4) bek. 1. mondata). A Ket. 64. szakasza az egyezségi kísérletről szól. Pl.

továbbá a környéken lakók egészségének károsításával idézett elő környezeti kárt. A zajhatás csupán szomszédjogi probléma lenne, de az egészséges emberi környezethez való jog európai emberjogi alapelvnek minősül. (Forrás: Az Európai Emberjogi Bíróság 1994. december 9-i határozata.)

A természetvédelmi törvény 81. § (2) bek. értelmében a természet védelmének szabályai megszegésével okozott kár magában foglalja:

- a) a tényleges vagyoni kárt,
- b) az elmaradt hasznot,
- c) a károkozás felszámolásával kapcsolatban felmerült indokolt költséget,
- d) a természeti állapot és minőség károsodásából eredő, illetve
- e) a társadalom, annak csoportjai vagy az egyének életkörülményeinek romlásában kifejeződő nem vagyoni kárt.

3.2.1 A veszélyes üzemi felelősségi fokban az elháríthatatlanság és az üzemből kivüliség, míg a Ptk. 339. § esetében annak bizonyítása lehet exculpatió ok, hogy a károkozó úgy járt el, ahogy az az adott helyzetben általában elvárható; illetve ez utóbbi esetben a bíró különös méltánylást érdemlő esetben mentesítheti a károkozót a kár részbeni megtérítése alól (kontraktualitás esetén a kártérítés mérséklésének – ha jogszabály kivételt nem tesz – nincs helye).

3.2.2 Lenkovics Barnabás álláspontja szerint nem a kártérítésre kell helyezni a hangsúlyt a szomszédjogi környezeti érdekek sérülésekor, ha a zavarás még csak imminens, hanem az egyéb objektív, preventív, a tulajdonjog „abszolút” jellegéből folyó jogkövetkezményekre: úgymint eltiltás, abbahagyásra, biztosíték adására kötelezés stb. A szubjektív és az objektív alapú szankciók vegyes alkalmazására kerülhet azonban sor, ha a szomszédjogi zavarás már realizálódott (Lenkovics). A szomszédjogi környezeti zavarás az *Eigentum*, illetve *propriété* (tulajdon) fogalmi meghatározásából következik, tehát abszolút szerkezetű jogviszony generálta objektív felelősséget jelent az európai jogrendekben. Az újabb polgári anyagi jogi felfogásban a tulajdonjog már tartalmaz némi relativitást, kiváltképp a használattal kapcsolatban. A tulajdonjog tehát már mutat relativitást, amely a környezetvédelmi tulajdonjogban, birtokvédelemben megmutatkozik (ld. Ptk. Kommentár, 2001). A brit jogban *quia timet* jellegű eltiltásra kell tehát helyezni a hangsúlyt imminencia esetében – mint a Szabo contra East Digifone Ltd.-ügyben 1998-ban, Írországban. Valamiféle erős valószínűségnek, erkölcsi bizonyosságnak kell fennforognia ahhoz, hogy egy veszélyhelyzetet imminensnek tekintsen a bíró, és *quia timet* eltiltást alkalmazzon. Ez a nyugat-európai gyakorlat Magyarországon is figyelembe veendő; különös tekintettel a *quia timet* alkalmazásának feltét-

eleire. Tehát rendkívül szigorúan kell eljárni, amikor – mint a Szabo-féle írásban is láthattuk – például egy cellás mobiltelefon-állomást akarnak telepíteni, és ez ellen a környék lakói tiltakoznak. Ebben a konkrét esetben az döntött, hogy nem ionizáló sugárzást bocsátott volna ki az elektromos állomás, ami nem vezethetett a felperesek által felsorolt álmatlansághoz, szív- és keringési panaszokhoz, sinusitishez vagy bronchitishez. (Hazánkban is találunk hasonló jogesetet.) Fenyegető veszély miatt eltiltást csak tudományosan bizonyított *tényeken* alapuló indokok alapján szabad a bíróságnak kiszabnia. Kétegyeseten a beruházó érdekeit védelmezzük, jóllehet ez elmentmondani látszik a környezetvédelemben megfogalmazott, általánosan bevett alapelvnek, a minimális kockázat princípiumának. Megfelelni látszik azonban az üzleti érdekek védelmének. Abban az esetben, amikor a fizikai kár már bekövetkezett és további károsodás veszélye áll fenn, ún. *mandatory injunction* kérhető, melynek értelmében a cselekvő helyzetben lévő károsult megteheti a megelőző intézkedéseket a szomszédja helyett, amennyiben az vonakodik a prevenció eszközével élni. Itt is azt láthatjuk, hogy a környezetvédelem szempontjai a magánjog terepében háttérbe szorulnak a polgári jogi gazdasági érdekekkel szemben. A környezetvédelmi magánjog tehát egy olyan speciális jogterület, ahol a polgári jogi anyagi érdekeket kell finoman ütköztetni a környezetvédelmi közérdekkel. További birtokvédelmi *injunction* a *prohibitory injunction*, mely a brit tulajdonjogban is megjelenő használati (*use*), haszonélvezeti (*enjoyment*) és kizárólagos birtoklási (*exclusive possession*) tulajdonosi jogosítványok védelmében a szerződésen kívüli, károkozó jogellenes magatartás (*tortious activity*) abbahagyására kötelezést tartalmaz. Végezetül kitérek egy viszonylag friss *injunction*-re, a *damages in Lieu of an Injunction* intézményére, mely Lord Cairn törvényében került megfogalmazásra 1858-ban, és 1981-ben került kodifikálásra a High Courton való alkalmazása a Supreme Court Act 50. szakaszában. Itt voltaképp arról van szó, hogy nemcsak már beállott kárért, hanem fenyegető, a jövőben *injunction* hiányában feltétlenül bekövetkező kár megelőzésére is lehet birtokvédelmi eltiltást kapni.

3.3.1 A Legfelsőbb Bíróság Pf. 22.345/1963. sz. jogesetében kimondta, attól még, hogy az alperes a közigazgatási hatóság engedélye alapján építkezett, ez nem jelenti, hogy az építkezéssel okozott kárt ne kellene megfizetnie. Hiszen jogellenes magatartással okozott kárt. Lenkovics Barnabás hasonlóképpen ítéli meg a gyakorlati jogi helyzetet (Lenkovics, p. 324.). Nagy Éva és Pecze Dóra idézett munkájának 133. oldalán ugyanerre az álláspontra jutnak.

3.3.2 A közjog által megalapozott kártérítés és a

is megjelennek (ld. Ket.). A gyakorlatban azonban a környezethasználatok egy részét sem közigazgatási engedély, sem szerződés nem szabályozza; akár az érintett terület hiányos jogforrásai, akár a szereplők kevésbé jogkövető hozzáállása következtében. Mindezek miatt érzem fontosnak az extrakontraktualitás paradigmájának a szokásos értelmezésen túli, bővebb elemzését. A deliktualitás kifejezés vétkeséget implicál, ezért elkülönítem azt a vétkeséget teljesen nélkülöző, tisztán „extrakontraktualisnak” nevezett szerződésen kívüli esetektől.

3.1.2 A hatályos magyar Ptk. 345. § (1) bek. 3. mondata megfogalmazza a környezeti károkozásért való polgári felelősséget. Ez a felelősség a szerződésen kívüli károkozás alá tartozik a kódexben. Mint veszélyes üzemi felelősség létezik deliktualis (vétkes) és sine culpa (vétlen, extrakontraktualis) alakzata. A három év eltelte után belépő 339. § esetén azonban már kizárólag deliktualis felelősségről lehet szó. Ennek oka, hogy a magyarban vétkesnek nevezett felelősség legalább a büntetőjogi *negligentia* fogalmi elemeinek meglétét feltételezi. A veszélyes üzem esetében azonban előfordulhat olyan elháríthatatlan ok, amely üzemkörön – a fokozott veszéllyel járó tevékenység körén – belül keletkezik; ez sine culpa felelősséget generál, tekintettel arra, hogy hiányzik a vétkeség minden fogalmi eleme. Ez az extrakontraktualitás paradigmája. Az osztrák környezetvédelmi magánjogi felelősségtanban a károkozó szubjektív oldala felől nézve létezik a *wissentlich* (tudatosan) és *willentlich* (akaratlagosan) *in böser Absicht*, azaz *dolo-malo* előidézett kár, továbbá a *dolus eventualis*, melyet *bedingter Vorsatz*nak neveznek. A *Fahrlässigkeit*, azaz a gondatlanság akkor áll fenn, *wer die objektiv gebotene Sorgfalt in subjektiv vorwerfbarer Weise nicht enthielt*, azaz az objektíve megkívánt gondosság elmulasztása szubjektíve nem felróható. Ennek létezik egy *culpa levis* változata: *das darf einem ordentlichen Menschen keinesfalls passieren*. Továbbá egy *culpa levissima*, melyet *leichte Fahrlässigkeit*nek neveznek: *das kann gelegentlich auch bei sorgfältigen Menschen vorkommen*, azaz ami a *bonus et diligens pater familiasszal* is megeshet.

3.1.3 Extrakontraktualis veszélyes üzemi felelősségi alakzat esetén hiányzik a kár fogalmi elemei közül a felróhatóság; így az kizárólag a jogellenességre, a kár- és az okozati összefüggésre korlátozódik.

A szerződéses károkozás esetén javasolt kumulatív technika mára már csak elméleti jelentőséggel bír, mert a legújabb magánjogi felfogás a szerződéses károkozás esetére a veszélyes üzemi alakzatot is adekvátan beléptethetőnek tartja. A Ptk. 318. §-ban foglalt behelyettesíthetőség alapesete az általános szerződésen kívüliség szabályrendszerére utal. Ezt egészítette ki a gyakorlat a fokozott veszéllyel járó

tevékenység szabályainak imputálhatóságával. A konszideráció intézménye lehetséges környezeti károkozást magában rejtő szerződéses jogviszony esetén különleges hangsúlyt nyer: szükségesnek tűnik a szóban tett kiegészítő kijelentések vizsgálata.

3.1.4 *Sine culpa* felelősségi alakzat mellett kártalanításra kerülhet sor, míg deliktualis esetben kártérítésre. A svájci magánjog *Yung* javaslatára (*Yung*) az *objectivation de la faute*, azaz a vétkeség fogalmának tárgyiasítása irányába mozdult el. A *Gefahrensatz* az előidézett veszélyhelyzet alapelvét jelenti, melynek értelmében az illetén tevékenységet folytató köteles minden lehető megtenni, hogy elhárítsa a kár beálltát; ennek hiányában felel az így előállott károkért. *Illicite et fautif*, azaz jogellenes és vétkes az a magatartás, melynek értelmében a veszélyhelyzet előidézője nem tesz meg minden lehetséges óvintézkedést. Az *Obligationenrecht* (a svájci kötelmi jogi törvény, mely a ZGB-n kívül kapott helyet) 36. cikkelye *strictement és objectivement*, azaz szigorú tárgyi felelősséggel szankcionálja a vízszennyezőt mind aktív, mind passzív magatartás esetén (*acte et omission*).

3.1.5 A környezetveszélyeztetéssel előidézett kár: *damnum emergens, lucrum cessans*, indokolt költségek. Az új magyar Ptk.-tervezet Kötelmi jogi Könyve értelmében a tapadó káron (a szolgáltatásban bekövetkezett kár) túl olyan mértékben kell csak a károsult egyéb vagyontárgyában keletkezett károkat (következménykár) és az elmaradt vagyoni előnyt megtéríteni, amilyen mértékben a károsult bizonyítja, hogy a szerződésszegés lehetséges következménye a szerződés megkötésének időpontjában előre látható volt. Szándékos vagy súlyosan gondatlan szerződésszegés esetében meg kell téríteni a károsultnak azt a kárát is, amelyet a szerződésszegő fél a szerződésszegés időpontjában láthatott előre (5:114. §).

A korporális kár: a) anyagi: orvosi, temetési költségek; életjáradékban megnyilvánuló, élethosszig tartó orvosi kezelési költségek; b) extrapatrimoniális: *praetium doloris* (fizikai fájdalom), esztétikai kár, az életminőség romlása. A morális kár: a) személyiséget érintő; b) érzelmi (affekciós) kár. Lehet a környezeti magánjogi kár közvetlen vagy közvetett. Jelentkezhet a jövőben vagy a jelenben; de jelentheti egy lehetőség meghiúsulását is. Az egészséges emberi környezethez való jog sérelme gyakran manifesztálódik fizikai, esztétikai – extrapatrimoniális – károk formájában. Korporális kárt pedig okozhat légszennyezés (pl. asztma) stb. Az extrapatrimoniális kárral kapcsolatban: az Európai Emberjogi Bíróság kimondta, hogy a Lorca spanyol városban üzemelő víztisztító berendezés – jóllehet szükséges volt a felállítás, tekintettel arra, hogy a bürüzemek jelentősen szennyezték a vizeket – szomszédjogi zajhatással,

bírói korrekcionalizáció már az ötvenes években is a jelenlegiekhez hasonlóan ítélte meg a környezetvédelmi magánjogi felelősségi kérdéseket Magyarországon. A bíró megalkotja a konkrét ügyre vonatkozó jogot – vallja H. L. A. Hart *A jog fogalmában* (Hart, p. 314.).

3.5.3 A Ptk. 349. § alapján is sor kerülhet környezetvédelmi tárgyú kártérítésre. Előfordult, hogy az önkormányzat úgy adott ki építési engedélyt, hogy elmulasztotta megkérni a környezetvédelmi tárgyú engedélyt, és a környezetvédelmi szakhatóság később megtagadta a használatbavételi engedély megadását. Az épületet felhúzták, így az önkormányzatot közigazgatási jogkörben okozott kár megtérítésére kötelezte a bíróság (BH 1995. 27.).

3.6.1 Franciaországban a vétkekesség kategóriája az *imprudence* és a *négligence* fogalmi kettősére épül. Ezek a hazaitól eltérő fogalmak, de némileg fedik egymást. Az eltérés a két ország sajátosságaiból fakad. Tekintettel arra, hogy a *negligentia* azonos itt is, ott is, a vétkekesség alsó határa megegyezik. A lényegi distinkció tehát rokonítható.

3.6.2 Környezeti károkozás történhet szerződéses jogviszony keretei között is. Kontraktuális környezeti károkozás esetén belépnek a Ptk.-beli szerződésszegési okok. Ezek közül kiemelem a kelletkszavatosságot. Amennyiben károkozás is történt, már a Ptk. kártérítési szabályai is belépnek a szavatossági igények mellett (Ptk. 310. §). Ilyenkor a szavatossági igényekre a szavatossági határidő (Ptk. 305/A. §–308/C. §), a kártérítésre pedig a 3 év veszélyes üzemi (Ptk. 345. § (4) bek.), illetve főszabály szerint a további 2 év általános (Ptk. 324. § (1) bek.) igényérvényesítési határidő az irányadó. A környezet- vagy természetkárosító, illetve a hulladékgazdálkodás rendjét sértő tartalmat magában foglaló szerződés jogszabályba ütközés címen semmis (Ptk. 200. § (2) bek.). A hazai termékfelelősségi jog objektív felelősséget ró a gyártóra (importálóra) – illetve ha ismeretlen, a forgalmazóra – a termék hibája által okozott kárért: egy elévülési 3 és egy 10 éves jogvesztő határidővel. (A termékfelelősségről szóló 1993. évi X. tv. 12. §: ez a törvény nem érinti a károsultnak a szerződésszegéssel, illetve a szerződésen kívül okozott károkért való felelősség szabályain alapuló, vagy külön jogszabályban meghatározott igényérvényesítési lehetőségeit.) Az új magyar Ptk.-tervezet 5:150. §-a bevezeti a gyártónak a termék hibája miatti közvetlen helytállását (termékszavatosság). A termékiszavatosság a kellékszavatosság *lex specialisa*. A környezeti károk megelőzése és helyreállítása tekintetében a környezeti felelősségről szóló 2004/35/EK irányelv preambuluma (22) szakasza értelmében a tagállamok nemzeti szabályokat állapíthatnak meg a költségelosztásra vonatkozóan olyan esetben, ha

a kárt több fél okozta. A tagállamok különösképpen figyelembe vehetik a termékfelhasználók különleges helyzetét, akik nem vonhatók felelősségre a környezeti kár okozásáért ugyanolyan feltételekkel, mint a termékgyártók. Ilyen esetben a felelősség megosztását a nemzeti joggal összhangban kell megállapítani.

Számos példa felhozható kontraktuális alapú környezeti problémákra. A Legfelsőbb Bíróság GK 25. számú állásfoglalása értelmében a vállalkozó köteles figyelmeztetni a megrendelőt, ha az környezetkárosításhoz vezető utasítást ad neki, és amennyiben az ezt nem veszi figyelembe, köteles megtagadni a jogellenes munka elvégzését. A jogellenesség itt környezetjog-ellenességet jelent.

3.7 A 2001. évi Ptk. Kommentár már kiemeli, hogy a veszélyes üzem tárgykörébe tartozó szerződésszegés esetén kiterjesztőleg értelmezve belépnek a veszélyes üzemi szabályok is mint mögöttes joganyag. Tehát a Ptk. 318. §-ban megfogalmazott utalószabály megnyúlik a fokozott veszély határáig. Amikor a környezeti károkozás bekövetkezik szerződéses keretek között, a kumuláció a *dolo-malo* elkövetés helyett a hanyagság határáig terjeszti ki az objektíválódott szubjektív felelősség tereumát, ám a 2001. évi Ptk. Kommentár értelmében objektív felelősség esetén is alkalmazni kell a kontraktuális károkozás ezen tárgyi körébe tartozó esetben a behelyettesítési szabályt. Bárdos Péter 2001-ben megjelent munkájában a formállogikai levezethetőség talajáról érvelve javasolta a Ptk. 318. §-ban megfogalmazott utalószabály alkalmazhatóságát a veszélyes üzemi felelősségre kiterjeszteni (Bárdos, p. 82.). (Egyéb munkák is kitérnek erre.) Zoltán Ödön 1985-ben napvilágot látott munkájában arról írt, hogy a szerződéses környezeti magánjogi károkozás esetében az általános felelősségi alakzatot ki kellene terjeszteni az objektivitás szélső határáig (Zoltán: Kártérítési felelősség a környezet..., p. 72). A 20. század eleje óta tartó tárgyasítási európai magánjogi felelősségi trend csak mára érkezett el ahhoz a ponthoz, melyet nyugati államok még ma sem mondhatnak magukénak a megvalósítás síkján. A környezeti kárfelelősségben hangsúlyos szerepet játszik az objektivitás.

3.8 A kumuláció intézményét a magyar Ptk. és a Code Civil sem tiltja. Kérdés, hogy ez nem törli-e meg a *ne bis in eadem re* elvét. Tehát nem arról van szó a valóságban, hogy – annak a leple alatt, hogy a büntetőjogi büntetést a büntetőbíró szabja ki, ezzel szemben a polgári jogi büntetést a polgári bíró – kétszer büntetik ugyanazt a személyt ugyanazért a cselekményéért? Eltérő jogágakról lévén szó: nem.

3.9.1 Az új Ptk.-koncepció értelmében a szerződéses károk esetén a szerződéskötéskor előre nem látható, a szerződésszegéskor elháríthatatlan és

magánjogi alapú kártérítés között az a különbség a környezetvédelem esetében, hogy míg a közigazgatási jogszabály a közigazgatási határérték feletti szennyezés esetében kötelezi a szennyező tevékenység folytatóját, azt, aki folytatta, vagy aki átvállalta a kármentesítésre, kártérítésre, addig a polgári jogi bíró a határérték alatti szennyezés esetén is megítélhet ilyen szankciót.

3.3.3 *Kilényi Géza* 1976-ban rámutatott arra, hogy szomszédjogi érdekek sérelme a környezetvédelemben nem csak államigazgatási szerv engedélyének megsértésével állhat elő (*Kilényi: Polgári jogi eszközök...*, p. 289.).

3.3.4 A Legfelsőbb Bíróság döntése értelmében a szennyezési határérték túllépése szennyezést válósít meg, mely implicálja a veszélyeztetés fogalmi elemeit is. *Petrik Ferenc* megállapítja Kártérítési jog c. könyve 113. oldalán, hogy a Ptk. szövegéből az a következtetés is levonható, hogy minden – a legcsekélyebb-szennyező tevékenységgel okozott kár objektív felelősséget von maga után... a Ptk. nem ismer olyan elvet, hogy csak egy bizonyos mértéket meghaladó kár megtérítése kötelező: a törvény a teljes kártérítés elve alapján áll. Ha tehát a határértéket el nem érő kár keletkezik, a Ptk. alapján ez is megtérítendő. (*Petrik*, p. 113.).

A környezetvédelmi törvény 4. §-ának j), k) és l) pontja értelmében csak az a környezetszennyezés válósít meg környezeti veszélyeztetést, amelynek hatására a környezetnek vagy valamely elemének olyan mértékű változása, szennyezettsége, illetve valamely eleme igénybevételének olyan mértéke fenyeget, amelynek eredményeképpen annak természetes vagy korábbi állapota (minősége) csak beavatkozással vagy egyáltalán nem állítható helyre, illetőleg amely az élővilágot kedvezőtlenül érinti.

3.3.5 A BH 1987. 437. eset értelmében a légi járműről folytatott vegyszeres permetezés veszélyes üzemi felelősséget generál. FP méheit vesztette a permetezés folytán, s ezért kérte kártérítés megfizetésére kötelezni AP-t. A perbeli személyek változtak, és a bíróság végül nem is teljesen az FP keresetében hivatkozottak szerint bírálta el a kérdést, mégis a lényeg, hogy kétféle veszélyes üzem is fennállott a perben: egyrészt veszélyes üzemnek kell minősíteni a permetezést végző motoros repülőgépet, másrészt ilyen tevékenység maga a permetezés is. Hogy ki a mezőgazdasági repülőgép üzemeltetője, most nem fontos – a permetezést az eredetileg alperesként perbe hívott állami gazdaság rendelte el (a pilótával kötött felelősségátvállalási klauzulával), tehát a felperes méhézetében okozott károkért az tartozik felelősséggel, méghozzá három éven belül veszélyes üzemi felelősséggel. Annak eltelte után hivatkozhat csupán arra, hogy az adott helyzetben általában elvárhatóan járt el.

3.4.1 A bírói gyakorlat kezdetben nem is a környeztkárosítás, -veszélyeztetés miatt ítélte fokozott veszéllyel járó tevékenységnek az illetén károkozást, hanem a vegyszer veszélyessége miatt. A Legfelsőbb Bíróság 1971-es állásfoglalása szerint a vegyszeres permetezés fokozott veszéllyel járó tevékenység. Sokáig kérdéses maradt azonban, hogy a kisebb mennyiségű vegyszer alkalmazása is veszélyes üzemet generál-e.

3.4.2 A BH 1981. 413. sz. jogesetben a bíróság ki mondta, hogy az élővilágra veszélyes növényvédőszer kiszórása környeztkárosító hatással járhat, amelyért a kiszórást végző gazdálkodó szervezet veszélyes üzemként felel.

3.4.3 A BH 1997/6. 3000. jogesetben hypoxiás állapot állt elő a folyóban szennyvízkibocsátás miatt, s ezt a szennyező kellő körültekintéssel elháríthatta volna, de a szennyezés egyébként is a folyóban történt, tehát azon az üzemkörön belül, ahová a szennyvizet engedni szokták.

3.4.4 A Legfelsőbb Bíróság Pf.III.20.088/1990. jogesetében cefrer residuum került a vízfolyásba, s ez szennyezőanyagként lépett fel, szintén oxigénhiányos állapotot generált, melynek következménye a vízfolyás élő állományának pusztulása lett. A veszélyes üzemi felelősség itt is fennállt.

3.4.5 A Fővárosi Bíróság 41.Pf.21.245/1986. jogesetében a repülőter szomszédos házak irányába történő zajkibocsátása alapozta meg a veszélyes üzemi felelősséget.

3.4.6 A BH 1980/1. 15. jogesetben hasonlóképpen üzemi rezgések kibocsátás idézett elő károsodást, s itt is előállt a „veszélyes üzem”. (Vö. a Legfelsőbb Bíróság MK 29. állásfoglalása; *infra* 11. fejezet.)

3.4.7 A BH 1973/2. 71. jogesetben a nagy porkibocsátás szennyezést eredményez, mely a Legfelsőbb Bíróság álláspontja szerint is magában foglalja a veszélyeztetés kritériumait. Ekként a vétkes felelősség szabályait rendeli alkalmazni a bíró. Ez tartalmazhat deliktualis elemet is, amennyiben elhárítható lett volna a kár.

3.5.1 A környezet védelmének általános szabályairól szóló 1995. évi LIII. tv. 103. §-a a Ptk. 345–346. §§-okat rendeli alkalmazni a környezet igénybevételével, terhelésével járó tevékenységgel, mulasztással másnak okozott károk esetében. Ha a károsult nem érvényesíti kártérítési igényét, erről nyilatkozhat az elévülési időn belül, s a környezet védelméért felelős miniszter az állami költségvetés megfelelő célleírányszata javára az igényt érvényesítheti.

3.5.2 *Bogyay Mária* A környezetszennyezés jogi szankciórendszer c. munkája (*Bogyay*) mérőföldkönek számít a környezetjog-történetben. *Zoltán Ödön* idézi *Bogyay Mária*t 1985-ben (*Zoltán: Kártérítési felelősség a környezet védelmében*, pp. 78–79.). A

döntött, hogy private nuisance címen perel; a bíróság azonban differenciált a vagyonsökkenésben és az egyszerű személyes diszkomfort formájában jelentkező károk között. Ez utóbbit lényegesen alulértékelve. A felperesi és alperesi érdekek csak addig versenyzethetők, amíg konkrét fizikai kár nem keletkezik. Ez utóbbi esetben már egyértelműen a károsult érdekeit kell figyelembe venni. A brit környezetvédelmi magánjogban a konkrét, fizikai környezeti kár kerül objektív értékelésre, míg a veszélyeztetés csak érdekmérlegelés során nyerhet jelentőséget. Fizikai kár esetén nincs helye érdekmérlegelésnek.

4.4.1 A Code Civil 1384. cikkely (1) bekezdésében foglalt *qui est causé par le fait (...) des choses qu'on a sous sa garde* (a felügyelete alatt álló dolgok által okozott károkért való felelősség) lett később az objektív környezeti kárfelelősség alapja Franciaországban. 1896 óta Franciaországban ezt a törvényhelyet alkalmazzák az üzemi balesetekre, majd a 20. század elejétől fokozatosan az egyéb hasonló káresetekre is.

4.4.2 A *présomption de faute*, azaz a vétkekesség vétele után 1930-tól a *présomption de responsabilité*, azaz a magyar veszélyes üzemi felelősséghez hasonló felelősségi vételelem kerül alkalmazásra a francia bíróságokon. Innen ered az analógia alapja, mellyel a francia polgári törvénykönyv 1384. cikkelyét lehet többek közt az emberi környezetet veszélyeztető károkozásokra is alkalmazni.

4.5.1 A vétkes felelősség, mely a Code Civil 1382. és 1383. cikkelyein alapul, ritkán kerül alkalmazásra. Az 1384. cikkely (1) bekezdése értelmében vétkes felelősséget is megállapíthat a bíró: pl. amikor egy vegyi üzemből gázok szabadulnak ki (Civ., 1969. december 17., Bulletin, p. 261.); vagy éppen az üzemben tartó kéménye, gépei okoznak károkat.

4.5.2 A francia bíróságok fokozatosan kialakították azt a gyakorlatot, hogy aki szennyező tevékenységet folytató üzem, gyár mellé költözik, nem tarthat igényt kártérítésre.

4.6 A francia környezeti kártérítési civiljogi felelősség kettős síkon fut: (1) *responsabilité pour faute* (vétkes felelősség); (2) *responsabilité du fait des choses* (vétkes felelősség). A francia jogrendben a károsult dönti el, melyik felelősségi forma alapján perel. (...*c'est au plaideur à apprécier au moment de son recours quelle est la voie la mieux adaptée à la nature de son préjudice.* – Michel Prieur: Droit de l'environnement, p. 876.)

4.7 Michel Prieur szerint (ibidem, p. 872.), ha nem is minden ökológiai kár, de legalábbis a szennyezés okozta károk esetén a legkézenfekvőbb felelősségi formának a vétkes felelősség tűnik.

4.8 Környezeti kár érinthet talajt, vizet, levegőt, tájképet, települési környezetet, továbbá az élővilágot és annak sokféleségét (a biodiverzitást); élővilágot

érintő kár esetén elkülönítjük a növény- és az állatvilágot. A közjog a növényvilágot messze kisebb szigorral védi, mint az állatvilágot. S az állatvilág védelme elmarad az emberi környezetet érintő károsítások szankcionálásától. A magánjog azonban tisztán az ember szemszögéből kiindulva oltalmazza az állat-, illetve a növényvilágot és az abiotikus, stacionárius környezeti elemeket. Zoltán Ödön 1985-ös munkája (Zoltán: Kártérítési felelősség...) óta tehát nem sokban változott, bővült a védett kör tárgyi hatálya. Amennyiben változott a védendő környezeti elemek tárháza, az inkább a biodiverzitás védelmében nyilvánul meg. A svájci környezetvédelmi kódex (1983. október 7.) bevezetőjében az embert, az állatokat, a növényeket, az élőhelyeket és a biocönózisokat célozza védelmezni.

4.9 A környezetvédelmi magánjogi kár a Ptk. megfogalmazásának kibontása után bichotomitást mutat: egyfelől lehet olyan környezet-termesztet érintő kár, mely valakinek a magántulajdonát károsítja; másfelől lehet olyan magántulajdonra sértő káreset, mely csak veszélyeztette a környezet vagy természet valamely elemét, ám maga a kár nem környezeti-termeszteti. Folyik ez a Ptk. 345. § (1) bek. szövegéből.

4.10 Svájcban az 1995. évi Környezetvédelmi Kódex 59a szakasza előírja, hogy a hulladék mindenkori birtokosa (*détenteur*) tárgyi felelősséggel bír a hulladékkal előidézett károkért. A kauzalitás és a kár fogalmának meghatározására az *Obligationenrecht*hez utal a jogszabály. A hulladéktermelő vállalatoknak kötelező környezetvédelmi felelősségbiztosítást kötni. Amennyiben a vállalatot már bezárták, az illetékes kanton felel a károk megtérítéséért. A *force majeure* (*vis maior*), illetve a sértett fél vagy harmadik fél *faute grave*-ja (súlyos hibája) mentesíti csak a környezethasználó vállalatot a felelősség alól. Ez egyfajta tárgyi felelősség. A svájci magánjogi kódex 679. és 684. szakaszai mint a szomszédjogi perlés alappillérei mindezen rendelkezésekkel párhuzamosan élnek.

4.11 Hazánkban a 165/2006. (VII. 28.) Korm. rendelet 4. §-a értelmében a környezetvédelmi és vízügyi miniszter az úrkutatásért való felelőssége körében (ibid., 1. §) ellátja az úrkutatási tárgyú két- és sokoldalú nemzetközi szerződésekkel kapcsolatos ... feladatokat... (ibid., 4. a) pont); kidolgozza az úrkutatás fő irányait és programjait (ibid., 4. § b) pont).... (Ld. Környezetvédelmi Törvény 42. §.) A Magyarországon az 1973. évi 3. tvr.-ben kihirdetett, az úrtárgyak által okozott károkért való magánjogi felelősségről szóló, továbbá az 1978. évi 7. tvr.-ben kihirdetett, a hasonló tárgyak lajstromozásáról szóló ENSZ-egyezmények értelmében a lajstromozás helye szerinti állam, a felbocsátó állam felel a természetes vagy jogi személyeknek, jogi személyiség nélküli szervezetek-

a szerződéshez ellenőrzési körén kívül eső károkat nem kell megtéríteni (Kötelmi jogi Könyv 5:113 §). A francia objektív felelősségi alakzat ismeri a külső (*extérieur*), elháríthatatlan (*irrésistible*) és előre nem látható (*imprévisible*) konceptuális jelzőket, fogalmi magyarázatokat. A *faute de la victime* (a károsult vétkes közrehatása) kármegosztásra ad alapot (Code Civil 1147. cikkely; új magyar Ptk.-tervezet 5:116. § (1) bek.).

3.9.2 A szennyeződések gyakran diffúzak, időben elhúzódva jelentkeznek, nehezen bizonyíthatók. Ilyenkor költséges szakértői tevékenységgel lehet csak feltérképezni a tényleges károkat.

3.10 Kontraktuális károkozás esetén nem mindegy, hogy gondossági vagy eredménykötelem szerepelt-e a szerződésben. A környezetvédelmi megbízott tevékenysége *obligation de moyen*ként kerül értékelésre, míg egy permetezés elvégzésére irányuló szerződés *obligation de résultat*.

3.11.1 Sajátos helyzetet keletkeztet a repülőterek közelében lakók által elszenvedett zajártalmi szituáció. *In solidum* felelősség helyett izolált zajártalmakról van szó, melyek esetében az egyes repülőgéptársaságok külön-külön felelnek az általuk előidézett zaj- és rezgéskárokért.

3.11.2 Azzal kapcsolatban, hogy mi minősül veszélyes üzemnek és mi nem, számos elgondolás él manapság és élt a múltban. Nem lehet veszélyes üzem, ha valaki védett, de vadászatra tenyésztett állatokat lő le. Magyar és Tamás András azt írták, az számít, hogy minőségében rongálja-e a természeti értékeket, illetve az emberi életkörülményeket rongja-e, míg Eörsi arra az álláspontra helyezkedik (Eörsi, p. 93.), hogy a Legfelsőbb Bíróságra kell bízunk a környezetvédelmi veszélyes üzem körének kialakítását. Nem mindegy, hogy egy ember vagy emberek milliói pusztítják-e a környezetet. Véleményem szerint a veszélyes üzem keretein belül kell megítélni azt a környezetveszélyeztetést, ami a természetet vagy a környezetet jelentős mértékben veszélyezteti, és egyfajta társadalmi értékrendre gondolok. Ez a társadalmi közfelfogás, mely a technika és tudomány adott szintjéhez mérten vizsgálja a környezetre való veszélyesség fokát, mindig egy konkrét társadalmi-történelmi közegben alakítható ki elsősorban, a joggyakorlat által.

4. Vétkesség – vétlenség

4.1 A két világháború közti hazai *juris dicti*óból kiemelve, a Polgári jogi Határozatok Tárában a 743. sz. elvi határozat szerint: *a szomszédjog alapján a tulajdonos csak azokat az intézkedéseket tilthatja meg és csak azok miatt követelhet kártérítést, amelyek a szomszédos telek használatának a helyi viszonyok szerint való közönséges*

(a közfelfogásnak megfelelő) mértékét meghaladják és a korlátozott tulajdonos telkének helyben szokásos használatát jogellenesen és lényegesen korlátozzák. Ha tehát bizonyítást nyer, hogy a szomszédos telek tulajdonosa, vagy alkalmazottjai a tulajdonost egyébként megillető jogot, azal visszaélve, merőben a szomszéd tulajdonos bosszantása és károsítása végett gyakorolták, az ezzel megokolatlan és szükség nélkül okozott károkért az előbbi az utóbbinak felelősséggel tartozik.

4.2 A Code Civilben *troubles anormaux du voisinage*ként találjuk a környezeti károkozás szomszédjogi vetületét, mint erről fentebb már szó volt. Ez a francia polgári törvénykönyv 544. cikkelyén alapul: *la propriété est le droit de jouir et de disposer des choses de la manière la plus absolue, pourvu qu'on n'en fasse pas un usage prohibé par les lois ou par les règlements*. Azaz a tulajdonjog gyakorlásának a jogszabályok szabnak csupán korlátot. Más tulajdonjogát szükségtelenül zavarni tilos.

4.3 Nem állapított meg a francia bíró szomszédjogi zavarást, amikor a szomszéd földjén lévő trágyadomb keletkezése időben megelőzte a családi ház felhúzását egy vidéki falucskában, ahol egyébként is természetes dolog a trágyadomb. Ezek az utóbbihoz hasonló esetek mindig körültekintő elbírálás tárgyát képezik a francia környezetvédelmi szomszédjogban. Hiszen zavarásnak minősül ugyanakkor az is, ha a puszta látványával, jelenlétével fejt ki oda nem illő módon – pl. a belvárosban emelkedő trágyadomb – zavaró hatást. (Ld. *Code de l'environnement*, Dalloz, Párizs 2002., pp. 136–137.) *Malaurie* és *Aynes* is arra a következtetésre jut, hogy, aki előre tudta, milyen környezetbe költözik, tehát számíthatott a szomszédjogi zavarásra, a *théorie de préoccupation* értelmében nem perelhet (ibid., p. 68.). A Cour de Cassation azonban ezt az elméletet ellenzi. (Ld. Magyarországon a BH 2002. 92. jogesetben az alperesek ólja nem okozott nagyobb füstöt, mint egy háztartás füstje, így nem merítette ki a szükségtelen zavarás fogalmát.) Nagy-Britanniában *Thesiger* lordbíró 1879-ben a *Sturges contra Bridgman*-ügyben kijelentette: *What would be a nuisance in Belgrave Square would not necessarily be so in Bermondsey*. Azaz ami a Belgrave téren, a belvárosban zavarásnak minősül, nem biztos, hogy az lenne Bermondsey-ban, egy kisközségben. Ez a lokalitás elvének lényege. Tehát más-más megítélés alá esik, ha a szomszédjogi zavarás környezetvédelmi szempontok alapján való megítélése kerül szóba. Nem mindegy, hogy vidéken, egy falucskában, vagy a főváros szívében kerül kifejtésre ugyanaz a magatartás. 1865-ből datálódik a *St. Helen's Smelting* társaság és *Mr. Tipping* közt húzódott ügy. A 19. század közepén a brit alkáliipar központja *St. Helen* volt, ahol a lakosság átlagéletkora már csak alig 25 esztendő volt. *Mr. Tipping* ügy

nem teszi lehetővé. Németországban az 1991. évi környezeti felelősségi törvény előtt kizárólag vétkességi elem mellett lehetett perelni. Dániában is elfogadtak 225/1994. szám alatt egy környezeti kártérítési törvényt, ám ez csak a kifejezetten veszélyes tevékenységekre korlátozódik, ami azt jelenti, hogy főszabály szerint itt is megmaradt a vétkességi elem keresése.

Dán esetek sorában olvasunk az előreláthatóság kritériumáról mint a lehető legobjektívabb vétkességi kategóriáról.

5.5 A szomszédjogi felelősség (*Nachbarrecht*) mint az osztrák környezetvédelmi jog alappillére az ABGB 364–365. cikkelyei szerint kerül szabályozásra: *Überhaupt findet die Ausübung des Eigentumsrechtes nur insofern statt, als dadurch weder in die Rechte eines Dritten ein Eingriff geschieht, noch die in den Gesetzen zur Erhaltung und Beförderung des allgemeinen Wohles vorgeschriebenen Einschränkungen übertreten werden.* Itt azonban a szankció priméren injunção-jellegű; tehát a károkozó tevékenység abbahagyására kötelezheti a bíróság a károkozót. A deliktualis felelősségi rendszerben kártérítés megfizetésére kötelezi általában a bíróság a károkozót az ABGB 1293. szakasza szerint: *Schaden heißt jeder Nachteil, welcher jemandem an Vermögen, Rechten oder seiner Person zugefügt worden ist. Davon unterscheidet sich der Entgang des Gewinnes, den jemand nach dem gewöhnlichen Laufe der Dinge zu erwarten hat.* Rendszerint a természetes személyek között folyó eljárásokban könnyebben tudja igazát érvényesíteni a károsult, mint az ipari létesítmények jogilag jól felkészült álláspontjával szemben. Ausztriában a nagyvállalatok rendszerint pert nyernek a természetes személyű actorral szemben.

5.6 Az ABGB 1293. és azt követő cikkelyei az általános deliktualis (vétkes) felelősség szabályai szerint határozzák meg a másnak okozott környezeti kár felelősségi hátterét Ausztriában. Ezt maguk az osztrák környezetjogászok is sajnálatosnak tartják, hiszen a tárgyi felelősségi háttér alkalmasabb lenne a probléma orvoslására. Fokozott felelősséggel az egyes környezetvédelmi részterületeket szabályozó törvényekben, mint a vízvédelmi, az atomenergia- stb. törvényekben találkozunk. Az *unabwendbare Ereignisse*, azaz az elháríthatatlan események az általános környezeti magánjogi felelősségben kizárják a felelősség megállapítását, de az atomkárok esetében már nem. A magyar Ptk.-tervezet 5:594. § (2) bek. értelmében az engedélyes az atomkáráért való felelősség alól részben vagy egészben mentesül, ha bizonyítja, hogy a károsultat ért kár részben vagy egészben a károsult súlyosan gondatlan, vagy a kár előidézésére irányuló, szándékos és elháríthatatlan magatartásának vagy mulasztásának következménye.

5.7 A portugál Ptk. 483. és azt követő cikkelyei rendezik a szerződésen kívüli károkozás szabályait,

melyek a környezetvédelmi kártérítési jog alapját jelentik. A cselekmény, annak jogellenessége, a felrőhatóság, a kauzalitás, a *damnum emergens* és a *lucrum cessans* fennálltát vizsgálja a kárfelelősség megállapításakor a portugál bíró a Ptk. 483–498. szakaszai alapján. Ez a deliktualis felelősség alapja. A Ptk. 499–510. szakaszai a tárgyi felelősséget deklarálják. Ez szintén a környezetvédelmi magánjog szolgálatába állítható, akárcsak az 1347. szakasz (2) és (3) bekezdésében foglaltak értelmében a korrozív anyag ártalmatlanításával előidézett, jogszerűen okozott kár megtérítésének követelménye a portugál magánjogban. Ez a triász képezi a portugál környezetvédelmi kárfelelősség alapját.

5.8 Spanyolországban kétféle környezetvédelmi magánjogi kárt differenciálunk: (1) *danos personales, patrimoniales o economicos*, tehát a magántulajdont vagy személyt érintő környezeti kár; (2) *dano ecologico puro*, azaz a kizárólag a környezetet érintő kár. (Vö. 2004/35/EK-irányelv kárfogalma.) A spanyol Ptk. 1902. és 1908. szakaszai képezik a deliktualis felelősség alapját a spanyol környezetvédelmi magánjogban, ám a Legfelsőbb Bíróság kezd elmenni a strict felelősség irányába: ez a jövő. A spanyol Alkotmány 45.1. szakasza konstitucionalizálja a környezetvédelem ügyét.

5.9 Olaszországban a Ptk. 2043. cikkelye alapján deliktualis kárfelelősséget, a 2050. cikkely szerint tárgyi (strict) felelősséget állapíthat meg az olasz bíró, amikor a 844. cikkely szerinti szomszédjogi zavarás megszüntetésére az injunção-jellegű, illetve restitúciós szankció nem bizonyul elegendőnek. Az olasz környezetvédelmi magánjogi felelősség tehát az általános európai mintára rímél. Az olasz Alkotmány 32. cikkelye fogalmazza meg az egészséges környezethez való általános alkotmányos emberi jogot. Az 1948. évi olasz Alkotmány 9 (2), valamint a 32. cikkelyeit lehetne mint alkotmányos szintű környezetvédelmi rendelkezéseket felhívni. Ezek azonban általános jellegűek, melyek a tájkép és az egészség védelméről szólnak.

5.10 A görögök szintén vétkességi alapon kezelik a kérdést – mint ezt később, az állatok által okozott kár megtérítésének néhány szempontjáról szóló részben is látni fogjuk. A görög Ptk. 914. és 919. szakaszai határozzák meg ezt a deliktualis kárfelelősséget. A környezetvédelem ügye a görög Alkotmány 24. cikkelyében foglalt általános emberi jogon alapul, mely mindenkinek biztosítja, hogy élvezhesse a környezeti értékeket. Görögországban az 1986. évi 1650. törvény 29. szakasza értelmében csak *vis maior* vagy harmadik fél szándékos vétkessége mentesíti a környezeti kár okozóját a felelősség alól. Az Alkotmány Karta 24. cikkelye és az ez alapján hozott számos alkotmánytörvény – mint az erdők, vizek, a magántulaj-

nek okozott károkért, amennyiben űrobjektum idézte azt elő (1971. november 29., VIII. cikk). A Föld felszínén, illetve a repülés közben okozott károkért teljes, míg az űrobjektumban, illetve annak személyzetében indukált károkért a hiba mértékében – azaz a felelősséggel egyenes arányban – felelnek a felbocsátó államok kívülálló, harmadik személlyel szemben: ez utóbbi helyzet igen gyakori, hiszen sok űrtárgyat kollektíven lönek fel különböző államok. Csak az első Szputnyik felbocsátása óta beszélhetünk a földlakók tényleges űrkörnyezeti tevékenységéről, hiszen amíg ember alkotta tárgy nem került a világűrbe, ennek a problémának nem volt relevanciája. Az 1971. évi űrfelelősségi egyezmény IV. cikke a *responsabilité pour les faits d'autrui* kategóriát is használja, mely nehezen összeegyeztethető a hazai magánjog fogalmi kódrendszerével. A gyakorlatban nemegyszer előfordul, hogy lehulló űrtárgy kárt tesz emberi tulajdonban. Ekkor a fent említett szabályok belépnek. Az exoneráció a *res ipsa loquitur* elv alapján kimentési: a perló állam, illetve állampolgára által vétkesen elkövetett vagy mulasztott cselekmény mentesítheti. Ez angolszász–francia típusú objektív felelősségi alakzatot eredményez. A VI. cikk értelmében teljes az objektivitás, tehát semmiképpen sem mentesülhet a felbocsátó állam, ha a kár az ENSZ-alapokmány, a nemzetközi jog és egyéb világűr-, illetve Hold-egyezmények megszegése folytán keletkezett. Írásom szempontjából is hangsúlyos a világűrjogi magánjogi felelősség mint környezetvédelmi magánjogi terület, mely a magyar fogalmak szerint – de a hazai jogi fogalomtártól elütő konceptus szerint – objektivitást mutat.

5. Külföldi példák

5.1 A judikatúrában a környezetvédelmi magánjogot szomszédjogi problémaként kezelik, melynek kettős szankciórendszere működik. Elsődlegesen birtokvédelmi (Nagy-Britanniában *injunction*jellegű) eltiltó, illetve *in integrum restitutio*ra kötelező határozat várható. Az *in integrum restitutio* elsődlegességét a kártérítés felett a magyar Legfelsőbb Bíróság is többször kimondta. Elméleti szakjogászok is erre mutatnak rá. Hazánkban, a környezet védelmének általános szabályairól szóló 1995. évi LIII. törvény 4. § z) pontja értelmében a *környezetvédelem* olyan tevékenységek és intézkedések összessége, amelyeknek célja a környezet veszélyeztetésének, károsításának, szennyezésének megelőzése, a kialakult károk mérséklése vagy megszüntetése, a *károsító tevékenységet megelőző állapot helyreállítása*. A kártérítés mint *ultima ratio* él a környezetvédelmi magánjogban. Ennek alapja – országonként váltakozva – általában objektív felelősség, mely néhol enged a szubjektivitás

irányába. Azok az országok – így Németország és Ausztria is –, melyekben szubjektív alapon kezelik az ilyen kártérítést, sajnálkoznak, hogy még mindig nem jutottak el a tárgyi felelősséghez a környezetvédelmi magánjog terén. Magyarország a szelíd háziállatok esetében enged eltérést a szubjektivitás irányába, melyet Viney is szeretne elérni francia területen. Itt azonban a *responsabilité pour les faits des choses* kategóriába tartozik még a szelíd háziállat is, mert a francia jog dolognak (*chose*) tekinti az állatokat. Azok az országok, melyekben az állat nem dolog (speciális dologi minősítést nyert) – mint a germán jogú országok – a szubjektivitásra hajlanak ilyen esetekben. A károsult közrehatását lehet megállapítani, amikor a károsult késedelme miatt nem elegendő már a birtokvédelmi szankció alkalmazása a környezetvédelmi magánjogi zavarás esetében.

5.2 A német alaptörvény 20a cikkelye fogalmazza meg a természetvédelem ügyét a jövő generációi számára.

5.3 Németországban is a szomszédjog (*Nachbarrecht*) talajáról kiindulva kezelik a környezetvédelmi magánjogi felelősséget, melyhez *ultima ratio* jelleggel vétkes felelősségi alakzat kapcsolódik. A BGB 823. szakasza kimondja, hogy *wer vorsätzlich oder fahrlässig das Leben, den Körper, die Gesundheit, die Freiheit, das Eigentum oder ein sonstiges Recht eines anderen widerrechtlich verletzt, ist dem anderen zum Ersatz des daraus entstehenden Schadens verpflichtet*. Tehát, aki más életét, testi épségét, egészségét, szabadságát vagy egyéb jogait szándékosan vagy gondatlanul megsérti, felel ezért. A BGB 1004. szakasza szerint pedig: *wird das Eigentum in anderer Weise als durch Entziehung oder Vorenthaltung des Besitzes beeinträchtigt, so kann der Beseitigung der Beeinträchtigung verlangen. Sind weitere Beeinträchtigungen zu besorgen, so kann der Eigentümer auf Unterlassung klagen*. Tehát, aki mást tulajdonjoga gyakorlásában zavar, felel ezért. A deliktuális német struktúra alapjaiban eltér az angolszász strict liability rendszertől, ahol az Escola v. Coca Cola Company of Fresno-ügyben az Amerikai Egyesült Államokban már a gyártó objektív felelősségét mondták ki a pincér kezében felrobbant kólásüvegért való helytállás kapcsán. A kontraktuális felelősség inkább a teljesítés minőségéhez fűződő károk kapcsán nyer fontosságot.

5.4 A német környezetvédelmi törvény környezetet veszélyeztető üzem esetén kimondja, hogy az okozatosság meglétét vélelmezni kell. Az exkulpáció a károkozót terheli.

Szemben a brit joggal, mely a fizikai kár és a tulajdonjogi–szomszédjogi érdeksérelem esetén elkülonítva, két, párhuzamos kereseti lehetőséget biztosít, a német jog – akárcsak a dán – ezt a kettős síkot

kor a veszélyes üzemi felelősség elévül, a hagyományosan deliktuálisnak nevezett felelősség csak akkor alkalmazható az emberi környezetet veszélyeztető magatartással másnak okozott kár esetén, ha a kár nemcsak üzemkörön belül, de elhárítható okból is keletkezett, hiszen tisztán üzemkörön belülségre alapozott felelősség nem áll meg a vétkes, deliktuális, a Ptk. 339. §-án nyugvó kárfelelősség keretei között. Elévült környezeti veszélyes üzemi felelősség esetén tehát azt kell megvizsgálni, hogy a „maradék-elv” értelmében fennáll-e a vétkesség valamely – akár csekély – foka. Ha nem, a felelősség végleg elévült. Amennyiben azonban igen, az általános formula még mindig behelyettesíthető.

5.16 A belgiumi CC 1384. § megfogalmazza: *On est responsable non seulement du dommage que l'on cause par son propre fait, mais encore de celui qui est causé par le fait des personnes dont on doit répondre, ou des choses que l'on a sous sa garde.* Tehát nem csupán azokért a károkért felelünk, amelyeket önmagunk követtünk el, hanem a felügyeletünk alatt álló személyek által okozott károkért is, akikért felelősséggel tartozunk. Továbbá itt szerepel az a kitétel – mely a francia Code Civilben is megvan –, hogy a felügyeletünk alatt álló dolgok által okozott károkért is felelősek vagyunk. Ez képezi alapját – francia mintára – a magyarhoz hasonló veszélyes üzemi felelősségnek a *présomption de faute*-ból kialakult *présomption de responsabilité* analógiájával.

5.17 A Lux. 21 mars 1956, 16, 539. értelmében: *celui qui use d'un droit doit se conformer aux obligations prescrites par la loi afin de ne pas nuire aux droits de voisins;* (...) Itt Luxemburg a francia *troubles anormaux du voisinage*-hoz hasonlatos szomszédjogi alapra helyezi a zaj-, bűz- stb. kellemetlen zavarásokat. Szomszéd az is, akinek a zaja, bűze stb. eléri a felperest, nemcsak a hétköznapi értelemben vett szomszéd. Luxemburg Alkotmánya nem tartalmaz környezetvédelmi utalást, de számos jogszabály rendezi a környezetvédelem ügyét.

5.18 A luxemburgi Code Civil 544. szakaszát, mely a szomszédjogi zavarások alapját képezi, 1987 júliusában a következőképpen módosították: *La propriété est le droit de jouir et de disposer des choses, pourvu qu'on n'en fasse pas un usage prohibé par les lois ou par les règlements ou qu'on ne cause un trouble excédant les inconvénients normaux du voisinage rompant l'équilibre entre des droits équivalents.* Azaz szó szerint bevették a CC tulajdonjogi fogalmának bástyái mögé a *troubles anormaux du voisinage*, a szomszédjogi szükségtelen zavarás fogalmát.

5.19 A magyar Ptk. a X. fejezetben (*A tulajdon jog tartalma és védelme*) *A használat és a hasznok szedésének joga* alatt, a 100.§-ban rendelkezik úgy, hogy a tulajdonos a dolog használata során köteles tartózkodni

minden olyan magatartástól, amellyel másokat, különösen szomszédait szükségtelenül zavarná, vagy amellyel jogaik gyakorlását veszélyeztetné.

5.20.1 Hollandiában az Alkotmány 21. cikkelye megfogalmazza a környezetvédelem igényét.

5.20.2 A holland Polgári Törvénykönyv (*Burgerlijk Wetboek*) 6:162 cikkely 2. bekezdése értelmében a sértett felléphet a polgári ügyszakos bíróság előtt; a környezetvédelmi polgári jogi perek ezen a szakaszon alapulnak.

5.20.3 A *Burgerlijk Wetboek* 1838-ban vette át az 1811-től hatályban lévő francia Code Civil helyét; a kötelmi részt a hatodik könyv tartalmazza (*Verbindtenissen*). 1992-ben megújult; alapvetően német fogalmakkal operál. Ettől a német befolyástól függetlenül jelentős francia intézményi lenyomatok találhatóak benne, és maguk a hollandok is jogrendjüket inkább vallják franciának, mint németnek.

Feltétel, hogy a jogsértő rendelkezzen a vétkesség minden kritériumával. Ha egy létesítmény üzemeltetője szennyező anyagot juttat a folyóba, de véletlenül nem tud arról, hogy az az anyag szennyező hatással bír, nem tartozik kártérítéssel.

Hollandiában vétkességi alapon kezelik a környezeti magánjogi kárfelelősséget, amely a *reasonable care* brit fogalomhoz hasonló kategóriával operál.

5.21 Belgium, Luxemburg, Írország és Görögország is hasonlóan vétkességi alapon kezeli ezt a speciális szerződésen kívüli felelősséget.

5.22 Megállapítás, eltiltás és kártérítés lehetnek a szankciók. Tehát a környezetvédelmi jogsértés megállapítása, az attól való eltiltás, illetve a kompenzáció.

5.23.1 A holland *Burgerlijk Wetboek* 6. könyvének 162. cikkelye az alapja ennek a vétkes felelősségnek, mely a francia jogra (Code Civil 1382. szakasz) rímeli: *Hij die jegens een ander een onrechtmatige daad pleegt, welke hem kan worden toegerekend, is verplicht de schade die de ander dientengevolge lijdt, te vergoeden.*

5.23.2 A szomszédjogi alapú környezetvédelmi magánjog kettős osztatú megoldási rendszere szerint Hollandiában is létezik birtokvédelmi megoldás is a problémára. A BW 5. könyvének 37. szakasza – mely a *hinder* – a 6. könyv előbb idézett 162. szakaszához utal: *De eigenaar van een erf mag niet in een mate of op een wijze, die volgens artikel 162 van Boek 6 onrechtmatig is, aan eigenaars van andere erven hinder toebrengen, zoals door het verspreiden van rumoer, trillingen, stank, rook of gasen, door het onthouden van licht of lucht of door het ontnemen van steun.* Itt tehát kapunk valami-féle enumerációt is – gáz, zaj, szag, rezgés, árnyékolás, a szomszédos épület megfosztása a szükséges földtámasztól, levegőtől – arra nézvést, hogy milyen magatartással lehet ezt a zavarást realizálni. A gyakorlatban a bíró dönti el, milyen szankciót szab ki *injunction* címén, ő tölti meg azt tartalommal. A

don stb. védelméről szólók – fejt ki a környezetvédelem ügyét mint alapjogot.

5.11 Érdekesség: Indiában a polgári eljárási törvény 1908. szakasza szintén szomszédjogi kérdésként kezeli a környezetvédelmi birtokháborítást, mely esetben *injunctio*nt, vagy egyéb megfelelő eszközt enged a bírónak (Abraham). Hegel a XIX. század elején az erkölcstelen brahmánok országának nevezte Indiát, ahol a majmoknak és a teheneknek kórházakat emelnek, míg az embereket hagyják meghalni, nem beszélve a csandalákról, akiket még állatszámba sem vesznek (Hegel: Előadások a világtörténet filozófiájáról).

5.12.1 A skandináv államok közül kettőt emelek ki: Finnországot és Svédországot. A kettő jogrendje rendkívül hasonlatos, tekintettel arra, hogy szoros közös jogi gyökereik vannak.

5.12.2 Finnországban az 1995. évi alkotmányreform iktatta be a 14a szakaszt az Alkotmányba: a finn kormány feladatává tette a környezetvédelem ügyét. Jóllehet, az 1974. évi 412. sz. törvény a kártérítési felelősségről vétkességi alapokon áll, a környezetvédelmi kárfelelősségi körvény, az 1994. évi 737. törvény strict felelősséget honosít meg a bírósági gyakorlat jogalkalmazásában. E tekintetben a svéd és a norvég rendszerhez hasonló a finn környezetvédelmi magánjog, hiszen szomszédjogi alapon birtokvédelmi szankciók mellett *ultima ratió*ként kezeli az objektív alapú kárfelelősséget. Finnországban azokban az esetekben nyúlnak a vétkességi felelősséghez – a 412/1974. sz. szerződésen kívüli felelősségről szóló törvény alapján – a környezetvédelmi magánjogban, amikor a strict felelősségi jogszabályt nem lehet alkalmazni. Ilyen esetek, amikor a kár sokkal később keletkezik, mint a vele kauzalitásban lévő tevékenység kifejtésének időpontja, a kár nagysága előre nem látható, illetve előre ki nem számítható módon keletkezett. Azt is meg kell vizsgálni, hogy egy másik üzemben tartó hasonló körülmények között láthatta-e volna előre, hogy környezeti kár fog bekövetkezni. Ez már valamiféle objektíválódásra utal, hiszen ekkor voltaképp átlagot vonunk: „szakember-átlagot” (az adott helyzetben a szakembertől elvárható fokozott gondosság).

5.12.3 A svéd Alkotmányban nincs szó környezetvédelemről. Azonban a környezetvédelmi magánjog alapjául szolgáló tulajdonjog mint alapjog az RF 2:18. szakaszban deklarált jog. A svéd környezetvédelmi törvény 32. szakasza strict felelősséget alapít meg a környezetvédelmi anyagi kártérítési jogban, bizonyos kivételekkel. Ezek a kivételek a helyben – települési környezetben – szokásos, illetve általánosságban előforduló – kísérőjelenségeként manifesztálódó – károk, melyek esetében vétkességet is megkövetel a károkozó tekintetében a kárfelelősségi

magánjog. Létezik egy olyan szabály is, hogy csak a lényeges károkat kell megtéríteni. A magyar környezeti kárfelelősségi jogban nem számít a kár nagysága: bármekkora – még a közigazgatási határértéket alulmúló – kárösszeg is peresíthető. A *de minimis praetor non curat* elvre környezetvédelmi magánjogi kártérítési ügyekben nemcsak a skandináv államok, de az összes többi európai állam tekintetében is rátalálunk (pl. Janovsky, p. 290.).

5.13 A dán környezetvédelmi magánjogban az 1991. június 18-i döntésében a dániai Legfelsőbb Bíróság azon az alapon mentette fel egy víztározó tulajdonosát, hogy még a *negligentia* sem terhelte a környezeti kár előidézésében. Tehát a dán magánjog itt megtörte a *strict liability* fogalmi héját, és vétkességre alapozott ítéletet hozott. Az 1998. évi ítéletében már kimondta a bíróság, hogy a vétlen természetes személy pusztán tulajdonjogi alapon, objektíven nem vonható felelősségre. Dániában szintén a szomszédjogi, tulajdonvédelmi intézmények keretében kell keresnünk a környezetvédelmi magánjogi esetek, problémák megoldását. Dánia nem csatlakozott a Luganói Egyezményhez. Miként Nagy-Britanniában, a Dán Királyságban is a királyi Legfelsőbb Bíróság formálja – európai mintára – a környezetvédelmi magánjogot. A kártérítési rendszer – germán példára – szubjektív (*fault or negligence*) alapú. Dániában ugyan létezik egy alkotmányos monarchiát konstruáló Alkotmány, ám ebben nem találunk környezetvédelmi utalást.

5.14.1 A belga Alkotmány 23. cikkelye kimondja az egészséges emberi környezethez való emberi jogot. 1994 óta a kormány kötelessége Belgiumban ennek az alapjognak az átültetése a valóság talajára.

5.14.2 Belgiumban a Code Civil 1382–1384. §§-ait lehet alkalmazni a környezetvédelmi polgári felelősségre. Luxemburgban is az alábbi szabályok szerint méri a környezeti civil felelősséget: 1382. § *Tout fait quelconque de l'homme, qui cause à autrui un dommage, oblige celui par la faute duquel il est arrivé, à le réparer.* Itt vétkes felelősségről beszélhetünk, hiszen a paragrafus azt mondja, hogy a vétkességénél fogva köteles a károkozó megtéríteni az előidézett kárt. Veszélyes üzemi vétlen extrakontraktualitás alatt a veszélyes üzemi felelősség azon változatát értem, amikor bár elháríthatatlan, de üzemkörön belüli okból keletkezik az emberi környezetet veszélyeztető magatartással okozott kár. Itt *sine culpa* felelősséggel állunk szemben. A következő, az 1383. § értelmében: *chacun est responsable du dommage qu'il a causé non seulement par son fait, mais encore par sa négligence ou par son imprudence.* Tehát a belga és a luxemburgi törvényhozó is elmegy a magánjogi vétkesség végső határáig, a *negligentia* széléig.

5.15 A magyar jogrendben abban az esetben, ami-

natkozó – a szerződésen kívül okozott károkért való felelősségről szóló részben elhelyezett – szabályok irányadók, ha a külön törvényi tényállásban szabályozott károkozó magatartás adott esetben szerződésszegéssel valósul meg. Lehetséges, hogy a fokozott veszéllyel járó tevékenységgel okozott kár szerződésszegés útján valósul meg. (Ld. Ptk.-tervezet 5:117. §.)

Az új Ptk. koncepciójában a *Kötelmi jogi* részben (akkor a Negyedik könyv), *A szerződésen kívül okozott károkért való felelősségről* szóló – akkor 5. – részben, az *Általános felelősség a szerződésen kívül okozott károkért* c. 2. pont *d*) alpontjában már közzétették, hogy a Koncepció nem kíván változtatni a Ptk. szerződésen kívüli kárfelelősségre vonatkozó általános szabályán, és a vétkességtől független, objektív kárfelelősségnek csak azokban az – egyébként egyre bővülő – esetcsoportokban kíván teret biztosítani, amelyekben a felek között fennálló szerződéses viszony, vagy valamely tevékenység folytatása, illetve valamely fokozottan védendő érdek ezt a *vis maioris* terjedő felelősségi mércét szükségszerűen, de legalábbis kellően indokolható okból támasztja a polgári jogi jogviszonyok alanyaival szemben.

5.28 Amennyiben kontraktuális károkozás történik, belépnek a Ptk. szerződésszegési szabályai (azok közül aláhúzom a kellékszavatosság intézményét). Ha a károkozó a hibás teljesítés alól sikerrel kiment magát, a kontraktuális károkozási szabályok alapján még felelnie kell (ld. Ptk. 310. §-a). Előfordulhat, hogy a szerződésbe belefoglalják a környezetet veszélyeztető magatartással előidézett káreseteket is.

Az új magyar Ptk.-tervezet Kötelmi jogi Könyvében az 5:109. § (3) bekezdésben kerül kodifikálásra a „konkuráló jogcímek” közüli választás lehetősége a szerződésszegés elszennvedője részéről (tervezet közléte 2006. július 31-én). A hibás teljesítéssel a szolgáltatásban okozott károk megtérítését a jogosult a szavatossági határidőn belül követelheti (5:148. §: a tapadó károk megtérítésének érvényesítési ideje). A javaslat a hibás teljesítésből eredő kártérítési igény mértékét a szavatossági jogokkal nem reparálható – és ezért a szavatossági határidők lejárta után, az általános elévülési időn belül érvényesíthető – „következménykárokra” korlátozza. Ezt az elvet a gazdasági szerződésekre a Legfelsőbb Bíróság GK 41. sz. állásfoglalása meghonosítani szándékolta. A javaslat ezzel a megoldással ösztönözni kívánja a jogosultat arra, hogy kellékszavatossági igényét az erre nyitva álló határidőkön belül érvényesítse, és ne bízjon abban, hogy a kellékszavatosság formájában érvényesíteni elmulasztott igényt kártérítésbe fordíthatja át. Jogpolitikailag aligha indokolt, hogy a kötelezett kártérítés formájában is álljon készenlétben a szavatossági jogok keretében reparálandó szerződésszegési

következményekért.

5.29 Terré idézett műve 835. oldalán (ld. bibliográfia) a kumuláció intézményét kérdőjelek közé vonja, míg Viney idézett művében kiáll mellette. A valóság az, hogy a legtöbb esetben a francia joggyakorlat nem alkalmazza a kumuláció elvét. Elvértve fordul elő.

Köztes helyzetet teremt az az állapot, amikor a kontraktuális károkozás bár nem *dolo-malo* történt, a Ptk. 345. §-a alapján legalább a veszélyes üzemi extrakontraktuális vétkes felelősség fennáll. Ekkor a kumuláció tilalma belép.

A kumuláció felmerülhet olyan esetben is, amikor *responsabilité pour les faits d'une chose (ou d'un animal)*, azaz objektív felelősség és *responsabilité pour un fait personnel*, azaz szubjektív felelősség is fennáll. Az egyik az állat gazdája (*gardien*) tekintetében, a másik pedig például egy harmadik, vétkes személy közrehatása folytán. Ilyenkor *in solidum* felelnek a károsult irányában, míg egymás között a vétkest fogja terhelni a kár megtérítése (Viney: *Les conditions de la responsabilité...*, p. 678–679.).

5.30 A *dolo-malo* elkövetés, a *faute intentionnelle* (szándékosság) esetén a „Société des comédiens français” határozatában a *Cour de Cassation* 1969. február 4-én kimondta, hogy a kontraktuális kötelezettség teljesítésének elmaradása is – amennyiben az szándékosan (*de propos délibéré*) történt – megalapozza a *dolo-malo* jelleget. Ilyen esetben az 1930. július 13-i törvény 12. cikkelye értelmében a biztosító nem fizet. 1974 óta tiltja a francia Semmitőszék a *faute intentionnelle* biztosítását. Abban az esetben azonban, ha a károkozás szándéka fennáll, de a kár nem áll be, vagy harmadik személy, illetve célba nem vett dolog szenved károsodást, a biztosítás szabályai fennállnak. A francia felelősségi jog a szándékos (*intentionnel*) és a rosszindulatú (*dolosif*) elkövetést identifikálja. A kumuláció intézménye a *dolo-malo* elkövetésen túl a *faute lourde* kategóriájára is kiterjed, mely esetben a *luxuria*, azaz a *probabilité du dommage* (a kár bekövetkezése feltételezhető volt) alapozza meg a vétkes felelősséget. A kettő közti lépcsőfokon elhelyezkedő *faute inexcusable* valójában a bekövetkező kár nagyságát tudatos cselekvéssel vagy kötelességellenes nem tevéssel és az imminens veszélyt átfogó tudati-pszichikai állapottal leírható fogalom, mely elsőként 1898-ban jelent meg a magánjogi felelősségtanban ipari, közlekedési balesetek kapcsán; ez nem alapoz meg kumulációt. Az egyszerű hiba, a *faute simple* sem jár kumulációval.

5.31.1 A hazai környezetvédelmi törvény 105. §-a értelmében a környezethasználó jogutód nélküli megszűnése esetén a felszámolás vagy végelszámolás során, illetve állami vállalat gazdasági társaságá alakulása, állami vagyon hasznosítása és értékesítése során, állapotfelmérés alapján a vagyonfelmé-

fent említett *hinder* (zavarás) a holland jogban a 6:162 szakasz (*tort law*) *lex specialisa*.

5.23.3 A Boek 6 Art. 212 alatt megfogalmazott jogalap nélküli gazdagodás intézménye a gyakorlatban beléphet a környezetvédelmi magánjog terrénumába. Ilyen eset lehet, ha a megvásárolt földterületről a vételi ügylet megkötése után derül ki, hogy szennyezett – ekkor jogalap nélküli gazdagodás címen visszakövetelhető az ár (különbözet). (A *Wet van Bodembescherming*, a Talajvédelmi Törvény 75. cikkelye alapján.)

Magyarországon a BH 1995. 575. jogesetben a bíróság megfogalmazta, hogy az adásvételi szerződés alapján a felperes jogutódja a perbeli ingatlan korábbi tulajdonosának. Ebből következően az ingatlantulajdonban okozott kár megtérítése iránt a károsodott ingatlan tulajdonosaként jogosult kártérítési igényt érvényesíteni függetlenül attól, hogy a károsodás a tulajdonszerződést megelőzően következett-e be. Az adásvételi szerződést kötő felek megállapodásától függően, egymás közti viszonyukban lehet jelentősége annak, hogy a vételár meghatározásánál milyen jelentőséget tulajdonítottak az ingatlan akkori állapotának. Az alpereseknek a Ptk. 345. §-án alapuló objektív felelősségét azonban ez nem menti ki.

A magyar környezetvédelmi törvény 104. §-a értelmében ha a jogsértő tevékenységet folytató személyében változás áll be, e tevékenységet folytatóval szemben a jogutód felelősségének szabályait kell alkalmazni, kivéve, ha a felek a szerződésben ettől eltérően állapodtak meg. Az EBH 2002. 724. értelmében környezetszennyező tevékenységet folytató személyében beálló változás esetén – a polgári jogi általános jogutódlás szabályától eltérően – a tevékenység folytatásához, nem pedig a tevékenységet folytató személyéhez kapcsolható a felelősségi szabályok alkalmazása. A magyar Ptk.-tervezet 5:590. § (1) bek. értelmében a környezeti kárért való felelősség annak az ingatlannak a tulajdonosát és birtokosát a károkozóval egyetemlegesen terheli, amelyen a tevékenységet folytatják, illetve folytatták. A (4) bek. szerint ha több károkozó közösen hoz létre olyan szervezetet, amelyben korábban végzett, vagy egymást kiegészítő tevékenységüket egyesítik, a létrehozott szervezet az alapítók jogutódjának minősül, felelőssége pedig az alapítókkal egyetemleges.

5.24 A brit Consumer Protection Act 1987-ben strict felelősséget vezetett be a termékefelelősség terén, így a hibás termék által előidézett kár esetén a gyártó (illetve az importáló) (ha annak személye ismeretlen, a forgalmazó) felel, amennyiben a termék hibája már az eladáskor fennállt, továbbá nem valamely jogszabály vagy rendelkezés betartásából eredt.

5.25 Az 1975. július 15-i francia hulladéktörvény

értelmében az a hulladéktulajdonos, akinek tevékenysége folytán a talaj, a növényzet, illetve az állatvilág, a táj, a levegő, a vizek károsodnak, vagy az emberi egészségre, illetve a környezetre káros hatással bír, köteles beszüntetni az ilyen irányú tevékenységét, vagy legalábbis köteles kiküszöbölni tevékenysége ilyen irányú hatásait.

5.26 Amennyiben a hulladékkal valamely személy, vagy jogi személyiség nélküli szervezet sérelmére történik károkozás, a Code Civil 1382. és 1383. cikkelyeit lehet alkalmazni.

Az 1975. évi franciaországi hulladéktörvény 11. cikkelyének értelmében, aki nem arra kijelölt, arra jogosult céggel, személlyel végezteti a hulladékfeldolgozást, a hulladékfeldolgozóval *in solidum* felel minden ebből eredő kárért.

5.27.1 A hatályos magyar Ptk. 318. §-a a *kontraktuális* civiljogi felelősséget határozza meg: *a szerződésszegésért való felelősségre, valamint a kártérítés mértékére a szerződésen kívül okozott károkért való felelősség szabályait kell alkalmazni azzal az eltéréssel, hogy a kártérítés mérséklésének – ha a jogszabály kivételt nem tesz – nincs helye.*

Az új magyar Ptk.-tervezet értelmében a szerződésszegésért fennálló (kontraktuális) kárfelelősség – meghatározóan a kimentés eltérő feltételeire tekintettel, az objektív kártérítési jogalap miatt – elválik a szerződésen kívüli (deliktuális) kárfelelősségtől. A két kártérítési jogi terület mégis alapvetően egységes marad a kártérítés mértéke és módja tekintetében, és a deliktuális felelősségi szabályok is változatlanul alkalmazhatók a szerződésszegésből eredő kártérítési felelősségre. Eltérést jelentenek az előreláthatósági elv részben eltérő érvényesülése, a fedezeti ügyletből eredő árveszteség mint sajátos kárfajta, továbbá, hogy a kártérítés mértékének méltányosságból történő enyhítésére a szerződésszegéssel okozott károk körében továbbra sincs lehetőség. Egyebekben a nem szabályozott kérdésekben a Javaslat fenntartja az utaló norma technikáját: a kár elemeire, a kártérítés mértékére és módjára vonatkozó részletes szabályokat a deliktuális kárfelelősség körében helyezi el; a szerződésszegési kárfelelősség normái között – átalakult tartalommal, de a ma hatályos Ptk. 318. § (1) bekezdéséhez hasonlóan – visszautal ezek alkalmazására.

Többek közös károkozása esetén ugyancsak a deliktuális felelősségi szabályok irányadók azal a megjegyzéssel, hogy a károkozók egymás közti viszonyában a deliktuálistól eltérő objektív kárfelelősség miatt a közrehatás és nem a felrőhatóság arányának van jelentősége.

Utaló normát fogalmaz meg a Javaslat arra nézve is, hogy a felelősség egyes nevesített eseteire vo-

jelentős környezeti károsodásokat vagy veszélyeztetéseket, melyet a telephelyi tevékenység vagy annak beszüntetése okoz);

- a telephely környezeti állapotából származó környezeti terhek; a telephelyen korábban bármilyen időszakban folytatott tevékenységből eredő, vagy a telephelyet ért környezeti károsodás gyanúja.

A felügyelőség a benyújtott nyilatkozatot hatósági eljárás keretében (szakhatóságok közreműködésével) elbírálja (4. § (1) bek.). A nyilatkozatot elbíráló felügyelőség a gazdálkodó szervezetet környezeti állapotvizsgálatra kötelezheti ((2) bek.). A környezeti állapot vizsgálatát telephelyenként kell elvégezni, illetve bemutatni, ideértve a más szervezettel közösen használt telephelyet is. Az állapotvizsgálatnak ki kell terjednie a telephelyen, továbbá a telephely területén kívül tapasztalható, a telephelyről származó környezetveszélyeztetésre, -szennyezésre, -károsításra és -károsodásra is, valamint a környezeti terhek rendezéséhez szükséges – hatóságilag előírt, vagy a szakértő szerint szükségesnek tartott – teendőkre. Az állapotfelmérésnek be kell mutatnia azokat a tevékenységeket, melyek – a telephelyen és azon kívül – a környezet tapasztalható károsodását előidézték, valamint jelenleg a környezetveszélyeztetés, -szennyezés, illetve -károsítást előidézik. Be kell mutatni a tevékenység megszűnése miatt bekövetkező, környezetre gyakorolt hatást is (2. sz. melléklet). A nyilatkozatot, illetve a környezeti állapotvizsgálatot elbíráló hatósági határozatban a felügyelőség az adós gazdálkodó szervezetet a bizonyított környezeti károsodások, terhek rendezésére kötelezi (8. § (1) bek.). A gazdálkodó szervezetnek 2 éves határidőn belül, de legfeljebb a felszámolási eljárás befejezéséig kell azon kötelezettségeket teljesíteni, amelyek a környezeti károk súlyosbodásának vagy a környezetszennyezettség újabb környezeti elemre való áttérjedésének megakadályozását célozzák, továbbá amelyek a más tulajdonában álló, bértárolásra átvett hulladékok, veszélyes anyagok kezelését vagy visszaszolgáltatását célozzák, valamint, amelyek teljesítését a felszámolás alatt álló gazdálkodó szervezet jogutód nélküli megszűnése lényegesen megnehezítené (8. § (2) bek.).

A környezeti terhek rendezéséhez szükséges teendők célozhatják:

- a környezeti károsodások mérséklését vagy megszüntetését, ideértve azokat a környezetvédelmi teendőket is, amelyek bizonyos tevékenységek befejezése, bizonyos eszközök működésének végleges megszűnése miatt szükségesek, és a teendők meghatározott időpontban való teljesítését követően további feladatok (kiadások) nem merülhetnek fel;

- a felszámolás során vagy azt követően is – az új tulajdonos által – működtethető eszközök, illetve

tevékenységek tekintetében a környezetszennyezés megszüntetését;

- a felszámolást követő időszakra is kiterjedő, elsődlegesen természetvédelmi vagy környezetvédelmi célok miatt szükséges hosszabb távú utóhasznosítás biztosítását (2. sz. melléklet II. rész).

Ha az előírt környezeti állapotvizsgálat elvégzésére, vagy a környezeti károsodások, környezeti terhek rendezésére a vagyon nem nyújt fedezetet, a felszámolónak a bíróságnál egyszerűsített felszámolást kell kezdeményeznie (11. §). (A végelszámolás kapcsán a 14. szakasz – *mutatis mutandis*: kivéve pl. az egyszerűsített felszámolást – hasonlóan rendelkezik.)

5.32 A *Journal of Environmental Law* 2002. évi 3. számának (14. évfolyam) 380. oldalán olvassuk: *The details of the caselaw are intricate, but a key-feature has previously been the underlying link between liability and control. Insofar as flooding is due to factors which undertakers are unable to control, they should not be liable for its consequences* (Environmental Human Rights and Parliamentary Democracy. Peter Marcic v. Thames Water Utilities Ltd. by William Howarth, in *Journal of Environmental Law*, Oxford University Press, Nagy-Britannia, 2002, p. 380.). Azaz egy fontos eleme a felelősségnek, hogy amennyiben az áradás az azt kontrolláló szervezetet üzemben tartó személy vétkes felelősségi körén kívüli okból állt be, a Common Law-ban nem állapítható meg a vétkes felelősség, illetve a magyarhoz hasonló, veszélyes üzemi felelősség. A környezetvédelmi magánjogi zavarás brit fogalma a hanyagságnál (*negligence*) sztriktebb kategória.

5.33 Az Európai Unió 2002 január 23-i 2002/0021 (COD) számú irányelvtervezetében tárgyalta a környezeti károkozásért való magánjogi felelősséget. A irányelvtervezet 2. cikkely 1. pont (18) bek. meghatározta a környezeti kár (*environmental damage*) definícióját: a biodiverzitás károsodása, a vízkár, a talajkárosodás. Az irányelvtervezet a fő hangsúlyt a megelőzésre és a helyreállításra helyezte. A 4. cikkely 1. pontja értelmében: *where environmental damage has not yet occurred but there is an imminent threat of such damage occurring, the competent authority shall either require the operator to take the necessary preventive measures or shall itself take such measures. Id est: imminens környezeti veszély esetén, ha még nem állt be a károsodás, a hatóság főszabály szerint az üzemeltetőt kötelezi a szükséges megelőző intézkedések megtételére. Az 5. cikkely a resztoratív intézkedésekről szól. Bekövetkezett kár esetén a hatóság kötelezi az üzemeltetőt a szükséges helyreállítás megkezdésére, vagy maga végzi el az üzemeltető költségén (7. cikkely). (A 2004/35/EK-irányelv azóta hatályba lépett.)*

5.34 Mark *Stallworthy* cikkében felhívja a figyel-

résben szerepeltetni kell a tevékenység következtében létrejött környezetkárosodások kárelhárítási és kártérítési költségeit. A cégnyilvánosságról, a bírósági cégeljárásról és a végelszámolásról szóló 2006. évi V. tv. (az új Ctv.) 99. § (5) bekezdése értelmében ha a végelszámolás alatt álló cég felszámolásra kerül és megállapítható, hogy a végelszámoló alapos ok nélkül késlekedett a felszámolási eljárás kezdeményezésével, vagy nem tett meg mindent, ami (1.) az ilyen tisztséget betöltő személytől elvárható fokozott gondosság mellett elvárható lett volna – *inter alia* –, a környezeti károk mérséklése, a kármentés érdekében, a felszámoló vagy a hitelezők keresetére a bíróság (megyei, illetve fővárosi) arra kötelezi a végelszámolót, hogy a cég vagyonához a károkozás összege mértékéhez igazodó tőke-hozzájárulást teljesítsen. A bíróság ebben az esetben a végelszámoló díját egészben vagy részben megvonhatja. További indokokat határoz meg a (6) bek. az (5) bekezdésben foglaltak alkalmazására: ha a végelszámoló az egyszerűsített végelszámolás alkalmazásáról (2.) törvényi kényszer esetén sem tér át az általános szabályok szerintire, illetve törvényi feltételek fennállása ellenére elmulasztja a felszámolás kezdeményezését. Ezek a törvényellenességre alapozott indokok. Továbbá (3.) a végelszámoló saját hibája is okot adhat: amennyiben hibája folytán marad el a felszámolás elrendelése.

Az új Ctv. 129. § (3) bek. értelmében azon cégek esetén, melyek végelszámolása 2006 július 1-jén már folyamatban van, az új Ctv. hatálybalépésétől számított három éven belül, illetve ha a végelszámolás már több mint három éve tart, akkor egy éven belül – azaz 2007 június 30-ig – a csődeljárásról, a felszámolási eljárásról és a végelszámolásról szóló 1991. évi XLIX. törvény (Cstv.) szabályai alapján kell folytatni a végelszámolást.

A környezetvédelmi törvényünk 83. §-a értelmében csődeljárás, felszámolási eljárás és végelszámolás esetén a tevékenységgel esetlegesen okozott környezetkárosodás feltárása, megszüntetése érdekében külön törvény rendelkezéseit kell alkalmazni. A Cstv. 73. § szerint a végelszámoló a végelszámolási eljárás alatt köteles gondoskodni a gazdálkodó szervezet vagyonának megóvásáról, megőrzéséről, különösen a mezőgazdaságilag művelhető földek termőképességének fenntartásával, a természetvédelmi, környezetvédelmi és műemlékvédelmi követelmények betartásáról, a végelszámolás kezdő időpontját megelőző időszakból eredő, hozott környezeti károsodások, környezeti terhek olyan rendezéséről, amely az eljárás során a környezeti károsodások, illetve terhek elhárítását, megszüntetését, illetve a vagyontárgyaknak a környezeti terhekkel történő értékesítését is jelenti ((1) bek.). Az eljárás

alatt folytatott tevékenységek környezetvédelmi, természetvédelmi és műemlékvédelmi követelményeinek betartására, valamint a környezeti károk, illetve terhek rendezésére a gazdálkodó szervezetet az illetékes hatóság határozatban kötelezheti ((2) bek.). A végelszámoló a végelszámolás során az adott helyzetben általában elvárható gondossággal köteles eljárni. A kötelességei megszegésével másoknak okozott károkért a polgári jogi felelősség általános szabályai szerint felel ((3) bek.).

5.31.2 A Cstv. 48. § értelmében a felszámolási eljárás alatt betartandó környezet-, természet- és műemlékvédelmi követelményeket – ideértve a 31. § (1) bek. c) pontjában foglalt nyilatkozat tartalmának meghatározását és a környezeti állapotvizsgálatra kötelezés lehetőségét – a környezeti károk, illetve terhek rendezésének követelményeit és módját, továbbá az ebből eredő, az 57. § (2) bek. szerint felmerülő kiadások körét kormányrendelet szabályozza (ld. *infra*) ((4) bek.). Az eljárás alatt folytatott tevékenységek környezet-, természet- és műemlékvédelmi követelményeinek betartására, valamint a környezeti károk, illetve terhek rendezésére az adóst az illetékes hatóság határozatban kötelezi.

5.31.3 A felszámolási eljárás és a végelszámolás környezet- és természetvédelmi követelményeiről szóló – többször módosított – 106/1995. (IX. 8.) Korm. rendelet a felszámolás, illetve végelszámolás alatt álló gazdálkodó szervezetre, illetve vezetőjére, a felszámolóra, illetve végelszámolóra, a felszámolási, illetve végelszámolási eljárásban részt vevő szakértőre, a környezeti terhet átvállalóra, továbbá a felszámolás, illetve végelszámolás során a környezet-, természet- és műemlékvédelmi követelmények érvényesítését és a terhek rendezését célzó intézkedésekre terjed ki.

Az 1. sz. melléklet szerinti nyilatkozat megtételére a 3. § (1) bek. értelmében a felszámolás alatt álló gazdálkodó szervezet, leányvállalat, trösztli vállalat vezetője a telephely szerint illetékes környezetvédelmi felügyelőség irányában köteles:

- a gazdálkodó szervezet telephelyén fennálló vagy telephelyéről származott (származó) környezeti károsodásokról, környezeti terhekről, melyekből bírságfizetési vagy egyéb fizetési kötelezettség, a károsodások, illetve terhek rendezéséhez szükséges kiadás származhat;

- a környezeti állapot részletes jellemzése (levegőszennyezési adatok; vizek igénybevétele és terhelése; hulladékkezelés, -tárolás, -szállítás; veszélyes anyag, alapanyag kezelése, tárolása; zaj és egyéb fizikai tényezők; talajvédelem; erdővagyon-védelem; természetvédelem; a környezeti állapot részletes jellemzőinek összefoglalásaként be kell mutatni a telephelyen tapasztalható, vagy a telephelyről eredő

met, hogy nem veszélyes üzemi tevékenységgel előidézett biodiverzitás-kár esetén *fault-based liability*, azaz vétkességi felelősség kerül bevezetésre (Stallworthy, p. 17.).

5.35 A 2002. január 23-i irányelvtervezetet elfogadták, de további viták folynak. A britek által vezetett csoportnak sikerült elérnie, hogy az állam *kötelező* mögöttes felelősségét mindössze *lehetőségre* enyhítsék. További gondokat okozhat azonban még egyes rendelkezések ambivalens és pontatlan jellege, továbbá a tagállamoknak biztosított meglehetősen nagy szabadsági fok egyes fontos kérdések nemzeti szinten történő meghatározásában, valamint, hogy a környezethasználó – akitől egyébiránt jogosan várható el a tudományos-technikai ismeretek korszerű szinten való ismerete – akkor is felelősségre vonható, ha vétkesség egyáltalán nem terheli.

5.36 Az ENSZ Európai Gazdasági Bizottságának az ipari balesetek határokön átterjedő hatásaiból eredően a határvizeken okozott károkért viselt polgári jogi felelősségről és kártérítésről szóló Jegyzőkönyvét 2003. május 21-én írta alá Magyarország képviselője 21 másik állammal együtt Kijevben (később még két állam írta alá). Elsőként az aláírók között, 2004 június 25-én – a 31/2004 (IV. 19.) Országgyűlési határozat alapján – a ratifikációs okiratot letétbe helyezték. Az üzemeltető felelőssége tárgyi. Fegyveres konfliktus, *vis maior*, kötelező állami intézkedés és harmadik személy jogsértése (4. §) szerepel az exkulpációs okok között. A gondatlanul vagy szándékosan kárt okozó személy felelőssége nem korlátozott (5. §). A *kár* nemcsak élet, testi épség, egészség sérelmét, illetve vagyoni kárt, hanem a balesettel előidézett, akadályozott vízhasználat miatt elmaradt jövedelmet (*lucrum cessans*), a kárelhárításhoz, kárenyhítéshez és az *in integrum restitutio*hoz szükséges költségeket is magában foglalja. Az üzemeltetőnek pénzügyi biztosítékkal és biztosítással kell rendelkeznie az esetleges károk esetére. A Jegyzőkönyv és az EU-szabályozás viszonyát illetően egyes eljárási kérdések tekintetében az Európai Unió tagállamaira, illetve bíróságaira vonat-

kozóan a Jegyzőkönyvvel szemben az uniós jogszabályok alkalmazását írja elő (20. §).

Bibliográfia

1. Abraham, C. M.: Environmental Jurisprudence in India. Kluwer Law International, Hága, London, Boston
2. Bárdos Péter: Kárfelelősség a Polgári Törvénykönyv rendszerében. Hvg-Orac Lap- és Könyvkiadó Kft., Budapest 2001
3. Boda Gyula ismertetésében a Jogi Hírlap 1927. I. 1.–1930. IX. 1. Döntvénytára. Magánjog. 2. kiadás. A Jogi Hírlap kiadása, Budapest 1930
4. Bogyay Mária: A környezetszennyezés jogi szankciórendszere. Jogtudományi Közöny 1972. évi 8. sz.
5. Eörsi Gyula: Összehasonlító polgári jog, Akadémiai Kiadó, Budapest 1975. 216. o.
6. Farkas-Gátos-Tarr: A környezetkárosításból eredő igény érvényesítésének bírói gyakorlata. Láng Kiadó, Budapest 1991
7. Hart, H. L. A.: A jog fogalma. (ford. Takács Péter) Osiris Kiadó, Budapest 1995
8. Hegel, Georg Wilhelm Friedrich.: A jogfilozófia alapvonalai. (Ford. Szemere Samu) Akadémiai Kiadó, Budapest 1971. Eredeti kiadás: 1821
9. Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: Előadások a világtörténet filozófiájáról. (Ford. Szemere Samu.) Akadémiai Kiadó, Budapest 1979
10. Janovsky, Siegfried: Boden- und Wasserschutz im Privatrecht am Beispiel der Landwirtschaft, Manzsche Verlags- und Universitätsbuchhandlung, Bécs 1997
11. Kilényi Géza: Polgári jogi eszközök a környezetvédelem szolgáltatásban, Jogtudományi Közöny 1976. pp. 285–295.
12. Lenkovics Barnabás: A környezetszennyezés polgári szankciói. In: Felelősség és szankció a jogban. (Szerk. Asztalos László) Közgazdasági és Jogi könyvkiadó, Budapest 1980
13. Penner, J. E.: Nuisance and the character of the neighbourhood, Journal of Environmental Law, Vol. 5., No. 1., 1993, Oxford University Press, pp. 1–29.
14. Petrik Ferenc: Kártérítési jog. Az élet, testi épség, egészség megsértésével szerződésen kívül okozott károk megtérítése, HVG-ORAC Kiadó, Budapest 2002
15. Stallworthy, Mark: Environmental liability and statutory authority. Journal of Environmental Law 2003/1.
16. Viney, Geneviève: Les conditions de la responsabilité civile. LGDJ, 2. kiadás. Párizs 1998
17. Wilde, Mark: Civil Liability for Environmental Damage (A Comprehensive Analysis of Law and Policy in Europe and the United States), Kluwer Law International Kiadó, Hága, London, New York (a szerző londoni professzor) 2002
18. Yung, W.: Principes fondamentaux et problèmes actuels de la responsabilité civile en droit suisse. Elhangzott

Kecskés András
egyetemi tanársegéd

A betéti társaságról

I. A betéti társaság jogi karakterisztikumai

1. Rövid történeti áttekintés

A betéti társaságok működésének jelentős hagyományai vannak a magyar társasági jogban. Megtalálhatóak már az 1875. évi XXXVII. tc. (Kt.) szabályozási körében is,¹ ezzel tulajdonképpen elmondhatjuk, hogy már a magyar társasági jog hajnalán, az első rendelkezésre álló társasági formák között szerepeltek. A Kt. 125. § rendelkezésének értelmében betéti társaság akkor keletkezett, ha közös cég alatt folytatott kereskedelmi üzletnél a társak közül legalább egy kültag csak kikötött vagyoni betétjével felelős, míg legalább egy beltágot korlátlan és egyetemleges felelősség terhel.² E társaság tulajdonképpen a német minta átültetésével került a hazai társasági jogba. A német társasági jog, amely jelentős teret enged a típuskeveredésnek (Typenvermischung), Kommanditgesellschaft néven ismeri e társasági formát.³ Említést érdemlő tény, hogy a Kt. vonatkozó szabályainak egy része meglehetősen hosszú időn át, korszakokon átívelve élt tovább a magyar társasági jogban vagy később került sor tradicionális újraélesztésükre. Az ilyen intézmények fenntartása pedig a későbbi gazdasági környezetben már ellentmondást és következetlenséget eredményezett. (Ezek közé tartozott például az 1997. évi régi Gt. 103. § (1) bekezdése, amelyet csak a 2006. évi új Gt. helyezett hatályon kívül és amelyről később még részletesen esik szó.)⁴

Az 1945-öt követő korszakban átalakultak a gazdaság jogi keretei, a szocialista gazdasági és tulajdonviszonyok között pedig jelentősen háttérbe szorult (végső soron jelentőségét veszítette) a társasági jog. Az 1959. évi IV. törvény (Ptk.) hatálybalépésével fennmaradt ugyan az 1875. évi Kt. bizonyos társasági formái (közkereseti társaság, korlátolt felelősségű társaság, részvénytársaság), a betéti társaság alapításának lehetősége viszont megszűnt. Csak 1977-ben kezdődött meg az a gazdasági és szervezeti reformfolyamat, amely később az 1988. évi társasági törvény ihletője lett. Innentől kezdve újra a magyar társasági jog részévé vált a betéti társasági forma és maradt a továbbiakban, az 1997-es (továbbiakban régi Gt.) és 2006. évi (továbbiakban új Gt.) társasági törvényekben.⁵

2. Személyegyesítő, jogi személyiséggel nem rendelkező társasági forma

A betéti társaság (a közkereseti társasághoz hasonlóan) személyegyesítő,⁶ jogi személyiséggel nem rendelkező gazdasági társaság.

a) *Személyegyesítő jellegéből adódóan* a betéti társaság szorosan kötődik a tagok személyéhez, beltágjai rendszerint személyes közreműködést vállalnak a társaság ügyeiben. A személyegyesítő társaság típusokat el kell különíteni a tőkeegyesítő társasági típusoktól. Amíg ugyanis a tőkeegyesítő társaságok a tagok pénzeszközeit egyesítik, addig a személyegyesítő formációk a tagok gazdasági tevékenységének biztosítanak jogi kereteket. A magyar társasági jog személyegyesítő társaságként a közkereseti társaságot és a betéti társaságot ismeri, tőkeegyesítő társaságként pedig a részvénytársaságot. A két típus közötti átmenet a korlátolt felelősségű társaság, amely egyaránt mutat személy- és tőkeegyesítő jegyeket, meg kell azonban jegyezni, hogy a magyar szabályozási viszonyok között, a kis- és középvállalkozások körében előtérbe kerül személyegyesítő jellege.

A személyegyesítő társaságok közös jellemzője, hogy kis taglétszámmal és alacsony tőkével jönnek létre és működnek.⁷ A kis taglétszám biztosítja a tagok összehangolt tevékenységét. A személyegyesítő társaságok tagjai általában ismerik egymást, jellemző a közöttük fennálló bizalmi viszony, amely gazdasági együttműködésük alapja.

A személyegyesítő társaságokra nézve a törvény nem ír elő kötelező tőkeminimumot sem. Ennek köszönhető, hogy a betéti társaság egészen minimális tőkével is megalapítható és működtethető. (Más, tőkeegyesítő jegyeket mutató gazdasági társaságok esetében a törvény meghatározza az alapításhoz és működéshez szükséges minimális tőkét, amelynek indoka a hitelezővédelemben keresendő. Ez korlátolt felelősségű társaság esetében 3 000 000 Ft, részvénytársaság esetében 20 000 000 Ft.) A hitelezők védelme ugyanis a személyegyesítő formációk esetében nem a társaság magas tőkéjén keresztül valósul meg, hanem a korlátlan, egyetemleges és mögöttes (beltági felelősségnek köszönhetően, amelyről később részletebben esik szó.

b) *A betéti társaság (és a közkereseti társaság) a magyar társasági jogban jogi személyiséggel nem rendelkező gazdasági társaság.* Ezzel a megoldással a magyar társasági jog a német mintát követte, mert a német-osztrák Offene Handelsgesellschaft (közkereseti társaság) és Kommanditgesellschaft (betéti társaság) saját cégneve alatt jogalany, de nem jogi személy.⁸ Ezt a megoldást alkalmazta az 1875. évi Kt. és ezen az elven maradtak az 1988. évi és 1997. évi társasági tör-

II. A betéti társaság felelősségi viszonyainak magánjogi dogmatikája

A betéti társaság felelősségi viszonyai alapvetően arra épülnek, hogy a társaságnak legalább egy korlátlan felelősségű tagja (beltagja) és legalább egy korlátozott felelősségű tagja (kültagja) van.

1. A beltag felelősségéről

A beltag a társaság vagyonát meghaladó tartozásokért teljes vagyonával, a többi beltaggal egyetemlegesen felel. Ezért a beltag felelőssége *korlátlan, egyetemleges és mögöttes* felelősség.

1.1 A beltag korlátlan felelősségéről. A beltag felelőssége korlátlan felelősség, amelynek lényege egyszerűen megragadható polgári jogi dogmatikai szempontból. A korlátlan felelősség ugyanis – Szladits Károly szavaival élve – „személyes felelősség, lényegében vagyoni felelősség: az adós (jelenlegi és jövőbeli) vagyonának helytállása a kötelelem kielégítéséért.”¹⁴ Ezen a polgári jogi alapvetésen épült fel a beltag felelőssége az 1997. évi CXLIV. törvényben¹⁵ (továbbiakban régi Gt.) és a július 1-jén hatályba lépett 2006. évi IV. törvényben¹⁶ (továbbiakban új Gt.) is. Természetesen a társasági jogban a hitelezői igények kielégítésére elsődlegesen a társaság vagyona szolgál. Ezért a beltag korlátlan felelőssége mögöttesen áll fenn azokért a tartozásokért, amelyek a betéti társaság vagyonát meghaladják. A beltag korlátlan felelőssége a hitelezők védelmét szolgálja. A törvény ugyanis nem állapít meg a betéti társaságra nézve olyan töke- és hitelezővédelmi szabályokat, mint amilyen például a korlátolt felelősségű társaság 3 000 000 Ft összegben meghatározott törzstőke-minimuma. Ezzel szemben a betéti társaságok esetében a hitelezővédelem eszközének alapja az, hogy a társaság mögött a beltag – vagy beltagok – magánvagyona áll. Ezt a vagyont teszi hozzáférhetővé szükség esetén a korlátlan felelősség intézménye.¹⁷

1.2 A beltagok egyetemleges felelősségéről. A beltag a többi beltaggal egyetemlegesen felel. Az egyetemleges kötelezettség a polgári jogban azt jelenti, hogy minden kötelezett az egész szolgáltatással tartozik, de amennyiben bármelyikük teljesít – avagy beszámítással megszünteti kötelezettségét –, a jogosulttal szemben a többiek kötelezettsége is megszűnik.¹⁸ A betéti társaságok beltagjainak egyetemleges felelőssége két irányból is megalapozott. Egyik részről a törvény *ex lege* kimondja a beltagok korlátlan és egyetemleges felelősségét, másik részről a beltag a társasági szerződésben vállalkozik arra, hogy üzletszerű, közös gazdasági tevékenységük során a többi beltaggal egyetemlegesen felel. Ez a felelősségi

megoldás a társasági jogban egyértelműen a hitelező érdekeit védi. Követelését ugyanis a betéti társaság bármelyik beltagjával szemben érvényesítheti – akár az egész követelést is. Ezen a módon tehát a hitelező érvényesítheti követelését egyenként bármelyik beltaggal szemben, illetve több vagy pedig valamenynyit beltaggal szemben is. Amennyiben tehát több beltag közül akár csak egy is képes a hitelező követelését kielégíteni, akkor a hitelező érdeke nincs veszélyben. Ebben a felelősségi konstrukcióban – a beltagok egyetemleges felelősségének köszönhetően – a betéti társaság egységes arculatot mutat a hitelezők irányában. A beltagok közötti kötelezettségviselés belső viszonyait azonban elsődlegesen a társasági szerződés rendelkezései szabályozzák, annak hiányában pedig a vagyoni hozzájárulásuk arányában oszlik meg a veszteség. Amennyiben tehát valamilyik beltag a hitelezőnek kötelezettségét meghaladó mértékű szolgáltatást teljesített, akkor a többi beltaggal szemben – a követelés őket terhelő része erejéig – követelése támad.¹⁹

1.3 A beltag mögöttes felelősségéről. A beltag felelőssége mögöttes felelősség, ezért kizárólag azokért a tartozásokért felel teljes vagyonával, amelyeket a betéti társaság vagyona már nem fedez, vagyis a társasági vagyont meghaladó tartozásokért. Amíg a korlátlan és egyetemleges felelősség a hitelezőt védi – tekintettel arra az esetre, ha a társaság fizetési képessé válik –, addig a felelősség mögöttes jellege a beltagnak kedvez. A beltag magánvagyona ugyanis egészen addig nem képezheti hitelezői követelés tárgyát, amíg a hitelező követelése kielégíthető a társaság vagyonából. Hitelezői oldalról nézve a korlátlan és egyetemleges felelősség – anyagi jogi és eljárásjogi értelemben – kedvező helyzetet eredményez. A jogosult pozíciójában lévő hitelező igényének kielégítésére ugyanis a társaság vagyonán túlmenően megnyílnak a beltagok magánvagyona is. A felelősség mögöttes jellegéből adódóan a betéti társaság és a beltag nem válik együtt marasztalhatóvá, még akkor sem, ha a hitelező együtt perli őket.²⁰

1.4 A beltag személyes közreműködéséről. Az egyetemleges felelősség a társasági jogban rendszerint együtt jár a korlátlan felelősséggel.²¹ A korlátlan és egyetemleges felelősség megalapozza a társaság és a beltag szoros kapcsolatát,²² a személyes közreműködés igényét és végső soron az üzletvezetés igényét és jogosultságát is. A felelősség és személyes közreműködés egymáshoz való viszonyát a társasági jogban – általános esetben – igazán egyszerű képlettel felvázolhatjuk: minél szélesebbre nyílik a tagi felelősség ollója, annál szélesebb körben nyílik lehetőség a tag személyes közreműködésére. Ennek a magyarázata abban rejlik, hogy a szélesebb körű felelősség a társaság vagyoni viszonyait összekapcsolja a tagok magánvagyonával – és azon keresz-

vények is. Érdeemes megjegyezni, hogy más országokban ettől eltérő megoldások születtek, Franciaországban például a személyegyesítő társasági formák is rendelkeznek jogi személyiséggel.

2006-ban, az új Gt.-ben a betéti társaság (a közkereseti társasághoz hasonlóan) továbbra sem nyert jogi személyiséget, noha a kodifikáció során szakmai vitát váltott ki a kérdés.⁹ A betéti társaság tehát továbbra is megmarad a saját cégneve alatt abszolút jogképességgel, azaz teljes körű jogalanyisággal rendelkező, ám jogi személyiség nélküli társasági formának. A közkereseti társaság és a betéti társaság jogi személyiségét illető kérdések egyébiránt meglehetősen régóta foglalkoztatják a jogtudományt, inkább dogmatikai szempontoktól vezérelve, hiszen a kérdés gyakorlati jelentősége jóval kisebb. A saját név alatti abszolút jogképesség teljes mértékben alkalmassá teszi ezeket a személyegyesítő társaságokat arra, hogy a gazdasági élet alanyai lehessenek. Ezzel vág egybe Kuncz Ödön 1922-ben tett megállapítása, miszerint ezek a társaságok nem vesztek semmit azáltal, hogy nem nyertek jogi személyiséget.¹⁰

3. A leggyakrabban előforduló társasági forma

A magyar gazdasági életben a betéti társaságok jelentik (a korlátozott felelősségű társaságokkal együtt) a magánvállalkozások fő formáját. Előfordulásuk gyakoriságát tekintve a betéti társaságok száma meghaladja a korlátozott felelősségű társaságok számát, vagyis napjainkban a betéti társaság a legnépszerűbb társasági forma Magyarországon.¹¹

Talán nem túlzás azt állítani, hogy a betéti társasági működési forma a kisvállalkozások körében, részben éppen felelősségi viszonyai miatt örvend nagy népszerűségnek. Lehetőséget kínál ugyanis olyan tőkebefektetésre, amely korlátozott felelősség védelme mellett, személyes közreműködés nélkül történhet meg, ráadásul úgy, hogy közben a tőkebevitel minimális értéke sincs meghatározva. A betéti társaság kültagja ugyanis csak vagyoni betétjét köteles szolgáltatni, de ezt követően a társaság tartozásaiért nem felel. Ez a korlátozott felelősségi alakzat pedig alkalmas arra, hogy függetlenítse a kültag magánvagyonát a társaság vagyoni viszonyaitól. Ez pedig nyilvánvalóan vonzóbb alternatíva egy vezető tisztségviselésre nem vállalkozó társasági tag számára, minthogy egy közkereseti társaság korlátlanul felelős tagjává váljon. A gazdasági életben csak ritkán – akkor is főként rokonok, illetve családtagok viszonylatában – fordulhat elő olyan erős bizalmi kötelék a gazdasági társaságok tagjai között, hogy korlátlan és egyetemleges felelősséget vállaljanak az általuk alapított vagy működtetett társaság tartozása-

íért. A korlátozott felelősség által kínált védelem viszont ösztönözheti a vállalkozási kedvet. Egy vezető tisztségviselő (üzletvezető) beltág mellett ugyanis az említett kockázatoktól mentesen válhat valaki betéti társaság kültagjává.

A korlátozott felelősség kínálta előnyök ugyan más módon is hozzáférhetők a gazdasági életben (például korlátozott felelősségű társaság tagjaként), azonban jóval nagyobb anyagi ráfordítást igényelnek (a kft. szigorú tőkevédelmi szabályai miatt)¹² és az adminisztratív költségek emelkedésével járhatnak együtt (pl. magasabb könyvelési díj). Ezzel szemben a betéti társaság esetében hasonló nagyságrendekről nem beszélhetünk. Az új Gt. ugyan nem emeli fel a korlátozott felelősségű társaság törzstőkéjének minimális összegét, de ez a 3 000 000 Ft-ban meghatározott törzstőkeminimum még így is megnehezítheti a társaság alapítását, szemben a betéti társasággal, amelynél hasonló limitről nem beszélhetünk.

A magyar gazdasági és foglalkoztatási struktúrában, az 1990-es években kirajzolódó kényszervállalkozási szisztéma alapegysége – éppen az említett okoknál fogva – a betéti társaság lett. A nem munkaviszonyban, hanem megbízási szerződés alapján foglalkoztatott beltág számára ugyanis a társasági működési forma számlaképességet biztosított, a társaság alacsony működési költségei mellett pedig elég volt, ha egy – a társaság működésében formálisan résztvevő – kültag, a korlátozott felelősség védelmében és mindennemű személyes közreműködés nélkül, alacsony összegű vagyoni betétet szolgáltatott.

A betéti társaságok költségtakarékos alapítását és az alacsony nagyságrendű kültagi betéteket illetően meg kell jegyezni, hogy a bírósági gyakorlat is ennek a tendenciának kedvezett az 1990-es évek elején. Miután ugyanis a törvény nem írta elő (és ma sem írja elő) a vagyoni betétek legkisebb összegét, ezért a cégbíróság sem vonhatta mérlegelési körébe, hogy a befizetett vagyoni betétek összege elegendő-e a társaság közös gazdasági tevékenységének folytatásához, végső soron pedig a betéti társaság megalapításához. Azon az alapon tehát, hogy a megállapodás szerint szolgáltatott vagyoni betétek összege túlzottan alacsony, a cégbejegyzés nem megtagadható. Vita tárgyát csupán az a kérdés képezi, hogy az elhanyagolható mértékű vagyoni betét kifejezhet-e komoly szerződési akaratot. Azonban a Legfelsőbb Bíróság vonatkozó ítéletében¹³ arra mutatott rá, hogy ilyen esetben nincs jogszabályi alapja a bejegyzési kérelem elutasításának. Ebből adódóan, a cégbírósági gyakorlatban előfordult, hogy a kültag által szolgáltatott 100 Ft összegű vagyoni betéttel jegyeztek be betéti társaságot.

2. A kültag felelősségéről

A kültag felelőssége korlátozott felelősség, amely csak a társasági szerződésben vállalt vagyoni betétjének szolgáltatására terjed ki, a betéti társaság kötelezettségeiért azonban a kültag nem felel.³⁰

A kültag felelőssége magánjog dogmatikai szempontból *cum viribus*³¹ felelősség. Szladits Károly a korlátozott felelősség „főbb esetei”³² között törvényen alapuló korlátozott felelősségeként említi a betéti társaság kültagjának felelősségét: „Törvényen alapuló korlátozott felelősséget ismer a Kt. a társasági jog körében. A betéti társaság kültagja csupán kikötött vagyonbetétével felelős. A társaság tartozásaiért tehát érészben közvetlenül is meg támadható a hitelező részéről.”³³

A kültag *cum viribus* felelősségének magánjogi természete akkor válik igazán érthetővé, ha körvonalazzuk a *cum viribus* felelősség magánjogi dogmatikájának alapjait. A klasszikus magánjogi dogmatika elhatárolja egymástól a korlátozott felelősség két alakzatát, a *cum viribus* és a *pro viribus* felelősséget.

A *pro viribus* felelősség eszerint nem is igazán korlátozott felelősség. Ebben az esetben inkább a kötelezettség kielégítésének a mértéke korlátozódik, de a felelősség szigorú dogmatikai értelemben korlátlanul és teljes vagyona kiterjedően fennáll. Ez a korlátlanul fennálló felelősség azonban ebben az esetben nem nyitja meg a kötelezett teljes vagyont a hitelező előtt, mert maga a követelés, a kötelezettség az, ami eleve csökkentett mértékű lehet. Gyakorlatilag tehát – szigorú dogmatikai szemszögből helytelenül – *pro viribus* korlátozott felelősségről beszélünk, mert a kötelezett vagyona védelmet élvez azáltal, hogy a hitelező követelésének összege csak eleve meghatározott mértékre terjedhet ki. Ebből az értelmezésből ered a *pro viribus* kifejezés is: felelősség valamiért.³⁴

A *pro viribus* felelősség legismertebb példája a felelősség hagyatéki tartozásért. Ilyen esetben a kötelezett csupán a hagyatéka erejéig felel.³⁵ A társasági jogban pedig a legszemléletesebb példája, hogy a meghalt korlátlan felelősségű tag örököse az örökös tartozásaiért csupán a hagyatéka erejéig felel.³⁶ (A magyar társasági jogban ilyen korlátlanul felelős tag közkereseti társaság tagja vagy betéti társaság belfagya lehet.)

A *cum viribus* felelősség „ellenben igazán korlátozott felelősség”.³⁷ Itt bizonyos dolog lekötöttségéről van szó a jogosult kielégítése céljából. Innen a *cum viribus* kifejezés: felelősség valamivel. A kötelezettség tehát ebben az esetben korlátlan mértékig is terjedhet, a kötelezett mégis csupán az erre a célra lekötött valamivel felel. A betéti társaság kültagja is tulajdonképpen vagyoni betétével felel. Esetében a vagyoni betét az a bizonyos lekötött dolog, amely szükség esetén a jogosult pozíciójában álló hitelező kielégíté-

sére szolgál. Szladits a törvényen alapuló korlátozott felelősség példájaként éppen a betéti társaság kültagjának korlátozott (*cum viribus*) felelősségét említi.

Cum viribus korlátozott felelőssége alapozza meg a kültag jogállását is a betéti társaságban, mert a korlátozott kültagi felelősség kínálta védelem teszi elfogadhatóvá a számára azt a helyzetet, hogy általános esetben a társaság üzletvezetését és képviselőt nem láthatja el.

III. Változások az új Gt.-ben

A régi Gt. a gazdasági társaságoknál bevált³⁸ módon szabályozta a társaságok működésének alapvető szabályait és felelősségi viszonyait. Ezzel összhangban a betéti társaságra vonatkozó szabályok sem változtak döntő mértékben az új Gt. július 1-jei hatálybalépésével. Mindenképpen meg kell azonban jegyezni, hogy ha fundamentális változtatásokról nem is beszélhetünk, de jelentős változások igen is voltak a betéti társaság szabályozási körét illetően.

Az új Gt. betéti társaságot érintő változtatásait több csoportba sorolhatjuk. Vannak közöttük olyanok, amelyek az új Gt. szabályozási koncepciójához igazodva, eddig kógens tilalmakat tesznek diszpozitívá. Ilyen változás a kültag üzletvezetési tilalmának feloldása, és ilyen az újonnan belépő belfag visszaható hatályú felelősségének kizárása, amelyre most már a társasági szerződésben lehetőség kínálkozik. Vannak olyan változások is, amelyek kigyomlálnak bizonyos ellentmondásos rendelkezéseket. Ebbe a kategóriába sorolható a régi Gt. alkalmazásában hírhedté vált 103. § eltörlése. Mindenféleképpen üdvözölhető változás, hogy az új Gt. végre szakít az ilyen következtelen megoldásokkal, amelyek a régi magyar társasági jog maradványai ugyan, de a mai társasági jog szemléletétől idegenek. Teljesen új szabály a belfagból szerződés módosítással kültaggá váló tag korlátlan felelősségének 5 éves továbbélése, amely következetesen kiterjeszti erre az esetre is, a hasonló esetekre már korábban is érvényes szabályt. Végezetül akad néhány változtatás, amely tartalmi kérdésekben nem hoz újdonságot, de pontosítja, egyértelművé teszi az adott rendelkezéseket. Ezek közé tartozik a korlátlan felelősség továbbélésére vonatkozó 5 éves határidő jogvesztő jellegének tisztázása.

1. A betéti társaság üzletvezetése és képviselése

Az betéti társaság üzletvezetését és képviselőt illetően a régi Gt. kógens szabályozással igyekezett e jogköröket teljes egészében a belfagokra ruházni. Általános esetben minden belfag jogosult volt üzlet-

túl a tag személyével is. A korlátlanul felelős tagnak ezért közvetlen érdeke fűződik ahhoz, hogy a társaság működésére személyes befolyást gyakorolhasson. Azoknál a társasági alakzatoknál, amelyeknél a tagi felelősség szűkebb körű, az sem okoz problémát, ha a tagok semmilyen személyes közreműködést nem vállalnak. A részvénytársaság és a részvényes viszonylatában például nem lehet reális elgondolás a személyes közreműködés igénye, noha a részvény mint értékpapír, tagsági jogosultságot testesít meg. A korlátolt felelősségű társaság ügyvezetését és képviseletét szintén elláthatja a tagok körén kívül eső személy. A személyegyesítő gazdasági társaságok (közkereseti és betéti társaság) üzletvezetésének ellátására viszont csak a tagok jogosultak. Ezekben a társasági formákban ugyanis jelen van a tagi felelősség korlátlan alakzata. A betéti társaságban a felelősség korlátlan jellegéből pedig egyértelműen következik, hogy a beltag a magánvagyonát felelősségi jogi értelemben nem tudja elkülöníteni a betéti társaság vagyonától. Amennyiben ugyanis a betéti társaság vagyonát meghaladó kötelezettségvállalás áll fenn, akkor e kötelezettségvállalás közvetlenül veszélyezteti a beltag teljes magánvagyonát is. Ez a konstrukció nem alkalmas arra, hogy a beltag a saját személyét elkülöníthesse a gazdasági társaságtól. A kültag ezt megteheti, mivel az ő felelőssége csak vagyoni betétjének szolgáltatása erejéig áll fenn. Ez a korlátozott felelősségi alakzat pedig megengedi a kültagnak, hogy a saját személyes közreműködésének fokát akár minimális mértékig redukálja, teret engedve az üzletvezető beltagnak. A régi Gt. szabályozási koncepciója még tisztán és teljes egészében erre az alapelvre épült, és *ex lege* kizárta a kültagot az üzletvezetésre jogosult tagok köréből.²³ Ezzel mintegy deklarálta, hogy a személyes közreműködés (ügyvezetés, képviselet) ténylegesen a beltag, mint korlátlanul felelős tag feladata. A tilalom alóli egyetlen kivételt azon ellentmondásos rendelkezés²⁴ jelentette, miszerint, a kültag nevének szerepeltetése a társaság nevében korlátlan kültagi felelősséget keletkeztet, de egyben megnyitotta a kültag számára az üzletvezetés lehetőségét is. Az új Gt. viszont az említett rendelkezés megszüntetése mellett – a szabályozás diszpozitív jellegét erősítve – indirekt módon megszünteti a kültag üzletvezetésének tilalmát: a társasági szerződés rendelkezhet a kérdést illetően.²⁵ Vagyis, ha a kérdést a társasági szerződés nem érinti, továbbra is a beltagok jogosultak az üzletvezetésre és a képviseletre, de a lehetőség meg van rá, hogy a társasági szerződés ettől eltérően rendelkezzen. A kérdéstről később részletesen is szó esik, de meg kell jegyezni, hogy a szabályozás diszpozitív jellege mentén egészen különleges konstrukciók is létrejöhetnek a betéti társaságok üzletvezetését és képvise-

letét illetően, a korlátolt és korlátlan felelősségű tagok viszonylatában.²⁶ A tagok körén kívül eső személy természetesen a továbbiakban sem láthatja el betéti társaság üzletvezetését.

1.5 A beltag felelősségének időbeli hatálya. A beltagra, mint korlátlanul felelős tagra, alkalmazni kell azokat a szabályokat, amelyeket a törvény közkereseti társaságra vonatkozó szabályai előírnak a társaságtól megváló, illetve a társaságba újonnan belépő tagok vonatkozásában. Ennek indoka az, hogy a beltag jogállása a közkereseti társaság tagjának jogállásával azonos, a betéti társaságra pedig vonatkoznak a közkereseti társaság szabályai mindazokban a kérdésekben, amit a törvény külön – a betéti társaságra vonatkozóan – nem szabályoz.

Ezeknek a szabályoknak az értelmében 5 éves jogvesztő határidőn belül a beltag felelőssége akkor is változatlan marad, ha tagsági jogviszonyát érintően változás áll be. Ez a felelősség természetesen csak azokért a kötelezettségekért áll fenn, amelyek még (bel)tagsági jogviszonyának fennállása alatt keletkeztek. Eszerint, ha a beltag a társaságból kilép, vagy jogviszonya korlátolt felelősségű tagsági jogviszonnyá alakul (például beltagból kültag lesz), az említett 5 éves jogvesztő határidőn belül felelőssége változatlan marad a tagsági jogviszonyának fennállása alatt keletkezett kötelezettségek vonatkozásában. Ugyanez vonatkozik a megszűnt (nem természetes személy) beltag jogutódjára is.²⁷

Más a helyzet viszont a meghalt beltag örökösének vonatkozásában. Ő ugyanis az említett 5 éves jogvesztő határidőn belül az örökös tartozásaiért való felelősség szabályai szerint felel azokért a tartozásokért, amelyek a halál időpontjáig keletkeztek. Ez a felelősség a Ptk. 679. §-a szerint fennálló – *pro viribus* – korlátozott felelősséget jelent.²⁸

A társaságba újonnan belépő beltag felelősségét illetően az új Gt. szabályai változást hoztak. Eddig ugyanis az a beltag, aki újonnan lépett a társaságba, visszamenőleg is korlátlanul és egyetemlegesen felelt a belépését megelőzően keletkezett tartozásokért. E visszaható hatályú felelősség kizárására korábban nem volt lehetőség, a társasági szerződés ilyen tartalmú rendelkezése *ex lege* semmisnek minősült. Az új Gt. viszont ebben az esetben is a szabályozás diszpozitív jellegét erősíti és lehetővé teszi, hogy a tagok és az újonnan belépő beltag közös megegyezéssel kizárják e visszaható hatályú felelősséget.²⁹

Ezek a rendelkezések hitelezővédelmi megfontolásból tartják fenn a beltag korlátlan és egyetemleges felelősségét, megelőzve ezzel azt az esetleges állapotot, amely a beltagi jogviszony megszűnése folytán elzárná a hitelezőt az igényeinek kielégítésére rendelt anyagi forrásoktól.

Gt. kógens szabálya. A beltág ugyanis most sem köteles olyan társasági szerződést kötni, amely az érdekeit sértve kültagot ruház fel üzletvezetési jogkörrel. Amennyiben ezt mégis megteszi, akkor azt szabad akaratából, a körülmények mérlegelésével teheti meg, felismerve a kültag üzletvezetéséből fakadó előnyös következményeket. Ez a megoldás több esetben is indokolt lehet (például, ha a kültag rendelkezik a szükséges szaktudással és kvalitásokkal, ugyanakkor vagyoni viszonyai nem engedik, hogy korlátlan felelősséget vállaljon.) Ugyanakkor hangsúlyozni kell, hogy a beltág számára valóban kockázatot jelenthet, ha a személyes közreműködést a korlátozottan felelős tag gyakorolja. Mindazonáltal a beltág védelmére elégséges eszköz, amit a törvény fenn tart, nevezetesen, hogy ilyen helyzetbe csak akkor kerülhet, ha ő maga is úgy kívánja és ez irányú akaratát a társasági szerződésben is kifejezi. Amennyiben ugyanis nem így történik, akkor a kültag a társaság üzletvezetésére továbbra sem jogosult.⁴⁸

A 109. § (2) bekezdése a kültag képviseleti tilalmát oldja, azzal a rendelkezéssel, hogy lehetővé teszi a szervezeti képviselő és a tagok gyűlése számára, hogy a kültagot felhatalmazza a társaság képviseletére (cégjegyzésre).⁴⁹

A 110. § (2) bekezdés szintén a kültag üzletvezetési és képviseleti tilalma alóli kivételt tartalmaz, azonban jóval speciálisabb esetkörben, mint a társasági szerződés rendelkezése nyomán megnyíló generális lehetőség. Ez a szabály funkcionális, csak abban az esetben engedélyezi a kültag üzletvezetését és képviseletét, ha a társaságnak nem marad üzletvezetésre jogosult tagja. Ez a lehetőség azonban csak annak a hat hónapos határidőnek az elteltéig jogosítja a kültagot az üzletvezetésre és képviseletre, amelyet a 110. § (1) bekezdése a törvényes működés feltételeinek megteremtésére jogvesztő határidőként jelöl meg. A jogvesztő határidő eredménytelen elteltével a kültag a végelszámoló kijelöléséig jogosult az üzletvezetésre és képviseletre.⁵⁰

Utalni kell arra, hogy a kültag üzletvezetési és képviseleti tilalmának diszpozitívává válása nyomán meghaladottá válhat a Legfelsőbb bíróság 3/2003. számú jogegységi határozata, amelynek értelmében betéti társaság nem létesíthet munkaviszonyt az üzletvezetésre egyedül jogosult egyedüli beltagjával, mivel ebben az esetben nem különül el a munkáltatói jogkör gyakorlójának és a munkavállalónak a személye. Ezt a problémát azonban immár áthidalhatja, ha az egyetlen beltaggal a munkaszerződést a képviseletre jogosult kültag írja alá, a munkáltatói jogkört pedig ugyancsak az üzletvezetésre jogosult kültag gyakorolja.⁵¹

b) *Az üzletvezető külső személy és a betéti társaság külső személy általi képviseletének kérdése a jogiroda-*

lomban visszatérően felmerülő kérdés volt, amelynek lehetősége az új törvény alkotásával egy időben újra terítékre került.⁵² Az emellett érvelők elsősorban arra hivatkoztak, hogy a szerződési és társulási szabadság elvének kiterjesztése lehetővé tehetné, a piaci viszonyok pedig megkövetelhetnék, hogy szükség esetén a társaság üzletvezetését és lépviselétét külső személy láthassa el. Ezzel a megoldással betéti társaságok élén is megvalósulhatna a professzionális menedzsment. Komoly elvi akadály nem lehetne ennek a megoldásnak, noha arra azért utalni kell, hogy a személyegyesítő gazdasági társaságok vagyoni nagyságrendjeit tekintve a kérdés feszegetése nem indokolt és nem is túlzottan reális. Ugyanakkor a magyar gazdasági életben a 90-es évek elejétől reneszánszukat élték a nagyságrendjükhöz nem igazodó formában működő gazdasági társaságok és amennyiben a személyegyesítő társasági formák esetén a törvény általános része felügyelőbizottság, illetve könyvvizsgáló alkalmazását írja elő meghatározott esetekben, akkor a professzionális menedzsment sem tűnik annyira képtelen elgondolásnak a jogi személyiséggel nem rendelkező gazdasági társaságok élén.

Az új Gt. végül mégis megmaradt a kézzelfogható realitás talaján és bár rendelkezéseit túlnyomórészt a szerződési szabadság elvére alapozva alkotta, mégsem nyitotta meg a lehetőséget arra, hogy a betéti társaságok üzletvezetését és képviseletét a tagok külső személyre bizzák. Ez az elgondolás kétségkívül abból a felismerésből ered, hogy ezek a társaságok személyegyesítő társaságok, és mint ilyenek, a tagok személyes közreműködésének elvén működnek. Nem beszélve arról, hogy a hosszú távú jogpolitikai célok inkább olyan szabályozással valósulhatnak meg, amelyek az egyes gazdasági társaságokat a saját nagyságrendjükhöz és funkcionalitásukhoz igazított működésre ösztönzi. Ezért az új Gt. rendelkezései alapján továbbra sem nyílik lehetőség arra, hogy betéti társaság (és közkereseti társaság) üzletvezetését és képviseletét külső személy lássa el.

2. Az „ellentmondásos 103. §” eltörléséről

Az új Gt. – üdvözölhető módon – eltörölte a régi Gt. 103. § (1) bekezdés rendelkezését.⁵³ E rendelkezés kimondta, hogy a beltaggal azonos módon felel az a kültag, akinek a neve szerepel a társaság nevében. Az 1875. évi Kereskedelmi Törvénykönyvből átvett, tradicionálisan újra élesztett rendelkezésről van szó, melynek alapját az a – korántsem meggyőző – érvelés képezte, hogy a kültag nevének szerepeltetése a társaság nevében olyan látszatot keletkeztet a forgalmi életben, mintha közkereseti társaságról lenne szó, vagy éppenséggel olyan betéti társaságról, ahol a kültag beltagnak tűnik, és mint ilyennek a tagja, a

vezetésre és a társaság képviselőjére, de a társasági szerződés külön rendelkezhetett arról, hogy a beltárgok közül kit vagy kiket ruház fel ezekkel a jogkörökkel. A régi Gt. szabályozásának kritikájaként a jogirodalom gyakorta felvetette, hogy e szabályozás megszorító jellege indokolatlanul merev és korlátozó hatású,³⁹ és hasonló irányba mutattak a jogalkalmazás tapasztalatai is. A felmerülő kérdések közül kettő kiemelten lényegesnek bizonyult. Az egyik ilyen kérdés az volt, hogy a betéti társaság kültagja szükség szerint miért nem láthatja el a társaság üzletvezetését és képviselőjét, vagy legalábbis az azokhoz fűződő jogkörök egy részét? A másik kérdés pedig arra irányult, hogy szükség esetén miért nem bízhatják a tagok a betéti társaság üzletvezetését és képviselőjét külső személyre?

a) *Az üzletvezető kültag és a betéti társaság kültag általi képviselőjének kérdéskörét* illetően a régi Gt. 102. §-ának kógens rendelkezése egyértelműen megtiltotta, hogy a kültag lássa el a betéti társaság üzletvezetését, illetve képviselőjét. Ez a rendelkezés csupán egyetlen esetben engedett kivételt, nevezetesen akkor, ha a 103. § (1) bekezdése szerint a kültag neve szerepel a társaság nevében. Ilyenkor azonban a kültag felelőssége is megváltozott és a beltaggal azonos módon felelt a társaság tartozásaiért.⁴⁰ A kültag nevének a társaság nevében való, bármilyen formában történő szerepeltetése kiváltotta a 103. §-ban megjelölt joghatásokat, ideértve a kültag nevének rövidített formában történő szerepeltetését is. A kültag korlátlan és egyetemleges felelősségének kiváltásához azonban nem volt elégséges, ha a kültag nevére a társaság nevéből csupán asszociáció útján lehetett következtetni.

Más esetben viszont a törvény nem engedett eltérést a 102. § tilalma alól, ezért az említett kivételtől eltekintve csak beltárg láthatta el a társaság üzletvezetését és képviselőjét. A megszorító szabályozás háttérében egyrészt tradicionális okok húzódtak meg, másrészt előnyben részesült a beltárg személyes közreműködéshez fűződő közvetlen érdekeltisége. Ennek az alapja abban a felismerésben keresendő, hogy a korlátlanul felelős tag érdekeit veszélyeztetné, ha az üzletvezetést a korlátozott felelősségű tag gyakorolná. Amennyiben a beltárg korlátlanul, teljes vagyonával felel a társaság vagyonát meghaladó tartozásokért, az üzletvezetést pedig a korlátozott felelősségű kültárg látná el, akkor a beltárg teljes vagyonára veszélyt jelenthetne egy olyan üzletvezető kültárg tevékenysége, akit korlátozott felelőssége óvna saját döntésinek a káros következményeitől. Egy ilyen üzletvezető ugyanis bátrabban vállalná a kockázatot a kötelezettségvállalások terén, abban a meggyőződésben, hogy azokért végül nem őt terheli a felelősség. Végső soron tehát olyan tag is részt ve-

hetne az üzletvezetés körébe tartozó döntések meghozatalában, aki ezekért a döntésekért nem vállal felelősséget. A betéti társaság kültárg általi képviselőjének tilalmát illetően meg kell jegyezni, hogy az a bírósági gyakorlatban olyan szigorúan érvényesült, hogy a kültárg a képviselőt még cégvezetői tisztség-re alapítottan sem láthatta el.⁴¹ Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy a törvényi rendelkezés, amely szerint a társaság kültárgját nem lehetett a társaság képviselőjére felhatalmazni, nem jelentette egyben azt is, hogy a társaság képviselőre jogosult tagja nem adhatott a kültárgnak felhatalmazást valamely ügylet lebonyolítására.⁴² (Értelemszerűen ez az új Gt. diszpozitív szabályozásának hatálybalépése után is érvényes, de természetesen csak abban az esetben nyer jelentőséget, ha a társasági szerződés a kültárgot nem jogosítja fel a társaság üzletvezetésére és képviselőjére.)

A régi Gt. kógens szabályának kétségbevonhatatlan előnye volt, hogy az ilyen helyzeteket *ex lege* kizárta. A 103. § ellentmondásos rendelkezése is azon az alapon jogosította fel a kültárgot az üzletvezetésre és a képviselőre, hogy a felelőssége is felnőtt ehhez a feladathoz. Nem vonható kétségbe, hogy a beltárg számára védelmet jelentett ez a megoldás. Másik részről viszont a jogalkalmazás⁴³ és a jogirodalom⁴⁴ részéről is felmerültek észrevételek és kritikák a 102. § merevségét illetően. Az érvek között szerepelt, hogy a társasági jogban az addiginál nagyobb szükség lenne a társulási és szerződési szabadság kiterjesztésére és ezzel összhangban a diszpozitív szabályozás térnyerésére.⁴⁵

Az új Gt. már teljes egészében a diszpozitivitás álláspontjára helyezkedett és több rendelkezését is átalakította, a tagok szélesebb körű szerződési szabadságának érdekében. A betéti társaság üzletvezetésének és képviselőjének kérdésében is lehetőséget biztosít arra, hogy a törvényi főszabálytól eltérve, a társasági szerződés a kültárgot jogosítsa fel. Az új törvény tehát oly módon oldotta fel a kültágra vonatkozó üzletvezetési és képviselői tilalmat, hogy azt diszpozitívá tette.⁴⁶ A 109. § (1) és (2) bekezdése általános esetben ugyan kizárja, hogy kültárg lássa el a társaság üzletvezetését, azonban több esetben is eltérést enged.⁴⁷

Az első ilyen eset a 109. § (1), ha a társasági szerződésben a tagok a kültárgot jelölik ki üzletvezetőnek. Ezzel az új lehetőséggel a törvény egyértelművé teszi, hogy a szerződési és társulási szabadság elvének kiterjesztése fontosabb szempont, mint minden áron megvédeni a beltárg érdekeit. Az új megoldás mindenképp üdvözölhető és jóval több érv szól mellette, mint ellene. Az egyetlen ellene szóló érv – nevezetesen a beltárg érdekeinek védelme – tulajdonképpen nem is tekinthető igazi érvenek. A beltárgot végső soron csak önmagától védte a régi

tagok a társasági szerződésben kizárják az újonnan belépő beltag visszaható hatályú felelősségét. Ez a felelősség ugyanis a hitelezővédelemnek eltúlzott mértékén alapult. Tekintve ugyanis, hogy a társaságból kilépő beltag felelőssége még öt évig fennmaradt, előfordulhatott, hogy a tagváltás után a tartozásért többen feleltek korlátlanul, mint ahányan a kötelezettség keletkezésekor.⁶² Általános esetben viszont – a társasági szerződés ez irányú rendelkezésének hiányában – az új Gt. is fenntartotta ezt a visszaható hatályú felelősséget.⁶³

4. A korlátlan felelősség továbbéléséről

A beltag korlátlan felelőssége – főként hitelezővédelmi megfontolásokból – tovább élhet bizonyos esetekben, mint a beltagi jogviszony. E továbbélés voltaképp azt jelenti, hogy 5 éves jogvesztő határidőn belül ugyanúgy felel a társaság harmadik személyekkel szemben fennálló tartozásaiért, mint ahogy beltagsági jogviszonya fennállása alatt felelt. Természetesen ez csak azokra a tartozásokra értendő, amelyek a beltagsági jogviszonyának megszűnése előtt keletkeztek. Az előbb említett 5 éves határidővel kapcsolatban az új Gt. immár egyértelművé teszi, hogy jogvesztő jellegű, míg korábban vitás volt annak elévülési, illetőleg jogvesztő jellege.

Ezeknek az eseteknek a körébe tartozik az új Gt. 104. § (1) és (2) bekezdése. Az előbbi a társaságtól megváló beltagra alkalmazza az említett felelősségi szabályt, az utóbbi pedig a meghalt illetve megszűnt tag társaságba be nem lépő örökösére illetve jogutódjára vonatkozóan rendeli alkalmazni az örökhagyó tartozásaiért való felelősség polgári jogi szabályait, melyekre a Ptk. 679. § rendelkezései irányadók. Ezek a rendelkezések tartalmukat tekintve a régi Gt.-hez képest újat nem hoztak, leszámítva az 5 éves határidő jogvesztő jellegének tisztázását.⁶⁴

Új rendelkezés viszont az új Gt. 109. § (4) bekezdése, amely az említett felelősségi szabályt állapítja meg arra a kültagra nézve, aki korábban a társaság beltagja volt. Amennyiben tehát szerződésmódosítás útján a beltag kültaggá válik 5 éves jogvesztő határidőn belül korlátlanul és a beltagokkal egyetemlegesen felel a társaság harmadik személyekkel szemben fennálló tartozásaiért, de csak azokért, amelyek e változás előtt keletkeztek. Érdekes, hogy a törvény ebben az egy esetben csak a „felel” terminológiát használja és nem utal a felelősség jellegére, de a rendelkezés célját tekintve egyértelmű, hogy korlátlan és a beltagokkal egyetemleges felelősségről van szó ebben az esetben. E rendelkezés rokonítható az új Gt. 107. § (3) bekezdésével, amelynek értelmében a kültag korlátlanul felel, ha a betéti társaság közkereseti társaság átalakulásával jön létre és annak korábban kor-

látlanul felelős tagja volt.⁶⁵

Jegyzetek

¹ Vékás Lajos: Az új polgári törvénykönyv elméleti előkérdései. HVG-ORAC, Budapest 2001. 42. o.

² Ld. az 1875. évi XXXVII. tc. 125. §-át.

Ld. még Nochta Tibor: A magánjogi felelősség útjai a társasági jogban. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs 2005. 28. o.

³ Sárközy Tamás: A magyar társasági jog Európában (A társasági és konszernjog elméleti alapjai). HVG-ORAC, Budapest 2001. 30. o.

⁴ Ld. 1997. évi CXLIV. törvény a gazdasági társaságokról 103.§ (1) bekezdését.

⁵ Nochta Tibor: i. m. 39. o.

⁶ Ujváriné Antal Edit, Bobály Erzsébet, Szilágyiné Velladics Éva, Balla Katalin: Betéti társaság 2001. Uniós Lap- és Könyvkiadó Kereskedelmi Kft, Budapest 2001. 8. o.

⁷ Ld. a 2006. évi IV. törvény indoklását – a gazdasági társaságokról a 88. §-hoz.

⁸ Sárközy Tamás: i. m. 30. o.

⁹ Ld. 2006. évi IV. törvény indoklása – a gazdasági társaságokról. Általános indoklás. A törvény legfontosabb, koncepcionális jellegű szabályozási kérdései 20. pont.

¹⁰ Kuncz Ödön: A magyar kereskedelmi és váltó jog vázlat I. Grill, Budapest 1922. 165. o.

¹¹ Sárközy Tamás: i. m. 400. o.

Ld. még Wellmann György: A betéti társaság. In: Társasági törvény, cégtörvény 2006. HVG-ORAC, Budapest 2006. 216. o.

¹² Ld. a 2006. évi IV. törvény indoklása – a gazdasági társaságokról. Általános indoklás. A törvény legfontosabb, koncepcionális jellegű szabályozási kérdései 22. pont

¹³ BH 1994. 92.

¹⁴ Szladits Károly: A kötelelem jogalkata és keletkezése. In: A magyar magánjog. III. kötet. (Főszerkesztő Szladits Károly) Grill, Budapest 1941. 22. o.

¹⁵ Ld. a gazdasági társaságokról szóló 1997. évi CXLIV. törvény 101.§ (1) bekezdését.

¹⁶ Ld. a gazdasági társaságokról szóló 2006. évi IV. törvény 108.§ (1) bekezdését.

¹⁷ Ld. a gazdasági társaságokról szóló 2006. évi IV. törvény 108.§ (1) bekezdését.

¹⁸ Ld. az 1959. évi IV. törvény (Ptk.) 337. § (1) bekezdését.

¹⁹ Vö. Nochta Tibor: i. m. 210. o.

²⁰ Nochta Tibor: i. m. 209. o.

²¹ Nochta Tibor: i. m. 208. o.

²² Vö. Kuncz Ödön: i. m. 167. o.

²³ Ld. a gazdasági társaságokról szóló 1997. évi CXLIV. törvény 102. §-át.

²⁴ Ld. a gazdasági társaságokról szóló 1997. évi CXLIV. törvény 103. § (1) bekezdését.

²⁵ Ld. a gazdasági társaságokról szóló 2006. évi IV. törvény 109. § (1) bekezdését.

²⁶ Sárközy Tamás: i. m. 393. o.

Vékás Lajos: i. m. 69. o.

²⁷ Ld. a gazdasági társaságokról szóló 2006. évi IV. törvény 104. § (1) bekezdését, 109. § (4) bekezdését.

²⁸ Ld. a gazdasági társaságokról szóló 2006. évi IV. törvény 104. § (2) bekezdését.

²⁹ Ld. az 1997. évi CXLIV. törvény 90. § (3) bekezdését.

Ld. a 2006. évi IV. törvény 97. § (3) bekezdését.

Ld. még Ujváriné Antal Edit: A betéti társaság. In: A gazdasági társaságok. (Szerk. Miskolczi Bodnár Péter) Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1999. 275. o.

³⁰ Ld. a gazdasági társaságokról szóló 2006. évi IV. törvény 108. § (1) bekezdését.

³¹ Szladits Károly: i. m. 22. o. Szladits a korlátolt felelősség két fajtáját, a pro viribus és a cum viribus felelősséget teszi vizsgálat tárgyává. Megállapítása szerint a cum viribus

kültag felelőssége is korlátlanak tűnhet. A teljesség kedvéért meg kell jegyezni, hogy a rendelkezés által érintett kültag számára ezen az alapon megnyílt a lehetőség a betéti társaság üzletvezetésének illetve képviselésének ellátására is.⁵⁴

A rendelkezés mindezek mellett igen kiterjesztően értelmezte a kültag nevének szerepeltetését. A kültag nevét ugyanis elégséges volt bármilyen formában – akár rövidített formában is – szerepeltetni ahhoz, hogy ez kiváltsa a 103. § (1) bekezdésben előírt joghatást. A jogalkalmazás is a kiterjesztő értelmezés mellett tette le a voksát, a bírói gyakorlat szerint, ha cégnévben a magánszemély kültagnak a családi neve szerepelt, utóneve azonban nem, és a betéti társaságban több azonos családnévű kültag is volt, akkor valamennyien a beltaggal azonos módon feleltek a társaság kötelezettségeiért.⁵⁵

Nem volt viszont elegendő a bírósági jogértelmezés szerint a korlátlan kültagi felelősség beálltához, ha a kültag nevére a cégnévben szereplő megjelölésből csupán asszociáció útján lehetett következtetni.⁵⁶

Az új Gt. már teljes egészében szakított e következtelen rendelkezéssel, sőt annak létjogosultságát már maga a koncepció is megkérdőjelezte 31. tézispontjában. Az új Gt. 334. § (2) bekezdésének átmeneti rendelkezése viszont kimondja, hogy a betéti társaság azon kültagja, akinek neve e törvény hatálybalépését megelőzően szerepelt a társaság nevében, e helyzet megszűnésétől – de legfeljebb az új Gt. 2006. július 1-jei hatálybalépésétől – számított öt évig a beltaggal azonos módon felel a társaság azon tartozásaiért, amelyek nevének a társaság nevéből való törlése előtt keletkeztek.⁵⁷

Az új Gt. fontos erénye, hogy szakított e rendelkezéssel, amely – az 1875. évi Kereskedelmi Törvénykönyv patinás tradícióinak továbbéltetését leszámítva – semmilyen hasznot nem hajtott a magyar társasági jogban, sőt végeredményében inkább károsnak bizonyult. Indokaként tulajdonképpen tényleg egyetlen érvet lehetett felhozni – hasonlóság a közkereseti társasággal –, amely végső soron nem is érv. A gazdasági társaságok nevében ugyanis a működés formáját – így a betéti társasági működési formát is – ex lege fel kell (és fel kellett) tüntetni.⁵⁸

Ez a törvény által előírt kötelezettség pedig kellő garanciát jelent arra nézve, hogy a forgalmi életben a (betéti) társaságok partnerei kellő tájékoztatást kapjanak a társaság formájáról és azon keresztül belső és külső felelősségi relációiról. Ehhez képest viszont jóval nagyobb zavart jelenthet a forgalmi életben, ha a laikus kültag egy számára nem teljesen világos jogalapon kerül a beltaggal azonos felelősségi ernyő alá. Másfelől, a tagok nevének szerepeltetése a társaság nevében érthető és elfogadható igény, amelyhez jogpo-

litikai szempontból sem volt szerencsés olyan jogkövetkezményt fűzni, amelynek indoka még a szakmai álláspontokat is megosztotta, az azt alátámasztani hivatott érvelés pedig még a társasági jogászok számára sem volt egyértelmű és elfogadható. A gazdasági élet laikus szereplői számára pedig egyenesen érthetetlen volt egy ilyen megoldás, hiszen ők minden bizonnyal azért döntenek a betéti társasági működési forma mellett, hogy kültagként élvezhessék a korlátozott felelősség kínálta előnyöket.

Kisebbségségű, de említést érdemlő változás, hogy ugyancsak megszűnt a régi Gt. 103. § (2) bekezdése alapján a kültag hitelező általi közvetlen perlésének lehetősége. Ez szintén az 1875. évi Kereskedelmi Törvénykönyvből átvett rendelkezés, melynek értelmében, ha a kültag a társasági szerződésben feltüntetett vagyoni betétjét nem – vagy csak részben – szolgáltatta, akkor a nem szolgáltatott rész erejéig korlátlanul, teljes vagyonával felel. A társaság hitelezője választása szerint perelhette a teljes követelésre a társaságot és mögöttesen annak beltagjait, a be nem fizetett vagyoni hozzájárulás erejéig pedig magát a kültagot is. A kültag felelőssége ebben az esetben nem volt mögöttes felelősség a társaság felelősségéhez képest. Meg kell azonban jegyezni, hogy a kültaggal szembeni közvetlen igényérvényesítés jelentősége csekély volt. Az igény érvényesítését csak nehezítette, hogy a perben a felperes hitelezőnek kellett bizonyítania, hogy a kültag vagyoni hozzájárulását nem – vagy csak részben – teljesítette.⁵⁹ Az egész rendelkezés gyakorlatiasságát pedig végső soron ab ovo megkérdőjelezi, hogy a vagyoni hozzájárulás teljesítésével késedelmeskedő kültag tagsági jogviszonya ex lege megszűnt a régi Gt. 13. § alapján és a továbbiakban is megszűnik az új Gt. 14. § alapján.⁶⁰ A régi Gt. szabályozásának következetlenségére utalt az is, hogy a korlátolt felelősségű társaság tagjaira nézve nem írt elő hasonló felelősséget.

3. Az újonnan belépő beltág visszaható hatályú felelősségének kérdése

A régi Gt. 90. § (3) bekezdése szerint a közkereseti társaságba újonnan belépő tag a többi taggal azonos módon felel azokért a tartozásokért is, amelyek még a belépése előtt keletkeztek. Tekintettel korlátlan felelősségére és jogállásának sajátosságaira, ez a szabály vonatkozott a betéti társaság újonnan belépő beltagjára is. E rendelkezés hatálytalanított minden ettől eltérő megállapodást.⁶¹ A beltágok belső viszonyukban, egymás között másként is megállapodhattak, azonban az ilyen megállapodás kifelé, vagyis harmadik személyek irányában ex lege hatálytalan volt. Ezt a kogens tilalmat teszi diszpozitívává az új Gt. 97. § (3) bekezdése, amely lehetővé teszi, hogy a

felelősség „igazán korlátozott felelősség”, amelynek esetében a kielégítésnek csak meghatározott vagyontárgyakból van helye. („Felelősség meghatározott vagyontárgyakkal.”)

³² Szladits Károly: i. m. 23. o.

³³ Szladits Károly: i. m. 24. o.

³⁴ Szladits Károly: i. m. 22. o.

³⁵ Ld. az 1959. évi IV. törvény (Ptk.) 679. §-át.

³⁶ Ld. a 2006. évi IV. törvény 104. § (2) bekezdés.

³⁷ Szladits Károly: i. m. 22. o.

³⁸ Ld. a gazdasági társaságokról szóló 2006. évi IV. törvény indoklását – a gazdasági társaságokról. Általános indoklás. Alapelvek.

³⁹ Nochta Tibor: i. m. 160. o.

⁴⁰ Ld. az 1997. évi CXLIV. törvény 102. §-át.

Ld. még az 1997. évi CXLIV. törvény 103. § (1) bekezdését.

⁴¹ BH 2001. 434.

⁴² BH 2003. 28.

⁴³ BH 1995. 2. szám 114. eseti döntés.

⁴⁴ Nochta Tibor: i. m. 160. o.

⁴⁵ Sárközy Tamás: i. m. 393. o.

⁴⁶ Wellmann György: i. m. 218–220. o.

⁴⁷ Ld. a 2006. évi IV. törvény 109. § (1)-(2) bekezdését.

⁴⁸ Ld. a 2006. évi IV. törvény 109. § (1) bekezdését.

⁴⁹ Ld. a 2006. évi IV. törvény 109. § (2) bekezdését.

⁵⁰ Ld. a 2006. évi IV. törvény 110. § (2) bekezdését.

⁵¹ Wellmann György: i. m. 218–219. o.

⁵² Nochta Tibor: i. m. 160. o.

⁵³ Ld. az 1997. évi CXLIV. törvény 103. § (1) bekezdését.

⁵⁴ Wellmann György: i. m. 218–220. o.

Ld. még Ujváriné Antal Edit: i. m. 293. o.

⁵⁵ BH 1994. 93.

⁵⁶ BH 1999. 13.

⁵⁷ Ld. a 2006. évi IV. törvény 334. § (2) bekezdését.

Ld. még Wellmann György: i. m. 217. o.

⁵⁸ Ld. a 2006. évi IV. törvény 108. § (2) bekezdését.

Ld. még az 1997. évi CXLIV. törvény 101. § (2) bekezdését.

⁵⁹ Ld. az 1997. évi CXLIV. törvény 103. § (2) bekezdését.

Ld. még Ujváriné Antal Edit: i. m. 294–295. o.

Ld. még Wellmann György: i. m. 217–218. o.

⁶⁰ Ld. az 1997. évi CXLIV. törvény 13. §-át.

Ld. még a 2006. évi IV. törvény 14. §-át.

⁶¹ Ld. az 1997. évi CXLIV. törvény 90. § (3) bekezdését.

Ld. még Ujváriné Antal Edit: i. m. 275. o.

⁶² Ld. Wellmann György: i. m. 206. o.

⁶³ Ld. a 2006. évi IV. törvény 97. § (3) bekezdését.

⁶⁴ Ld. a 2006. évi IV. törvény 104. § (1) (2) bekezdését.

⁶⁵ Ld. a 2006. évi IV. törvény 107. § (3) bekezdését.

Ld. még a 2006. évi IV. törvény 109. § (4) bekezdését.

(az újabb verzió számú Netscape Navigator, Internet Explorer stb.) programokkal elérhetők a hálózat érdekes-kétes „ kincsesbányái” .

A számítógépes hálózatok – ha technológiájuk különböző is, az adatok megjelenítésének a technikája is eltérő – egyaránt szolgálhatnak új típusú bűncselekmények elkövetésének helyszínéül, hiszen az elektronikus adatfeldolgozás és -átvitel új értéket hozott létre (e folyamatok társadalmi hasznossága, biztonsága, adatvédelem, az elektronikus kommunikáció védelme stb.). Ezen értékek büntetőjogi védelme bővülésének vagyunk szemtanúi. A törvényhozónak kell eldöntenie, van-e büntetőjogi védelemre érdemes érték, érdek. Bár e körben a jogalkotást meghatározzák a legkülönbözőbb nemzetközi jogi aktusok [Európa Tanács (89) 9. sz. és (95) 13. sz. Ajánlásai, a 2001-es Budapesten aláírt Cyber-crime Convention – Egyezmény a számítógépes bűnözésről].

De az elektronikus adatfeldolgozás és -átvitel folyamata a *tradicionális bűncselekmények* elkövetésének új színtere (uszítás, rágalmozás, csalás, piramisjáték, szerzői jogi jogsértések stb.) A tradicionális bűncselekmények közül elsősorban azok jönnek szóba, amelyek részben vagy egészben a verbálisan, vagy képi közléssel követhetők el.

A számítógépes hálózatok tehát a tradicionális bűncselekmények új helyszíne is. Ám a bűncselekmények *veszélyesebbek* is lehetnek, mivel a felhasználók nagyon nagy száma érheti el, ismerheti meg, olvashatja, töltheti le a jogsértő tartalmat, és jelentős számú felhasználó a különféle közlések között szélsőséges politikai (tév-)eszmék, gyűlölet szító, pornográf, pedofil, valamint megfélemlítést, sőt kábítószer-, doppingszerfogyasztást népszerűsítő tartalmakat is fellelhetünk. De betekintést nyerhetünk a bombakészítés titkaiba. Rendelhetők fegyverek, hamis útlevelek, bizonyítványok (pl. nyelvizsga-bizonyítványok) kábító- és doppingszerek. A számítástechnikai eszközökkel szerzői művek megszámlálhatatlan másolata többszörözhető, továbbítható, tárolható, amelyek a valóságos térben terjeszthetők.

Az Internet weboldalain, az elektronikus hirdetőtáblákon (bulletin boards), a news-groupokon (hírcsoportokon), a webszolgáltatók fórumrovaiban, blogoldalakon, és chatszobákban, illetve FTP-, a goopher-, a telnet-hálózatokon, az intra- és az extraneten tehetők közzé *tilalmazott tartalmak* szövegben, képben, képek diavetítésével, valamint ezekhez csatolt audio, vagy videofájlban kiváló kép- és hangminőségben látványosan, vagy épp sokkolóan, akár 3D-s minőségben. Továbbá küldhetők egy személynek, illetve korlátlan számú személynek küldhető elektronikus levélben. A *szabadság és a szabadság információi* egyaránt elérhetők és áramla-

Nagy Zoltán András
egyetemi docens

Tradicionális bűncselekmények számítógépes hálózatokon

1. Számítógépes hálózatok, mint a bűncselekmények elkövetésének új helyszínei

A számítástechnika fejlődésével a számítógépek kommunikációjának feltételei létrejöttek. Az elektronikus adatfeldolgozó és átviteli hálózatok az alkalmazott technológia és a funkcióik miatt sokfélék. A legkiterjedtebb, és éppen ezért legismertebb hálózat az *Internet*, amely maga több hálózatot integrál magában. Az Internetet használók többsége ma már az ún. WWW (World Wide Web – Világméretű hálózat) technológiája által kapcsolódik a világhálózathoz. Ez a technológia az 1990-es években terjedt el. A honlapok (weblap vagy homepage) olyan dokumentumok, amelyeket HTML (Hypertext Markup Language), PHP vagy más nyelven készítenek. A technológia terjedésének népszerűsége abban rejlik, hogy a weboldalakon a legkülönbözőbb (szöveges, képi stb.) fájlformátumok megjeleníthetők és csatolhatók, lejátszhatók zenei, videó stb. fájlok, és mindezen fájlformátumok feltölthetők a weboldalra, és letölthetők onnan. A fájlformátumok könnyen elérhetők, kezelhetők, és szöveg képi, zenei látványval – tehát – teljessé tehető.

Létezik az *extranet* (az intézmény belső hálózatának külső kapcsolata), az *intranet* (intézményen belüli) hálózat. Az FTP- (file transfer protocol – a felhasználók szűkebb köre által ismert és általában jelszóval védett szerver iskolák, kollégiumok, munkahelyek, kisebb közösségek számára), vagy a goopher-hálózat [több telephelyből álló egyetemek, munkahelyek hálózata]. Ez utóbbi hálózatok elérésének lehetősége korlátozott, ám „bennfentességük” miatt különösen alkalmas a nem nyilvánosságra tartozó kommunikációra, vagy adatállományok (ezen belül pl. szöveges fájlok pl. regények, képi, audio-, videofájlok, amelyek legtöbbször szerzői jogi védelem alá tartoznak) cseréjére. Az FTP-szervereket összekapcsoló hálózat a felhasználók önálló kezdeményezése, önkifejezése által legalább annyira sokrétű, változatos, és kevésbé ellenőrzött, ellenőrizhető világ, mint az Internet más hivatalos szerverei. Ma már a legtöbb webböngésző

magyar büntetőjogban a bűncselekmény minősített esetéért vonható felelősségre.

4. Pornográfia – gyermekpornográfia, pedofília

A pornográfia megítélése – tekintettel az eltérő vallási, kulturális hagyományokra, napjaink viszonylag szabadabb morális felfogására, a szélsőségekbe hajló szexualitás toleránsabb kezelésére – korántsem aggálymentes. A pornográfia és az erotika közötti határvonal meghúzásához oly’ sok tényező jöhet figyelembe, amelyek együttesen azt eredményezik, hogy az abszolút határ szinte elmosódik [gondoljunk G. Courbet: *L’origine du monde* (1866) c. művészi szép és izgalmas képére, vagy az *Intimacy* (2001) című film-dráma egy-egy vitatott vagy cenzúrázott jelenetére].

A nyugati világ által erotikának tekintett tartalom teret nyert a számítógépes hálózatok legális szférájában. Olvashatjuk, képpel, hanggal illusztrálva láthatjuk – hallhatjuk a világ igényes(ebb) erotikus írott és elektronikus lapjait. Terjednek a vetkőzés híradóműsorok [„ellensúlyozva” az egyre több rossz, szomorú hírt (?)]. Web-oldalak híres emberek ruhátlan képeinek bemutatására szakosodtak. Elérhető a kívülállók számára erotikummal bíró naturista mozgalmak oldalai is. Működnek előfizetéses erotikus vagy szexuális társkeresésre specializált web-oldalak, elérhető erotikus, pornográfiába hajló újságok weboldalai is. Azonban az erotika mellett durva pornográf, obszécen szövegek, szélsőséges szexualitást, a nemiséget lealacsonyító módon ábrázoló képek, ábrák, szövegek közlése a hálózatokban sértheti a társadalom értékítéletét, morális felfogását. A pornográfiára létező, és újratermelő kereslet jelentkezik, és nemcsak a szexuális aberrációban szenvedők számára. A kereslet kielégítése, a kínálat bővítése hatalmas üzletet jelent az erre vállalkozók számára. A pornográfia iránti igénykielégítés legrafináltabb módjaira találunk példát a hálózatokon, különösen az Interneten. A számítógépes hálózatok multimédiás eszköztárát (szöveg-, kép-, audió-, videófájlok elérhetősége) alkalmazzák az ügyfelek csábítására, és persze pénzük elköltésére.

A felnőtt pornográfia mellett rendkívül súlyos veszélyeket rejt a gyermekpornográfia megjelenése a világhálón. Felnöttek perverz, beteges vágyainak kiszolgáltató kiskorúakról készült képek kerülnek a bárki által elérhető hálózati oldalakra, szerverekre. A weben, FTP-szervereken és más hálózatokon a pornográf, és a gyermekpornográf tartalmak különböző elnevezéssel szerepelnek. A „sex”, „teens”, „porn”, „xxx” stb. szavak vagy szóösszetételek a legismer-

tebbek weboldalak címeiben, fájlnevekben.

Természetesen ezek a tartalmak kiszűrhetőségének megnehezítése céljából megjelentek a „virágnyelvű” utalások (pl. videox, galeriass stb. szavakkal, szóösszetételekkel). Az érzékiséget hangsúlyozzák a különféle anime – manga oldalak, amelyek rajzban, hozzá kapcsoló hanggal hangsúlyozzák a nemiséget, a nemi aktust.

Gyakori az, hogy a hírességeket (celebrities, famosas) kendőzetlenül mutató hirdetésekkel, képekkel, videókkal csábítják a „szörfözőket” a pornóoldalakhoz. Ezek az oldalak, szerverek üzemeltetői e „szolgáltatást” általában nem ingyenesen kínálják. Ingyenes lehet egy-egy „free tour” vagy „free gallery” (néhány kép díjmentes elérése), ám további oldalak, fájlok eléréséért már fizetni kell.

Ám csalás és egyéb vagyoni visszaélések eszközei is lehetnek. Fizetős szolgáltatásnak tüntetve fel magukat bankkártyás fizetést ajánljanak, amelynek során meg kell adni a weboldalra, szerverre belépőnek a bankkártyája számát, majd a PIN-kódját.

A „virtuális klónozással” néhány percen belül a belépő bankkártya-számláján szereplő összeg hamarosan lepad. Nemritkán az ilyen oldalakról tölthetők le – a felhasználó nem is tud róla – az ún. dialer-programok pl. a „free tourra” kattintással.

A gyermekeket ábrázoló pornográf felvételekről az életkor, a készítés ideje, helye nem mindig azonosítható, azok rossz minőségűek, eltorzítottak, hamisítványok is lehetnek. A gyermeki vonások, és/vagy másodlagos nemi jelleg jelei torzíthatók (hamisított arcképpel, sminkkel, kozmetikai szerekkel, szörfözéssel stb.).

Mindezek a gyermekkorú áldozat azonosítását, a bűncselekmény bizonyítását megnehezítik. Szakértőknek komoly feladat a képen levő információk alapján, antropometrikus sajátosságok, a képek nemiségének értékelésével és más szempontok alapján a pornográf (gyermekpornográf) kép-, videófájlok bizonyítása. A gyermekpornográfia mellett a *pedofília* a világháló legveszedelmesebb veszélyforrása, amely a szabad kommunikáció lehetőségének kihasználása.

A világhálót leginkább a fiatalabb korosztály használja tanulás, ismeretszerzés, szórakozás vagy egyszerűen unaloműzés céljára, azaz szörfözik, levelezik, chatel. Mindezt leginkább egyedül. Egyedül, mert a szülők munkavégzés, szórakozás vagy más ok folytán távol vannak otthonuktól, vagy ha otthon is tartózkodnak, nem értenek a számítógéphez, az Internethez. A kiskorú is keresi az egyedüllétet a világhálón, mivel felfedezte azt, hogy olyan információkat érhet el a virtuális térben, amiktől a valódi térben el van zárva. A szabad, távoli és gyors kommunikációt kihasználják azok a beteges pedofil hajlamú személyek, akik az anonimitás mögé rejtve ilyen mó-

nak milliószámra a világhálón. Korántsem véletlen az, hogy egyes országokban az Internet elérése korlátozott, cenzúrázott.

A helyzet rendkívül *paradox*. Az adatbevitelt, az információközlést egy országban lehet tilalmazni, kriminalizálni, ám az adatok elérésének jogi tiltása megoldhatatlan. Amíg *valamennyi ország nem tilalmazza* a köznyugalmat, a jó ízlést és más értéket sértő szövegek, ábrák bevitelét a hálózatokba, addig a büntetőjogi fellépés valójában hatástalan. Ha ilyen szövegek, szoftverek, ábrák, állóképek, zenei felvételek, filmek feltölthetők a hálózatokra, bármely olyan országban, ahol ez nem büntetendő (eltérő erkölcsi felfogás folytán, a szólásszabadság tágabb értelmezése miatt, vagy egyszerűen üzleti érdekből), akkor ezek az információk más ország (ahol pl. tilalmazott) felhasználói előtt is elérhetők maradnak. A „tiltott gyümölcs” pedig rendkívül piacképes. Megakadályozni vagy nehezíteni az ilyen információk, közlések, programok elérését csupán technikai megoldásokkal lehetséges és tűnik szükségesnek.

A magyar büntetőjogban a bűncselekmény elkövetése a különböző hálózatokon *nagy nyilvánosság* előtt történő elkövetésnek minősül az 1999. CXX. törvény óta. A Btk. értelmező rendelkezése szerint „*nagy nyilvánosságon a bűncselekménynek sajtó, egyéb tömegtájékoztatási eszköz, sokszorosítás, illetőleg elektronikusan rögzített információ távközlő hálózaton való közzététele útján elkövetését is érteni kell*” (137. § 12. pont). Ebből adódóan, ha a bűncselekmény hálózatokon valósul meg, úgy nagy nyilvánosság előtt elkövetettnek kell majd értékelnünk. Megfordítva e tételt, ha a nagy nyilvánosság előtt történő elkövetés a bűncselekmény *alapese*té, úgy a magatartás e speciális helyszínen megvalósulva minősül bűncselekménynek.

Ha a nagy nyilvánosság előtt történő elkövetés a tényállás *minősített esete*, akkor a bűncselekmény súlyosabb büntetés kiszabásának lehetőségét vonja maga után. Ha a nagy nyilvánosság előtt történő elkövetés nem eleme a felhívott tényállásnak, úgy – véleményem szerint – a hálózatokon való véghezvitel a – a bíró szuverén döntése alapján – büntetés kiszabás során figyelembe vehető súlyosító körülményként jön, jöhet szóba.

A különféle hálózatokat nagyszámú felhasználók érik el, illetőleg érhetik el, ha nem is egy időben. Büntetőjogi értelemben – tehát – bármely hálózat a bűncselekményeknek a „nagy nyilvánosság előtt” történő elkövetés helyszíne. Mindezek előrebocsátását követően lássunk *néhány*, a számítógépes hálózatokon keresztül elkövethető bűncselekményt és azok *legalapvetőbb* jellemzőit.

2. Az emberi becsületet és méltóságot sértő

bűncselekmények

Az emberi becsület és méltóság a személyiségi jogok elidegeníthetetlen része. Érvényesülése az emberi jogok biztosításának elsődlegességében ragadható meg. Az emberi becsületet és méltóságot sértő cselekmények relatív állandósággal jelen vannak a jog, a büntetőjog rendszerében. Hazánkban is követtek el ilyen jellegű bűncselekményeket, pl. a székesfehérvári önkormányzati hivatal egyik dolgozója az Interneten vádolta meg a város vezetését egy internetes oldalon.¹

3. A köznyugalmat sértő bűncselekmények

3.1 Közösség elleni izgatás, nemzeti jelkép megsértése, tiltott önkényuralmi jelképek használata

Franciaországban 2000-ben keresetet nyújtottak be az amerikai székhelyű Yahoo ellen. A keresetben arra kérték a bíróságot, hogy tiltsa meg francia állampolgároknak azt, hogy licitáljon a Yahoón aukcióra bocsátott náci tárgyakra. A francia bíróság jóváhagyta a betérjesztett kérelmet, franciák nem licitálhattak francia szerverről. A Yahoo fellebbezést nyújtott be a székhelye szerint amerikai bírósághoz, amely megállapította, hogy a francia bíróság nem korlátozhatja egy amerikai cégnek a szólásszabadsághoz való, az USA alkotmányában garantált jogot. Röviddel ezután a francia felperesek megtámadták az ítéletet az az eljárásjogi kifogással, hogy a kaliforniai bíróság hatásköre nem terjed ki erre az ügyre.²

Sajnálatosan növekszik a gyűlöletet keltő, uszító webtartalmak száma. Az egyik tartalomszűrésre szakosodott cég jelentése szerint 2004-ben egynegyedével növekedett az ilyen oldalak száma.³ Neonáci és Ku Klux Klan-oldalak legálisan működnek az Egyesült Államokban. Ismertek „hate-clubok” weboldalai is, ahol a legkülönfélébb társadalmi jelenség, szokás, személy, közösség, vallás stb. a gyűlölet tárgya. Az idegengyűlölet akár valóságos, akár virtuális térben jelenik meg bármilyen formában (írásban, plakáton, zenében vagy filmben) az a magyar Btk. 169. §-ában meghatározott „közösség elleni izgatásnak” minősül.

3.2 A közveszéllyel fenyegetés

Ez a tényállás a rémhírterjesztésnek arra a speciális esetére vonatkozik, amikor az elkövető közveszéllyel járó esemény előidézésével fenyeget saját honlapján, fórumrovatokban, blogjában stb. A közveszély meghatározatlan számú személyeket vagy meghatározatlan számú anyagi javak veszélyét jelenti. Ez általában az előidézhető energia, illetve a tűz pusztító hatásának kiváltására való utalás. Ha a fenyegető radioaktív anyagok alkalmazását helyezi kilátásba, akkor a

a cannabis.net, 420group.com].

5.3 A kábítószer előállításának technológiájáról, a hozzá szükséges eszközökről, azok beszerzéséről, a kábítószer-előállításra alkalmassá tételéről (pl. nepenthes.lycaenum.org/Drugs/THC/Smoke/dual.html).

5.4 A kábítószer-kereskedelemtől, -rendelésről weboldalakon (pl. cannabisseeds.biz, worldwide-seeds.com), vagy elektronikus levél (e-mail) útján, valamint az ún. chatszobákban.

Az Internet egyik népszerű kommunikációs lehetősége az ún. *chat*, amely nem más, mint írásban, valós időben (real-time) folytatott „beszélgetés”. Számtalan chatprogram ismert, az egyik legnépszerűbb az IRC (Internet Relay Chat), amely alapvetően „beszélgetésre” kifejlesztett program. Egy IRC-szerverhez kapcsolódva a felhasználók többféle csatornát találnak, amelyekbe belépve beszélgethetnek az ott tartózkodókkal. Bárki hozhat létre csatornákat. A chatcsatornák elnevezésében utalnak a társalgás témájára (rockzene, számítógépes, játékok, filmek, sztárok, vagy éppen a drogokkal kapcsolatos kérdések). A dealer bekapcsolódik egy-egy beszélgetésbe, majd az egyik résztvevőt, akit már ismer, vagy szimpatikus számára, azt privát beszélgető csatornába hívja („menjünk privibe!”), amelyben csak ketten társaloghatnak tovább, és megtörténhet az üzletkötés, megbeszélve a lebonyolítás részleteit.

A számítógépes hálózatokon, különösen az Interneten – kihasználva a világháló véleménysszabadságát, és annak interaktív lehetőségét – több ezer oldalon olvashatunk a legkülönbözőbb nyelveken és legkülönbözőbb témákról, így a kábítószerokról, fogyasztásuk megítéléséről. Szenvedélyes viták, egymás mellett elbeszélő pro- és kontra érvek tárháza az Internet kábítószerügyben is. Nem véletlen, hiszen eltérő kultúrából jövő, eltérő erkölcsi, vallási felfogással bírók (hazánkban már a politikai párt, nézet iránti szimpátia némelykor átveszi a szabad gondolkodás helyét), különböző élményeket és hatásokat átélők vitatkoznak.

A kábítószerokról, fogyasztásukról folytatott vitákban nem várható egyetértés, inkább egymás véleményének tiszteletben tartására kell törekedniük a különböző kultúrákból jövő, eltérő politikai, erkölcsi felfogást vallóknak.

Némi malíciával azt is konstatálhatjuk, hogy a számítógépes hálózatok szabadsága (szabadossága) a kábítószerrel kereskedők, az azokat forgalmazóknak kedvez. A kábítószer-fogyasztás jogi megítéléséről, az idevonatkozó büntető jogszabályokról szóló érvelések, viták a szabad véleményalkotás körébe tartoznak. A „fórumrovatok”, a „blogok” az elektronikus hirdetőtáblák (BBS) moderátorai általában nem is korlátozzák a véleményeket, legfel-

jebb, ha a használt kifejezések túlmennek a jó ízlés határain.

5.5 A megelőzésről. A számítógépes hálózatok jótéteménye, hasznossága, és az azon zajló világméretű, gyors, szabad (és bizony, sokszor szabad) kommunikáció napjaink realitása. Tételszerű, senki által nem vitatott tanácsok ismételtetők e körben. A kábítószer-probléma nem jogi probléma. A megoldatlan, feldolgozat(hatat)lan személyi-családi vagy (remélhetőleg nem „és”) társadalmi-gazdasági – akár külön-külön, akár együttes – problémák mind-mind okai a drogokhoz fordulásnak.

A büntetőjog teljes szigorával kell fellépni, erőt demonstrálni a kábítószer-kereskedőkkel szemben. A szülők kötelessége az, hogy ne hagyják magukra a kiskorúakat problémáikkal, nehézségeikkel a valóságos térben. *Hívják fel figyelmüket a kábítószer-fogyasztásának veszélyére, a pótcselekvés hiábavalóságára, óvják gyermekeiket a kábítószerrel történő találkozástól nemcsak a valóságos, hanem a virtuális térben is! Legyen ez a másik nyomós érve arra, hogy a szülők is belemélyedjenek a számítógép, az Internet világába.* Ugyanígy a számítástechnikai ismereteket oktató, vagy más tanároknak is figyelmeztetniük kell a kiskorúakat!

Az Internet-rendőrségnek, ahogy teszi is, a chatszobákat, „fórum”-rovatokat kell ellenőriznie, megpróbálva kiszűrni a több ezer vagy több tízezer elektronikus hirdetőből, chateléből, „fórum”-rovatokba íróból a kábítószerkeresőket, és az azokat kínáló dealereket. Túl kellene lépni a .hu-ra végződő domain- (kiszolgáló)nevek ellenőrizhetőségén, hiszen az illegális tartalmakat feltöltők a legkevésbé használják a .hu országnevet.

6. Az Internet a terroristák új „ eszköztára”

A terrorizmus megjelenését mindig valamely vallási, politikai, gazdasági, erkölcsi, nemzeti-kulturális különállások, konfliktusok mozgatják. Az érdekeit érvényesíteni – a legkülönbözőbb okok miatt – képtelen szélsőségek nyúlnak a terror eszközéhez. A terrorizmus fogalmi ismérveit, jellemzőit a szakirodalom többször feldolgozta. Magam az alábbi ismérrendszerrel vélem a legátfogóbbnak:⁵

1) a terrorizmus tipikus motívumai: ideológiai, politikai, etnikai,

2) a terroristák igénylik a tömegkommunikáció figyelmét,

3) marginalizálódott elemek nem szükségszerűen vagyoni okok miatt nyúlnak a terror eszköztárszeréhez,

4) az áldozatok szimbolikus értelműek,

5) az akcióik szélesebb rétegek ellen irányulnak,

6) az akcióik előre megfontoltak, céljuk a megfélemlítés,

7) a terrorcselekmények eddig csak a valóságos

don (is) ismerkednek a kiskorúakkal.

Nem szükséges, hogy óvodák, iskolák, diszkók előtt álldogálva, felfedve kilétüket keressék a kapcsolatot kiskorúakkal.

Az Interneten a kiskorúak *legveszélyeztetettebb helyei* az ún. chatszobák. A chatprogramok indítását követően a chatelni kívánó felhasználók többféle csatornát találnak, amelyekbe belépve beszélgethetnek az ott tartózkodókkal. Bárki hozhat létre (tematikus) beszélgető csatornákat. Így társ-, párkereső célú, gyermekek véleményét kikérő, egy-egy zenekar, énekes, futballklub, film, játék, kabalafigura stb. kedvelőinek csatornáit találhatjuk többek között a chat-roomokban.

A pedofil személy bekapcsolódik egy-egy beszélgetésbe, majd az egyik résztvevőt, akit már ismer vagy szimpatikus számára, azt „privibe hívja”, azaz olyan (privát) beszélgető csatornába, amelyben csak ketten társaloghatnak tovább. A pedofil gyakorta képeket küld a kiskorúak, amelyeken a szex mint játék, mint vidám csínytevés szerepel, ezzel próbál kedvet csinálni. Kihasználva a gyermek naivitását, a „közös (zenei, film, futballklub stb.) érdeklődésre”, a „közös titkokra”, apróbb ajándékok adására (kabalafigurák, filmplakátok, futballklubmezek, sálak stb.) hivatkozva találkoztót kér a kiskorútól, és ezen a találkozáson előfordul az ún. randi erőszak (date rape).

A szakirodalom figyelmeztet arra, hogy reális tendencia a gyermekpornográfia, pedofília dinamikus továbbterjedése.⁴ Ennek okai:

a) növekszik a fizetős oldalak száma, azaz üzletszerűvé válik a pornográfia valamennyi „vállfaja”,

b) a szervezett bűnözés már megjelent a piacon,

c) emelkedik a felderítetlen fotóstúdiók száma, főként Kelet-Európában,

d) egyre népszerűbb a „virtuális fizetés”, amely bankkártyájának leplezésével fedezi a felhasználót (pl. e-gold),

e) növekszik az ún. on-line dating, amikor közvetlenül lehet a bemutatott gyermekekkel szexuális kapcsolatot létesíteni, quasi mintegy megrendelni.

4.1 A megelőzésről

A „randi erőszak” (*dape rate*) megelőzése. A gyermekek világhálón való böngészését, levelezését, chatelését nem lehet, és nem is szabad megtiltani. A szülők kötelessége az, hogy óva intsék gyermekeiket az ismeretlenekkel történő kapcsolatfelvétel reális veszélyére! Legyen ez az egyik, ha nem a legnyomósabb érv arra, hogy a szülők belemélyedjenek a számítógép, az Internet világába. Ugyanígy a számítástechnikai ismereteket oktató, vagy más tanároknak is figyelmeztetniük kell a kiskorúakat erre! Az Internet-rendőrségnek, ahogy teszi is, a chatszobákat

kell ellenőriznie, megpróbálva kiszűrni a több száz, vagy több ezer chatelől a pedofil céllal odalátogatókat. A hatóságokat az Internet-szolgáltatóknak is segíteniük kellene.

Az Europol két akciójáról tudunk, amely a gyermekpornográfia terjesztése ellen indult. Az „Icebraker I.” és az „Icebraker II.”. Ez utóbbi érintett magyar felhasználókat is. 2005-ben egy olasz szerverről magyar felhasználók gyermekpornográf fájlokat töltöttek le. A szerver „naplózta” a magyar szerverek TC/IP-számait, és e számok alapján a magyar hatóságok azonosították a felhasználókat. Több személy ellen büntetőeljárás is indult.

A gyermekek jogainak különleges védelméről szóló nemzetközi kezdeményezések már több mint fél évszázados múltra tekintenek vissza. Az első jelentősebb lépést a Gyermekek jogairól szóló nyilatkozat jelentette, amelyet az Egyesült Nemzetek Szervezetének Közgyűlése fogadott el 1959-ben. Az ENSZ Közgyűlése 1989 novemberében fogadta el a Gyermekek jogairól szóló 1989 november 20-án kelt egyezményt, amelyet Magyarország az 1991. évi LXIV. törvénnyel hirdette ki.

Az 1999-ben Bécsbe összehívott „Küzdelem az Interneten elérhető gyermekpornográfia ellen” konferencia záródokumentumában fogalmazott meg a büntetőjogban, illetve a nemzetközi bűnügyi együttműködésben alapvető tételt: így a zéró tolerancia elvét e cselekményekkel szemben, globális együttműködés fontosságát a nemzeti és nemzetközi szervezetek, kormányok valamint az Internet-ipar között, továbbá a *gyermekpornográfia kriminalizációját világszerte* stb. A magyar Btk.-ba az 1989. évi gyermekjogi egyezmény kihirdetését követően először 1997-ben rendelték büntetni a gyermekpornográfiát. A hatályos szöveget a 2001. évi CXXI. törvény 23. §-a állapította meg.

5. A kábítószer népszerűsítése, kereskedelme számítógépes hálózatokon

A kábítószerrel, a kábítószer-fogyasztással kapcsolatos Internetes weboldalak az alábbiak szerint csoportosíthatók.

5.1 A kábítószerokról, fajtáikról, fogyasztásukról, összetételükről, hatásmechanizmusokról, a jogi, ezen belül a büntetőjogi tilalomról, a fogyasztás megengedhetőségének stb. kérdéséről. Tipikusan a chaten, valamint a hírportálokhoz (Magyarországon az index.hu, az origo.hu stb.) kapcsolódó „fórum”-rovatokban, e rovatok egyike foglalkozik a kábítószer körül zajló problémákkal a több tucat egyéb témát felvető fórumrovatok mellett.

5.2 A kábítószer népszerűsítéséről [pl. elektronikus hirdetőtáblákon (bulletin board system), vagy

„DoktorNuker” volt, aki több védett izraeli, amerikai weboldalt tört már fel. Ismert pl. a peo-Palestinian vírus is.

k) Az egymás közötti, és a kívülállókkal történő kommunikáció gyors és kódolt formában megvalósuló lebonyolításához az Internet ideális terep. A terrrorszervezetekhez tartozók tipikusan Internet-kávézókban kommunikálnak egymással (akár azonos időben a világ különböző pontjain), vagy fogadják e-mailes üzeneteiket, továbbá ezek az anonim internetes helyek ideálisak a vírus-, továbbá más pusztító programok feltöltéséhez a világhálóra.

Az elektronikus levél, a blog, a chat, a fájlcsere, a telefon (pl. skype), a web- és FTP-oldalak mint hirdetőtáblák, mind-mind a terroristák szolgálatára állnak, mozgósíthatják az ún. alvó ügynököket, az akciók egyeztetetők stb.

l) A titkos információk küldésére a weboldalak kiválóan alkalmasak. A szteganográfia szerepe felértékelődik. Egy-egy weboldalon titkos üzenet is rejthető szöveg-, kép-, hang-, videófájlban. Blogban virágnyelven közölhetők információk.

m) Ne feledkezzünk meg a flash-mob (villámgyülekezés) lehetőségéről, azaz az e-mailben végrehajtható tömegmozgósításról sem, pl. egy spontán tüntetés megszervezése és lebonyolítása.

n) A terrorcselekmények elkövetését segítik azok az oldalak, amelyek pusztító fegyverek, bombák házilagos, egyszerű elkészítéséhez nyújtanak tanácsot. Elektronikus hirdetőtáblákon, chatszobákban lelhetők fel tanácsok, illetve információk, „jó tanácsok” ahhoz, hogy melyik weboldalon kaphatunk részletes leírást.

Korábban a szaúd-arábiai Muaskar el Battar (Katonai tábor) újság ismertetőit töltötték fel angol és arab nyelven, ábrákkal illusztrálva a bomba- és fegyverkészítés fortélyait. Az újságot a helyi hatóságok felszámolták, de a feltöltött oldalak még elérhetők.

A terrorizmus elleni küzdelem, ahogy maga a jelenség is komplex jellegű, egyszerre kell „csatát vívni” a valóságos és a virtuális térben. Láthatóan nő a terrrorszervezetek világhálón megjelenő aktivitása. Ennek a technikai és személyi feltételei adottak, a pénzügyi források rendelkezésükre állnak. A virtuális térben figyelmet kell fordítani az ismert terrrorszervezetek tevékenységére a világhálón.

a) A védekezés és a megelőzés részben nem különbözik az elektronikus adatfeldolgozó és átviteli rendszerek egyébként szükséges védelmétől. A fokozott védelem felelőssége az illetékeseké.

b) Az antiterrorista stratégia része a nemzeti adatbázisok egyesítése, az információk kölcsönös és gyors cseréje a hálózatokon megjelenő, és elérhető terrorista megnyilvánulásokról.

c) Mivel a hálózatokon elektronikus adat meg-

jelenítése, illetve forgalmazása történik, így az adatforgalom folyamatos figyelése (szkennelése) szükséges.

d) A szkennelésnek ki kell terjednie a web-, wap, és FTP-oldalakakra, a chatszobákra, az illegális pénzforgalomra.

e) Egy fejlesztés alatt (?) álló, meghatározott kifejezésekre kereső szoftver fogja szkennelni az oldalakat, figyelni a kommunikációt. CEDAR (Center of Excellence for Document Analysis and Recognition).

f) A szkennelés alapján rögzíthető, és bemérhető a web-, wap- és FTP-oldal, chatoldal, e-mail-forgalmat lebonyolító és ahhoz kapcsolódó szerver(ek) földrajzi helye, a wapoldalt hívó mobiltelefon földrajzi helye, telefonszáma, a telefon azonosítója stb., az e-mailt forgalmazó szervernek és az ahhoz kapcsolódó, a küldő és fogadó személy számítógépeknek földrajzi helyei stb., a pénzmozgás forrása és célállomása.

g) Az „utazó weboldalak” gyors bemérésének szükségessége nyilvánvaló feladat, erre alapozva a valóságos térben végrehajtott terrorellenes akciót.

h) Nem kizárt, ám nyilván nem lesz publikus az ún. „jó hackerek” alkalmazása.

i) Nyilvánvaló, hogy a terrorizmus elleni harc a társadalom tagjai feletti fokozott ellenőrzést vonja maga után.⁷ Fel kell készülnünk arra, hogy szabadságjogaink szűkülnek majd, nemcsak a valóságos térben (személy-, gépjárműforgalom ellenőrzése, fokozott ellenőrzése stb.), hanem a virtuális térben egyaránt (folyamatos e-mail, mobiltelefonon lebonyolított beszélgetés tartalmának figyelése, rögzítése, az ECHELON-hoz hasonló programok megjelenése stb.). Legfeljebb mi, akik másfél évtizede élvezhetjük a demokrácia szabadságát, meg sem tapasztalhatjuk azok teljességét, sajnos...

7. A „hagyományos” csalás a számítógépes környezetben

A számítógépes csalás mellett a tradicionális csalásról is szólnunk kell, mivel az szabad kommunikáció és a kereskedelmi (szolgáltató, marketing- stb.) tevékenység „árnyoldalaként” megjelentek csalók, szélhámosok is, akik a valóságos térből a virtuális térbe átlépve igyekeznek a világhálón érdeklődőket megtéveszteni olyan hamis ajánlatokkal, hirdetésekkel, amelyek célja a jogtalan haszonszerzés. A cselekmények legszembevetőbb jellemzője az, hogy tartalmukban nem különböznek a tradicionális csalástól, hanem a bűncselekmény színtere tevődik át a virtuális térbe. Weboldalakon, jogellenesen vagy jogszerűen megszerzett e-mailekben megtévesztő ígéretekkel, hamis linkek ajánlatával csábítják a világhálón barangolókat jogszerűtlen haszonszerzés céljából.

térben jelentek meg.

A terrorcselekmények eszköztára bővül. Új „fegyver” jelenik meg a terroristák kezében, a modern számítástechnikai eszközök és az Internet. Fel- (és ki)használják a modern technika teremtette lehetőségeket a terroristák céljaira. Élnek ugyanazokkal a technika teremtette előnyökkel, amelyekkel bárki más élhet.

Az Internet, a gyors, nagy tömegű adatátvitel adottságát, az anonimitás relatív fenntarthatóságát, a világháló viszonylagos ellenőrizhetetlenségét, a véleménynyilvánítás és kommunikáció szabadságát (és szabadosságát), a multimédiás eszközök látványosságát a terrorcsoportok is felhasználják. *A valóságos és a virtuális tér terrorcselekményeinek céljai és motívumai ugyanazok.*

- Állami, politikai, etnikai, vallási stb. célok és egyes elszigetelt, szélsőséges csoportok céljai (abortuszellenesség, környezetvédelem) mellett novum a Microsoft- és különösen a Bill Gates-ellenesség. Ez utóbbi néha már divat is. A célok egyben jelzik a támadások irányát is.

- Az Internet mint média különösen alkalmas a terroriszervezetek számára a figyelem felkeltésére, mivel több százmillió felhasználó böngész az Interneten.

- Akcióik szimbolikus értelműek, de az Interneten a célpontok leszűkülnek az ellenségnek tartott elektronikus adatfeldolgozó és átviteli rendszerekre. (Pl. a hadügy-, külügyminisztériumok, államelnökök honlapjai.)

- Az Interneten keresztül vívott harcban a terroriszervezet neve általában nem, de a terrorista arca relatíve rejtve marad. Ténykedéséről, más azonosítójáról (álnév, monogram, trükkök, IP-szám stb.) tudomást szerezhet a világ, de azonosításához más eszközre van szükség.

- A HTML-oldalak széles technikai eszköztárát (színes videó- és képfelvételek, sztereó hangzásban, jelenetek újrajátszásával, lassításával, kinagyításával stb.) is felhasználják propagandájukra, a velük egyet nem értők megfélemlítésére, sokkolására.

Az Internet eszköz a terroristák céljaihoz:

a) a naprakész információ eléréséhez,

b) a napra (órára, sőt percre-) kész, gyors, több nyelvű, teljes körű multimédiás propagandához, a világméretű tájékoztatáshoz.

ba) A multimédiás lehetőségek teljes eszköztárának felhasználásával információkat és – persze –, dezinformációkat közölnek a szervezetükről, ténykedésükről, eszméikről (sikereiket, befolyásukat, taglétszámukat eltúlozzák, veszteségüket, jelentéktelenségüket bagatellizálják). (A korábban terroristának tartott IRA története, dokumentációs könyvtára kis kereséssel elérhető.)

bb) Gyakorta nem terroriszervezet neve alatt, de lényegében azok propagandáját folytató („fedő”), vagy azzal szimpatizáns weboldalak találhatók az Interneten.

A jelenlegi hazai hivatalos álláspont szerint a terroristának tartott baszk ETA (Euskadi Ta Askatasuna) felhívásai, kiáltványa (pl. baszkföld függetlenségéről) több weboldalon olvasható.

bc) Egyéb, akár nem politikai tartalmú weboldalakon időszakosan megjelenik vagy maga a tartalom, vagy a tartalom elérését lehetővé tevő link. Ilyen volt az *almeda.com*, mint „utazó weboldal”, amely a jelenlegi hazai hivatalos álláspont szerint terroriszervezetnek tartott Al-Qaida propagandáját szolgálta.

bd) A bennfentes FTP-oldalak, továbbá a mobiltelefonról elérhető wapoldalak szintén ideális helyei egy-egy szűkkörű szervezkedésnek.

be) A terroriszervezet saját web- vagy wapoldalt készít és tart fenn.

A korábban terroristának tartott IRA (Irish Republican Army) politikai szervezetének, a Sinn Feinnek van saját, mind a mai napig elérhető weboldala. (Bár nem tipikus, mivel a domainnév bejelentése kötelező, így behatárolható a szervezet.)

bf) Politikai tartalmuk mellett a mély vallási tartalom dominál.

c) Eszköz a terrortámadások végrehajtásához (féreg-, logikai bomba-, vírusprogramok az általuk ellenségnek tartott ország elektronikus adatfeldolgozó és átviteli rendszerei ellen).

d) Az Internet eszköz a megfélemlítéshez (akcióik, túsok kivégzése, bosszú bemutatása),

e) széles tömegekhez, különösen a fiatalabb generáció felé irányított propagandához, kihasználva a weboldalak sokoldalú multimédiás (kép-, szöveg-, hang-, film stb.) lehetőségét,

f) a gyors és anonim kommunikációhoz,

g) a gyors, anonim, akár legális, akár illegális pénzügyi műveletek, tranzakciók, akciók, terroristák finanszírozásához, a pénzmosás végrehajtásához.

On-line kaszinók, segélyszervezetek legálisan működnek az Interneten, ahová legálisan fizetnek be, ám onnan a pénz a terrorcsoportokhoz (vagy más szervezett bűnözői csoportokhoz) megy. A szakirodalom ezt az esetet „fordított pénzmosás”-nak nevezi.⁶

h) Ellenséges számítógépes rendszerekben kezelt adatok, információk kémleléséhez.

i) Egyes (nem a terroriszervezet nevében megjelenő) weboldalakon a fiatalokat megcélzó opciók igen gyakoriak, pl. kiterjedt a fájlcsere, vagy fájlletöltés lehetősége korábban (pl. palesztin weboldalak) már csak az ellenségnek tartott országok „bosszantására”.

j) A szembenálló ország vagy szervezet weboldalainak feltörése, és azon (is) saját céljaik, gondolataik ismertetése. Az egyik leghíresebb arab hacker,

tott tárgyat megtekintheti fényképen, elolvashatja róla a rövid ismertetőt, és ennek ismeretében licitálhat órák, napok elteltével, akár többször is.

Az Internet közvetítésével végrehajtott csalások 70%-a aukciós csalás.¹³

Az aukciós csalás során számos megtévesztő magatartással idézhető elő a kár. Lássunk néhány tipikus esetet.

7.5.1 A sikeres licitálást követően a nyertes vevő a vételár kiegyenlítését követően

- hamis vagy (a licitálásra felkínált tárgyhoz képest) gyenge minőségű árut kap,
- egyáltalán nem kapja meg a kifizetett árut a vevő.

Mindkét esetben a licitáláson nyertesek a postai utánvétellel történő áruátvétellel védhetik ki az ilyen jellegű átveréseket. Más kérdés, hogy az aukciós szabályzat megengedi-e az utánvétel árúvásárlást, vagy azonnal, bankkártyával történő kiegyenlítéshez ragaszkodnak a licitálást szervezők.

7.5.2 A másik módszer már bizonyos szervezetszerű csalás elkövetését mutatja.

a) Shill-csalás: ebben az esetben a licitálás során egy harmadik személy, egy hamis licitáns, vagy maga az eladó – hamis e-mail-címről, hamis azonosítóval – „tornássza fel” a licitárat. Kockázat nincs, hiszen, ha a shill-re marad az áru, nem történik semmi.

b) Shield-csalás: ebben az esetben is a licitálás során egy harmadik személy, egy hamis licitáns, vagy maga a vevő – hamis e-mail-címről, hamis azonosítóval – „tornássza fel” a licitárat. Majd amikor a legmagasabb árral a shield magára marad, akkor alacsonyabb árért átengedi az igazi licitálóra.

Az ehhez hasonló ajánlatokról magyar nyelvű tájékoztatást is kaphatunk az Interneten.

7.5 A betárcsázós csalások

Az Interneten böngészők miközben bizonyos honlapokra (tipikusan casino-, gambling-, sexoldalakra) látogatnak, egy program kúszik fel számítógépükre. Például az „I Accept”, „I Agree” („Elfogadom” általában a weboldal üzemeltetőjének feltételeit), vagy a sexoldalakon a „Free Tour” illetve „Free Gallery” opciót választva aktiválódik észrevétlenül a betárcsázós program.

Ezek a betárcsázós programok (Dialer Bucks, Future Dialer, Sexxx-Dialer, DialerNET stb.) bontják a normál kapcsolatot, ehelyett újat építenek fel, általában egy emelt díjas, tengerentúli vagy éppen műholdas számot tárcsáznak több száz forint/perc díjért.

A modemes Internetezők sok esetben maguk sem tudnak erről. Csak a következő havi telefonszámlájuk jelzi, hogy bizony itt egy betárcsázós csalás sértetteivé váltak.

7.5.1 A megelőzés

Az internetes csalások ellen többféleképpen védekezhetünk.

1) Ne bánjunk könnyelműen e-mail-címünkkel, e-mail-címeinkkel! Ne osszuk meg mindenféle adatainkat, e-mail-címeinket.

2) Mielőtt bármit rendelnénk, vásárolnánk, kitöltött kérdőívet visszaküldenénk a számítógépünkön levő „keresőprogramunkban” („browser”-programban: Internet Explorer, Netscape, Opera stb.), nézzünk utána a bennünket megkereső cégnek. Talán még magyar nyelvű tájékoztatást is kaphatunk róla.

3) Részletesen olvassuk el a vásárlás, rendelés vagy licitálás feltételeit, különösen a szolgáltatásra-ellenszolgáltatásra vonatkozó rendelkezéseket. Idegen nyelvű ismertető esetében – saját érdeklődésünkben – törekedjünk annak tökéletes fordítására!

4) Ne töltsünk ki, ne küldjünk vissza olyan válaszokat, aminek a tartalmával nem vagyunk tisztában, bizonytalanok vagyunk, különösen, ha az idegen nyelvű.

Magyar pénzintézetek soha nem kérnek információt e-mailben!

5) Bizonyos időközönként keressünk rá az internetes csalásokról szóló írásokra, hogy lássuk, milyen új módszerek terjednek el.¹⁴ A számítástechnikával foglalkozó weboldalakról hasznos tanácsok lehetnek el!

6) Betárcsázós programok ellen a modemes felhasználók feltétlenül telepítsék gépeikre:

- Spybot Search & Destroy, vagy
- Lavasoft Ad-aware, vagy
- Dial Control Personal Edition 1.04 programot.

7) Bátran kérjünk tanácsot a számítástechnikában jártas szakemberektől!

Az internet és más hálózat, mint a 20-21. század realitása, egyszerre jelent kereskedelmet, üzletet, kapcsolattartást a közigazgatással, ismeretszerzést, ismeretterjesztést, szórakozást és szabad kommunikációt. Tanuljuk meg használni! Ám legyünk óvatosak, törekedjünk saját és mások biztonságára. Lehetőleg kerüljük árnyoldalait, és semmi esetre se kövessük el jogsértéseket!

Jegyzetek

¹ http://www.net.hu/telecomputer/3_24/6_1.htm [2006. 03. 31-én]

² <http://www.szt.hu/archiv.php?id=26448> [2006.03.31-én]

³ ugyanazon az oldalon: <http://www.szt.hu/archiv.php?id=26448> [2006. 03. 31-én]

⁴ Barta Sándor: Gyermek sérelmére elkövetett internetes bűncselekmények. Belügyi Szemle 2004. 11-12. sz. 1178-118. o.

⁵ Balla Péter: Adalékok a terrorizmus fogalmához (Belügyi Szemle 1995. 10. sz. 32. o.) c. tanulmányát alapul véve.

⁶ Dr. Gál István László: A pénzmosás és a terrorizmus finanszírozása. Emlékkönyv Irk Albert egyetemi tanár születésének 120. évfordulójára. (Szerk. Dr. Korinek László-Dr.

7.1 Előrefizetési csalások

Az előrefizetési megtévesztések közös sajátossága az, hogy az áruküldésért, szolgáltatás igénybevételeért, pénzügyi tranzakcióért a címzettől előre pénz kérnek – akár bankkártyás fizetéssel, akár csekken történő átutalással, amit nem követ ellenszolgáltatás. Az átutalt pénzzel aztán a csalók eltűnnek a virtuális térből. Nézzünk néhány tipikus esetet.

a) Az ún. „nigériai levelek”. Az internetes pénzügyi visszaélések közül a leghíresebb-leghírhedtebb az ún. *nigériai levelek* [„Advance Fee Fraud”, vagy „419 Fraud” (Four-One-Nine) – a 419-es szám a nigériai büntető törvénykönyv idevonatkozó rendelkezésének a száma] néven elhíresült csalássorozat.

Az IFW szerint a tavalyi évben az internetes csalások 9%-át tette ki csak ez az egyetlen egy csalássorozat.⁸ Lényege az, hogy a gyanútlan felhasználó saját e-mail-címére kap egy levelet, amelyben egy magas rangú nigériai hivatalnok, kormánytag stb. leszármazója a gyanútlan felhasználónak (egy szívhez szóló levélben) arról panaszkodik, hogy apja halála után a családi vagyont zárolták, és annyi pénze sincs, hogy az ügyvédi és egyéb díjakat – amelynek fejében a vagyont vissza tudná szerezni – kifizesse. Így pénzt kér egy nigériai bankszámlára. Természetesen a visszaszerzett vagyomból busásan „kárpótolná” a neki segítő.⁹ Újabb hasonló próbálkozás volt, amikor a „nigériai levelek” példáját követve a *Dél-Afrikai Köztársaságból* érkeztek megkeresések magyar felhasználókhoz.

Ezekhez hasonló a nemrégiben feltűnt és talán most is „játszott” *holland lottó*. Ebben az esetben a gyanútlan felhasználó szintén a saját e-mail-címére kap egy levelet, amelyben közlik vele, hogy nyert Hollandiában a lottójátékon, ám a nyeremény átvétele előtt ki kellene fizetni a nyereményadót, meg valamilyen járulékos költséget. Tehát a nyeremény átvételének feltétele bizonyos pénzösszeg megelőlegezése.¹⁰

b) Áruvásárlás, szolgáltatásmegrendelés *hamis weboldalon*. A csalók nem létező cégek nem létező árukat, szolgáltatásait kínálják hamis weboldalon. A hamis weboldal minden szempontból pontos hasonmása más on-line kereskedelmi egységeknek. Ehelyütt is áruk, szolgáltatások képes ismertetőjét, árlistát, reklámokat, vásárlói regisztrációt, többféle fizetési módot engedő opciót stb. találunk, ám emögött nincs semmiféle legális vállalkozás.

c) Igénybe nem vett, *nem létező Internet-szolgáltatások* kiszámlázása a valódi vagy valódinak álcázott szolgáltatótól.

d) Otthoni munkavégzés ajánlata magas hozam vagy munkabér ígéretével („Fast Money” vagy „How To Make Big Money From Your Home Computer!!!” jellegével hirdetnek.)

e) Állásajánlatok (az Európai Unióból, Egyesült Államokból, Kanadából stb.) küldése bizonyos előlegért cserébe.

f) Pénzügyi, ingatlan és más jellegű befektetések ajánlata. Az átlagos banki- és állampapírhozamokat jóval meghaladó hozamú pénzbefektetési, vagy az átlagos banki kamatnál olcsóbb hitellel kínálnak kölcsönt, vagy népszerű üdülőhelyeken olcsóbb ingatlanokat kínálhatnak meghatározott összeg kifizetésért cserébe.

g) Ösztöndíjajánlatok – előleg fejében – külföldi egyetemeken, főiskolákon. Különösen felsőfokú intézmények hallgatói lehetnek címzettek.

h) Nyereményt ígérő kérdőív küldésének ígérete előlegkéréssel.

Az utóbbi négy esetben az átlagos magyar felhasználók különösen veszélyeztetettek lehetnek, hiszen az elektronikus kereskedelemben (még) fejletlen hazai kínálat mellett az EU-ban történő munkavállalási, befektetési, továbbtanulási lehetőségekről vajmi kevés reális ismerettel rendelkezünk.

7.2 Csalárd adománygyűjtések

Az Interneten számtalan adománygyűjtés folyik különböző szervezetek, alapítványok javára egészségügyi, vallási céllal. Sok esetben az adományt kérőnek ez az utolsó mentsvára, utolsó lehetősége a külvilágból jövő segítségnek. A csalók, sajnos kihasználják a karitatív gyűjtések gyakoriságát, elfogadottságát, továbbá a jóérzésű emberek adakozókészségét, és hamis okból, nem létező szervezetek, alapítványok javára kérnek pénzt. Ismerős lehet a „Children Poverty Aid, Greater Accra Region of Ghana” hamis levél, amely eljutott Magyarországra is.¹¹

7.3 Az ún. kattintásos csalás

A weboldalon a hirdető általában ingyenesen kap megjelenési lehetőséget, és csak akkor és annyit fizet, ha hirdetésére rákattintanak. Tehát minél többet kattintanak a hirdetésre, annál többet fizet a hirdető a weboldal tulajdonosának vagy üzemeltetőjének.

A kattintásos csalásnak három ismert módszere van:

- egy olyan program, amely meghatározott időközönként hívást („kattintást”) generál a weboldal valamely hirdetésére,

- olcsó béren munkanélkülieket kérnek fel, hogy a weboldal hirdetéseire klikkeljenek,

- a konkurencia kattint a reklámokra azért, hogy minél nagyobb költség kifizetésére kényszerítsék a hirdetőt.¹²

7.4 Az on-line aukciós csalások

Az Internet megteremtette a lehetőségét a licitre bocsátott tárgyak megvásárlásának földrajzi, és a licit végéig időrendi korlátok nélkül. A licitáló a kiválaszt-

Kőhalmi László–Dr. Herke Csongor.) PTE ÁJK, Pécs 2004. 39. o.

⁷Dr. Korinek László: Az antiterrorista harc eszközei, különös tekintettel a büntetőjogra. Emlékkönyv Losonczy István professzor halálának 25. évfordulójára. (Szerk. Dr. Gál István László–Dr. Kőhalmi László) PTE ÁJK, Pécs 2005. 264–270. o.

⁸<http://www.fraud.org/internet/2001stats.htm> [2005. 03. 31-én]

⁹<http://www.webmutato.hu/webmix/uzlet/vigyazat.htm> [2006. 03. 31-én]

¹⁰<http://index.hu/tech/jog/holland0902/> [2006. 03. 31-én]

¹¹http://www.crimes-of-persuasion.com/Nigerian/donation_pleas.htm [2006. 03. 31-én]

COLLOQUIUM

Ádám Antal
professor emeritus

A reformáció és a protestantizmus

I. Bevezető megjegyzések

A keresztény vallás- és egyháztörténelem jelentős és maradandó következményekkel járó folyamataként bontakozott ki a XVI. század elején, és ment végbe azt követően a reformáció, amelynek eredményeként megszülettek és érvényesülnek a protestantizmus alapvető vallásfelekezetei, nevezetesen a lutheri, ún. ágostai evangélikus hitvallás és egyház, a kálvini református egyház és vallás, valamint az anglikánizmus vallása és egyháza. Az érintett vallások belső és külső történelemtudománya szinte a teljesség igényével már feltárta, értékelte és rendszerezetten rögzítette azokat a korábbi szellemi áramlatokat, a katolikus vallás és egyház teológiai, dogmatikai, liturgiai koncepcióit, gyakorlatának torzult, túlzó megnyilvánulásait, súlyos visszaéléseit (így különösen az egyházi tisztségek, javadalmak, felmentések, feloldozások, ereklyék, kegytárgyak, búcsúcédulák árusítását, a papi nőtlenység palástolt vagy nyílt megsértését, egyházi és külső hatalmi tisztségek összekapcsolását, politikai alkuk és szövetségek alkalmazását, fegyveres hadviselést, anyagi javak, kincsek gyarapítását, a fényűzés és pompa látványos hajszolását stb.), amelyekkel szemben az egyházon belül is, de különösen azon kívül egyre több, gyakoribb és súlyosabb kifogás, kritika, megvetés nyilvánult meg.

A reformációt megelőző reneszánsznak elfordulása a transzcendencia bizonytalanságaitól, a középkori öngyötrő aszkétizmustól, érdeklődése és igényessége az emberi javak, az alkotás, a harmónia, a művészetek, a szépségek, a kellemes élmények iránt, elkötelezettsége a korrektség, a kiegyensúlyozottság, a humanitás és a humanizmus iránt előnyös szellemi, lélektani, erkölcsi előzményekként szerepeltek, sőt lényeges előfeltételeket jelentettek Európában a reformáció kibontakozásához. Természetesen a reformáció is szerves megelőző lépcsőfokává vált a felvilágosodásnak, mint ahogy a XIX. és XX. századi szocialisztikus eszmék is pozitív vagy negatív kritikai éllel egészíthették ki a korábbi vallási és szekularizált szellemi áramlatokat.

II. A reformáció szellemi megalapozói és kiemelkedő szereplői

1. Rotterdami Erasmus (1496–1536)

Mint törvénytelen gyermeket gyámja megfosztotta vagyonától. A steyni Ágoston-rendi Kolostor szerzetese lett, előbb Párizsban, majd Angliában járt egyetemre, ahol meghitt barátságot ápolt *Morus* Tamással. A szabad művészetek doktora címet Bolognában szerezte meg, majd Velencében dolgozott. Rómában barátságot kötött az erdélyi magyar *J. Pisóval*, aki később II. Lajos magyar királyt humanista szellemenben nevelte. Szerzetesi fogadalma alóli felmentése után Erasmus Cambridge-ben teológiát tanított. Később V. Károly német-római császár tanácsadója lett, és a vallási türelemről ismert Baselben telepedett le. Bár őt nem hevíttette reformátori szenvedély és elkötelezettség, nagy példányszámban megjelent bölcseleti, satirikus, sziporkázóan gúnyoros műveiben hatásosan lépett fel az elvilágiasodott katolikus egyház visszaélései ellen. Ironikus tréfáival, szellemes paródiáival királyokat, katonákat, tudósokat és kereskedőket is célba vett. Megvetette és nevetségessé tette a maradiságot, a tudatlanságot, a babonát, a bálványimádást, a megvesztegetést. „*A balgaság dicsérete*” (1511) és a „*Beszélgetések*” (1518) c. műveinek hatása szinte felmérhetetlen volt. Az egyik XVI. századi híressé vált mondás szerint „Erasmus rakta le azt a tojást, amelyet Luther költött ki”. Owen *Chadwick* a reformációról írt, rendkívül alapos művében megalapozottan állapítja meg, hogy senki sem tépázta meg a pápák, a klérus, a szerzetesek és különösen a teológusok európai tekintélyét színesebben és hatásosabban, mint Erasmus.¹

2. Luther Márton (1483–1546)

Luther istenfélő, tehetős bányászcsalád gyermekeként a szászországi Eislebenben született, az erfurti egyetemen filozófiát tanult, majd egy zivatar váratlan élménye nyomán az ágostonos testvérek rendjében lépett, ahol behatóan tanulmányozta a Szentírást, valamint Szent Ágoston és más egyházatyák műveit. Fegyelmezett szerzetes volt, buzgón imádkozott és böjtölt, rendszeresen és mélységesen megbánta apró vétkeit, szép tenor hangon énekelt és lanton is játszott. Bár a humanizmus világi eszméi iránt behatóan nem érdeklődött, volt idő, amikor korának divatját követve ő is görögösen írta nevét és *Eleutherisus*nak nevezte magát. 1512-ben már az Ágoston-rend wittenbergi székházában élt, 1513-tól a Szentírás doktora és professzora a nemrégiben alapított wittenbergi egyetemen. Szent Ágoston nyomán Szent Pálnak a Rómaiakhoz írt leveléről elmélkedve érlelődött meg

benne a *hit általi megigazulás* általa szóban és írásban is hirdetett hitelve, amely a protestantizmus egyik alaptételévé vált. Ennek értelmében ugyanis Krisztus igazságossága azoknak adatik meg, akik öbelé vetik bizalmukat. A hit az a csatorna, amelyen keresztül az Üdvözítő kegyelme beáramolhat az elgyötört lélekbe, hogy elszántságot, erőt adjon és békességben részesítsen. A hit általi megigazulás tételét plasztikusan fejezte ki, és hangsúlyozza napjainkban is a sola fides – sola Scriptum (egyedül a hit – kizárólag a Szentírás) jelszava. Bár az 1517 október 31-én a wittenbergi vártemplom kapujára kifüggesztett, híres 95 tétele ezt a hitelvet kifejezetten nem tartalmazza, Luther a hitből való megigazulás tanából kiindulva tiltakozott a búcsúcédulák árusítása ellen, és tagadta, hogy az egyháznak hatalmában állna a túlvilági szenvedéseket pénzért eltörölni.

A domonkos-rendi teológusok az ortodoxia őreiként és az Ágoston-rendiek hagyományos riváisaiként úgy vélték és azt hirdették, hogy Luther eretnek, mert a pápa feltétlen hatalmát vonja kétségbe. Luther eredetileg nem volt forradalmár, nem kívánt a katolikus egyháztól elszakadni és új egyházat alapítani. A katolikus egyházat szerette volna megtisztítani és a bibliai igazságokat megőrizni. A domonkosokkal szemben azt hangsúlyozta, hogy az egyházban a legfőbb hatalom nem a pápát, hanem az egyetemes zsinatot illeti, a pápa pedig az egyetemes zsinat első szolgálója. 1518-ban és 1519-ben éles és váltakozóan eredményes vitát folytatott *Cajetano* bíborossal, a pápa legátusával és *Johannes von Eckkel*. Az 1519 júliusában Lipcsében tartott dispután Eck provokálására többek között kijelentette, hogy: „*Husz Jánosnak és tanítványainak kárhoztatott nézetei közül sok minden igazán keresztény és evangéliumi, ezeket a katolikus egyház nem ítélni*”. Ezzel Luther a zsinat csalhatatlanságát is kétségbe vonta. 1520-ban ezen a megfogalmazáson is túllépve nyilvánította ki: „*Husziták vagyunk mindannyian, anélkül, hogy tudnánk róla. Szent Pál és Szent Ágoston is husziták voltak*”.

„*A kereszténység állapotának megjavításáról a német nemzet keresztény nemességéhez*” c., 1520-ban német nyelven megjelent értekezésében hangsúlyozta a *hívek egyetemes papságának elvét*, és felszólította Németország fejedelmeit és magisztrátusait, hogy hivatali tisztségükkel élve reformálják meg az egyházat, mert az nem akarja megreformálni magát vagy képtelen rá. Az Újszövetségben az egyház a hívők egyetemes papi közössége, tehát a laikusoknak is papi hivatala van. A reform mindaddig lehetetlen, amíg a pápa hatalmát meg nem semmisítik Németországban. A fejedelem Istentől kapja tisztségét, hogy gondját viselje népének. Ha a fejedelem azt látja, hogy népet kirabolják és megrontják, kötelessége megvéde-

ni alárendeltjeit. A klérus feladata az imádkozás és a prédikálás, nem pedig az evilági uralkodás. „*Bizony nem volna csoda, ha Isten kénesöt és pokoli tüzet ontana az égből és Rómát a feneketlen mélységbe süllyesztené – írta –, miként hajdan Szodomával és Gomorrával tette.*”² Meg kell reformálni az egyetemi oktatást, a skolasztika tanulmányozásából vissza kell térni a Bibliához és az arról írt jó könyvekhez. „*A keresztény ember szabadságáról*” c. ugyancsak 1520-ban írt művében nyilvánította ki, hogy *az egyház lényegét Isten élő igéje jelenti*, amely életre hívta az egyházat mint a hívek szent közösségét, az élő hittel rendelkezők szabad sokaságát.

1520 nyarán a német közvélemény túlnyomó részét Luther pártján állt. Róma ennek ellenére június 15-én kiadta az „*Exsurge Dominus*” kezdetű bullát, amely 41 tételben elítélte Luthert mint eretneket, és utasította a híveket, hogy égessék el Luther könyveit. Emellett két hónapot szabott meg Luthernek arra, hogy visszavonja nézeteit, vagy ezek hiányában kiközösítik őt. Luther nyilvánosan elutasítja a bullát azzal, hogy 1520 december 10-én, reggel 9 órakor Wittenberg falai és az Elba partja közötti területen sokak jelenlétében máglyára vetette a kanonikus és a pápai rendelkezéseket tartalmazó könyveket, valamint a kiközösítő bulla hozzá eljuttatott másolatát. A papírok elhamvadása után kísérőivel visszasielt a városba, a jelenlevő diákok a *Te Deumot* énekelték, majd tréfálkozva gyászénekeket zengtek a pápai rendelkezések temetésére. 1521 január 21-én Luther kiközösítése véglegessé vált. A vita immár európai politikai rangra lépett. A pápai legátus jelentése szerint egész Németország forradalomban égett, kilenctizedük csatakiáltása Luther, a maradék egytizedet nem érdeklí Luther, de azt kiáltja: halál a római udvarra.

V. Károly, Spanyolország királya, német-római császár által *Worms* városába összehívott birodalmi gyűlésen Luthernek 1521 április 18-án válaszolnia kellett arra a kérdésre, hogy visszavonja-e tételeit. Luther válaszában nyilvánította, hogy kész bocsánatot kérni a vitáiraiban elkövetett sértésekért, de a pápa ellen intézett támadását nem tudja elítélni. „*Amíg a Szentírással, vagy világos észkokkal meg nem győznek engem, lelkiismeretemben kötve vagyok a Szentíráshoz. Visszavonni nem tudok, de nem is akarok semmit. Mert sem nem bátorságos, sem nem tanácsos a lelkiismeret ellen cselekedni. Isten engem úgy segítjen. Amen.*”³

V. Károly ezt követően kiadta a wormszi ediktumot, amelyben Luthert birodalmi átokkal sújtotta és száműzte. Műveit betiltották és elégették. Ezt követően pártfogója, *Bölcs Frigyes* szász választófejedelem Luthert Wartburg várába menekítette és rejtette. Itt fordította le német nyelvre az Új Szövetséget, amely Luther himnuszaival kiegészülve a reformá-

ció egyik tartóoszlopa lett. 1522-ben látszatfogságából visszatért Wittenbergbe, ahol művét védelmeznie kellett a teológus *Karlstadt* radikalizmusával és az anabaptisták elhajásaival szemben. Ekkor kezdte el az önálló evangélikus egyház szervezését. A „*Kis Katekizmusban*” (1519) kidolgozta az istentisztelet, a liturgia rendjét. Katharina von Bora, volt apácával kötött házasságából hat gyermeke született. Az „*Asztali beszélgetések*” c. kiadványban közzétették barátaival, tisztelőivel családi otthonában folytatott szellemes és vidám beszélgetések keretében elhangzott gondolatait.

A *speyeri* birodalmi gyűlésen a reformációt támogató, de ott kisebbségbe került fejedelmek *protestációt* terjesztettek elő a császár és a katolikus fejedelmek eljárásai ellen. Innen származik a hivatalossá vált protestáns megnevezés. 1531-ben a protestáns fejedelmek és városok „*Schmalkaldeni Liga*” név alatt politikai szövetséget hoztak létre azzal a céllal, hogy eredményesen szembeszállhassanak a császárral és a katolikus többséggel. 1539-ben már a Liga tagjai közé tartozott a brandenburgi választófejedelemség, Poroszország, ahol Albert király 1525-ben elkobozta a Német Lovagrend birtokait, továbbá Szászország, Hessen, Mansfeld, Brunswick, Anhalt és még mintegy húsz birodalmi város. A Liga egyaránt védte a protestánsokat és szolgálta a fejedelmek érdekeit a császárral szemben. V. Károly mint spanyol király háborúban állt Franciaországgal és a francia trón szövetségesével, VII. Kelemen pápával. 1527-ben a oroszul ellátott és fegyelmezetlen császári katonák kifosztották Rómát és a császár kezére adták a pápát. A francia király számára – aki ebben az időben még a törökkel is szövetséget kötött és nem riadt vissza a protestánsok kivégzésétől sem – előnyös volt Németország vallási és egyben politikai megosztottsága. A katolikus német fejedelmeknek a protestánsokkal szembeni harciasságát azonban jelentékenyen mérsékelte a törökök előrenyomulása Magyarországon.

3. Melancton Fülöp (1497–1560)

Luther kedvelt tanítványa, Melancton elkötelezett rajongója volt Erasmus felfogásának. Ő öntötte formába 1521-től a mester tanításait a híres „*Loci communes*”-ben. Luther és Melancton személyiségi jegyei lényegesen különböztek és állásfoglalásaik is gyakran eltértek egymástól. Luther kemény, szenvedélyes, bátor egyéniségével, szókimondó, esetenként darabos, sőt faragatlan megnyilvánulásaival szemben Melancton mérsékeltlen igazságkereső, tapintatos és udvarias egyéniség volt, aki változatos és igényes megfogalmazásokkal törekedett enyhíteni az éles ellentéteket, elérni a nem egyértelmű kompromisszumokat.

4. Zwingli Ulrich (1484–1531)

A svájci reformátor, Zwingli bécsi és baseli egyetemi tanulmányai, gyakorlati tapasztalatai alapján és ugyancsak Erasmus hatására több lényeges teológiai és liturgiai kérdésben hasonló következtetésekre jutott, mint Luther. Emellett személyiségüket és néhány tárgykörben képviselt felfogásukat, valamint az alkalmazott módszereket is tekintve az egyháztörténet több eltérést is nyilvántart. Zwingli kifejezetten hangsúlyozta, hogy ő Luther hatásától függetlenül alakította ki reformátori koncepcióit. A két reformátor felfogásának egybeeső és eltérő elemei közötti kölcsönhatás arányai utólag nehezen állapíthatók meg. A későbbi jellemzésekben atekintetben egybecsengés észlelhető, hogy Zwingli képzetesebb, filozofikusabb, szellemesebb, Luther viszont mélyebb, vallásosabb és tekintélyesebb volt. Reálisnak és tanulságosnak tűnik Chadwick következő megállapítása: „Sem Zwingli, sem Kálvin nem engedték, hogy barátaik gondolataikat csodáló és utánzó tanítványokként a szívükbe lássanak. Az emberek hűségét szellemük hűvös erejével nyerték meg. Luther mindig a szív embere maradt, belső érzéseit és gondolatait mindig láthatóvá tette, és társait sokkal inkább erkölcsi nagyságával, mintsem finom észrvekkel győzte le”.⁴

Zürichben közzétett 63 tétele szerint Zwingli alapvető törekvése volt, hogy az egyházból kiirtson minden olyan gyakorlatot, amely a Szentírásból nem igazolható. A zürichi főtanács segítségével elérte a kialakult *szertartásrend és egyházalkotmány* fokozatos megvalósítását. A valódi keresztény egyházállam létrehozására irányuló törekvését Genfben Kálvin folytatta. Zwingli kevésbé tisztelte a múltat és az istentisztelet hagyományos formáit, mint Luther. A zürichi templomok belsejét átalakították. A kegytárgyakat és orgonákat eltávolították, a képeket és szobrokat összetörték vagy eladták, a megmaradt oltárokról minden díszítést leszedtek. Az új, német nyelvű Úrvacsorai rendtartás – amelyet 1525-ben vezettek be – alig emlékeztetett a középkori liturgiára. A prédikáció és az imádságok után kovásztalan kenyeret és bort helyeztek a főhajó közepén álló asztalra, amelyet körbevette a gyülekezet.

Luther megengedhetőnek tartotta mindazt, amit a Szentírás nem tiltott egyértelműen, nem kívánta eltörölni az úrfelmutatást vagy az eucharisztikus öltözéket. A svájci templomok belsejének és az ott folyó istentiszteleteknek a megváltoztatása sokkal forradalmibb volt, mint az Észak-Németországban alkalmazott megoldás. Luther hatására számos gyülekezetben gyakorolták a himnuszéneklést. A svájci gyülekezetek nem tartották a Szentírással egyeztethetőnek a himnuszokat és csak a zsoltárok verses változa-

tait idézték. A lutheránus egyházakban továbbra is szentségnek tartották a fülbegyónást, a svájciak ugyan nem tiltották a lelkész előtt tartott egyéni bűnbánatot, de szerintük a Szentírásból nem következik ez a szentség, amely a tapasztalatok szerint lehetőséget nyit a papi hatalmaskodásra.

1529-ben a katolikus kantonok szövetségbe tömörültek Zwingli ellen, és a kappeli csatában (1531) legyőzték a protestáns csapatokat, amelyeknek Zwingli volt a tábori lelkésze, aki karddal és csatábárdal a kezében halálos sebet kapott a csatamezőn. Utóda az 1575-ben bekövetkezett haláláig mint vezető lelkész *Bullinger* Henrik lett, akinek bölcs és mérsékelt megnyilvánulásai, valamint szinte egész Európára kiterjedő levelezése révén is Zürich számos protestáns város példaképévé vált.

5. A reformáció és a német parasztháború

A gyenge központi kormányzattal rendelkező, területileg és szervezetenként rendkívül tagolt hatalmi rendszeren kívül Németországban a paraszti elégedetlenség sok egyéb nehézségből táplálkozott. A reformáció kritikái által élénkített ősi papgyűlölettel telített parasztok jelvényeik, a *bocskoros zászlók* alatt gyülekeztek, és sok megrendítő, kegyetlen pusztítást hajtottak végre. Olyan keresztény országban kívántak élni, ahol minden lényeges vagyontárgyat, Reményeiket hasznosító lovagok és apologetikus próféciákat hirdető olyan vándorprédikátorok hevítték, mint Thomas *Münzer*.

Az 1524–25-ben Dél-Németországban végigsöpört parasztfelkelések méltányos törvénykezés alkalmazását, a röghözkötöttség feloldását, a földesúri zsarnokoskodás mellőzését, a szabad lelkészválasztás jogát és a faluközösség birtokainak visszaszolgáltatását követelték. A tömegek útját felgyújtott kolostorok, lerombolt kastélyok jelezték. 1525 májusában Frankenhausen mellett *vereséget szenvedett* a szász paraszthadsereg. Münzert kivégezték, a parasztfelkelést helyenként iszonyatos barbársággal levertek. A győzelem további előnyökhöz juttatta a fejedelmeket a kormányzásban, és különös következményekkel járt Luther mozgalma számára is.

A paraszti környezetből származó Luther elítélte a földesurak zsarnokoskodásait, és egyetértett a parasztok több követelésével. Gyűlölte azonban a fegyveres harcot és a pusztítást. A felkelés kitörése után körbejárta a tartományt, és fellépett az erőszak ellen. Amikor értesült a paraszti vérengzésekről és pusztításokról, megírta és közzétette „A gyilkos és a rabló paraszthadak ellen” c. rövid írását, amelyben lángoló dühvel követeli a fejedelmektől, hogy „szabadítsatok, mentsetek, segítsetek és könyörüljétek a szegény embereken, de az elvetemülteket szúrjátok,

vágjátok, öljétek, ahol tudjátok...mert olyan rendkívüli időket élünk, amikor a fejedelmek vérontással könnyebben szerezhetik meg az eget, mint imádsággal”. A parasztok oldalán álló szélsőségesek azt mondták: Luther az urak talpnyalója lett. A nemesek szerint pedig Luther vérmes kifejezései serkentették a parasztokat a vérontásra. Luther nem hátrált. „A lázadó nem hallgat az észervekre. Az a legjobb válasz, ha úgy pofon vágod, hogy elered az orra vére” írta. Mindennek következtében a vélemények megosztottsága, a pártoskodás fokozódott. Erasmus a reformok kezdetén üdvözölte Luthert, és levélben kérte Frigyes választófejedelmet, hogy ne engedjen a Luther letartóztatását sürgető követeléseknek, X. Leónak pedig értésére adta, hogy a Luther elleni támadás visszataszító. 1524-ben azonban Erasmus Lutherrel szemben határozottan ellenséges, és már kölcsönösen keményen támadják egymást.

6. Kálvin János (1509–1564)

Apja egyházi számtartó, aki fiát papi pályára szánta. Kálvin azonban már 1533-ban elfordult a katolicizmustól, és Párizsban folytatott egyetemi tanulmányai során közeledett, majd csatlakozott a protestantizmus evangéliumi tanaihoz. A párizsi egyetemen elhangzott lutheránus előadásokat és megnyilvánulásokat követő üldözés miatt 1534-ben Baselbe menekült. A hitújítók védelmében itt írta az „*Institutio Religionis Christianae*” c. munkáját.

Több svájci város reformációjának előmozdításában *Bern* jelentős támogató szerepet töltött be. A berniek a francia Guillaume *Farel*t bízták meg a befolyásuk alá tartozó francia nyelvű svájci területek reformációjának szervezésével. Lausanne városa Farel segítségével kergette el a herceg-püspököt, és vált szabad protestáns várossá. Kudarcoktól sem mentes kemény küzdelem után 1535 végére Genf is protestáns lett.

1536 nyarán a Párizsból Strasbourgba tartó Kálvin átutazott Genfben, és itt találkozott Farellel, aki meggyőzte őt arról, hogy maradjon a városban. A városi tanács megbízásából Kálvin a Szentírás tanára lett. Alig négy hónap eltelté után azonban a kívánatosnak tartott reformokról készített tervezete miatt összeütközésbe került a városi tanáccsal. Kálvin gyűlölte a bizonytalanságot, a zűrzavart és az Új Szövetség alapján az *őskeresztény gyakorlatra* hivatkozva törekedett kimunkálni egyházszerző törekvéseit. Az egyházak autonómiájára vonatkozó koncepcióját azonban Genf nem fogadta el, sőt a városból is távoznia kellett, 1538–1541-ig Strasbourgban a francia menekültek lelkipásztora lett és teológiát tanított. A reformáció védelmében itt írta az „*Epistola Sadolet-hez*”, valamint a „*Kis értekezés az úrvacsoráról*” c. műveit.

Amikor 1541-ben visszahívták Genfbe, rávette a

városi tanácsot az „Egyházi rendtartás” elnevezésű szabályok bevezetésére. Itt és ekkor már nem az volt a probléma, hogy miképpen lehet megszabadulni a pápaságtól, hanem hogy miként terelhetők új mederbe a megreformált vallásos erők. Kálvin a lutheri egyetemes papság elvével szemben a megtisztított papok tekintélyének helyreállítására törekedett. Kálvin egyházkormányzati felfogása nem minősíthető demokratikusnak. Bár a lelkészeket választották, a városi tanács azonban elutasíthatta a választást. A városi tanácstól kapták megbízatásukat a tanítók is, akikre hárult a Szentírás oktatása is. A városi tanács által választott presbiterek egyházfegyelmi feladatokat láttak el. Kötelességük volt a gyülekezet erkölcsének figyelemmel kísérése. A botrányos bűnösöket eltilthatták az úrvacsorától. Ha a megintett vétkes nem változtatott magatartásán, a presbiterek élhettek a kiközösítés jogával. A kiközösítésről csupán tájékoztatniuk kellett a városi tanácsot. Baselhez, Bernhez, Zürichhez és több más svájci városhoz hasonlóan a genfi tanács sem kívánta a papok kezébe adni a kiközösítés jogát. A városi tanács azzal is igyekezett tompítani az egyháziak hatalmát, hogy az egyháztanács ülésén polgári előljáró elnökölt pálcával a kezében, amely jelezte, hogy nem laikus presbiterként jár el. Kálvinnak csak 1561-ben sikerült eltörölnie az elnöki pálcát használatát. 1550-ben a városi tanács felhatalmazta a lelkészeket, hogy évenként látogassák a gyülekezet tagjainak otthonait és ellenőrizzék, hogy a családok az egyház szabályai szerint élnek-e.

Az egyháztanács fáradhatatlan volt az erkölcsi rend betartatásában. Feladatának tekintette az öregek, árvák, özvegyek, gyermekek és betegek támogatását is. Az egyházi és a városi igazságszolgáltatás közötti határvonalat nehéz volt megállapítani. Kálvin mint gyakorlott jogász elkészítette a városi tanács számára több városi törvény módosításának tervezetét, javaslatot dolgozott ki az éjjeli őrjárat és a hulladék eltakarításának szabályozására is. Az egyháztanács véleményt nyilvánított a banki árfolyamokról, a hadikölcsönök kamatának nagyságáról, a bírósági eljárás gyorsításáról, a lakbérekről, a gyertyák beszerzéséről stb. A városi tanács pedig még Kálvin utolsó éveiben is felügyeletet gyakorolt a lelkészek fölött. Gyakran tiltakozott a hosszú prédikációk miatt, kifogásolta, hogy a lelkészek elmulasztják a családlátogatást stb. A vázoltak alapján Chadwick megalapozottan állapítja meg, hogy *sem a városi tanács nem uralkodott a lelkészen, sem a lelkészek nem uralták a magisztrátust*. Egyébként is többen tagjai voltak mind a városi tanácsnak, mind pedig az egyháztanácsnak.⁵

Kálvin sohasem volt Genf tejhatalmú ura, ahogy azt a legendák, illetve ellenségei állították róla. Számos ügyben nem tudta érvényesíteni akaratát a vá-

rosi tanáccsal szemben. 1546-ban Kálvin rábeszélte a tanácsot, hogy zárják be a kocsmákat, és helyettük nyissanak vendéglőket. A rájuk vonatkozó szabályok szerint ezekben tilos volt a káromkodás és a trágár nóta, addig nem szolgálhattak fel ételt, amíg asztali áldást nem mondtak, és francia nyelvű bibliát helyeztek el a pulton. A vendéglők gyakorlata azonban kudarcba fulladt, és a kocsmákat újra megnyitották. 1546-ban betiltották a nem bibliai keresztnevek használatát, de e tilalom követése is ellenállásba ütközött.

Kálvin arra törekedett, hogy a genfi egyház az őskeresztények szokását követve hetenként tartson Úrvacsorát. 1541-ben azonban a rendtartás havonként egyszeri úrvacsorát írt elő, de a genfiak még ezt is sokallták, és az úrvacsorák száma évi négyre csökkent. Kálvin nem volt népszerű, olyan típusú egyéniség volt, akinek hívei vagy ellenségei voltak, de senki sem maradhatott iránta közömbös. Halálos ágyán azt mondta a polgárokról: mindig jobban félték tőlem, mint szerettek. Mérsékelt alkat lévén sem az evésben, sem az ivásban nem talált különösebb örömet. Egyesek szerint a házasságával is csak példát akart mutatni. Kálvin azonban nem volt szűk látókörű. Zwingli lenézte ellenfeleit, Luther szinte gazembernek tartotta őket, Kálvin viszont figyelte ellenfeleinek érveit, és törekedett megcáfolni azokat. Kálvin történelmi megítélésében súlyos tehertételként szerepel a tudós *Szervét* Mihály kivégzése. 1553-ban Genf máglyára küldte a spanyol Servetust Szentháromságot tagadó eretneksége miatt. Kálvin a megégetésnél könyörületesebb halálnemet akart, de részt vett a per előkészítésében, és ezért sokan úgy vélik, hogy e kegyetlen ítéletért ő a felelős.

1559-ben Kálvin létrehozta az akadémiai szintű képzést Genfben a nyugati protestánsok számára. Az akadémián először azok a lausanne-i professzorok kaptak alkalmazást, akik az ottani városi tanácsot nem tudták meggyőzni az egyház kiközösítési jogáról, és ezért lemondtak állásukról. Közülük került az akadémia élére *Béza* Tódor tudós professzor, aki később Kálvin utóda lett. A diákok csak akkor nyerhettek felvételt az akadémiára, ha aláírtak egy szigorú hitvallási nyilatkozatot. 1567-ben azonban ezt az előírást eltörölték.

6. A reformáció hitelvei

6.1 A reformációnak a pápaság visszaélései, az egyházi élet, a liturgia, a templomok berendezéseinek pompája elleni fellépései széles körben elfogadottá váltak és látványosan megvalósultak. A papok prédikátorokká és tanítókká váltak, a misét egyszerűbbé és érthetőbbé tették, a Szentírásból le nem vezethető újabb dogmákat érvénytelenítették. A hangsúly a rituális megnyilvánulásokról a *hitre, a szívre, a lélekre*

került át. A szószerken elhelyezték a német nyelvű bibliát, a szerzetesek elhagyhatták rendházukat, a papok megházasodhattak. Luther a fokozatosság híveként teret engedett a helyi kezdeményezéseknek is. Az Úrvacsora két szín (kenyér és bor) alatt folyt, de több gyülekezetben érvényesült az ostyafelmutatás (az evelatio) szokása. Számos középkori díszes szószék is fennmaradt.

Luther az 1520-ban írt, „Az egyház babiloni fogóságáról” c. művében az akkori időkhöz viszonyítva mintegy 350 éve megállapított *hét szentség számát háromra* csökkentette. Ezek: a keresztség, az eucharisztia és a fülbegyónás. A lutheri tanítás szerint *a kenyér és a bor az Úr teste és vére*. A transzszubsztanciáció, vagyis az átlényegülés késői eredetű, amelyet nem igazol a Szentírás. Lényeges viszont, hogy Luther felfogása szerint a Szentírás *a valóságos jelenlétet, a reális prezentációt* tartalmazza. Ezért e jegyek, tehát a kenyér és a bor titkára helyesebb konszubsztanciáció – az együttlényegülés – kifejezést használni. Ez a felfogás lett a vezérfonala annak a hitvallásnak, amelyet Melancton terjesztett 1530-ban az augsburgi birodalmi gyűlés elé, és amely *Ágostai hitvallás* néven a lutheránus egyházak átfogó hitelvi alapja lett.

6.2 A protestáns vallások között a legélesebb eltérések az *Úrvacsoratanban* találhatóak meg. Lutherhez hasonlóan Zwingli is vallotta, hogy a mise nem áldozat, és ezért a szertartás áldozati nyelvezetének mellőzésére törekedett. Luthertől eltérően úgy vélte, hogy súlyos tévedés, illetve torzítás az a tanítás, amely szerint Krisztus teste lényegileg, testileg, valóságosan jelen van a kenyérben és a borban vagy azok alatt. Szerinte a fizikai tárgyak lelki ajándékok hordozói *nem* lehetnek. E szentségeket szimbólumoknak, *jeleknek* nevezte, és mellőzte a „kegyelmi eszköz” kifejezést is. Az Úrvacsora az Úr halálára való emlékezés és azért való hálaadás. Amikor szembeszegezték vele, hogy a bibliai szövegben Jézus azt mondja: „Ez az én testem”, barátjával, *Oecolampadiussal* együtt azt válaszolta, hogy Jézus itt csupán egy könnyen érthető metaforát alkalmazott. Jézus azt is mondta, hogy „Én vagyok az ajtó”, „Én vagyok a szőlőtő”, de senki sem gondolhatja, hogy ezeket a mondatokat szó szerint kell érteni. „Ez az én testem” kijelentést úgy kell tehát érteni, hogy ez az én testem jele. A kenyér és a bor nem a jelenlévő Krisztus hordozói, hanem a hit szerint jelenlévő Krisztus jelei. Azt később Zwingli is elismerte, hogy Krisztus jelei kegyelemhordozó, hathatós jelek, az isteni lélek egyetemes jelenlétének sajátos módoszatai és azt az ajándékot közvetítik, amelyekben akkor részesülünk, ha imádkozunk érte.

Luther úgy vélte, hogy Zwingli megfosztja a hívő keresztényeket attól a vigasztaló bizonyosságtól, amit az Evangélium ígért. Szerinte Zwingli nem hívő

ember. *Hesseni* Fülöp tartománygróf, akinek politikai szempontból fontos volt a protestánsok egysége, 1529-ben konferenciát hívott össze Marburgban, abban a reményben, hogy a felek békés vitában közös felfogásra jutnak. A konferencián Luther, Zwingli, Melancton, Bucer, Oecolampadius és más teológusok vettek részt, akik több tárgykörben egyetértettek, az Úrvacsora ügyében azonban nem jutottak előbbre. Luther azzal kezdte a vitát, hogy krétával az asztalra írta: „*hoc est corpus meum*”, tehát ez van az én testem, és kinyilvánította: nem kíván azon vitatkozni, hogy e krisztusi kijelentésben az „est”, tehát a „van” azt jelenti-e, hogy a *jele*. „Nekem elég, amit Krisztus mondott, az ördög sem tántoríthat el ettől” – mondta. Melancton hiába törekedett közvetíteni, a protestánsok közötti szakadék tovább mélyült. A *Rajna vidéki* és a németalföldi városok hittudósai Zwingli és Oecolampadius véleményét fogadták el.

Martin *Bucer* (1491–1551) Strasbourg kiemelkedően művelt, hittudós reformátora is több áthidaló megfogalmazással törekedett kibékíteni a vitázó feleket. Ennek alapján Luther egyszer „szöveggládának” nevezte őt. Bucer azt javasolta, hogy az Úrvacsora általi lelki ajándékokban részesülést a „*val*” raggal lehet és kell megoldani. Fogalmazási ajánlása szerint az isteni ajándék nem a kenyérben és a borban, vagy ezek alatt, hanem *e jegyekkel együtt* adatik. Amikor a kenyér és a bor a testnek adatik, az isteni ajándék ezáltal a hívő léleké lesz. Tehát Luthernek is igaza van abban, hogy objektív ajándék adatik az úrvacsorázónak és Zwingli is helyesen állítja, hogy a hitetlen ember nem vesz magához semmi mást, mint a pusztá kenyeret és bort. Később ez a tanítás „recepcionizmus” néven vált a nem lutheránus protestantizmus klasszikus hittételévé. Ennek a koncepciónak jelentős változata a kálvini Úrvacsoratan.

6.3 Kálvin az isteni gondviselés iránti vallásos érdeklődésével megújította az *eleve elrendelés* régi tanítását. Ha minden Isten ajándéka, még a hit is, amely által elfogadjuk Isten ajándékát, akkor Isten nyilván öröktől fogva kiválasztotta azokat, akiknek örök életet ad, s akikre kiárasztja irgalmasságát, a többiek pedig bűneiktől megváltatlanul hagyja meghalni az örök halálra. Az eleve elrendelés valóságát a Pál apostoli és az Ágostoni hagyományt követő keresztény teológusok széles körben elismerték. Kálvin irtózott attól a gondolattól, hogy a kérdés ártatlan okoskodás tárgya lehetne. A keresztény ember bizonyos afelől, hogy Isten *örök életre* választotta őt. Ez volt Kálvin magabiztosságának, félelmet nem ismerő bátorságának, alázatának és erkölcsi erejének legmélyebb forrása.

Minden lelket úgy kell hitében vezetni, hogy tudatosuljon elhívása és bizonyos legyen abban, hogy Isten irgalmas védelme alatt áll. E tanítást hirdetve

Kálvin véget vetett elődei bizonytalanságainak. Nyíltan beszélt a rettenetes (horribile) következtetésekről. *Krisztus nem az egész emberiségért halt meg a kereszten, hanem csak a választottakért. Isten nem üdvözít minden embert, hanem az általa teremtett emberek egy részét öröktől fogva, örök pusztulásra rendelte.* Ha valaki méltatlankodva kinyilvánította, hogy ha így van, akkor Isten igazságtalan, Kálvin azt válaszolta, hogy Isten minden embert jogosan ítél el bűnei miatt, és ezen túlmenően nem láthatunk bele a Mindenható tervébe. Isten ugyanis mindig igazságosan cselekszik, de hogy ez az igazság hogyan érvényesül, azt ebben az életben nem tudjuk felfogni.

1551 októberében Kálvin egyik paptársa János evangéliumának egyik részét (8, 47) magyarázta kálvinista felfogásban. Jerome Borsec, volt karmelita szerzetes, francia menekült azt hallva, hogy Krisztus nem mindenkiért halt meg és hogy a hit olyan ajándék, amely csak az öröktől kiválasztottakat illeti, tiltakozva ugrott fel a templomban. Borsec kijelentette, hogy ezek a tételek zsarnokká teszik Istent. Közben Borsec beszélt, Kálvin csendesen figyelt, majd felállt és egy órán keresztül szólt a predesztináció tartalmáról. A városi tanács döntése alapján azonban Borsecet börtönbe zárták, majd a tanács a többi egyházközséghez fordult, hogy foglaljon állást a vitatott tárgykörben. Bern válaszában kinyilvánította, hogy ez a kérdés olyan titok, amelyről nem ajánlatos vitatkozni. Basel és Zürich Kálvint támogató választ küldött, bár Zürich elmarasztalta Kálvint a Borsecel szembeni eljárás miatt. Egyedül Neuchatelből, vagyis az elszánt Farel-től érkezett elítélő tartalmú válasz, amely szerint Borsec Júdás. A városi tanács száműzte Borsecet, aki 1577-ben bosszút állt. Kiadta a Kálvin életéről írt könyvét, amely azóta is forrása több, Kálvinnal összefüggő botrányos legendának.

A predesztinációs viták a kálvinizmus terjedésének egyik akadályává váltak. Kezdetben a kálvini egyháztan és gyakorlati szervező tevékenység sikeres és hatásos volt. Az érdeklődőket vonzotta a kálvinista fegyelem. A kálvinisták ugyanis mértéktartók, félelem nélküliek, kemény munkások és korrekt, kegyes, bibliai emberek. Ebben jelölhető meg a kálvini presbiteri protestantizmus hatékonyságának elsődleges forrása.

7. A reformáció Angliában

Angliában a korona hagyományosan nem volt pápaellenes. A földbirtokok közel egyharmada egyháziaké volt, számos főpap a király szolgálatában jelentős tisztséget töltött be. 1518 és 1529 között pl. *Wolsey* királyi kancellárként, pápai legátusként, york-i érseként hatalmas jövedelemmel rendelkezett, egyházmegyéjét azonban nem látogatta, ágyast tartott és gyermekei is születettek. Bár az angol katolikus egy-

ház már a 14. század vége óta markáns önállósággal rendelkezett a pápai hatalommal szemben, a radikális ütközés VIII. Henrik angol király sajátos házassági bonyodalmaihoz kapcsolódott. VIII. Henrik feleségül akarta venni *Boleyn* Annát. Ehhez azonban meg kellett szabadulnia *Aragóniai* Katalintól, aki eredetileg a király bátyjának, Artúrnak volt az eljegyzett menyasszonya, és csak pápai feloldással lehetett Henrik felesége. A korán öregedő Katalin – bár sorozatosan teherbe esett – nem szült fiúgyermeket és leánygyermeket, Mária is beteges volt. Henrik arra hivatkozva, hogy Katalinhoz fűződő viszonya nem minősül igazi házasságnak, kérte az egyházat, hogy áldja meg *Boleyn* Annával kötendő frigyét. A pápa a kérelem teljesítését megtagadta, mert az elismerését jelentette volna a korábbi pápai feloldó döntés érvénytelenségének. Henrik 1532-ben elindította a pápaság iránti köteleességek felszámolását. 1534-ben törvény nyilvánította ki, hogy a pápa jogai és kötelességei a koronára szállnak át. Az ún. *Egyházfőségi* törvény pedig előírta, hogy az angol egyház feje a király. Az új canterbury-i érsek *Thomas Cranmer* (1489–1556) – aki később az anglikán protestantizmus kialakításában jelentős szerepet töltött be – kijelentette, hogy VIII. Henrik és Katalin házassága nem volt házasság. 1533 Pünkösöd vasárnapján *Boleyn* Annát királynővé koronázták. 1535 júniusában a volt kancellárt, *Morus Tamást* lefejezték, mert nem volt hajlandó felesküdni az *Egyházfőségi* törvényre.

Sok szerzetest érintett, rengeteg tárgyi érték pusztulásával járt, és hatalmas vagyoni gyarapodást eredményezett a királyi kincstár számára a szerzeteskolostorok és javadalmak felosztása, illetve elkobzása. Az angliai reformok kiteljesedésében jelentős akadályt, a protestánsok számára komoly veszélyt, sőt többeknek megtorlást jelentett az 1539-ben elfogadott *Hatcikkelyes törvény*, amely súlyosan rendelte büntetni azokat, akik tagadták a transzszubsztanciációt, a magánmisét, a fülbegyónást stb. Mivel *Cranmer* a Lordok Házában ellenezte a törvényt, az ortodoxok eretneknek tartották őt. 1546-ban *Cranmer* már félreérthetetlenül a hit általi megigazulást vallotta, és nem fogadta el transzszubsztanciáció tanát.

VIII. Henrik 1547 januárjában bekövetkezett halálával megnyílt az út a reformáció előtt. A reformerek 1548 márciusában kiadták az *Úrvacsora rendtartást*, amelyben angol nyelvű imádságokat illesztettek az egyelőre még latin nyelvű misébe. Az 1549. évi többször továbbfejlesztett híres *Imádságos Könyv* (a *Book of Common Prayer*) új angol nyelvű liturgiát vezetett be. *Cranmer* 1548 végén már a svájci reformátorok *Úrvacsora* tana felé fordult, *Strasbourg*ból Angliába hívta *Martin Bucert*, aki *Cambridge*-ben a teológia királyi professzora lett. Az 1553-ban kiadott

Negyvenkét cikkely, amely alapján állami hatóságok irányították az egyházat, kálvinista elemeket fejeztek ki a teológiában és a szertartásban is. Ennek következtében az *Imádságos Könyv* még egyszerűbb lett.

Mindemellett 1553-ban még távolról sem volt protestáns az ország, amikor Aragóniai Katalin fanatikus katolikussá nevelt lánya trónra került, és a következő évben házasságra lépett V. Károly császár Fülöp nevű fiával, aki 11 évvel fiatalabb volt nála. Mária a katolikus hit helyreállítása érdekében *véres ellenreformációt* alkalmazott. Eltörölte elődje, VI. Eduárd alatt hozott említett reformokat. Több, korábban tisztségétől megfosztott püspök visszakapta hivatalát. A canterbury-i zsinat kinyilvánította, hogy a transzszubsztanciáció igaz. Számos tekintélyes reformert börtönbe záratott. Mintegy 2000 papot, akik korábban megnősültek, megfosztottak hivataluktól. A következő három évben közel 300 embert égettek meg, mint eretneket, köztük 5 püspököt és magát a nagytekintélyű Cranmert is. Az áldozatok állhatatossága vérrel keresztelte meg az angol reformációt. Ennek hatására a régi pápaellenesség és antiklerikalizmus tovább fokozódott.

Mária 1558 novemberében bekövetkezett halála után Boleyn Anna lányaként a tehetséges *Erzsébet* került trónra. Nagyrészt apja beállítottságát követve katolicizmust akart pápa nélkül és királyi fennhatóságot az egyház felett, támogatta a papok nősülését. Revideálta az *Imádságos könyvet*, és 1563-ban *Harminkilenc cikkelyben* rögzítették azokat a hitelveket, amelyekben a *lutheránus felfogáshoz* közelítették az 1553-ban rögzített merev kálvinista tanokat. Az angliai reformáció tehát középutnak tekinthető a katolicizmus és a kálvini protestantizmus között. Az anglikán hitelvek protestáns elemeken nyugszanak, a

Biblia a hit egyedüli forrása. Az egyház belső alkotmánya azonban *nem presbiteri, hanem episzkopális, hierarchikus*. Az anglikán egyháznak ezek a jellemzői könnyítik meg hajlamát az elismerést érdemlő öku-
menizmusra. Az anglikánizmusnak vázolt általános jegyei a vázoltakon kívül is hosszú ideig tartó kemény eszmei, liturgikus és hatalmi – így különösen a laudisták, a puritánok és az independensek közötti – küzdelmek eredményeként alakultak ki.

A reformáció lutheri, kálvini és angol áramlatához számos sajátos felfogást, rítust és buzgó, jámbor közösségi életformát követő irányzat, csoportosulás kapcsolódott. Kiemelkednek közülük a francia hugenották, az anabaptisták, a hutteriták, a mennoniták, a waterlanderek, a szociánusok, az unitáriusok, a lengyel rakówiánusok, a svájci arminiánusok, az angol independensek, kvékerek, muggletoniánusok és seekerek (keresők), továbbá az angol George Fox (1624–1691) és James Nayler (1618–1660) belső fényről és kvietizmusról szóló tanítását követők.⁶

Jegyzetek

¹ Owen Chadwick: A reformáció. Osiris Kiadó, Budapest 1998. 36.o.

² Owen Chadwick: i. m. 49. o.

³ Owen Chadwick: i. m. 52. o.

⁴ Owen Chadwick: i. m. 72. o.

⁵ Owen Chadwick: i. m. 81. o.

⁶ Owen Chadwick: i. m. 167–239. o.

Csapó Zsuzsanna
egyetemi tanársegéd

Mohay Ágoston
PhD-hallgató

Ljubljana-i nemzetközi konferencia a nemzeti és európai bíróságok szerepéről a nemzetközi közjog és az Európai Unió jogának alkalmazásában

2006 szeptember 28-án Szlovénia fővárosában, Ljubljana-ban nemzetközi konferenciát rendeztek: „A nemzeti és európai bíróságok szerepe a nemzetközi közjog és az Európai Unió jogának alkalmazásában” címmel.¹

A konferencia egy négyállomásos sorozat részét alkotta. Holland, belga, szlovén és magyar egyetemek (Universiteit van Amsterdam, Katholieke Universiteit Leuven, Univerza v Ljubljani, Pécsi Tudományegyetem) – mint „rég” és „új” uniós tagországok intézményei – fogtak össze, hogy megpróbáljanak reményeik szerint teljes képet festeni három jogterület, a nemzetközi jog, az Európai jog és a nemzeti jogok kapcsolatrendszeréről.

2005 szeptemberében Amsterdam szervezte meg az első fordulót, „A nemzetközi közjog európaizálódása: a nemzetközi jog helyzete az Európai Unióban és a tagállamokban” címmel.² A ljubljana-i konferenciát követő harmadik tanácskozás házigazdája 2007 májusában Pécs lesz. A pécsi Állam- és Jogtudományi Kar szervezésében megrendezésre kerülő konferencián a tervek szerint az emberi jogokra fókuszálva boncolgatják az előadók az alapkérdést, azaz a nemzeti jogok, a nemzetközi jog és az Európai jog egymásra hatását. A nemzetközi együttműködés záró eseményére a belgiumi Leuven városában kerül sor.

Annak érdekében is, hogy kedvet csináljunk a májusban Karunk által megrendezésre kerülő konferenciához, és felkeltsük az érdeklődést e konferenciasorozat, és annak pécsi állomása iránt, a szlovén eseményen elhangzott előadások fontosabb gondolatait, tételeit, téziseit szeretnénk közreadni.

Májusban pedig tisztelettel várunk az előadásokra minden kedves érdeklődőt a Nemzetközi- és Európai jogi Tanszék nevében.

I.

A konferencia első Paneljén – amely „A nemzetközi közjog és az Európai Unió jogának alkalmazása az alkotmánybíróságok munkájában” címet viselte – *prof. dr. Jan Wouters*, a Leuveni Nemzetközi Jogi Intézet igazgatója elnökölt.

1. A nyitóelőadást *prof. dr. Mirjam Skrk*, a Szlovén Köztársaság Alkotmánybíróságának alelnöke tartotta meg, „A nemzetközi közjog alkalmazása: a Szlovén Alkotmánybíróság gyakorlata” címmel. Mirjam Skrk mindenekelőtt azt tartotta fontosnak hangsúlyozni, hogy Szlovéniában valamennyi bíróság és számos állami hatóság köteles a nemzetközi jog alkalmazására a szlovén nemzeti jog alapján. Mindazonáltal a Szlovén Köztársaság Alkotmánybírósága a bírói hatalom legfelsőbb fóruma, az alkotmányosság, a legalitás, az emberi jogok és alapvető szabadságok védelmezője. Mint ilyen, az Alkotmánybíróság játssza a legfontosabb szerepet a nemzetközi jog és a szlovén nemzeti jogrend viszonyában. Eltekintve más hatásköreitől, az Alkotmánybíróság biztosítja az Alkotmány formális értelmezését, és az ő jogosítványai közé tartozik a nemzetközi egyezmények vizsgálata.

Az alapvető (de nem egyedüli) rendelkezést, mely a nemzetközi jog és a szlovén nemzeti jog viszonyát rendezi, az Alkotmány 8. cikke tartalmazza, mely szerint a szlovén jogszabályoknak meg kell felelniük a nemzetközi jog általánosan elfogadott alapelveinek, és a Szlovéniát kötő nemzetközi egyezményeknek. A 8. cikk leszögezi továbbá, hogy a ratifikált és közzétett nemzetközi egyezményeket közvetlenül kell alkalmazni. Mirjam Skrk véleménye szerint az Alkotmánynak ez a rendelkezése teret enged mind a monista, mind a dualista elképzelésnek, ami a nemzetközi jognak a szlovén nemzeti jogrendszerben elismert helyét illeti. Elviekben a 8. cikk a nemzetközi jog szupremáciájára alapoz. Az Alkotmánybíróság *obiter dictum* elismerte a nemzetközi jog elsőbbségét valamennyi nem alkotmányos karakterrel bíró nemzeti norma felett, kivéve magát az Alkotmányt.

Az Alkotmány 8. cikke a nemzetközi jog két forrását fedi le, nevezetesen a „nemzetközi jog általánosan elfogadott alapelveit” és az egyezményeket. A „nemzetközi jog általánosan elfogadott alapelvei” közé tartoznak a nemzetközi jog általános alapelvei, a (művelt nemzetek által elismert) általános jogelvek és a nemzetközi szokásjog szabályai. Az Alkotmánybíróság esetjogában a nemzetközi jognak ezt a forrását mint a „nemzeti jog részét” alkalmazza. Az Alkotmánybíróság többek között az 1944-es Katonai Bíróságok döntéseinek alkotmányosságát vizsgáló határozatában (No. U-I-6/93, 1994. április 1.)

hivatkozott a „művelt nemzetek által elismert általános jogelvekre”. Egy másik, az ún. „elrabolt gyermekek” ügyben az Alkotmánybíróság azt vizsgálta, vajon a Legfelsőbb Bíróság önkényesen, önhatalmúlag járt-e el, amikor úgy döntött, hogy a Német Szövetségi Köztársaság nem perelhető szlovén bíróságok előtt a második világháború során elrabolt és erőszakkal Németországba hurcolt gyermekek ügyében. Az Alkotmánybíróság megerősítette a Legfelsőbb Bíróság álláspontját, miszerint nem született (még) a nemzetközi szokásjognak olyan szabálya, amely alapján Németország immunitása a szlovén bíróságok előtt érinthető lenne a német katonák által a háború során elkövetett iure imperii aktusok miatt (No. Up-13/03, 2001. március 8.)

Szlovéniában a Nemzetgyűlés által törvény formájában ratifikált egyezmények rangban megelőzik a többi törvényeket. A kormány által rendeleti formában ratifikált nemzetközi megállapodások pedig szintén magasabb szinten állnak, mint más átlagos rendeletek és más általános aktusok (Alkotmány 153. cikk: A jogi aktusok összhangjáról, illetve Alkotmány 160. cikk 1. bekezdés: Az Alkotmánybíróság joghatóságáról).

Az Alkotmány 160. cikkének 2. bekezdése szerint az Alkotmánybíróság joghatósága kiterjed a nemzetközi szerződések alkotmányosságának vizsgálatára (vélemény formájában), a ratifikációs eljárás keretében, a Köztársasági Elnök, a Kormány vagy a Nemzetgyűlés képviselői egyharmadának javaslata alapján (azaz az Alkotmánybíróság jogosult a szerződések *a priori* felülvizsgálatára). A Nemzetgyűlést köti az Alkotmánybíróság véleménye. Mindeddig a Bíróság négy véleményt fogalmazott meg e jogkörében eljárva. A Bíróság mérföldkőnek számító, a Társulási Megállapodás alkotmányosságát vizsgáló Véleményében (No. Rm-1/97, 1997 június 5.) arra a következtetésre jutott, hogy a Megállapodásnak bizonyos rendelkezései, melyek az uniós polgárok számára földvásárlást engedélyeztek Szlovéniában, alkotmányellenesek. Következésképpen az Európai Megállapodás ratifikációjára csak azután került sor, miután az Alkotmánynak a külföldiek tulajdoni jogaira vonatkozó 68. cikkét módosították aszerint, hogy az már megengedi a külföldiek számára a földtulajdonszerzést Szlovéniában, ha egy nemzetközi megállapodás így rendelkezik, a viszonyosság elve alapján.³ A nemzetközi egyezmények ratifikáció előtti felülvizsgálatára vonatkozó hatáskörének keretében az Alkotmánybíróság további három kétoldalú szerződést vizsgált meg: a Horvátországgal a határokon átívelő együttműködésről kötött megállapodást, a szintén Horvátországgal a Krško-i Atomerőműről kötött szerződést, valamint a Szlovénia és a Szentszék közötti, jogi kérdéseket rendező megállapodást. Ezek-

ben az esetekben a Bíróság úgy találta, hogy a kérdéses szerződéses rendelkezések egyike sem alkotmányellenes; így a Nemzetgyűlés megítélésétől függetlenül, ratifikálja-e a szerződéseket vagy sem. Hangsúlyozandó, hogy a Bíróság a nemzetközi szerződések ratifikációt megelőző felülvizsgálatára vonatkozó hatáskörének keretében saját doktrínát fejlesztett ki. Gyakorlatában jó néhány érdekes alkotmányos és nemzetközi jogi természetű kérdéssel szembesült, s adott e kérdésekre megfelelő válaszokat.

Az Alkotmánybíróság kifejlesztette esetjogát a szerződések ratifikációt követő alkotmányosságának (és törvényességének) vizsgálatára vonatkozóan is (vagyis a nemzetközi egyezmények indirekt, közvetett vagy *a posteriori* felülvizsgálatára vonatkozóan). Az Alkotmányban nincs azonban erre irányuló kifejezett felhatalmazás.

Az Alkotmánybíróságnak a szerződések alkotmányosságának (és törvényességének) ratifikációjuk utáni vizsgálatára vonatkozó gyakorlata a Szlovénia és Horvátország között, a katonai nyugdíjokról kötött bilaterális szerződést ratifikáló rendeletről való döntéssel (No. 147/94, 1994 november 30.) kezdődött, mely szerződést a korábbi Végrehajtó Tanács (ma a Kormány) erősített meg. Az Alkotmánybíróság közelmúltbeli határozatában (No. U-I-376/02, 2005 március 24.), melyben a Szlovénia és Horvátország közötti Halászati Kódexet megerősítő rendeletet vizsgálta, a Bíróság kimondta, hogy nincs hatásköre az ilyen rendeletek törvényességének felülvizsgálatára, de az Alkotmánnyal való megfelelését vizsgálat alá vonhatja. Ez a 2005. évi határozat a Bíróság véleményében beállt változást tükröz a ratifikált szerződések nemzeti jogrendszerben betöltött hierarchiájára vonatkozóan. A Halászati Kódexre vonatkozó határozatában ugyanis a Bíróság elmozdult a szigorú dualista megközelítéstől, mely szerint a Kormány által ratifikált szerződések rangban a törvények alatt állnak, és ezért legalitásuk vizsgálat tárgya lehet. A Bíróság, épp ellenkezőleg, az ilyen szerződéseket a törvényekkel egy szintre helyezte.

Szlovéniának az Európai Unióhoz történő csatlakozása az Alkotmánybíróság jövőbeni gyakorlata elé számos kihívást állított. Mindazonáltal leszögezhető, hogy a nemzetközi jog és a nemzeti jog közötti érintkezésben játszott kulcsszerepéből a Bíróság nem veszített és nem veszít. Ellenkezőleg, az Alkotmánybíróság új feladatokkal szembesül: az uniós szerződések (különösen a módosító szerződések és a bővítésről döntő szerződések) nemzeti jogban betöltött szerepének kérdésével. Előbb vagy utóbb döntenie kell, van-e hasonlóképp hatásköre ezeknek a szerződéseknek a felülvizsgálatára, avagy nincs.

2. A konferencia második előadója *prof. dr. Ciril Ribičič*, a Szlovén Köztársaság Alkotmánybíróságá-

nak bírója volt, aki „Az Európai Unió jogának alkotmánybíróságok általi alkalmazása az új uniós tagállamokban” címmel tartott előadást. Prof. Ribière előadását azzal a felütéssel kezdte, hogy mint alkotmányjogász, számára komoly csapást jelent, ha a nemzeti alkotmányokat úgy kezelik, mintha azok pusztán helyi törvények volnának, és semmi többek. Mintha az alkotmányok az Unió bármely kerethatározatánál kisebb jelentőséggel bírnának. Semmint hogy úgy tekintenének rájuk, mint az EU kiemelkedő fontosságú alapköveire, melyek alapján az egyes államok belépnek, és benn maradnak az Unióban.

Mint alkotmánybíró, kellemetlenül érinti, ha a nemzeti alkotmánybíróságok szerepét lebecsülik, alulértékelik, ahelyett hogy úgy tekintenének rájuk, mint az európai jog fejlődésének meghatározó tényezőire. Vannak ugyanis olyan vélemények, amelyek szerint az alkotmánybíróságokat vissza kellene szorítani egy (passzív) rendes bírósági szerepkörbe: kövessék vakon az uniós normák közvetlen és elsőbbségi alkalmazásának elvét, tekintet nélkül arra, hogy az adott uniós jogforrás megfelel-e a nemzeti alaptörvénynek vagy sem.

Ribière véleménye szerint szövetségi és egyenlőségen alapuló együttműködést kell biztosítani az Európai Unió Bírósága, az Emberi Jogok Európai Bírósága és a nemzeti alkotmánybíróságok között, kapcsolatukat nem határozhatja meg a klasszikus hierarchikus, alá-fölérendeltségi viszony.

Nem lehetetlen, hogy az Európai Unió Bírósága majdan úgy dönt, hogy az alkotmánybíróságok (mint a legmagasabb szintű rendes bíróságok) kötelesek előzetes döntéshozatali eljárást kezdeményezni, valamint az Európai Bíróság értelmezését követni, tekintet nélkül a nemzeti alkotmányi rendelkezésekre. Sőt még akár büntetheti is az Unió a tagállamot, ha annak Alkotmánybírósága elmulasztja az előzetes döntésre irányuló kérelem benyújtását az Európai Bíróság előtt. Másrészt azonban az alkotmánybíróságok is ragaszkodhatnak ahhoz az állásponthoz, hogy alkotmányellenesnek minősítenek és megsemmisítenek uniós normát végrehajtó belső jogi aktust.

Az előadó szerint a fenti két lehetőség közt kell megtalálni a megoldást. E két szélsőséges út bármelyikének követése ugyanis a bíróságok közti ütközéshez vezet. Ha egy alkotmánybíróság szembesül az európai és a nemzeti jog közötti konfliktussal, meg kell tennie mindent annak érdekében, hogy az alkotmány és a törvények értelmezése ne vezessen ellentmondáshoz a nemzeti és az európai jog között. A másik oldalról pedig: ha az Európai Unió Bírósága emberi jogok védelmét érintő kérdésekkel szembesül, a Bíróságnak az Európai Unió jogát a tagállamok nemzeti jogainak, különösen alkotmányainak (valamint az Emberi Jogok Európai Egyezményének és az

Európai Emberi Jogi Bíróság esetjogának) fényében kell értelmeznie. Ha az Európai Unió a szabadság térsége kíván lenni, egyúttal hatékonyan kell korlátoznia és büntetnie e szabadságot sértő jogsértő magatartásokat. Ma azonban ez az ideális állapot még meglehetősen messze van.

Az Igazságügyi Minisztérium adatai szerint Szlovénia nagyobb fegyelemmel hajtja végre az uniós tagállamok által neki címzett letartóztatási és kiadási kérelmeket, mint azok az államok, amelyekről Szlovénia kér hasonlókat; általánosságban, valamint ha saját állampolgáraikat érinti a kérelem. Ez nem logikus és nem korrekt. A határátlépés Olaszország, Ausztria és Magyarország felé továbbra is ellenőrzés alatt áll, a schengeni területhez való csatlakozás újra el lett halasztva. Szlovéniának az euróövezetbe való betagozódása hamarosan megvalósul⁴, de az európai piac szlovén munkavállalók előtti nyitottsága továbbra is meglehetősen távoli cél marad. Ilyen körülmények között kérdéses, hogy Szlovéniától és más újonnan csatlakozott országoktól elvárható-e az Unió nagyobb fegyelmet a kötelezettségek teljesítése terén, mint más tagállamoktól.

2005 áprilisában meglehetősen kritikus reakciókat váltott ki Prof. Ribière-nek az az írása, amely szerint az Európai Unió jogának (vagy az uniós jogot végrehajtó nemzeti jogszabályoknak) a felülvizsgálatakor az alkotmánybíróságok előtt három lehetséges megoldás kínálkozik: 1) negatív vagy passzív, 2) semleges és 3) pozitív vagy aktív megközelítés. Az tűnik ki az alkotmánybíróságok legutóbbi döntéseiből, melyek az államok saját állampolgáraik kiadatásának kérdését, valamint az európai letartóztatási parancsra vonatkozó Kerethatározatot érintették, hogy az alkotmánybíróságok mind a három megközelítést magukévá tették.

A negatív vagy passzív megközelítésre példa a Cseh Alkotmánybíróság döntése (közvetéve 2006 május 5-én), amely elutasította képviselők és szenátorok egy csoportjának kérelmét annak a törvénynek az alkotmányossági felülvizsgálatára vonatkozóan, amely a Kerethatározatot a cseh jogrendszerbe ültette. Szintén a negatív hozzáállásra példa a Belga Alkotmánybíróság döntése (2005 július 13.), amely az Európai Unió Bíróságánál előzetes döntéshozatali eljárást kezdeményezett a Kerethatározat érvényességére vonatkozóan.

Semleges megközelítést tükröz a Lengyel Alkotmánybíróság határozata (2005 április 27.), amely a Kerethatározatot átültető nemzeti büntetőeljárás törvény és a Lengyel Alkotmány egymásnak való ellentmondásosságát mondta ki.

Pozitív vagy aktív megközelítésre a Német Alkotmánybíróság döntése (2005 július 18.) hozható fel példaként, mely alkotmányellenesnek minősítette a Ke-

rethatározatot a német jogrendszerbe átültető nemzeti törvényt.

A Belga Alkotmánybíróság mindazonáltal úgy fogalmazta meg az előbb említett ügyben a kérdését, hogy abban komoly aggodalmának és kételyének adott hangot a Kerethatározat uniós jogi érvényességére vonatkozóan. Lényegében ezt pusztán passzív hozzáállásnak nem lehet minősíteni. A Belga Alkotmánybíróság nem korlátozta azonban magát pusztán kérdésfeltevésre. Az Európai Unió Bíróságának felvesztette azt a problémát is, vajon konzisztens-e a Kerethatározat saját természetével. Az Európai Uniót létrehozó Szerződés 34 (2) b cikkelye szerint ugyanis a kerethatározatok az uniós tagállamok rendelkezéseinek harmonizációját célozzák meg.

A Lengyel Alkotmánybíróság olyan (semleges) álláspontra helyezkedett az Európai Parancsot végrehajtó jogszabály inkonzisztenciájával kapcsolatban, amiből, mint a leginkább lehetséges megoldás, a Lengyel Alkotmány módosítása következik (és nem a Kerethatározat) – egy halasztó hatályú 18 hónapos határidő mellett. Ez a megoldás részben azonban már a passzív megközelítést jellemzi.

Általánosan elfogadott – nem csupán az Európai Unió Bírósága, de az európai alkotmánybíróságok által is – hogy a nemzeti jog, beleértve a nemzeti alkotmányt is, amennyire lehetséges, az uniós jognak megfelelően értelmezendő. De hogyan vihető ez végbe, ha mindez nem lehetséges, ha a nemzeti alkotmányok (mint például a Lengyel Alkotmány) nem engednek ilyen értelmezést?

Még a Német Szövetségi Alkotmánybíróság döntése is értelmezhető úgy, mely nem ütközik a Kerethatározattal (ez aktív megközelítés lenne), amikor megsemmisíti a Német Európai Letartóztatási és Kiadatási Törvényt. Csak annak a módnak a vizsgálatára korlátozza ugyanis magát, melynek keretében a törvény kísérletet tett a kerethatározat német jogrendbe való átültetésére. Az Alkotmánybíróság (5 igen és 3 nem szavazattal elfogadott) döntésének fenti lehetséges értelmezése elleni érvek lelhetők azonban fel: a) a döntés indoklásában, az ott kifejtettekben, b) a különvélemények lényegi gondolataiban, különösen Gerhard t bírő véleményében, aki szerint az Alkotmánybíróságnak úgy kell értelmeznie az alkotmányt, hogy azzal ne sérüljön az uniós jog, c) és azokban a kritikákban, melyek szerint a döntés ellentétes az Európai Unió Bíróságának a korábban a Pupino-ügyben (105/03) kifejtett véleményével.

Úgy tűnik, az Európai Alkotmány elfogadásában beállt patthelyzet legkedvezőtlenebb hatása különösen az emberi jogok védelme terén jelentkezik. Valóban fontos megvárni az Európai Alkotmány elfogadását, hogy az EU csatlakozhasson az Emberi Jogok Európai Egyezményéhez, és alárendelje hatás-

körét az Európai Emberi Jogi Bíróságnak? Ez a lépés hozzájárulhatna a tagállamok közötti bizalmatlanság csökkentéséhez, különösen, ha saját állampolgáraik kiadásáról van szó.

Ha megvizsgáljuk a Szlovén Alkotmány 3.a cikkét, az ún. Európai Cikkelyt, két elemének viszonyára érdemes figyelmet szentelnünk. A cikkely első alkotóeleme az a rendelkezés, mely szerint a nemzetközi szervezetek jogi aktusait és döntéseit Szlovéniában „e szervezetek jogi rendelkezéseinek megfelelően kell alkalmazni”. Azért került be az Alkotmányba ez a rendelkezés, hogy megerősítést nyerjen az európai jog közvetlen és elsőbbségi alkalmazásának és a nemzeti normákkal szembeni elsődlegességének alapelve. A második alkotóelem azt hangsúlyozza, hogy Szlovénia olyan nemzetközi szervezetekhez csatlakozik, amelyek az emberi jogok és alapvető szabadságok tiszteletben tartásának, a demokráciának és a jog uralmának elvén nyugszanak.

Az Európai Cikkely elfogadásakor vitákból vonható le az a következtetés, hogy e rendelkezés nem pusztán deklaratív jellegű. Ez olyan bázis, amelynek alapján az Alkotmánybíróság különleges esetekben beavatkozhat, ha az emberi jogok vagy alapvető szabadságok sérelmet szenvednek (aktív megközelítés).

Fenti rendelkezés céljának elemzésénél meg kell említeni az Alkotmánybíróság korábbi elnökének, Franc Testennek a javaslatát: szerinte helyesebb lenne a „Solange” (amíg) kifejezés használata a hivatkozott értékek (emberi jogok, jog uralma, demokrácia) esetében: Szlovénia olyan nemzetközi szervezetekhez csatlakozik, és addig marad tagjuk, amíg ezeket az értékeket tiszteletben tartják.

A „Solange” (amíg) kifejezés, a Német Szövetségi Alkotmánybíróság jól ismert döntéséből kölcsönvéve, pontosabban hangsúlyozná a kívánt célt, miszerint az Európai Cikkely alapján Szlovéniának adott a lehetőség, hogy megkérdőjelezen vagy akár megtagadjon uniós döntések vagy normák alkalmazását, ha azok ellentétesek az alkotmányosan meghatározott emberi jogi védelmi szinttel.

Se a „Solange” kifejezés használatára vonatkozó javaslat, se az uniós normáknak az Alkotmánybíróság általi speciális felülvizsgálati eljárásának intézményesítésére irányuló elképzelés nem nyert elfogadást. Annak ellenére, hogy az Európai Cikkely idézett rendelkezése úgy értelmezendő, mint egyfajta kivételes biztosíték, amely kizárólag rendkívüli esetekben alkalmazható, az emberi jogok védelmére (aktív megközelítés).

Nehéz abban állást foglalni, vajon a Kerethatározatot végrehajtó törvény ilyen kivételes fellépésre indokot ad-e. Tény azonban, hogy a Kerethatározat nagyon pontosan és nem csupán általánosságban határozza meg a letartóztatási és kiadatási parancs szabá-

lyait, így a törvényhozónak nagyon kicsi lehetősége marad az autonóm szabályozásra. Ráadásul a Kerethatározatot átültető törvény sehol sem utal emberi jogi kérdésekre vagy az Európai Emberi Jogi Egyezményre. Valamint gyorsított eljárásban került sor az elfogadására, anélkül, hogy valós vitára kerülhetett volna sor a Nemzetgyűlésben. A törvény és a Kerethatározat mögött tehát gyenge eljárási garanciák állnak. Nem lesz egyszerű a Szlovén Alkotmánybíróságnak találnia megfelelő ügyet és döntenie a Kerethatározatot átültető törvény alkotmányosságáról a szlovén jogrendben. Már két lehetőséget mindenestre elszalasztott a Bíróság.

3. A harmadik előadást *prof. dr. dres. h.c. Jochen Abr. Frowein*, a Max Planck Intézet (Összehasonlító Közjogi és Nemzetközi Jogi Intézetének) munkatársa tartotta „*Kölcsönhatás a nemzetközi közjog valamint az Európai Unió joga és a német alkotmányjog között a Német Alkotmánybíróság esetjogában*” címmel. Prof. Frowein bevezetésében elmondta, hogy a Német Szövetségi Alkotmánybíróság akkor kezdte el esetjogának kifejlesztését, amikor Németország egy speciális megszálló rezsim alatt állt. A nemzetközi jog ebben az időszakban kiemelkedő szereppel bírt. Berlin jogi státusa fontos kérdése volt az 1950 és 1990 közötti esetjognak.

Frowein a nemzetközi egyezmények és az alkotmányjog kapcsolatának elemzésére rátérve kiemelte, hogy a német jogrendszerben a nemzetközi egyezmények hatályba lépéséhez formális jóváhagyás szükséges a törvényhozástól. A német törvényhozásnak e feladata keretében kifejtett lépései az Alkotmánybíróság ellenőrzése alá kerülhetnek. A Bíróság pedig már a kezdetektől gyakorolja ezt a hatáskörét. Az elmentmondásokat elkerülendő, amennyire lehetséges, a Bíróság kifejlesztette azt a szabályt, amely szerint a német alkotmányjogot, a lehetőséghez mérten, összhangban kell értelmezni a nemzetközi jogból fakadó kötelezettségekkel. A német belső jogi rendben, elmentésben a több más országban érvényesülő nézetrel, a nemzetközi szerződések nem állnak magasabb szinten a törvényeknél.

Ha a nemzetközi egyezmény megkapja a német törvényhozástól a formális hozzájárulást, egyértelmű, hogy a szerződés is keletkeztethet egyéni jogokat.

A nemzetközi szokásjog és az alkotmányjog viszonyára áttérve Frowein a német alkotmány 25. cikkére hívta fel a figyelmet, melynek értelmében a nemzetközi szokásjog szabályai fölülte állnak a törvényeknek a német jogban. Ennek a szabálynak a rögzítése világos döntés volt 1949-ben, hangsúlyozva a nemzetközi jogrendszer német elfogadását.

A Német Szövetségi Alkotmánybíróságnak a 25. cikkel kapcsolatos esetjoga meglehetősen korlátozott.

Sajnálatosan a Bíróság néhány esetben vonakodott elfogadni, hogy a nemzetközi szokásjog által keletkeztetett egyéni jogok alkalmazhatók lennének a német jogrendszerben.

Prof. Frowein előadásában kitért az Európai Unió joga és a német alkotmányjog kapcsolatának elemzésére is. Megjegyezte, hogy a Német Alkotmánybíróság a Római Szerződések által elindított új jogi rend elismerését is meglehetősen nehézkesen tette meg. A közösségi jog elsőbbségét csak 1971-ben fogadta el egyértelműen az Alkotmánybíróság. A „Solange”-ügy speciális fenntartást teremtett az elsőbbség vonatkozásában. Ez a fenntartás azonban nem bírt valószínű jelentőséggel. Mindenesetre a Bíróság álláspontjában kifejtettek az uniós intézmények feletti egyfajta ellenőrző szeleplek tekinthetők.

1992 óta a német alkotmány 23. cikke a Német Szövetségi Köztársaság kötelezettségévé teszi az Európai Unió rendszerében való együttműködést. Feltételeket is állít azonban az uniós jogrend elé, miszerint annak demokratikusnak kell lennie, tiszteletben kell tartania a rule of law, a joguralom (rechtsstaatlich) követelményét, valamint a szubszidiaritás alapelvén kell nyugodnia. S ezen túl az alapvető jogok védelmét is biztosítani kell.

Frowein előadásában végezetül az Emberi Jogok Európai Egyezménye és a német alkotmányjog kapcsolatáról szólt. Véleménye szerint az Egyezmény ugyan formálisan csak egy nemzetközi szerződés, jelentőségét tekintve azonban messze túlmutat egy egyszerű szerződés keretein. Ezt maga az Alkotmánybíróság is elismerte. A Német Alkotmánybíróság meglehetősen tágra értelmezi azt az alapelvet, miszerint a német jogot az Egyezménnyel összhangban kell értelmezni. Hangsúlyozza azt a vélelmet, melynek értelmében a törvényhozás nem kíván az Európai Egyezménnyel ellentétesen cselekedni. Az Alkotmánybíróság álláspontja szerint alkotmányos panasz nem alapulhat az Egyezményen. Megjegyzendő azonban, hogy a német alkotmány 3. cikke szerinti egyenlőséghez való jog sérülhet, ha az Emberi Jogok Európai Bíróságának esetjogát nem veszik figyelembe. Rögzítették ugyan ezt az alapelvet, de a gyakorlatban nem játszik jelentős szerepet.

A szuverenitással kapcsolatos, szerencsésnek épp nem nevezhető vitát indított el az Alkotmánybíróság 2004. október 14-i döntése (Görgülü). A Bíróság arra az álláspontra helyezkedett, hogy az Emberi Jogok Európai Bírósága ítéletének végrehajtása korlátozható, a szuverenitás elvére hivatkozva. Az adott esetben azonban a Bíróság teljes mértékben elfogadta, hogy az ítélet kötelező érvényű. Kritizálható tehát a Német Alkotmánybíróságnak az Európai Uniót, illetve az Emberi Jogok Európai Egyezményét érintő gyakorlata. Az azonban nem vitatható, hogy a Bíróság

ság fennállása során esetjogában mindvégig nagymértékben tiszteletben tartotta az európai és a nemzetközi jogot.

4. A negyedik előadó, *prof. dr. Marc Bossuyt*, a Belga Alkotmánybíróság bírója „*A nemzetközi jog és az Európai Unió jogának kölcsönhatása Belgium Alkotmánybíróságának gyakorlatában*” címmel tartotta meg értekezését. Prof. Bossuyt előadásának nyitásként leszögezte, hogy a Belga Alkotmánybíróság hatáskörének gyakorlása során figyelembe veszi a nemzetközi jog azon normáit, beleértve az Európai Közösség aktusait, melyek Belgiumra kötelező erővel bírnak. A Bíróság vizsgálja azt is, hogy a törvényhozók által alkotott, a nemzetközi szerződéseket jóváhagyó törvények megfelelnek-e az Alkotmánynak. A Bíróság 1989 óta, amikor először került sor hatáskörének kiterjesztésére, úgy tartja, hogy az egyenlőség és a diszkrimináció tilalmának alapelve valamennyi, az Alkotmányban vagy a Belgiumra kötelező erővel bíró nemzetközi szerződésekben rögzített jogra és szabadságra vonatkozik. A Bíróság hatáskörének 2003-ban történő második kiterjesztését követően pedig rögzítette, hogy a nemzetközi szerződési rendelkezések által elismert olyan garanciák, amelyek hasonló hatással rendelkeznek, mint az alkotmányos emberi jogi rendelkezések, oszthatatlan egészet, elválaszthatatlan egységet alkotnak.

Ami az európai közösségi jogot illeti, a Belga Alkotmánybíróság feladatai közé tartozik megvizsgálni, vajon a törvényhozási aktusok megfelelnek-e az európai közösségi jognak. Így a testület megerősíti a közösségi jog elsőbbségét a nemzeti törvényi rendelkezések felett. Az EK Szerződés 234. cikkének megfelelően az Alkotmánybíróság mind ez ideig öt ügyet utalt az Európai Unió Bírósága elé. A luxemburgi Bíróság kettő, közösségi irányelvek értelmezésére vonatkozó ügyben már ítéletet hozott (az általános orvosi gyakorlat keretében végzett speciális képzés tárgyában, valamint a rabságban születő és tenyésztett vadmadarak kérdéséről). A másik három eset – egy az európai letartóztatási paranccsal, egy a pénzmosással és egy a flamand biztosítási rendszerrel kapcsolatos ügy – még függőben van. Utóbbiak egy rendelet értelmezésére, egy kerethatározat, valamint egy irányelv érvényességére vonatkoznak.

A Belga Alkotmánybíróság döntéseit nagyban befolyásolja a strasbourgi Európai Bíróságnak az Európai Emberi Jogi Konvenció által elismert emberi jogokra vonatkozó értelmezése is. A Konvenció 53. cikkének megfelelően az Alkotmánybíróság például csupán akkor fogadja el egy alapvető jog korlátozását, ha annak mind az Alkotmányban, mind az Egyezményben elismert megfelelő alapja van. Lelkiismeretesen kötve magát tehát a strasbourgi Európai Bíróságnak és az Európai Unió Bíróságá-

nak gyakorlatához, az Alkotmánybíróság Belgium nemzetközi kötelezettségeinek ellenőrző szerveként működik.

Az Alkotmánybíróságnak a törvényhozási normák alkotmányosságának felülvizsgálatára vonatkozó hatásköre kiterjed a nemzetközi szerződéseket megerősítő aktusokra is. Ennek keretében a Bíróság kiterjeszti ellenőrzését a jóváhagyott szerződés tartalmára is, de csakis szigorú korlátok között. Nemzetközi szerződést megerősítő norma megsemmisítésére irányuló kérelmet 60 napon belül kell benyújtani a norma közzétételét követően (szemben a bármely egyéb jogszabály esetén irányadó 6 hónappal). Az Alkotmánybíróságra vonatkozó 2003-ban elfogadott törvény kizárta a lehetőségét annak, hogy a Bíróság elé előzetes kérdést nyújthassanak be az Európai Unió alapszerződéseivel vagy az Európai Emberi Jogi Egyezményvel, illetve utóbbi jegyzőkönyveivel kapcsolatosan.

Megoldatlan probléma, hogy a rendes bíróságok és törvényszékek miként kezeljék azokat a törvényhozási aktusokat, melyek feltételezhetően sértik az önvégrehajtó nemzetközi szerződések azon rendelkezéseit, amelyek az Alkotmány emberi jogi rendelkezéseivel hasonlatosak. Javaslat született arra, hogy a bírók előzetes kérdést intézzenek az Alkotmánybírósághoz mindakkor, ha azzal szembesülnek, hogy törvény vagy rendelet olyan alapvető jogot sért, amelyet hasonló módon védenek mind az Alkotmány emberi jogi rendelkezései, mind nemzetközi szerződési rendelkezések.

II.

A második Panel témája „*Az európai jognak az új tagállamok nemzeti bíróságai előtt történő alkalmazása*” volt, az elnöki tisztelet *Prof. dr. Peter Grilc* töltötte be.

1. A Panel első előadója dr. Klemen Podobnik, a Ljubljani Egyetem Jogtudományi Kara Gazdasági Jogi Tanszékének docense volt, előadása az „Az EK-Szerződés 81. és 82. cikkének alkalmazása az új EU-tagállamok bíróságai által, az EK versenyjogának reformjával összefüggésben” címet viselte. Dr. Podobnik az európai uniós versenyjog nemrégiben lezajlott reformjának hatásáról értekezett, amely – álláspontja szerint – érdemi változásokat hoz a nemzeti bíróságok és hatóságok e jogterületre vonatkozó szerepét illetően. E fórumok ugyanis közvetlenül alkalmazhatják (sőt bizonyos esetekben kötelesek közvetlenül alkalmazni) az EK-Szerződés bizonyos rendelkezéseit, amelyek alkalmazását eddig az Európai Bizottság monopolizálta. A Bizottság mostanáig féltékenyen őröködött a versenyjogot érintő felügye-

leti jogai fölött, ezért tűnhet némileg meglepőnek az a két másodlagos jogforrás, amelyek részben más álláspontra helyezkednek. Az 1/2003 és a 139/2004 sz. határozatok egyaránt foglalkoznak az antitröszt és egyesülési szabályok érdemi és eljárási kérdéseivel, valamint – és ez a leglényegesebb – egy új, decentralizáltabb eljárási rendet is kialakítottak. A Bizottság kihangsúlyozta, hogy a reform indoka nemcsak az volt, hogy csökkentsek a versenyjogi esetek hátralékát, hanem az is, hogy közös európai versenyjogi kultúra jöjjön létre. Az említett célokra tekintettel a tagállami bíróságok és versenyjogi hatóságok új hatáskörökkel gazdagodtak. A közösségi jog értelmében a nemzeti bíróságok, amennyiben olyan, a versenyt potenciálisan torzító magtartásokat vizsgálnak, amelyek károsan befolyásolhatják a tagállamok közötti kereskedelmet, kötelesek alkalmazni az EK Sz 81. és 82. cikkét. Ez a nemzeti bíróságok számára kialakított új pozíció azonban az előadó szerint éppen a közös versenyjogi kultúra kialakulása ellen is hathat, elsősorban azért, mert e fórumok gyakran nem képesek az antitröszt ügyekben felmerülő összetett és bonyolult gazdasági kérdések megfelelő „kibogozására”.

2. A második hozzászóló Marko Sorli, a szlovén Legfelsőbb Bíróság alelnöke volt, aki „Az európai uniós büntetőjog alkalmazása tagállami és közösségi bíróságok előtt, különös tekintettel a bírói ítéletek kölcsönös elismerésére” címmel tartott előadást. Sorli alelnök utalt az Európai Tanács 1999 október 15-16-án Tampereben tartott ülésére, amely helyeselte a bírói ítéletek kölcsönös elismerését, mivel a testület véleménye szerint ez az elv mind a polgári jog, mind a büntetőjog területén a bírói együttműködés sarokkövévé válhatna az Európai Unióban. Az előadó szerint az ítéletek kölcsönös elismerésének számos előnye van a hagyományos nemzetközi együttműködéssel szemben, különösen egy olyan térségben, ahol a személyek alapvetően szabadon mozoghatnak a tagállamok között. Az ítéletek kölcsönös elismerése elvének alkalmazása eredményeképpen a bírói döntések végrehajtása felgyorsulhat és hatékonyabbá válhat. A tamperei csúcskonklúzióival összhangban 2002 június 13-án megszületett az Európai Letartóztatási Parancsról, mint bírói eszközzel szóló kerethatározat.

Marko Sorli ezután az Európai Bíróság harmadik pillérbeli szerepét elemezte. Ez a kérdéskör több, határhőnek tekinthető jogesetben is felmerült, így többek között a Gözutok/Brügge-, illetve a Pupino-ügyekben. A Pupino-ügyben az Európai Bíróság kimondta, hogy az értelmezési kötelezettség elvét (mely szerint a tagállami jogot a közösségi jogi irányelvek fényében kell értelmezni), a harmadik pillérben is megfelelően alkalmazni kell: a nemzeti jogot az Európai Unióról szóló Szerződés VI. címe kere-

tében elfogadott kerethatározatok fényében kell értelmezni. Az Európai Bíróság arra a következtetésre jutott, hogy az EK Sz 10. cikkében foglalt lojalitási klauzulának (amely a tagállamok együttműködési kötelezettségéről rendelkezik) a szabadság, biztonság és igazság térsége tekintetében is érvényesülnie kell, és ebből vezette le az értelmezési kötelezettség alkalmazhatóságát. A Bíróság kimondta, hogy „A nemzeti jog alkalmazása során az annak értelmezésére hivatott, kérdést előterjesztő bíróságnak mindent meg kell tennie azért, hogy e feladatát a kerethatározat szövege és célja alapján lássa el annak érdekében, hogy elérje a kerethatározat által kívánt eredményt, és ily módon megfeleljen az EU 34. cikk (2) bekezdés b) pontjának.” A kerethatározatok kapcsán az előadó hangsúlyozta, hogy azok nem rendelkezhetnek közvetlen hatállyal – hatályosulásukhoz tagállami implementációra van szükség. Az Európai Letartóztatási Parancsról szóló kerethatározatot a szlovén jogrendszerbe a 2004 március 24-én elfogadott törvény ültette be.⁵ A tagállami bíró feladata bírói ítéletek kölcsönös elismerésének megvalósítása, de emellett az egyének jogainak védelméről is gondoskodnia kell. Az ítéletek kölcsönös elismerésének azonban előfeltétele a tagállamoknak egymás jogrendszerébe és jogi aktusaiba vetett bizalma.

Az előadó kiemelte, hogy az Emberi Jogok Európai Egyezménye egyre nagyobb hatást gyakorol a közösségi jogra, egyrészt az EUSz 6. cikk (2) bekezdése alapján, de – közvetetten – az Európai Unió Alapjogi Chartáján keresztül is. (A Charta ugyanis – kötelező hatályának hiánya ellenére – kétségtelenül hatással bír az Európai Unió jogrendszerére.) Az említett kerethatározat szövegében tisztán kivehetően megjelenik az a törekvés, hogy a jogszabály belül maradjon az egyezmény által kijelölt kereteken. Az Európai Letartóztatási Parancsról szóló kerethatározat preambuluma és 1. cikke kimondja ugyanis, hogy tiszteletben kell tartani az EUSz 6. cikkében és az Alapjogi Chartában lefektetett alapvető jogokat – az említett cikk és a Charta pedig kifejezetten hivatkozik az Emberi Jogok Európai Egyezményére. Ezen felül garanciát jelenthet az is, hogy a Letartóztatási Parancsot a különböző tagállami eljárásoknak megfelelően kell érvényesíteni, amelyek szintén felülvizsgálhatók az Egyezménynek való megfelelésük szempontjából.

A szlovén Legfelsőbb Bíróság alelnöke zárásként utalt arra, hogy szükséges lenne megfelelő szinten tisztázni, hogy milyen minimumstandardokat kell garantálni annak érdekében, hogy az ítéletek kölcsönös elismerése jól funkcionálhasson.

3. A harmadik előadást „Munkajog az új EU-tagállamokban: az európai standardok jelenlegi és potenciális hatása az új tagállamok jogára” címmel Prof. dr.

Polonca Koncar, a Ljubljana-i Egyetem Jogtudományi Kara Munkajogi Tanszékének vezetője tartotta. Koncar professzor először általánosságban beszélt az európai és a tagállami munkajogról. Többek között elmondta, hogy az európai munkajog „lassan de biztosan”, elsősorban közösségi irányelvek által fejlődik. A tagállamoknak, mint az említett irányelvek elsődleges címzettjeinek, át kell ültetniük jogrendszerünkbe a direktívákat – e téren specialitás, hogy a munkajogi irányelvek átültetése bizonyos esetekben megvalósulhat kollektív szerződések által is, amennyiben meghatározott feltételek fennállnak. A tagállami jog, így a munkajog alapján is a tagállami bíróságok előtt eljárások indulhatnak, a közösségi jog számára nagyon fontos tehát a hatékony tagállami (rendes és rendkívüli) jogorvoslatok megléte.

Az Európai Bíróság különböző jogi eszközökkel igyekszik elősegíteni a közösségi jog tagállami hatékonyságát. Ide sorolhatjuk a közvetlen hatály és az elsődlegesség (szupremácia) elvét, az értelmezési kötelezettség doktrínáját (azaz az irányelvek „közvetett hatályát”) és a tagállamok kártérítési felelősségét az irányelvek nem vagy nem megfelelő átültetése okán. A Bíróság külön hangsúlyozta, hogy az előzetes döntéshozatali eljárás, amelynek célja, hogy biztosítsa a közösségi jog egységes értelmezését, a közösségi munkajog kapcsán is kiemelkedő fontosságú.

A szlovéniai helyzetet értékelve az előadó megjegyezte, hogy a bírák még keresik a „helyes irányokat” az új jogi környezetben, jogosan merülnek fel tehát kétségek azzal kapcsolatban, hogy készek-e a közösségi jog szabályait egységesen és teljességükben alkalmazni, továbbá az is kérdéses lehet, hogy mely munkaügyi bíróságok fordulhatnak a Európai Bírósághoz előzetes kérdéssel.

III.

A harmadik Panelben – *prof. dr. Erika de Wet*, az Amszterdami Nemzetközi Jogi Központ professzora által elnökölt – Panelben „Az EU-tagság tagállamokra gyakorolt jogi hatásai” kerültek elemzésre.

1. E Panelben elsőként *Prof. dr. Estrid Epiney* „Az EU-tagság hatása a nemzetközi jog alkalmazására a tagállami jogokban” című előadása hangzott el. Epiney professzorasszony szerint a nemzetközi egyezmények „közösségiesítése” felvet bizonyos újszerű jogi problémákat, ugyanis ezáltal nemzetközi megállapodások ágyazódhatnak be olyan jogi normákba, amelyeket közvetlenül kell alkalmazni a tagállamokban. Ez problémákat vethet fel bizonyos tagállamokban, főként azokban, amelyek a nemzetközi jog-belső jogviszonyának dualista felfogását követik. Kitért arra,

hogy az Európai Bíróság felülvizsgálati hatásköre még nemzetközi megállapodások vonatkozásában is meglehetősen kiterjedt. A Közösség által kötött nemzetközi megállapodásokból eredő kötelezettségek teljesítése során a tagállamok kötelesek a közösségi intézményekkel, különösen az Európai Bizottsággal széles körben konzultálni, és az intézményeket minden szükséges információval ellátni.

Az EU-tagság ezáltal jelentős hatással van (vagy lehet) a nemzetközi jognak a belső jogban történő alkalmazására. A közösségeket kötelező nemzetközi jog a tagállamok szempontjából – jogi hatásait tekintve – egyre inkább hasonlónak válik a közösségi joghoz. Az Európai Közösség széles körű nemzetközi szerződéskötési kompetenciáira tekintettel Epiney professzor úgy véli, hogy a jövőben valószínűleg két nagy normacsoportot kell majd alkalmazniuk a tagállamoknak: saját belső jogukat, és a közösségi jogot, amelybe már a „közösségiesített” nemzetközi jogot is bele kell majd érteni.

2. A harmadik Panel második előadását *dr. Komanovics Adrienne*, a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Nemzetközi- és Európa-jogi Tanszékének adjunktusa tartotta, „Információszabadság az Európai Unióban” címmel. Komanovics Adrienne kifejtette, hogy az Európai Unió állampolgári támogatottsága csak akkor biztosítható, ha a szervezet a demokrácia, az emberi jogok tiszteletben tartása és a jogállamiság elvein alapul. E követelményekbe ágyazódva jelentkezett a kilencvenes évek elejétől egyre erősebben az igény arra, hogy az Unió működése nyitott és átlátható legyen. Az uniós transzparencia egyik eleme az információszabadság (a dokumentumokhoz való hozzáférés joga, a közérdekű adatok nyilvánossága), amely hozzájárul az Unió demokráciadeficitjének ledolgozásához, csakúgy, mint a hatékony európai közigazgatás megvalósításához.

Az Európai Unió tekintetében az információszabadság viszonylag rövid múltra tekinthet vissza. Bár a Maastrichti Szerződés előkészítése során történtek kísérletek egy általános jogalap EK-Szerződésbe való illesztésére, ekkor még csak egy, a Maastrichti Szerződéshez fűzött nyilatkozatot sikerült elfogadni, amelyben a tagállamok felkérték a Bizottságot, hogy 1993-ig terjesszen elő jelentést a közösségi dokumentumokhoz való hozzáférés javítása céljából. Ennek végrehajtására 1993 decemberében a Tanács és a Bizottság elfogadott egy közös Magatartási Kódexet a dokumentumok nyilvánosságáról, amelyet a következő hónapokban a Tanács és a Bizottság egy-egy határozata követett (az úgynevezett Hozzáférési Határozatok). A két határozat lefektette a tanácsi illetve a bizottsági dokumentumokhoz való hozzáférés jogát, meghatározta a hozzáférés aló-

li kivételeket, továbbá a követendő eljárást. A határozatoknak, amelyeket a két intézmény öngazgatási jogkörében fogadott el, rendkívül sok hiányossága volt. A viszonylag szűkre szabott anyagi szabályokat a Tanács és a Bizottság megpróbálta megszorítóan értelmezni, ezáltal korlátozni a nyilvánosság terjedelmét. Az „utolsó csepp” az ún. Solana Határozat volt, amely állítólagos NATO-követelésekre további kivételeket illesztett be a Tanács határozatába, bizonyos dokumentumokat pedig egyszerűen kivett a határozat hatálya alól.

Az előadó megemlítette továbbá az Ombudsmannak a nyilvánosság érdekében tett lépéseit, így pl. a dokumentumokhoz való hozzáféréssel kapcsolatos saját kezdeményezésű vizsgálatát. Az Ombudsman elé kerülő panaszok 22%-a transzparenciával kapcsolatos, ideértve az információs szolgáltatás megtagadását.

Az Amszterdami Szerződést az előadó a nyitottság felé tett jelentős lépésként értékeli: a Szerződés szabályozta a dokumentumokhoz való hozzáférést, lépéseket kezdeményezett a jogszabályok minőségének javítása érdekében (lásd a 39. sz. nyilatkozatot), és egyszerűsítette a szerződéseket. Az Unió Szerződés módosított 1. cikke utal arra, hogy a döntéseket a lehető legnyilvánosabban és a polgárokhoz legközelebb kell meghozni, az EK-Szerződésbe pedig beillesztettek egy új rendelkezést (255. cikk), amelynek értelmében bármely uniós polgár, valamint valamely tagállamban lakóhellyel, illetve létesítő okirat szerinti székhellyel rendelkező természetes vagy jogi személy jogosult az Európai Parlament, a Tanács és a Bizottság dokumentumaihoz hozzáférni. Az információs szabadság általános elveit és korlátait rendeletben kellett megállapítani az Amszterdami Szerződés hatálybalépésétől számított két éven belül. Végül a Szerződés azt is előírta, hogy a fent említett három intézmény saját eljárási szabályzatában rögzítse a dokumentumaihoz való hozzáférésre vonatkozó különös rendelkezéseket. Ennek a 255. cikknek az a jelentősége, hogy az információs szabadság immáron szerződésbeli jogalapot kapott, tehát elsődleges jogforrásban szerepel. A végrehajtásra irányuló jogszabályokat pedig az együttléti eljárás keretében kell elfogadni, amely eljárásban a Parlament társjogalkotóként szerepel.

Az Amszterdami Szerződés a fenti általános rendelkezéseken túl még egy külön rendelkezést iktatott be a Tanács – a Közösség jogalkotó szervének – vonatkozásában. Az EKSZ 207. cikkének (3) bekezdése értelmében amikor a Tanács jogalkotói minőségében jár el, a szavazások eredményét és a szavazás indoklását, valamint a jegyzőkönyvben rögzített megjegyzéseket minden esetben nyilvánosságra kell hozni. A fentiek alapján (habár az előírthoz képest egy hónap késéssel) 2001 május 30-án fogadták el az Európai

Parlament, a Tanács és a Bizottság dokumentumaihoz való nyilvános hozzáférésről szóló 1049/2001/EK rendeletet.

Komanovics Adrienne azzal is foglalkozott, hogy mit hozhat a jövő az uniós információs szabadság számára. A jelenleg bizonytalan sorsú Alkotmányszerződés előkészítése során ugyanis az egyik fő célkitűzés éppen a demokrácia, az átláthatóság és a hatékonyság növelése volt. Az Alkotmány rendelkezései alapján a dokumentumokhoz való hozzáférés alapvető jognak tekinthető. Először is a transzparencia követelménye a bevezető – mondhatni az alapvető – rendelkezések (I. Rész) között szerepel olyan más, fontos rendelkezések mellett, mint pl. az Unió célkitűzései és alapvető értékei. Az uniós intézmények, szervek és hivatalok munkájának átláthatóságáról szóló I-50. cikk egész pontosan az Unió demokratikus működéséről szóló VI. Címbe található. Másodszor, az Alapjogi Charta – amelynek a polgárok jogait tartalmazó V. Címe külön is nevesíti ezt a jogot – az Alkotmány integráns részét képezi.

Ami gyakorlati szempontból talán a legfontosabb, az Alkotmány horizontálisan kiterjeszti az elvet: már nem csak három intézmény, hanem az Unió összes intézményének, szervének és hivatalának dokumentumait lefedi az átláthatóság elve. A három érintett intézményen kívül öngazgatási jogkörében számos egyéb közösségi szerv is rendelkezik irataik nyilvánosságáról, de az Alkotmány elsődleges jogforrásban rögzíti ezt a követelményt, ami – hatályba lépése esetén – minőségi változást jelent.

IV.

A negyedik Panel – szintén *Erika de Wet* elnöklete alatti – Panel előadói „*A nemzetközi jog tagállami és európai bírói fórumok által történő alkalmazása*” problémakörét érintették.

1. Elsőként *Vasilka Sancin*, a Ljubljana-i Egyetem Jogtudományi Kar Nemzetközi Jogi Tanszékének tanársegédje tartotta meg „*A nemzetközi jog Európai Bíróság által a közösségi jog részévé nyilvánított elemeinek alkalmazása a tagállami bíróságok által*” című előadását. Az Európai Közösség nemzetközi kapcsolatainak joga többretegű, amely különböző tényezők együtthatása folyamán alakul. Ilyen tényezők az Európai Bíróság széles körű joghatósága, a közvetlen hatály elvének differenciált alkalmazása, a nemzetközi jogi szabályok alkalmazásának alternatív módszerei, illetve a nemzeti bíróságok vonatkozó szerepének növekedése.

Vasilka Sancin megvizsgálta, hogy az Európai Bíróság milyen különböző jogalapokra támaszkodva

nyilatkozhat a nemzetközi jog európai jogra gyakorolt hatásairól. Ide sorolja az EKSz 300. cikk (6) bekezdésére alapozott előzetes tanácsadó vélemény intézményét, a 234. cikkben alapuló (igen gazdag esetjogot produkáló) előzetes döntéshozatali eljárást, a 226. cikk szerinti szerződészegési eljárást, a Közösség kártérítési felelősségére vonatkozó, az EKSz 288. cikkére figyelemmel meghozott döntését vagy a 307. cikk alkalmazása koncepciójának továbbfejlesztését. Az előadó szerint ma már léteznek a nemzetközi jognak olyan területei, amelyekben a nemzeti bíróságok egyre nagyobb jelentőséggel bírnak. Ezek közé sorolja az EU tagállamok által még a csatlakozás előtt megkötött nemzetközi egyezmények értelmezését, az úgynevezett „vegyes” nemzetközi megállapodások bizonyos aspektusainak vizsgálatát, illetve a közös kereskedelmi politika alkalmazását azokban az esetekben, amikor a kereskedelempolitika és a külpolitika interakcióiról van szó (annak megítélése kapcsán, hogy a tagállamoknak biztosított diskrecionális jogkör keretében az EKSz 133. cikkétől való eltérés szükséges és arányos volt-e).

A nemzetközi jog tagállami bíróságok általi alkalmazása fokozásának viszont előfeltétele, hogy a Közösségen belül megegyezés legyen a vonatkozó együttműködésről. Az Európai Közösségek modellje lehet Sancin szerint a legjobb példa annak igazolására, hogy a változó elkötelezettségek és prioritások milyen hatást gyakorolhatnak a bírák együttműködési hajlandóságára. A tagállami bírának a közösségi jogi normák alkalmazására vonatkozó hajlandósága nagymértékben növekedett az utóbbi években, akárcsak a közösségi intézményekbe vetett bizalom, nagyjából egy időben annak a felismerésnek a széles körű kibontakozásával, hogy a tagállami gazdaságokat minél inkább egyensúlyba és összhangba kellene hozni. Ez azonban igazán csak a régebbi tagállamokról mondható el, az új tagállamokban e folyamat még várat magára. Az EU-tagállamok összetett és gyakran jelentősen eltérő alkotmányos előírásai korántsem könnyítik meg azt, hogy tagállamok bírósági egységesen viszonyuljanak a nemzetközi jog és a belső jog alkalmazásának kérdéséhez. Az előadó nyitva hagyta a kérdést, hogy vajon a nemzetközi jog „európaizálódása” tisztább választ adhat a bíróságoknak erre a kérdésre.

Hogy az összeütközések elkerülhetőek és a gyakorlati problémák megoldhatók legyenek, az előadó álláspontja szerint fokozott figyelmet kellene fordítani (tagállami, európai és nemzetközi szinten egyaránt) a nemzetközi jog és az európai jog mélyreható oktatására a bírák szakképzése során, illetve biztosítani kellene, hogy a bíróságok rendelkezésére álljon egy megfelelő nemzetközi- és európai jogi szakértői állomány a kiemelkedően bonyolult, nehezen fel-

oldható nemzetközi- és európai jogi problémák felmerülése esetére.

Vasilka Sancin szerint a tagállami bíróságok és az Európai Közösségek Bírósága közötti, az említett területekre vonatkozó fokozottabb együttműködésnek különböző pozitív hatásai lehetnek, így például: nemzetközi jog értelmezése koherensebbé válhatna, csökkenhetne a nemzeti bíróságokra nehezedő időteher, növekedne a jogbiztonság nemzetközi szinten, valamint a nemzetközi jog alkalmazásának és végrehajtásának hatékonysága is erősödne.

2. A Panel (és a konferencia) utolsó előadását *dr. Misa Zgonc-Rozej*, LL. M., szintén a Ljubljani Egyetem Jogtudományi Kar Nemzetközi Jogi Tanszékének tanársegédje tartotta, „*A Biztonsági Tanács határozatainak nemzeti és uniós bíróságok általi felülvizsgálata*” címmel. Rögzítésre került, hogy az ENSZ Biztonsági Tanácsa az Egyesült Nemzetek Alapokmányának VII. fejezete értelmében széles körű jogosítványokkal rendelkezik, fegyveres és nem fegyveres rendszabályokat fogantathat a nemzetközi béke és biztonság fenntartása, illetve helyreállítása érdekében, ha úgy találja, hogy a békét és biztonságot fenyegetik, megsértik a békét, vagy ha agressziót állapít meg. Legutóbb folytatott gyakorlatában, különösen az ENSZ terrorizmussal szembeni küzdelme keretében, a Biztonsági Tanács szankciókat alkalmaz magánszemélyekkel szemben. Ezek a szankciók természetes személyek alapvető jogait érinthetik, és sérthetik a nemzeti alkotmányok, illetve nemzeti jogi normák, valamint közösségi jogszabályok által védett emberi jogi standardokat. Ez a gyakorlat heves vitát váltott ki arra vonatkozóan, gyakorolható-e ellenőrzés a BT hatalma felett, illetve lehetőség van-e bírói felülvizsgálatot gyakorolni a Biztonsági Tanács – VII. fejezeten alapuló – kötelező döntései felett.

Nemzetközi szinten csupán korlátozott lehetőség van a BT által kiszabott szankciók bírói felülvizsgálatára. Az ENSZ Nemzetközi Bírósága csak indirekt, közvetett bírói ellenőrzést gyakorolhat tanácsadó véleményein keresztül, valamint az államok által elé vitt vitákban. A Nemzetközi Bíróságnak a BT határozatok jogszerűségére és érvényességére, illetve az Alapokmánnyal és az általános nemzetközi joggal való megfelelésére vonatkozó bírói döntései ezért csak korlátozott hatással rendelkeznek, hiszen vagy csupán ajánlás jelleggel bírnak, vagy csak a részes feleket kötelezik. Kérdés tehát, hogy nemzetközi szintű megfelelő bírói kontroll hiányában vajon a nemzeti és az uniós bíróságok hozhatnak-e a BT határozatokat felülvizsgáló kötelező döntéseket, ha magánszemélyek alapvető jogaik sérelme miatt panaszt terjesztenek eléjük.

Habár ez a panel főként a nemzetközi jog nemzeti jogi, illetve nemzeti bíróságok általi alkalmazá-

sára fókuszál, a bírói felülvizsgálat kérdését mind a nemzeti, mind az uniós bíróságok esetében vizsgálnunk kell. Ennek oka, hogy a Biztonsági Tanács által foganatosított bizonyos rendszabályok, mint például a gazdasági és pénzügyi szankciók, az Európai Unió/Európai Közösségek hatáskörébe eshet, és mint ilyenek, uniós/közösségi intézmények – nevezetesen a Tanács és a Bizottság – általi végrehajtást nyernek, többnyire rendeletek útján, melyek valamennyi uniós tagállamban közvetlen alkalmazhatók s közvetlen hatállyal bírnak. Nemzetközi szinten az ENSZ tagállamok, és nem az EU/EK felelősek az Alapokmány alapján rájuk háruló kötelezettségek teljesítéséért. A Biztonsági Tanács „europaizált” határozatainak végrehajtása azonban az EU/EK feladata. Az Európai Unió bíróságai bizonyos feltételek mellett így hatáskörrel rendelkezhetnek a magánszemélyek által benyújtott panaszok tekintetében, melyek az „europaizált”, uniós/közösségi rendeletekbe beépített BT-szankciókat vitatják. Mindezek miatt, a tény ellenére, miszerint az uniós bíróságok továbbra is regionális európai bíróságoknak tekintendők, ebből a szempontból „belsőnek” számítanak, ellentétben a regionális strasbourgi Emberi Jogi Bírósággal.

A 2005-ben Amszterdamban megtartott konferencián Nikolaos Lavranos foglalkozott a szankciók és a bírói felülvizsgálat kérdésével. Következtetése értelmében nem beszélhetünk a két kategória közötti „szerelemről első látásra”, mivel „az Európajog szintjén a bírói felülvizsgálat gyakorlatilag elérhetetlen, következésképpen a nemzeti bíróságok tűnnek az utolsó reménynek, ők képesek gyakorolni egyedül a nemzeti alkotmányjog és/vagy az Európai Emberi Jogi Bíróság gyakorlatában kikristályosodott jog által rájuk testált feladatot, azaz garantálni a bírói felülvizsgálat lehetőségét”, és ezáltal biztosítani és ellenőrizni az Európai Emberi Jogi Bíróság által támasztott jogi kötelezettség teljesítését. Lavranos azonban a bírói felülvizsgálat kérdését elsősorban a hatáskör szemszögéből válaszolja meg, középpontba állítva (a) egyrészt a locus standi elemzését a BT szankcióit végrehajtó uniós/közösségi rendeleteknek az Európai Unió Bírósága, illetve az Elsőfokú Bíróság előtt történő kifogásolása szempontjából, másrészt (b) az uniós bíróságokhoz való fordulás lehetőségét az EU „autonóm” szankcióinak – a II. (Közös Kül- és Biztonságpolitika) és III. pillér (Bűnügyi Ügyekben való Rendőrségi és Igazságügyi Együttműködés) keretében született szankcióinak – bírói felülvizsgálata érdekében.

Miša Zgonec-Rozej előadásában inkább a BT szankciók nemzeti és uniós bíróságok általi bírói felülvizsgálatának materiális aspektusára helyezte a hangsúlyt. Ami az uniós bíróságokat illeti, nem sza-

bad elfeledkeznünk arról, hogy a célzott szankciók, vagy a közvetlenül a magánszemélyeknek címzett szankciók szerepe jelentősen megnövekedett. A magánszemélyek, természetes személyek az EK Szerződés 230. cikke értelmében eljárást indíthatnak, és így az EU-bíróságok előtt e szankciók jogtalanságát kétségbe vonhatják. Ezt mutatja az EU-bíróságok legutóbbi gyakorlata is, melynek során szembesültek magánszemélyek olyan panaszaival, melyekben kifogásolták a BT-határozatokat végrehajtó, vagyonukat befagyasztó EU/EK-szankciókat. Ami pedig a nemzeti bíróságokat illeti, érdemes átgondolni, hogy vajon a nemzeti bíróságok, a nemzetközi és az európai szintű korlátozott lehetőségek mellett, képesek-e valójában bírói felülvizsgálatot biztosítani akár az EU/EK másodlagos jogalkotása által beépített, akár az államok által közvetlenül végrehajtott szankciók tekintetében, alkotmányi vagy más elvárásoknak megfelelően.

Két kérdést kell megválaszolni. Az első: a nemzeti és az uniós bíróságok biztosíthatnak bírói felülvizsgálatot a Biztonsági Tanácsnak az Alapokmány VII. fejezete alapján kirótt szankciókat tartalmazó döntései tekintetében? Azaz, mivel a bírói felülvizsgálat nem elérhető nemzetközi szinten, meg kell vizsgálni, vajon a nemzeti vagy az uniós bíróságok magukra vállalhatják-e a BT hatáskörgyakorlásának ellenőrzését, illetve felülvizsgálhatják-e az államokat kötelező BT-döntések jogszerűségét, törvényességét vagy érvényességét. A válasz a következő: a nemzeti és az uniós bíróságok nem rendelkeznek hatáskörrel arra vonatkozóan, hogy közvetlenül vizsgálják a BT-határozatokat az Alapokmány vagy a nemzetközi jog alapján. Van azonban hatáskörük arra, hogy esetlegesen vagy közvetetten vizsgálják a BT döntéseinek jogszerűségét, hiszen a BT-határozatokat végrehajtó nemzeti vagy uniós/közösségi eszközök jogszerűségének felülvizsgálata hatáskörükbe tartozik nemzeti alkotmányaik, nemzeti joguk vagy a közösségi jog alapján.

A következő kérdés: milyen határa lehet a jogszerűség lehetséges vizsgálatának, és milyen hatásai lehetnek? Vizsgálhatják-e a nemzeti és az uniós bíróságok a BT határozatainak Alapokmánnyal és a nemzetközi joggal való megfelelését, vagy arra korlátozódik hatáskörük, hogy csupán a nemzeti, illetve az uniós/közösségi végrehajtó aktusokat vizsgálják a közösségi jogrend vagy a nemzeti alkotmányok, a nemzeti jog fényében, amikor magánszemélyek keresetükben azt állítják, megsértette alapvető jogukat egy BT-határozatot végrehajtó uniós/közösségi vagy nemzeti jogi norma? Továbbá, a nemzeti és az uniós bíróságok kimondhatják-e, hogy egy BT-döntés jogszerűtlen, érvénytelen vagy alkalmazhatatlan, vagy csupán annyit tehetnek, hogy eltör-

lik, vagy hatálytalanítják a BT-határozatot végrehajtó nemzeti vagy EU/EK normát? A kérdésre adott válasz: a nemzetközi jog szempontjából a Biztonsági Tanács döntései bírói felülvizsgálatának lehetősége a következő korlátozásokkal kell, hogy szembenézen. Az Alapokmány 25. cikke értelmében „az Egyesült Nemzetek tagjai megegyeznek abban, hogy a BT határozatait az Alapokmánynak megfelelően elfogadják és végrehajtják”. A 48. cikk 2. bekezdése ehhez hozzáteszi, hogy „a BT határozatait az Egyesült Nemzetek tagjai közvetlenül és olyan nemzetközi szervezetekben kifejtett tevékenységük útján hajtják végre, amelyeknek tagjai”. Vagyis a tagállamoknak nincs lehetőségük egyoldalúan saját kezdeményezésükre megakasztani, vagy felfüggeszteni a BT által kiszabott kényszerítő eszközöket.

Az Alapokmány csak határozatlanul írja körül a Biztonsági Tanács hatáskörét és annak határait. A VII. fejezet alapján a BT széles diszkrecionális jogkörrel rendelkezik a béke veszélyeztetése fennállásának meghatározásában és a megfelelő eszközök kiválasztásában, melyekkel fenntartható vagy visszaállítható a nemzetközi béke és biztonság. Kötelességei teljesítése során a Biztonsági Tanácsnak az Alapokmánynak megfelelően kell eljárnia, figyelemmel különösen az Egyesült Nemzetek céljaira és alapelveire. A BT-nek az Alapokmány keretei között kell tevékenykednie, és a nemzetközi jog alapvető szabályai, különösen a *ius cogens* fényében. Ráadásul bizonyos döntései, mégpedig az Alapokmány 39. cikke szerinti határozatai, politikai megfontolásokkal bírnak, s ilyenformán nem lehetnek bírói felülvizsgálat tárgyai.

A nemzetközi jog oldaláról megközelítve a kérdést: az Egyesült Nemzetek tagállamainak az Alapokmány VII. fejezete alapján a BT által hozott döntéseiből fakadó kötelezettségei megelőznek minden más nemzetközi szokásjogon vagy nemzetközi egyezményen alapuló kötelezettséget, beleértve az Európai Emberi Jogi Bíróság gyakorlatát, valamint az EK Szerződést, az egyetlen kivétel csupán a *ius cogens* szabályai. A jogszerűség vétele így a BT határozatai mellett áll. Ezenfelül a BT döntései szintén megelőzik a nemzeti jogból fakadó minden egyéb kötelezettséget. Az államok kötelesek eleget tenni a BT döntéseinek, még akkor is, ha azok ellentétesek a nemzeti joggal, tekintet nélkül arra, hogy az alkotmányról vagy más jogi normáról van-e szó. A nemzetközi szerződések jogáról szóló 1969. évi Bécsi Egyezmény 27. cikke világosan leszögezi, hogy „egyetlen részes fél sem hivatkozhat belső jogának rendelkezéseire annak igazolásául, hogy elmulasztotta a nemzetközi egyezményt teljesíteni.”

A nemzeti jog szempontjából: az államok felelősséggel tartoznak a magánszemélyek alapvető

jogainak védelméért, és ezért biztosítaniuk kell, hogy az európai és a nemzetközi emberi jogi standardokból eredő kötelezettségeket – melyek általában az alkotmányba vagy más törvényhozási aktusba bekerülnek – teljes mértékben tiszteletben tartsák. Kiemelendő, hogy nemzeti szinten, még ha az adott állam „monistának” is tekinthető, a nemzeti alkotmányok rendszerint felülkerekednek a nemzetközi jogon és egyezményeken, beleértve a Biztonsági Tanács határozatait is. Felmerül tehát a kérdés, milyen szereppel bírjanak az uniós/közösségi és a nemzeti bíróságok az „Alapokmányon alapuló szankciók végrehajtására irányuló kötelezettségek hatékony teljesítése és az egyéni jogokat védő alapvető jogi elvek védelme” kettős követelményének összeegyeztetésében?

Megjegyzendő, hogy a gyakorlatban a nemzeti és az EU/EK bíróságok számtalan formában beleszállhatnak a Biztonsági Tanács döntéseinek bírói felülvizsgálatába. Az előadás során feltett kérdések megválaszolása érdekében az EU/EK bíróságok és néhány nemzeti bíróság gyakorlata még további vizsgálatra és értékelésre vár, az általuk nyújtott bírói felülvizsgálat pozitív és negatív hatásait tekintve, különösen a nemzetközi jog szempontjából. Előzetes következtetésként megjegyzendő, hogy habár korlátozottnak tűnik a nemzeti és az EU/EK bíróságok általi bírói felülvizsgálat hatóköre és hatása, a nemzeti és az uniós/közösségi bíróságok komoly és fontos határokat és korlátokat állítanak fel a Biztonsági Tanács esetleges önkényes döntései elé, melyek indokolatlanul sérthetik a Közösségek és a nemzeti jogi rendszerek által oltalmazott alapvető jogait a magánszemélyeknek.

Jegyzetek

¹ A szlovéniai konferencián a Nemzetközi- és Európai jogi Tanszékről dr. Komanovics Adrienne, dr. Csapó Zsuzsanna, dr. Mohay Ágoston, valamint Szabó Brigitta külügyi és marketing ügyintéző vettek részt Karunkról.

² Amszterdamban az Állam- és Jogtudományi Kar három tanszékéről hatan képviselték egyetemünket. A Nemzetközi- és Európai jogi tanszékről dr. Szalayné dr. Sándor Erzsébet, dr. Komanovics Adrienne, dr. Pánovics Attila, dr. Csapó Zsuzsanna, az Alkotmányjogi Tanszékről dr. Chronowski Nóra, valamint a Polgári Jogi tanszékről dr. Nemessányi Zoltán. Dr. Chronowski Nóra a konferencián előadást tartott „The impact of Europeanisation from the perspective of the new member states” címmel.

³ Ezt az alkotmányi rendelkezést később módosították, mielőtt Szlovénia belépett az Európai Unióba. Az Alkotmány 68. cikke jelenleg akként rendelkezik, hogy külföldiek szerezhetnek földtulajdonjogot törvényben vagy a Nemzetgyűlés által ratifikált nemzetközi szerződésben rögzített feltételek szerint.

⁴ 2007 január 1. óta Szlovénia is csatlakozott az euróövezethez.

⁵ Zakon o evropskem nalogu za prijetje in predajo

vény, amelynek rendelkezései szerint a közvetítói eljárásra kizárólag akkor kerülhet sor, ha erre mindkét fél igényt tart.

A közvetítói eljárás legfontosabb alapelve, hogy az érintett felek *önkéntesen* válasszák ezt a lehetőséget. A bizalom és a titoktartási kötelezettség vállalása is rendkívül fontos tényezők a mediációs eljárásban. A közvetítói eljárás keretében a jogvita gyors megoldására kerülhet sor, ami egyformán szolgálja mindkét fél érdekét. Lényeges szempont az is, hogy a közvetítói eljárás – eltérően a választottbírói eljárástól – nem zárja el a feleket a bírósági út későbbi igénybevételeitől.

A tanulmány célja azon hazai törvények elemző összehasonlítása, amelyek *alternatív konfliktusmegoldási lehetőségeket*³ (Alternativ Dispute Resolution) szabályoznak. Az értekezés középpontjában a közvetítói vagy mediációs eljárások állnak. Az arbitrációval kapcsolatos kérdések csak annyiban kerülnek elemzésre, amennyiben azok kapcsolatban állnak a közvetítói eljárással.

2. A magyar szabályozás rövid áttekintése (1990–2006)

Kronológiai sorrendben vizsgálva a joganyag fejlődését, a mediációt érintő szabályozás *először* a gazdasági életben, a kereskedelemben felmerülő viták eldöntésére, megoldására jelent meg.⁴ A közvetítói tevékenység világszerte és Magyarországon is nagy múltra tekint vissza. Nálunk a XIX. század második felétől alakultak meg először a szervezett választottbírói eljárások, de a II. világháborút követően a választottbíráskodást a gazdasági kapcsolatokból kiiktatták, és alkalmazása csak a nemzetközi kereskedelmi kapcsolatok területén maradt meg. A választottbíráskodás újjáélesztésére a rendszerváltás után került sor (1994. évi XXI. tv.).

A *következő* jogszabályt az Országgyűlés annak érdekében alkotta meg, hogy biztosítsa a fogyasztói érdekek érvényesülését, hozzájáruljon az áruk és a szolgáltatások forgalmának biztosításához, a vagyoni érdekek védelméhez, a megfelelő tájékoztatáshoz és oktatáshoz, a hatékony jogorvoslathoz (1997. évi CLV. tv.). Ez az eljárási forma, a fogyasztói jogok érvényesítését a békéltető testületeken keresztül valósítja meg. Közösségi normák is tartalmaznak a közvetítói eljárás szabályozásának jellegére irányadó rendelkezéseket.⁵

Harmadik területként említendő, az egészségügyről szóló 1997. évi CLIV. törvény 34. §-a, amely a betegek és az egészségügyi szolgáltatók között felmerülő jogviták peren kívüli rendezésére egy sajátos joginté-

Decastello Alice
orvos, PhD-hallgató

A közvetítói törvények összehasonlítása, különös tekintettel az egészségügyi közvetítói eljárásra

1. A konfliktuskezelési mechanizmusokról általában

A polgári életben felmerülő viták peres és nem peres eljárások keretében oldhatók meg. A peres eljárások kerete egy igen formalizált konfliktuskezelési módszer, amelyről – hosszú távon – nem mondhatunk le, mert a bíróság jogerős döntése – rendes perorvoslatokkal – támadhatatlan. A nem peres eljárások az élet számos területén a polgári per megelőzésére irányulnak.¹

A jogviták peren kívüli rendezésére *két* módszer kínálkozik, amelyre a nyugat-európai országok és az Egyesült Államok után már Magyarországon is találunk példát. Az egyik az *arbitrációs eljárás*, amelynek során választottbírói eljárás módjára működő testület bírálja el az ügyet. A választottbírói eljárást az 1994. évi LXXI. törvény szabályozza. Hasonló rendelkezéseket tartalmaz továbbá a fogyasztóvédelemről szóló 1997. évi CLV. törvény, amely egyes jogviták rendezésére vezetett be arbitrációs jellegű eljárást, részletesen szabályozva a békéltető testület hatáskörét, illetékességét és a legfőbb eljárási kérdéseket. A törvényben szabályozott eljárás *átmenetet képez* a választottbíráskodás (arbitráció) és a békéltetés, közvetítés (mediáció) között.² A felek akkor alkalmazhatják a konfliktusmegoldásnak ezt a módját, ha azt egy sikertelen egyezségi kísérlet előzte meg, valamint az adott ügyre nézve törvény nem állapítja meg más szerv kizárólagos hatáskört. Attól függően, hogy a felek a határozathozatalkor vagy az eljárás korábbi szakaszában önként alávették-e magukat a döntésnek, a határozat lehet kötelező erejű, illetve ajánlásnak minősülhet. A határozat ellen fellebbezésnek nincs helye, de (szigorú feltételek mellett) érvénytelenítésére van lehetőség.

A jogviták rendezésének másik lehetséges megoldása a *mediációs eljárás* bevezetése. Hatályos jogunkban a mediációs eljárás szabályozására az egészségügyről szóló 1997. évi CLIV. törvény adott felhatalmazást. Ennek alapján született meg az *egészségügyi közvetítói eljárásról* szóló 2000. évi CXVI. tör-

szolgáltatás nyújtására az egészségügyi hatóság által kiadott működési engedély alapján jogosult jogi személy, jogi személyiség nélküli szervezet és minden olyan természetes személy, aki a szolgáltatást saját nevében nyújtja;

– *közel hozzátartozó*: a házastárs, az egyeneságbeli rokon, az örökbefogadott, a mostoha- és nevelt gyermek, az örökbefogadó, a mostoha- és a nevelőszülő, a testvér valamint az élettárs;⁶

– *örökös*: aki a Ptk. szerint annak minősül.⁷

A *polgári jogviták* bíróságon kívüli rendezésének elősegítése érdekében a közvetítői tevékenységet a vitában érdekelt felek kérhetik [2002. évi LV. tv. 2. §].

5. Közvetítők

A közvetítő minden esetben olyan személy, illetve testület, aki, illetve amelynek tagjai tevékenységük során lelkiismeretesen, pártatlanul, legjobb tudásuk szerint törekednek az ellenérdekű felek békítésére, és a bírói út igénybevételének mellőzésével a felek közötti egyezség létrehozásán munkálkodnak.

Az Igazságügyi Minisztérium a közvetítőkről és a közvetítőket foglalkoztató jogi személyekről vagy jogi személyiség nélküli gazdasági társaságokról *közvetítői névjegyzéket* vezet, amelybe – kérelemre – fel kell venni azt a természetes személyt, aki felsőfokú végzettséggel és annak megfelelő legalább öt éves igazolt szakmai gyakorlattal rendelkezik, büntetlen előéletű és nem esik a jogszabályban foglalt kizárók alá [2002. évi LV. tv. 5. § (2) bek.].⁸

Az itt felsorolt feltételek az egészségügyi közvetítői eljárás szabályozásában is szerepelnek, csak sokkal rigorózusabb kitételekkel. Ilyen kitétel, mi szerint: „Nem vehető fel a névjegyzékbe és az egészségügyi közvetítő tanácsba a bíró, az ügyész, továbbá az a személy, aki köztisztviselői jogviszonyban áll, a jogviszonya fennállása alatt.”

A Magyar Igazságügyi Szakértői Kamara a *közvetítői névjegyzéket* számítógépes rendszerben vezeti, a jogi illetve az egyéb végzettségű közvetítők szerinti tagolásban. A kamara a névjegyzékbe kérelmére azt veszi fel, aki jogi, orvosi vagy egyéb felsőfokú egészségügyi végzettséggel, továbbá szociológusi vagy klinikai szakpszichológusi végzettséggel rendelkezik, legalább nyolc éves szakmai gyakorlata van, és a *külön jogszabályban meghatározott közvetítői tanfolyamot* elvégezte (alaptanfolyam és a továbbképző tanfolyam). Óhatatlanul felvetődnek ezzel kapcsolatos kérdések:

– miért itt a legmagasabb a kötelező szakmai gyakorlat, és

– miért csak itt követeli meg a jogalkotó a tanfolyamokat (beleértve az öt évenként végzendő

továbbképző tanfolyamot is), továbbá

– az egészségügy sajátos jellege indokolja-e a közvetítői eljárás különlegességeit?

A felsorolt kritériumok sem a *békéltető testület tagjaival*, sem a polgári jogvitákban eljáró *közvetítőkkel* szemben nincsenek megfogalmazva. Csak a 2002. évi LV.-törvény indoklása utal arra, hogy „e tevékenység körében igen fontos szempont az emberismeret, a gyors helyzetfelismerés, a jó kommunikációs készség és konfliktuskezelő képesség, így a közvetítői tanfolyamot elvégző személyek hatékonyan és eredményesen irányíthatják és vezethetik a közvetítői eljárást, kiegészítve a tanfolyamon szerzett tapasztalataikat a hivatásukban, szakmájukban megszerzett tudással és gyakorlattal”.

A 2002. évi LV.-törvény 13–16. §§-aihoz tartozó indoklás szerint „A törvény előírja, hogy a névjegyzékbe történő bejegyzést követően a közvetítő köteles külön jogszabályban előírt időszakonként továbbképzésben részt venni. A továbbképzés célja, hogy a közvetítői tevékenységet ellátó természetes személy a közvetítői tevékenységhez kapcsolódó szakmai és gyakorlati ismereteit folyamatosan bővítve, a nemzetközi tapasztalatokat megismerve gyakorolhassa közvetítői működését”. *Erről a továbbképzésről azonban egy szó sem esik a törvényben.* A tanfolyam szükségességéről csak a 44. §-ában történik említés, amely szerint „a törvény hatálybalépését követő két év elteltével a közvetítői működés gyakorlati tapasztalatairól, a bevezetésének hatásairól, a közvetítői tanfolyam szükségességéről készült hatástanulmány megállapításait tartalmazó jelentést a Kormánynak az Országgyűléshez kell benyújtania”.

A törvényben meghatározott időtartam eredménytelenül telt el, tehát a *Kormány mulasztásos alkotmányosságot követett el.* Véleményem szerint indokolt lenne hasonlóan szigorú feltételeket támasztani a közvetítők e csoportjával szemben, mint az egészségügyi közvetítőkkel szemben, mivel féltő, hogy a szakmai színvonal rovására mehet a szabályozás nagyvonalúsága. Ezen törvény értelmében ugyanis *csak az nem lesz mediátor, aki nem akar,* csupán a törvény által megfogalmazott objektív feltételeket kell teljesítenie. Ez pedig mindössze három kritérium, amiből az első – az 5 éves szakmai gyakorlat – amit ki kell várnia a jelentkezőnek.

6. A közvetítői működés ellenőrzése

A *békéltető testület* működésének ellenőrzésével kapcsolatban a törvény nem tartalmaz rendelkezéseket. Az egészségügyi közvetítői eljárás keretében sem a törvény, sem a rendelet nem fogalmaz meg

ményt, illetve eljárást vezetett be. Ennek megfelelően a felek, a köztük létrejött jogvita esetén kezdeményezhetik annak közvetítói tanács előtt történő rendezését. Tekintettel a jogintézmény újszerű voltára és a kérdés jelentőségére, az egészségügyi törvény a közvetítói eljárás szabályainak és a közvetítói tanács összetételének meghatározását *külön törvény* rendelkezéseire bízta (2000. évi CXVI. tv.).

Az új intézménynek köszönhetően a beteg gyorsan jut hozzá a kártérítéshez, az egészségügyi szolgáltató, de még a felelősségbiztosító is előnyösebb helyzetbe kerül, hiszen a több évig elhúzódó per következtében súlyos kamatköltség is terhelné.

A törvény *kétlépcsős hatálybalépésről* rendelkezik, ugyanis a közvetítói névjegyzéket még azt megelőzően ki kell alakítani, mielőtt a felek a közvetítói tanács eljárását a törvény szerint igénybe vehetnék. A törvény emellett felhatalmazza az egészségügyi és az igazságügyi minisztert, hogy a közvetítói képzés megszerzésének módját, valamint a közvetítói eljárás költségelemeinek összegét rendeletben állapítsa meg. Ezen felhatalmazás alapján született meg az egészségügyi miniszter és az igazságügyi miniszter 4/2001. (II. 20.) EüM-IM együttes rendelete az egészségügyi közvetítói eljárással kapcsolatos egyes kérdésekről.

Az egészségügyi közvetítói eljárásról szóló törvényt követő két év elteltével, az Országos Ítéletábrla székhelyének és illetékességének megállapításáról, valamint az igazságszolgáltatás működését érintő egyes törvények módosításáról szóló 1999. évi CX. törvényhez kapcsolódó feladatokat meghatározó 102/1999. (XII. 18.) országgyűlési határozat felkérte a Kormányt, hogy vizsgálja meg a polgári jogi jogviták bíróságon kívüli rendezésének lehetőségét, a permegelőző egyeztetések fórumainak kialakítására, és vizsgálat eredményének megfelelően dolgozza ki az erre vonatkozó jogi szabályozást. A polgári jogviták bíróságon kívüli rendezésének szabályozása elsősorban azért került előtérbe, mert az egyrészt – az érdekelt felek ügyére – sokkal gyorsabb és olcsóbb megoldással szolgálhat, másrészt, mert a közismerten túlterhelt bíróságok tehermentesítését jelentheti. Ennek jegyében készült el *utóbb* a közvetítói tevékenységet szabályozó törvény (2002. évi LV. tv.).

3. A közvetítés célja az egyes eljárásokban

A *választottbíráskodás* a rendes bírósági eljárás pótlására szolgál, hagyományosan főleg gazdasági tevékenységgel kapcsolatban (itt a felek egyike gazdasági tevékenységgel hivatásszerűen foglalkozó sze-

mély és a jogvita e tevékenységgel kapcsolatos). Ahhoz, hogy az állam a bírói hatalmat a feleknek átengedje, törvényben meghatározott feltételeknek kell teljesülniük [1994:LXXI. tv. 3.§ (1) bek.]

A *fogyasztóvédelmi vitás ügyekben* a „békéltető testületek” járnak el. Az eljárás célja a fogyasztó és a gazdálkodó szervezet közötti vitás ügy (fogyasztói jogvita) egyezsége alapuló rendezésének megkísérlése, ennek eredménytelensége esetén az ügy eldöntése a fogyasztói jogok gyors, hatékony és egyszerű érvényesítésének biztosítása érdekében [1997. évi CLV. tv. 18.§ (1) bek.].

Az *egészségügyi közvetítói eljárás* célja az egészségügyi szolgáltató és a beteg között az egészségügyi szolgáltatás nyújtásával összefüggésben keletkezett jogvita peren kívüli egyezséggel történő rendezésének elősegítése, a felek jogainak gyors és hatékony érvényesítése [2000. évi CXVI. tv. 1.§ (1) bek.]

A *közvetítói tevékenységről* szóló a 2002. évi LV. törvény 1.§ (1) bekezdése célként tűzi ki azt, hogy elősegítse a természetes személyek és más személyek személyi és vagyoni jogaival kapcsolatban felmerült azon polgári jogviták rendezését, amelyekben a felek rendelkezési jogát törvény nem korlátozza. (A törvény hatálya nem terjed ki a külön törvényben szabályozott más közvetítói vagy békéltetői eljárásra, továbbá a választottbírói eljárás során lefolytatandó közvetítésre.)

4. Felek

Választottbírói eljárás esetén a felek (legalább) egyike gazdasági tevékenységgel hivatásszerűen foglalkozó személy (természetes személy pl. vállalkozó, östermelő) és jogi személy, továbbá jogi személyiség nélküli gazdasági társaság [1994. évi LXXI. tv. 3. § (1) bek.].

A *fogyasztóvédelmi eljárásban* az a személy tekinthető fogyasztónak, aki gazdasági vagy szakmai tevékenység körén kívül árut vesz, rendel, kap, használ, illetve akinek a részére a szolgáltatást végzik, továbbá aki az áruval vagy szolgáltatással kapcsolatos tájékoztatás vagy ajánlat címzettje [1997. évi CLV. tv. 2. § e) pont].

Egészségügyi közvetítói eljárást kezdeményezhet a beteg, a beteg halála esetén annak közeli hozzátartozója vagy örököse és az egészségügyi szolgáltató [2000. évi CXVI. tv. 1. § (2) bek.]. Ezen közvetítés vonatkozásában

- a *beteg*: az egészségügyi szolgáltatásokat igénybe vevő vagy abban részesülő személy;
- az *egészségügyi szolgáltató*: a tulajdoni formától és a fenntartótól függetlenül minden, egészségügyi

és az általános eljárási költséget megfizették, *meg kell állapodniuk a közvetítői tanács összetételében*. A már korábban említett névjegyzékből a felek választják ki a közvetítő(ke)t. A kijelöletről – kamarai értesítés kézhezvétele után az érintett(ek)nek – nyolc napon belül kell nyilatkoznia a jelölés elfogadásáról vagy visszautasításáról (amelyet nem kell megindokolnia). A jelölés elfogadása esetén arról is nyilatkoznia kell, hogy nem áll fenn összeférhetlenség. A közvetítői eljárásban, a közvetítő, vagy a tanács a feleket részletesen meghallgatja, amely történhet együttes vagy külön-külön tartott megbeszéléseken, biztosítva mindkét félnek az egyenlő elbánást.

A felek kifejtetik érdekeik alapján kialakított álláspontjukat és a rendelkezésükre álló iratokat is bemutatathatják. A közvetítő az egyik féltől kapott tájékoztatást közölheti a másik féllel, hogy a másik fél ennek figyelembevételével kialakíthassa álláspontját, kivéve, ha a tájékoztató fél úgy nyilatkozik, hogy a tájékoztatás nem hozható a másik fél tudomására. Az egészségügyi közvetítői eljárásban *különleges szerepet tölt be a biztosító*, amely egyedülállóan csak ebben a törvényben szerepel résztvevőként. A tanács ülésére a biztosítót is meg kell hívni és részére észrevételezési jogot kell biztosítani. A szolgáltató úgy is nyilatkozhat, hogy a közvetítői eljárásban a biztosítója részvételének mellőzését kéri. Az egyezség a biztosítóval szemben csak akkor hatályos, ha azt a biztosító *tudomásul vette*, vagy részben tudomásul vette és meg kell jelölnie, hogy milyen összegben veszi tudomásul a felek egyezségében foglaltakat. Az el nem ismert részt a szolgáltatónak magának kell teljesítenie.

8.3 Az általános közvetítői eljárás

A felek közös megegyezés alapján az általuk választott természetes személy vagy jogi személy közvetítőként történő felkérését írásban kezdeményezhetik, egyben nyilatkoznak arról, hogy vitás ügy megoldását közvetítői eljárás keretében kívánják rendezni.

A felkért közvetítő(k)nek – csakúgy, mint az egészségügyi közvetítői eljárás esetén – nyolc napon belül írásban kell nyilatkoznia a felkérés elfogadásáról, (visszautasításáról) illetve összeférhetlenségről.

Az eljárás csak abban az esetben *indulhat meg*, ha azon a felek mindegyike (vagy meghatalmazott képviselőjük) megjelenik. Ha az első közvetítői megbeszélésen a felek változatlanul kérik a közvetítői eljárás lefolytatását, ezt a tényt – a közvetítővel egyetemben – írásban rögzítik. Ez az okirat tartalmazza, a felmerülő költségekre (és azoknak megfizetési módjára), az elállás és megszüntetés eseteire, a titoktartásra (és egyéb szükségesnek tartott kérdéseket) vonatkozó megállapodásokat.

A közvetítői eljárás *megállapodással* zárul (minden

résztvevő egyetértő aláírásával), amely nem érinti a feleknek azt a jogát, hogy a vitás ügyben igényüket bírósági vagy választottbírói eljárás keretében érvényesítsék (tekintettel arra, hogy a közvetítői eljárásban létrejött megállapodáshoz a törvény kényszer – végrehajthatóságot – nem kapcsol).

9. A nyilvánosság kizárása

A választottbírói eljárás *nem nyilvános*, hacsak a felek ellenkező megállapodást nem kötnek [1994. évi LXXI. tv. 29. §]. Az, hogy nem nyilvános teljesen érthető, mert a gazdasági életben az üzletemberek üzleti tevékenységükből származó jogvitájukat, annak eredményeit nem kívánják a nyilvánosság elé tárni, mivel akár ronthatja is a róluk alkotott pozitív képet és üzleti kapcsolataikat. A fogyasztóvédelmi eljárás nyilvános, azonban bármelyik fél *kérheti* a nyilvánosság kizárását [1997. évi CLV. tv. 30. § (3) bek.]. Az egészségügyi közvetítői eljárás esetében az első ülésen a tanács tájékoztatja a feleket többek között a *titoktartási kötelezettségről* [2000. évi CXVI. tv. 10. §]

A törvény a felektől eltérően szabályozza a közvetítők és a szakértők titoktartási kötelezettségét. Mind a közvetítőt, mind a szakértőt az eljárás tartama alatt és az eljárás befejezését követően is titoktartási kötelezettség terheli. A feleket és a biztosítót az eljárás alatt titoktartási kötelezettség terheli, az eljárás befejezését követően pedig csak akkor, ha a felek között egyezség jött létre. A titoktartási kötelezettség az eljárás folyamán elhangzottakra, valamint az egyezség tartalmára terjed ki. Ha a felek az egyezséget megtagadják a bíróság előtt, a feleket és a biztosítót a titoktartás már nem terheli [2000. évi CXVI. tv. 10. §].

Az általános közvetítői eljárásban – ha törvény másként nem rendelkezik – a közvetítőt titoktartási kötelezettség terheli mind az eljárás alatt, mind pedig annak befejezését követően [2002. évi LV. tv. 26. §].

10. Szakértő részvétele a közvetítői eljárásban

A választottbírói eljárásban a törvény a szakértők személyére, illetve kirendelésére vonatkozóan köztötségeket nem tartalmaz [1994. évi LXXI. tv. 36. §]. *A fogyasztóvédelmi eljárás* esetében a fogyasztóvédelmi törvény nem tesz említést szakértő bevonásáról.

Az egészségügyi közvetítői eljárás során a jogvita természete miatt általában olyan szakértő közreműködésére van szükség, akiben *a felek megbíznak*. Nem előfeltétel, hogy a szakértőként eljárás

teendőket, ellenben a közvetítői eljárásról szóló másik törvény egy egész fejezetet szentel a közvetítői működés ellenőrzésének. Eszerint az Igazságügyi Minisztérium jogosult hivatalból vagy az eljárásban érintettek kezdeményezése alapján a közvetítő természetes személynek vagy jogi személynek a rendszeres vagy eseti ellenőrzésére. Ez abból adódhat, hogy sokkal több közvetítői eljárás történt (mintegy 8000),⁹ mint egészségügyi közvetítés (öt év alatt – az Igazságügyi Szakértői Kamarák-tól begyűjtött adataim szerint – mindössze 129).

7. A közvetítői szerződés alakisága

A választottbíróóság kikötéséhez írásbeli szerződés szükséges, annak érdekében, hogy a felek erre irányuló akarata minél kevesebb akadályba ütközzön, és a kötelező alakiság ne okozzon túlzott kötelezettséget. Írásban létrejött szerződésnek kell tekinteni azt a megállapodást is, amely a felek közötti levélváltás, táviratváltás, géptávíró, vagy más a felek üzenetét tartósan rögzítő eszközön történt üzenetváltás útján jött létre [1994. évi LXXI. tv. 5. § (3) bek.].

Az eljárási rendre vonatkozó javaslatot a fogyasztó vagy – a több fogyasztót érintő vitás ügyben az érintettek felhatalmazása alapján – a fogyasztói érdekek képviselőjét ellátó társadalmi szervezet terjesztheti elő, és a kérelmet a békéltető testület elnökéhez kell írásban benyújtani.

Egészségügyi közvetítői eljárás kezdeményezése esetén a kérelmet a beteg lakóhelyéhez vagy az igénybe vett egészségügyi szolgáltatás helyéhez legközelebb eső területi igazságügyi szakértői kamaránál (továbbiakban: kamara) kell előterjeszteni. A kérelemnek tartalmaznia kell a beteg nevét, lakóhelyét a szolgáltató nevét, székhelyét, a sérelmezett magatartás megnevezését és időpontját, következményeinek leírását, valamint az igényt [2000. évi CXVI. tv. 1. § (2)].

Közvetítői tevékenység szükségessége esetén a felek közös megegyezés alapján az általuk választott természetes személy vagy jogi személy közvetítőként történő felkérését írásban kezdeményezhetik, egyidejűleg több természetes személy vagy jogi személy felkérését is kezdeményezhetik.

Különleges helyzetet teremt az egészségügyi közvetítői eljárásról szóló törvény 6. § (1) bekezdése, amely szerint „a közvetítői eljárás megindulása esetén a szolgáltató értesíti az eljárásról azt a biztosítót, amellyel felelősségbiztosítást kötött” (a továbbiakban: biztosító), és a biztosító nevére és székhelyéről tájékoztatja a kamarát. A tanács ülésére a biztosító is meg kell hívni, és részére észrevételezési jogot kell biztosítani. A szolgáltató úgy is nyilatkozhat, hogy

a közvetítői eljárásban a biztosítója részvételének mellőzését kéri.” Ez nagyon fontos kitétel, mert ha a biztosítót nem értesítik, a biztosító részéről – mivel nem tud róla – nincs kárigeny, tehát nem fog helytállni a mediáció végén.

8. A közvetítői eljárás lefolytatása

8.1 A fogyasztóvédelem területén

A békéltető testületi eljárás megindításának feltétele, hogy a fogyasztó az érintett gazdálkodó szervezettel közvetlenül megkísérelje a panaszos ügy rendezését. Ezen egyeztetést követően – kérelemre – indul a békéltető testület eljárása. A kérelmet a fogyasztó, vagy a fogyasztói érdekek képviselőjét ellátó társadalmi szervezet terjesztheti elő – írásban – a békéltető testület elnökéhez. A kérelemhez csatolni kell azt az okiratot (vagy másolatát) amelynek tartalmára a fogyasztó bizonyítékként hivatkozik. Az eljárás megindítása az elévülést megszakítja.

A békéltető testület elnöke az eljárás megindításától számított három munkanapon belül megvizsgálja, hogy az ügy a testület hatáskörébe és illetékessége alá tartozik-e. Ezt követően – az eljárás megindulásától számított – harminc napon belül meghallgatási időpontot tűz ki a felek számára. E meghallgatás és eljárás során a tanács elnöke egyezséget kísérel meg létrehozni a felek között. Ennek eredménytelensége esetén az eljárást folytatják.

Az eljárást a megindulását követő hatvan napon belül be kell fejezni (indokolt esetben legfeljebb harminc nappal hosszabbítható meg ez a határidő).

A tanács határozata ajánlás, ha a panasszal érintett gazdálkodó szervezet a tanács döntését nem fogadja el; kötelezést tartalmazó határozat, ha a döntést magára nézve kötelezőnek elismerte. A tanács határozata ellen fellebbezésnek nincs helye.

8.2 Az egészségügyi közvetítői eljárás

Az eljárás kérelemre indul, amelyet a beteg (vagy más jogosult) lakóhelyéhez vagy az igénybe vett egészségügyi szolgáltatás helyéhez legközelebb eső területi igazságügyi szakértői kamaránál kell benyújtani. Személyes adatokon túl, a kérelemnek tartalmaznia kell a sérelmezett magatartás megnevezését és időpontját, következményeinek leírását, valamint az igényt.

A beadás időpontjától 15-15 nap áll rendelkezésre, hogy a kamara a kérelmet megküldje a másik félnek, illetve, hogy a másik fél nyilatkozzon, hogy hozzájárul-e a közvetítői eljárás lefolytatásához.

Ha mindkét fél az eljárás folytatása mellett dönt

11. A közvetítői eljárás költségei

A közvetítői eljárások szabályozása során általában figyelemmel vannak a költséghatékonyság elvére, amely azt a törekvést fejezi ki, hogy olcsóbbak legyenek a bírósági eljárásoknál.

A fogyasztóvédelmi közvetítői eljárások során felmerülő költségekről a törvény úgy rendelkezik, hogy a békéltető testület tagjai tevékenységüket külön jogszabályban meghatározott díjazás ellenében végzik [1997. évi CLV. tv. 21. § (7) bek.] Az eljárás költségeit az a fél viseli, akinek terhére a tanács az ügyet eldöntötte.

Az egészségügyi közvetítői eljárásról szóló törvényben az egészségügyi miniszter és az igazságügy-miniszter kapott felhatalmazást, amely alapján együttes rendeletben állapítottak meg – többek között – a közvetítői eljárás költségelemeinek összegét.¹⁰ Az eljárás lefolytatásának megkezdése előtt a kamara felhívja a feleket, a Kamarát megillető általános eljárási költség egyenlő arányban történő megfizetésére. Az eljárás során felmerült egyéb költségek viselése a felek szabad megállapodásának tárgya.

Az általános közvetítői eljárásnál a közvetítő tevékenységéért közvetítői díj és költségtérítés jár. A díj mértékében a felek szabadon állapodnak meg [2002. évi LV. tv. 27. §].¹¹

12. A közvetítői eljárás befejezése

A közvetítői eljárások egyik legfontosabb értéke a gyorsaság kell hogy legyen, így nem húzódhat el hosszú ideig.

A fogyasztóvédelmi eljárást a törvényben foglaltaknak megfelelően a tanács az eljárás megindulását követő hatvan napon belül befejezi, indokolt esetben ezt a határidőt a testület elnöke legfeljebb harminc nappal meghosszabbíthatja. Az eljárás tehát maximálisan kilencven napig tarthat, és a kötelezést tartalmazó határozatot a tanács írásba foglalja, és egy-egy példányát legkésőbb nyolc napon belül megküldi a feleknek és a területileg illetékes fogyasztóvédelmi felügyelőnek. A tanács határozata nem érinti a fogyasztónak azt a jogát, hogy igényét bírósági eljárás keretében érvényesítse. A tanács határozata ellen fellebbezésnek helye nincs. A határozat érvénytelenítése azonban kérhető a bíróságtól.

Az egészségügyi közvetítői eljárásban, ha az első üléstől számított négy hónapon belül nem jön létre egyezség, a tanács az eljárást megszünteti. A négy hónapos határidő meghatározása során a törvény

arra is figyelemmel volt, hogy a Polgári perrendtartás szerint a szünetelő per hat hónap elteltével megszűnik.¹² A felek által megkötött egészségügyi közvetítésben, a megkötött egyezséget a tanács írásba foglalja, azt a tanács tagjai és a felek is aláírják. Ha a fél az egyezségben foglaltakat a teljesítési határidőn belül nem hajtja végre, a másik fél kérheti bíróságtól az egyezség végrehajtási záradékkal történő ellátását [2000. évi CXVI. tv. 11. § (3) bek.]. Amennyiben nem sikerül négy hónapon belül az egyezséget létrehozni, a tanács az eljárást megszünteti. Ha létrejön a meg egyezés, a közvetítő – a felek együttes jelenlétében megkötött, együttesen megfogalmazott megállapodást – írásba foglalja és a résztvevők aláírása után a megállapodást tartalmazó okiratot a feleknek átadja.

Közvetítői eljárásról szóló törvényben az eljárás megállapodással zárul, amikor az egyik fél közli a másikkal és a közvetítővel, hogy a közvetítői eljárást befejezettnek tekint. Ugyancsak befejeződik a közvetítői eljárás – a felek eltérő megállapodás hiányában – a nyilatkozat aláírásának napjától számított négy hónap elteltével [2002. évi LV. tv. 35. §].

Jegyzetek

¹ Kengyel Miklós: Magyar Polgári Eljárásjog. 8. kiadás Osiris Kiadó, Budapest 2006. 728. o.

² A törvény létrehozta a területi gazdasági testületek által működtetett Fogyasztóvédelmi Békéltető Testületeket, amelyek tagjait a testületek és helyi fogyasztóvédelmi szervezetek paritásos arányban delegálják. Elnökét a Fogyasztóvédelmi Főfelügyelőség javaslatára az ágazatért felelős miniszter nevezi ki.

³ Alternative dispute resolution: Why it does not work and why it does? Harvard Business Review 1994/3.

⁴ 1994. évi LXXI. törvény a választottbíráskodásról

⁵ Az Európai Bizottság az EU-tagállamok állam-, illetve kormányfőiből álló Európa Tanács 1995. júniusi cannes-i ülésére elkészítette a közép- és kelet-európai társult országok számára az egységes belső piaci közösségi jogszabályok átvételéhez iránymutatást adó ún. Fehér Könyvet. A Fehér Könyv mellékletének 23. fejezete határozza meg a fogyasztóvédelmi szabályozás területén szükséges jogharmonizációs feladatokat. A tagállamok saját nemzeti jogalkotásukon keresztül eltérő jogforrások szinten vezetnek be a közösségi előírásokat. Ennek megfelelően nem minden EU tagállamban fogadtak el fogyasztóvédelmi törvényt, az EU azon tagállamai azonban, amelyek önálló fogyasztóvédelmi törvényt alkottak, a törvények szabályozási tárgyát és körét illetően eltérő megoldásokat alkalmaznak.

⁶ 1997. évi CLIV. törvény az egészségügyről, 3. § a), e) és r) pont.

⁷ Ptk. 599. §

⁸ Az 5. § (2) bekezdése szerint nem végezhet közvetítői tevékenységet, aki cselekvőképességet korlátozó vagy kizáró gondnokság alatt áll, vagy gondnokság alá helyezés nélkül is cselekvőképtelen. A (3) bekezdés előírja, hogy a névjegyzékbe fel kell venni azt a jogi személyt, amelynek létesítő okiratában a közvetítői tevékenység feltüntetésre került, és van közvetítői tevékenység folytatására feljogosított tagja, vagy alkalmazottja.

⁹ A törvény rendelkezik arról, hogy a vizsgálatot az Igazságügyi Minisztérium Szervezeti és Működési Szabályzatában erre kijelölt alkalmazottja, mint vizsgálóbiztos folytatja le. Ha az eljárás folyamán kötelezettségzegés nem állapít

ró személy bejegyzett igazságügyi szakértő legyen, lényeges azonban, hogy a jogvita eldöntése szempontjából szakértelemmel rendelkező legyen és véleményét a felek elfogadják. A szakértő a felkérés kézhezvételét követően nyolc napon belül köteles nyilatkozni arról, hogy a felkérést elfogadja-e. Főszabályként a szakértőnek szakvéleményét írásban kell előterjesztenie, amelyet lehetőség szerint a meglévő egészségügyi dokumentáció alapján készít el, szükség esetén az egészségügyi közvetítői törvény értelmében meg is vizsgálhatja a beteget, a beteg hozzájárulásával. A szakértő a véleményét a felkérés kézhezvételétől számított 30 napon belül írásban terjeszti elő. A határidő a felek egyetértésével egy alkalommal meghosszabbítható [2000. évi CXVI. tv. 9. §].

A *közvetítői tevékenység* esetében a szakértő részvételére vonatkozó szabályok lényegében megegyeznek az egészségügyi közvetítésben lefektetett szabályokkal [2002. évi LV. tv. 33. §].

ható meg, az igazságügy-miniszter határozatával az eljárást megszünteti. Ha a vizsgálat során megállapítást nyer, hogy a közvetítő a vizsgálattal érintett, a törvényben meghatározott kötelezettségeit megszegte, az igazságügy-miniszter határozatával figyelmeztetésben részesíti őt, és felhívja figyelmét a törvényes rendelkezések betartására. Ha kötelezettségét ismételtelen vagy súlyosan megszegi, illetve annak a figyelmeztetés ellenére nem tesz eleget, az igazságügy-miniszter határozatával törli a közvetítőt a névjegyzékből. A névjegyzékből való törlés – mint legsúlyosabb szankció – visszatartó hatású lehet valamennyi közvetítővel szemben.

¹⁰ 4/2001. (II.20.) EüM-IM együttes rendelete az egészségügyi eljárással kapcsolatos egyes kérdésekről: Az általános eljárási költség összege 16 000 Ft. A közvetítői díj közvetítőnként külön-külön 5000 Ft/óra, de ügynként legalább 50 000 Ft, kivéve, ha a) a követelés összege nem haladja meg a 300 000 Ft-ot, b) az eljárást megindító fél pénzbeli követelést nem támaszt, c) a felek az első ülésen egyezséget kötnek, vagy d) a felek az első ülésen az eljárás megszüntetése mellett döntenek (4. §).

¹¹ Ez a rendelkezés az egészségügyi közvetítő eljárás díjazásához képest igen nagyvonalúan a felekre bízta az összegszerű megállapodást. Valószínűleg, azért mert az első „valódi” mediációs törvény az egészségügyi közvetítői eljárásról szóló – 2000. évi CXVI. törvény – volt, és talán ezért kel-

ban benyújtott jelentésében a „nemzetközi jog szuverén alanyaként a nemzetek közösségében betöltött különleges helyzetére” emlékeztette a bizottságot, valamint arra, hogy „küldetése alapvetően vallási és morális rendre támaszkodik, egyetemes érvényű és ez a szuverén helytartó lelkipásztori tevékenységének autonóm alapját biztosító minimális területi igényen nyugszik”.⁸ A magyar nemzetközi jogászok közül Nagy Károly szerint lehet azon vitatkozni, hogy a Vatikánváros állam-e, de a Szentszék nemzetközi jogalanyiságát azonban nem lehet tagadni,⁹ Timoránszky Péter tagadja a Vatikán jogalanyiságát, mert nem az ott élő egyházi személyek más államokkal állnak állampolgársági jogviszonyban.¹⁰ Erre tekintettel álláspontom szerint a Szentszék rendelkezik nemzetközi jogalanyisággal.

Erdő Péter egyházjogász álláspontja szerint: Az Apostoli Szentszék a katolikus egyháznak, mint szuverén kormányzattal rendelkező, tartós, és aktív nemzetközi jogalanynak a megtestesítője. Jogai és kötelezettségei magának az egyháznak a jogait, és kötelezéseit testesíti meg. Az egyház nemzetközi jogalanyisága teljesen független attól, hogy létezik-e adott időszakban egyházi állam, vagy – mint korunkban – Vatikánvárosi Állam. Ezért nem is alapul a jogalanyisága sem az 1871. évi olasz garancia-törvényen, sem a Vatikánvárosi Államot elismerő 1929-es lateráni szerződésen, hanem az egyház valóságában gyökeredzik.¹¹

A pápai képviselet intézményének teológiai alapja a római pápa egyházkormányzati primátusában keresendő, mely az egyetemes pásztori küldetésének velejárója. Ebből fakad született és szuverén joga ahhoz, hogy követeket nevezzen ki és küldjön a különböző vidékeken működő részegyházakhoz, vagy akár egyben az államokhoz és a hatóságokhoz is. Ha a pápai követ küldetése az államokhoz és a hatóságokhoz szól, az egyházjog magáévá teszi a nemzetközi jognak a diplomáciai képviselletekre vonatkozó szabályait. A diplomáciai jog kodifikációja *Napóleon* bukása után, az 1815. évi bécsi kongresszuson kezdődött. Fejlődésében jelentős állomást jelentett a diplomáciai kapcsolatokról szóló 1961. évi bécsi egyezmény. Ezzel összhangban a Szentszék állandó képviselőjét apostoli delegátusnak nevezzük, ha küldetése kizárólag a helyi egyházhoz szól, s így szoros értelemben véve nem diplomáciai jellegű. Ha államokhoz akkreditálva van, akkor címe *nuncius*, feltéve, hogy az illető országban joga van arra, hogy ő legyen a diplomáciai testület rangelső tagja, doyenje. A régi hagyományokkal rendelkező államok esetében beszélhetünk erről. Ha a diplomáciai képviselőjének erre nincs joga, *pronuncius* név illeti. A kormányokhoz küldött követ az *internuncius*. A diplomáciai jog szerint a *nuncius* és a *pronuncius* nagykövetnek szá-

mít. Az internuncius fokozata „rendkívüli és meghatalmazott miniszter”. Előfordulhat, többnyire átmeneti jelleggel, hogy a Szentszéknek valamelyik állandó képviselét a követnél alacsonyabb rangú diplomata, az *ügyvivő* vezeti.¹² Az Apostoli Szentszék jelenleg 174 állammal, kivéve Kína, Vietnam, és egyes iszlám államok, pl. Szaúd-Arábia, és az Európai Unióval, mint nemzetek feletti szervezettel tart fenn diplomáciai kapcsolatot.¹³

Az apostoli nuncius küldetése kettős: akit a pápa küld, azt az államfőhöz akkreditálják – a külügyvel közvetlenül érintkezik, utasításait az Államtitkárságtól kapja, hivatalánál fogva – a katolikus többségű országokban – a diplomáciai testület doyenje. Viszont több mint egy egyszerű követ: az adott ország egyházához is szól a küldetése, bár nem gyakorol felette jurisdikciót, de így is érvényt kell szereznie a Szentszék akaratának. A *nuncius* és az adott egyház közötti kapcsolatba az államnak nincs beleszólási joga, a püspökök közvetlenül fordulhatnak az egyházhoz, és viszont. Formálisan 5 évente történik a kötelező ad limina látogatás a diplomácia kikapcsolásával.

A szentszéki követet az államfő küldi, és a mindenkori pápához akkreditálják. Ha megbízása idején a pápa elhalálozik, és újat választanak, akkor hozzá ismét akkreditálni kell. A követ a Szentszékénél a magyar államot képviseli és nem az egyházat, ez az oka annak, hogy soha nem is egyházi személy. Közvetlen felettese maga a Külügyminisztérium, vele érintkezik. A Vatikánban a szentszéki követet a pápa ritkán fogadta, általában csak protokolláris alkalmakkor. A követ az Államtitkársággal áll kapcsolatban. A szentszéki követ különleges helyzetben van, hiszen neki nem az a feladata, hogy az adott állam területén élő, vagy oda érkező magyar állampolgárok érdekeit képviselje, hanem a magyar kormány egyházpolitikáját a Szentszékénél képviselje és a Vatikánba érkező magyar államférfiak, közéleti személyiségek protokollját biztosítsa, a nem hivatalos személyek – például a zarándokok – pápai fogadását előkészítse.

Az egyes államok területén élő részegyházak és az adott állam kapcsolatrendszerét a Szentszék átfogó jellegű és nemzetközi jogi érvényű szerződésekkel igyekszik szabályozni. A *konkordátum* fogalmát a kánonjog így definiálja:

„A konkordátum az állam és a pápa által képviselt katolikus egyház között létrejött olyan ünnepélyes megállapodás, amely a mindkét felet érintő ún. vegyes ügyeket (*res mixtae*) akár teljesen, akár részlegesen egy meghatározott állam területén élő katolikusok részére mindkét szerződő fél érdekeinek figyelembevételével tartósan szabályozza.”

A konkordátum alanya az egyház részéről csak a római pápa, mint a világegyház feje – és mivel a konkordátum nemzetközi érvényű szerződés –, az

Vild Éva
joghallgató

A Szentszék és a magyar állam viszonyáról

I. Bevezetés

„Az egyház és az állam közötti együttműködés alapvető értelme az ember boldogsága, aki egyszemélyben lehet az egyház tagja és a nemzet állampolgára. Az egyház mindig is azt hirdette és hirdeti, hogy az ember a legfontosabb érték a földön, és az az első út, amelyen az Egyháznak járnia kell sajátos küldetésének teljesítése érdekében.”

Jean-Louis *Tauran*
Teleptei Címzetes Érsek,
Az Államközi kapcsolatok Titkára¹

A kutatási területem megválasztását a magyar katolikus egyházhoz fűződő bensőséges viszonyom alapozta meg: 2001-ben részt vehettem egy miniszterszarándoklaton Rómában, ahol személyesen találkoztam *II. János Pál* pápával, és ez az élmény indított el azon az úton, hogy a diplomácia ezen területével foglalkozzam.

Amikor a Szentszék és egy ország kapcsolatairól beszélünk, a különféle összefüggések nagy gazdagsága jelenik meg előttünk. Hisz a pápaság kisugárzása szellemileg, lelkileg, egyházkormányzatban ott él az adott ország katolikus közösségének legbelsejében. De a hosszú történelem a kulturális életben is mély nyomokat hagyott, sőt a katolikus közösségekben elfogadott tanítás, életstílus, a változó valósághoz fűződő sajátos viszony kihat a nem katolikus környezetre is.²

Az összefüggések egy jelentős részét az adott ország és a Szentszék nemzetközi jogi kapcsolatai jelentik, amely kapcsolatok a nemzetközi jog rendszerén belül sajátosnak tekinthetők, különösen a jogalanyiség, a diplomáciai kapcsolatok és a nemzetközi szerződések területén.

A nemzetközi jog szerint egy állam jogalanyisága három együttes tényező meglétéhez kapcsolódik – így az államhatalom:

1. területiális jellegű, azaz meghatározott földrajzi térben nyilvánul meg,
2. meghatározott embercsoport, azaz az állam lakossága feletti hatalom,
3. e hatalom több szempontból egyedi vonások-

kal rendelkezik.

A nemzetközi jog adós az állam nemzetközi jogi fogalmának meghatározásával. Az állam kritériumai pusztán tényeknek tekinthetők. Nemzetközi jogilag a kormány az adott állam legfelsőbb szerveit jelenti, melyek egyrészt birtokolják a politikai és jogi hatalmat, irányítják, kormányozzák az országot, kezükben tartják az erőszakszervezeteket, másrészt fenntartják a kapcsolatokat más államokkal és a nemzetközi élet egyéb szereplőivel.³

Magyarországot a XX. században a trianoni békeszerződés megkötésével ismerték el az antant országai *de iure*.

A Szentszék és a Vatikán fogalmát el kell határolnunk egymástól. A Pápai Államot a római pápák alapították frank segítséggel i.sz. 756-ban, de 1870-ben az olasz egység eredményeképpen megszűnt önálló államisága. Az 1871-ben elfogadott ún. garanciális törvény területenkívüliséget biztosított a Vatikánnak, és garantálta a pápa személyiségének sérthetlenségét.⁴ A világi hatalmát felfüggesztették egészen 1929-ig, amikor *XI. Pius* pápa képviselője, *Pietro Gasparri* és *Benito Mussolini* aláírta a lateráni egyezményt, amely elismerte a Szentszék teljes szuverenitását Vatikánvárosban, és létrejött a Vatikánvárosi Állam.⁵ 1871 és 1929 között nem beszélhetünk önálló és szuverén államról, ettől függetlenül a Szentszék nemzetközi szerződések alanya volt.

A Szentszék a katolikus világegyház legfelső fóruma, élén a pápával, aki érvényesíti lelki hatalmát és ennek gyakorlásához szükséges uralkodói jogkörét, a nemzetközi közösségben védelmezi a katolikus egyház és az egyes nemzeti egyházak érdekeit. Vatikánváros Államnak az a rendeltetése, hogy nemzetközileg biztosítsa a Szentszék függetlenségét és szuverenitását. Vatikánváros fölött a pápa kizárólagos és abszolút hatalommal rendelkezik, valamint államfői jogkörrel gyakorolja a hatalmat.⁶

A nemzetközi jogirodalomban számos tanulmány foglalkozott a Vatikán és a Szentszék jogi helyzetével. Három eltérő álláspontot fogalmaztak meg a szerzők:

1. csak a Vatikánváros Állam a nemzetközi jog alanya,
2. csak a Szentszék,
3. mindkettő nemzetközi jogalany.

A lateráni szerződés nem egyértelműen fogalmaz, ezért is nehéz közös nevezőre jutni. A gyakorlatban és a szakirodalomban a harmadik nézet az elfogadott, a Szentszék és a Vatikán is nemzetközi szerződések és szervezetek tagja. Példaként említve: a bécsi szerződést a diplomáciai és konzuli kapcsolatok jogáról a Szentszék, míg a Vatikán írta alá 1956-ban a Nemzetközi Búzaegyezményt.⁷

A Szentszék az ENSZ által a faji diszkrimináció eltörlése érdekében létrehozott bizottsághoz 1993-

politikai közeg tette lehetővé, hogy magyar részről ismét a kapcsolat felvételét sürgezzék. Csernoch bíboros a püspöki kar jóváhagyásával 1919. szeptember 5-én levelet küldött Valfre bécsi nunciushoz, amelyben szorgalmazta a budapesti nunciatura felállítását a megalakuló keresztény nemzeti kormány támogatásával – ez volt a Friedrich-kormány. A bécsi nuncius csak szeptember 18-án továbbította a levelet, melyhez részletes kommentárt fűzött, amelyben kifejtette, hogy fel kell állítani egy budapesti nunciaturát, de csak „miután a Szövetséges Hatalmak és Magyarország között megtörtént a békekötés.”

Ebből is jól látszik, hogy a Vatikán korábbi kapcsolatfelvételi szándékát egy távolabbi időpontra halasztotta, és megvárta, míg a békeszerződést aláírják. A román hadsereg kivonulása, és Horthy Miklós vezette Nemzeti Hadsereg Budapestre bevonulása után, az 1919. november 24-én hivatalba lépő koalíciós kormányt Huszár Károly keresztény párti miniszterelnök vezetésével hívták meg a békekonzferenciára.

Az önálló magyar államnak egyik fontos kitörési pontot jelenthetett a nemzetközi elszigeteltségből, ha a Szentszékkel sikerül diplomáciai kapcsolatot létesítenie. Haller István kultuszminiszter a külügyet sürgette, míg Csernoch hercegprímás január 28-án kelt levelében Somssich grófot kérte meg a diplomáciai kapcsolatok szorgalmazására. Somssich külügyminiszter 1920 január 31-i keltezésű kérelmével fordult magához a pápához, XV. Benedekhez, és Gasparri államtitkárhoz, amelyben felhívta a kialakult magyarországi helyzetre a figyelmet, hiszen az egyház szempontjából is nagyon fontos kérdések voltak, amelyeket mielőbb rendezni kellett volna: a megváltozott határvonalak nemcsak államhatár-változást, hanem egyházmegyei határváltozásokat is indukáltak, és fontos kérdés volt a jogfenntartás. A Külügyminisztérium mindkét iratot az olasz kormány mellett működő magyar misszió vezetőjével, gróf Nemes Alberttel küldte a Vatikánba. A levelek 1920 február 21-én jutottak el az Államtitkárságra. A magyar kormány érveit három csoportba sorolhatjuk:¹⁸

- a történelmi argumentáció, amely az ezeréves keresztény magyar állam érdemeit emelte ki az egyetemes katolikus egyház szempontjából;
- a magyar katolikus hierarchia kimondott óhaja a kapcsolatok megfelelő szintre emelésére;
- az egyházkormányzati struktúra fenntartása, ami egybeesik az ország területi integritásának a hangoztatásával.

A Szentszék – mivel rendeződött a politikai helyzet és Horthy kormányzóvá választásával az államfő kérdése is megoldódott –, Gasparri államtitkár által küldött 1920 február 27-én kelt levelében így fogalmazott:

„A körülmények megváltozása láttán Őszentsége elérkezettnek véli a pillanatot az Excellenciának általam 1919. október 15-én a 97520. sz. ügyiratban kifejezett ígéret gyakorlati megvalósítására a Magyarország és a Szentszék közötti diplomáciai kapcsolatok felvételét illetően. E cél érdekében Őszentsége jóindulatú készséggel van az Apostoli Nunciatura létrehozását illetően, és szándékában állna e fontos küldetést Lorenzo Schioppa prelátus úrra bízni...”

Az államtitkár válaszát kitörő örömmel fogadták. A nyilvánosságra hozott magyar békefeltételek és a felhalmozódott egyházpolitikai kérdések, arra készítették a püspöki kart, hogy közvetlen tárgyalást kezdeményezzen a Szentszékkel. Az 1920 március 17-i konferencián felkérték Csernoch Jánost, utazzon Rómába. A pápa jóindulatát kétségtelenül bizonyítja, hogy félmillió lírás adományt küldött az „ínséges magyar gyermekek megsegítésére”¹⁹, azonban az mégsem egyezett a magyar fél elvárásaival. A küldetés valódi célja: az országra kiszabott békefeltételek enyhítése és a nyomorgókon való segítés.

A formális diplomáciai kapcsolatok létrejötte gróf Teleki Pál külügyminisztersége alatt valósult meg 1920 április 19-től. Az egyházpolitikai kérdések vonatkozásában ígéretet tett Gasparri államtitkár, hogy be fogja vonni a magyar püspöki kart is, és „gondunk lesz azoknak a határozatoknak az érvényesítésére, amelyeket megkövetel tőlünk a vallás legfőbb érdeke és a hívek java.”²⁰ Csakhogy a pápai diplomácia ígéretét félreértelmezték a magyarok, hiszen ők arra számítottak, hogy a magyar érdekeket fogják figyelembe venni, de erről a későbbiekben keserű tapasztalatokat kellett szerezniük.

1920 június 4-én aláírták a trianoni békeszerződést, ezzel Magyarország nemzetközi státuszát elismerték. Ez meggyorsította a folyamatot. Magyarország első szentszéki követének a kapcsolatok létrehozásában érdemeket szerzett gróf Somssich Józsefet nevezték ki, aki 1920. július 3-án kapta meg a rendkívüli követ és meghatalmazott miniszteri rangot. Július 17-én érkezett Rómába és a követség rezidenciáját a Via Boncompagni 15. szám alatt rendezte be. Megbízólevelét 1920 július 26-án nyújtotta át XV. Benedek pápának, és ezzel az aktussal megtörtént a szentszéki magyar követség megnyitása. A szentszéki magyar követség első kánonjogi tanácsosa Csizsárik János címzetes püspök, követségi tanácsos lett, bár formálisan nem nevezték ki, majd távozása után Serédi Jusztiniánt bízták meg, 1920 szeptemberétől.

A budapesti első apostoli nuncius, Lorenzo Schioppa megbízólevele 1920 szeptember 10-én kelt, amelyet október 6-án adott át Horthy Miklós kormányzónak. A budapesti nuncius rezidenciája 1920-tól 1945-ig egyfolytában a Budai Várban lévő Dísz tér 4-5. szám alatti épület volt, melynek köze-

állam részéről csak az köthet ilyen szerződést, aki az illető állam alkotmánya szerint nemzetközi szerződés kötésére jogosult. A konkordátum tárgya: az állam és az egyház között felmerült vitás ügyek. (Pl.: házasságjogi kérdések, de nem képezhetik a szerződés tárgyát a hittételek, a belső egyházi kérdések.) Fontos leszögezni, hogy a konkordátum nem az Apostoli Szentszék, hanem az illető állam (pl.: a magyar állam), és az adott államban lévő (tehát jelen esetben a magyarországi) katolikus egyház viszonyát szabályozza. Azt a konkordátumot, amely csak egy vitás kérdést rendez: *modus vivendi*-nek nevezik. A konkordátum külső alakja nincs előírva, leggyakrabban formális szerződés, amelyet mindkét fél megbízottai aláírnak és a szerződő felek ratifikálják. Az állam részéről a törvénytárban történt kihirdetésével világi törvénné válik; az egyház részéről a bíborosi konzisztóriumban, majd bullában való kihirdetés után – megjelenik az Acta Apostolicae Sedis-ben – egyházi törvénné válik.¹⁴

II. Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásától 1945-ig

1. Előzmények

Az általános bevezető után ismerkedjünk Magyarország és a Szentszék diplomáciatörténetével. A keresztény magyar királyság megalapításától kezdve Magyarország és a Szentszék között általában rendszeres, az adott korra jellemző diplomáciai érintkezési mód állt fent.

Az állandó pápai követségek, a nunciaturák intézménye a XVI. században alakult ki. Az első nunciust X. Leo pápa küldte I. Miksa német-római császárhoz. Magyarország viszonylatában ezt a szakirodalom 1516-ra keltezi, amikortól internuncius működött II. Lajos udvarában.¹⁵

VI. Adorján pápa 1522-ben legatus de latere-t küldött Magyarországra Thomas de Vio, másnéven *Cajetanus* bíboros személyében. Vele együtt pápai nunciust, Antonio *Burgio* szicíliai báró is képviselte a Szentszékhez hazánkban. 1522-től *Brodarics* István pécsi prépost, királyi titkár működött követként Rómában. A mohácsi csatavesztés után *Burgio* nunciust is menekült Budáról Pozsonyba. A 150 éves török hódoltság, az ország három részre szakadása, majd a Habsburg-uralom nem tette lehetővé önálló, diplomáciai kapcsolat kiépítését a Szentszékkel. A Nunziatura Germania – a bécsi pápai nagykövetség – hatásköre bizonyos értelemben kiterjedt 1526–1920 között Magyarországra is.¹⁶ A magyar államiság és különállás fenntartásának fontos részét ké-

pezte, hogy a magyar katolikus egyház nem lett része a birodalmi egyháznak. Ennek bizonyítéka az esztergomi érsek-prímás volt. A primás ugyanis pápai követnek számított, így a primás a nunciust megkerülésével intézhetett magyar ügyeket Vatikánban, ami évszázados vita tárgya is lett. A Rákóczi szabadságharc idején volt kezdeményezés a diplomáciai kapcsolatok felvételére, de az akkori nemzetközi helyzet nem tette lehetővé. Az 1867. évi kiegyezés nem hozott lényeges változást, hiszen ekkor sem rendelkezett Magyarország önálló külüggyel; a közös uralkodóhoz akkreditált nunciust Bécsben székelt és küldetése az egész Osztrák–Magyar Monarchiára kiterjedt. Mégis a magyar egyház a Monarchián belül is megtartotta különállását: élén a bíboros-hercegprímással, testületileg a püspöki karral, és annak rendszeres konferenciáival. Az abszolutizmus idején a Szentszék és a császár is kísérletet tett ennek felszámolására, a dualizmusban létrejött kompromisszum tudomásul vette ezt a különállást.¹⁷

2. A diplomáciai kapcsolatok létrejötte

1918 őszén felbomlott az Osztrák–Magyar Monarchia. A Szentszék a létrejövő utódállamokkal felvette a diplomáciai kapcsolatot: 1920. március 2-án Belgrádba küldött nunciust a Szerb-Horvát-Szlóven Királysághoz, majd május 7-én kinevezték a prágai nunciust. A Monarchia felbomlásával a maradék Magyarország nem volt a békeszerződésig szuverén állam, de a fegyverszünet beállta után alakuló magyar kormányok hozzáálltak az ország nemzetközi kapcsolatainak kiépítéséhez, a külügyi szervezet felállításához. Érdekes állapot alakult ki: a Monarchia megszűnése után is működött Bécsben a nunciatura. Valfre di *Bonzo* nunciust továbbra is ott székelt, illetékessége a magyarországi ügyekre is kiterjedt, de a magyar államhoz nem akkreditálták.

A Károlyi-féle demokratikus köztársaság idején a bécsi nunciatura és a magyar egyház közötti együttműködés nem ütközött akadályokba. *Csernoch* János bíboros-hercegprímást a kialakuló politikai helyzet arra készítette, hogy megpróbálja felvenni a kapcsolatot a Szentszékkel. 1918 december 27-én *Csernoch* bíboros tájékoztatta a bécsi nunciust, hogy a Károlyi-kormány diplomáciai kapcsolatot kíván létesíteni a Szentszékkel. A Berinkey-kormány alatt már konkrét lépések is történtek, de az akkori politikai helyzet nem tette lehetővé még diplomáciai kapcsolatok felvételét. 1919 március 21-én megbukott a Károlyi-féle köztársaság és létrejött a Tanácsköztársaság. Ez a fordulat nem volt szerencsés a kapcsolat kiépítése szempontjából. A Szentszék ezt felismerve befagyasztotta a diplomáciai kapcsolatokat.

Csak a Tanácsköztársaság bukása után kialakult

érintkezését a Szentszékkel.

3. A Külügyminisztérium közli a szentszéki követségnek a kultusztárcát érintő jelentéseit a kultuszminiszter úrral, és érdemi állásfoglalás előtt kikéri hozzájárulását. Az egyházi főhatósággal való szűkössé érintkezést a Kultuszminisztérium eszközi.

4. Fontos kérdésekről a miniszterelnök úr is tájékoztatandó.

1927. március 24-én – hosszas tárgyalások eredményeképpen – létrejött egy szóbeli megállapodás Gasparri bíboros- államtitkár és Klebelsberg Kunó kultuszminiszter között a tábori püspökség és a megyéspüspökségi székek betöltéséről. Gasparri a megállapodás szövegét 1927. május 10-én kelt, a Szentszék által „intesa semplice”-nek nevezett írásbeli jegyzék formájában adta át Verseghy Nagy Elek követnek.

1927. július 25-én elhunyt Csernoch János bíboros-hercegprímás, és így napirendre került az esztergomi érsek megválasztása. Ezt tekinthetjük az intesa semplice „puding próbájának”.²⁶ Ekkor ugyanis már megvolt a Szentszék jelöltje: az akkor még névtelennek számító Serédi Jusztinián bencés tudós, Gasparri bíboros híve, nemzetközi hírű kánonjogász, meggyerő modorú egyházi személy, akiről a magyar katolikus egyház alig vett tudomást. Serédi régóta kiszemelt jelölt volt, mivel még Csernoch halála előtt, 1927 áprilisában, Prohászka Ottokár halálával felmerült a neve a székesfehérvári püspökség betöltésére.

Serédi személyét illetően a magyar kormány által felhozott ellenérv, hogy nem kellően ismeri a magyar helyzetet és politikai körülményeket, mivel mindvégig Rómában szolgált. A magyar kormány jelöltjeiről számolt be jelentéseiben az 1927 szeptember 22-én hivatalba lépett új szentszéki magyar követ, Barcza György: az első, *Szmrecsányi* Lajos egri érsek, akit a kormányzó támogatott, de idős korára tekintettel ő visszalépett, a második jelölt *Glattfelder* Gyula csanádi püspök, aki Bethlen István miniszterelnök és Klebelsberg Kunó kultuszminiszter pártfogoltja volt. A Szentszék azonban nem engedett: a magyar kormány ellenvetése mellett is ragaszkodott Serédi kinevezéséhez, és ezt sikerült is keresztülvinnie. Ezt sokan itthon az intesa semplice egyszerű felrúgásának tekintették.

Serédi Jusztiniánt – hogy mégse egyszerű bencés apát kerüljön az esztergomi érseki székbe –, 1927. december 19-i titkos konzisztóriumon nevezték ki bíborosnak, 21-én megkapta a birétumot, 22-én nyilvánosan kihirdették kinevezését. Maga XI. Pius pápa szentelte püspökké 1928. január 8-án Sixtinában, majd hazatérve január 29-én az esztergomi bazilikában megtörtént az inthronizáció. Több okból is szerencsés választásnak bizonyult személye: programjában szerepelt a felekezetek közötti béke és harmónia összhangba hozása a közös haza érdekeivel, mind-

emellett hűen szolgálta a vatikáni politika érdekeit úgy, hogy a magyar kormányt minden fontosabb egyházpolitikai kérdéssel kapcsolatban tájékoztatta.

Barcza György²⁷ szentszéki magyar követ megválasztása a magyar külpolitika egyik legjobb lépésének számított. Olyan diplomata került Rómába, aki a magyar állami politikát képviselte és bírálóan rámutatott jelentéseiben a szentszéki diplomácia visszaságaira; így az ő személyisége is elősegítette a harmincas évek békés diplomáciai kapcsolatát.

4. Zavartalan együttműködés az 1930-as években

4.1. Angelo Rotta kinevezése

Serédi Jusztiniánt 1927. december 17-én felmentették a szentszéki magyar követség kánonjogi tanácsosi tisztsége alól, helyette *Luttor* Ferenc veszprémi áldozópapot nevezték ki, aki 1928. május 1-jével lépett szolgálatba és a követség fennállásáig ellátta feladatát.

1930-ban a budapesti nunciaturán is váltás történt. A Szentszék 1930. február 24-én Angelo Rotta címzetes érseket nevezte ki nunciának, aki május 13-án adta át megbízólevelét a kormányzónak. Személyisége megragadó volt, egy jóságos plébános benyomását keltette, aki nem zárkózott be a budavári palotába, hanem részt vett nemzeti, társadalmi, tudományos rendezvényeken is, így közkedvelt volt még az újságírók körében is. Megfelelő korrektséggel számolt be a hazai katolikus egyház helyzetéről, bár ezek a jelentések még nem nyilvánosak, de a Vatikánban ekkor pozitív véleménnyel voltak Magyarországról.²⁸

4.2. Az 1930. évi Szent Imre év

Szent Imre herceg halálának 900. évfordulóján az 1930. évet Szent Imre Évnek minősítették. Az ünnepségsorozat nemzeti és egyházi jellegű volt, amely a magyar állam és a katolikus egyház szoros összefonódását hangsúlyozta. Azért volt jelentős ez az ünnepségsorozat, mert Trianon után ez volt az első olyan alkalom, ahol a magyar állam megmutathatta összefonódását a keresztény kultuszkörrel. A központi események Budapesten zajlottak, amelyeken hét bíboros, több száz főpap, a magyar klérus és szerzetesrendek tagjai vettek részt a százezres tömeggel együtt.

Az ünnepségsorozat diplomáciai szempontból azért jelentős, mert ekkor jött Magyarországra először pápai legátus, Aloisio *Sincero* bíboros. A pápa követe augusztus 16-án érkezett vonattal. A jubileumi év fő eseményei augusztus második felében zajlottak: augusztus 17-én avatta fel a legátus a Horthy Miklós köröndön (a mai Móricz Zsigmond

leben állt a hercegprímási palota.

3. A magyar–szentszéki kapcsolatok főbb kérdései az 1920-as években

3.1. Az elszakított egyházrészek

„Ti pedig, Kedves Fiunk és Tisztelendő Testvéreink, nem annyira a múltakról emlékezzetek, és azokat keressétek, hanem a jelen bajok orvoslására törekedjétek. Figyelmetek és gondoskodástok arra irányuljon, hogy a keresztény erkölcsök a régi fényben ragyogjanak.” Így hangzott XV. Benedek pápa latin nyelvű levele, melyet az 1921 februárjában megrendezett püspöki konferencián olvastak fel. Ebből a levélből világosan kiderül, milyen ellentétes viszony keletkezett a magyar püspökök és a Szentszék álláspontjából: a Szentszék nem az elszakított magyar egyházmegyéket támogatta, hanem inkább az újonnan alakuló államokkal szándékozott konkordátumot kötni. Romániában és Felvidéken a megüresedett püspöki székek ügyében Csernoch János, a magyar hercegprímás véleményének kikérése nélkül döntött. Jelezve, hogy ez már nem tartozik a magyar érsek joghatósága alá, pedig Magyarország szempontjából jelentős fontosságú kérdések voltak, mind a belső rend és a konszolidáció, valamint a határon túli magyarság védelmének érdekében.²¹

3.2. A királykérdés

A Szentszék aggodalommal figyelte a magyar királykérdés körüli bonyodalmakat, de nem akart beleavatkozni. Szívesen fogadott volna egy koronás uralkodót, és a magyar követ, Somssich is ezt a nézetet támogatta. A katolikus főpapság Horthy Miklós kormányzó helyett szívesebben látta volna IV. Károly visszatérését, ennek oka, hogy a katolikus főpapság vagyónának jelentős részét a katolikus Habsburgok támogatásának köszönhette, tradíciói és értékei a Habsburgokhoz kötődtek.²² A Szentszék politikai tevékenységében állandóan támogatta a Habsburgok restaurációját.²³ Maga a budapesti nuncius is találkozott a detronizáció után a királlyal, és azon a véleményen volt, hogy IV. Károly visszatérése oka a magyar kormány ellenséges magatartásában keresendő. A Szentszék, még ha fel is háborodott, nem kívánt a kérdésben állást foglalni.

3.3. A főkegyúri jog kérdése és Serédi Jusztinián esztergomi érsek kinevezése körüli bonyodalmak

A főkegyúri jog gyakorlásával kapcsolatban már 1919-ben, *Hanauer* váci püspök kinevezésekor is felmerült, hogy a király nélküli királyságban ki gyakorolja ezt a jogot. E kérdéskörben két ellentétes álláspont állt egymással szemben: a Szentszéké és a magyar államé.²⁴ A Szentszék formálisan soha nem is-

merte el, de elfogadta a magyar király főpap jelölési jogát, de az I. Vatikáni zsinattal kibontakozó pápai centralizáció oda vezetett, hogy az 1919-ben megjelenő egyházi törvénykönyv, a *Codex Iuris Canonici* nem ismerte el a főkegyúri jogot, törvénytellennek ismerte el a világi hatalom beleszólását a főpap kinevezésébe.

Az újonnan létrejött Magyarország helyzete kedvezett a Vatikánnak: IV. Károly eckartsauai nyilatkozata 1918-ban, a kormányzói jogkör szabályozása 1920-ban nem tartalmazta a főkegyúri jogot, az 1921-es detronizáció, majd 1922-ben az utolsó koronás magyar király halála azt jelentette, hogy ez a jog a pápára szállt. A magyar kormány álláspontja ezzel szemben az, hogy a főkegyúri jog nem személyhez, hanem a magyar államhoz, a magyar koronához kötődik, és ennek számos jogosítványát a kormány a Vallás- és Közoktatási Minisztériumon keresztül gyakorolja.

A szentszéki követ legfontosabb feladata a kinevezések körüli problémák megoldása, a helyzet konszolidálásában nagy szerepet játszott a budapesti nuncius is. Többszöri személycsere történt a szentszéki magyar követ tisztségében: 1924 szeptember 27-én Somssich Józsefet visszahívták, *Bornemissza Gyula* 1924 november 23-tól február 27-ig tudta betölteni súlyosbodó betegsége miatt a tisztséget, 1925 február 27-től 1926 március 25-ig *Balásy Antal* követéségi titkár ideiglenes ügyvivőként volt Rómában. A szentszéki követség vezetését *Verseghy Nagy Elek* vette át 1926 március 25-én és 1927 augusztus 21-ig maradt Rómában.

1925 májusában a Szentszék új nunciust küldött Budapestre, *Cesare Orsenigo* személyében, akinek „kemény” diplomata a pápa bizalmasaként nem volt célja, hogy belopja magát a magyar klérus és a hívek szívébe, így számos kérdéskörben szembekerült a magyar papokkal. A Szentszék nem fogadta szívesen, ha a papok közéleti szerepet vállalnak és a politikai élet aktív szereplői lesznek. Magyarországon viszont számos katolikus pap vállalt képviselői tisztséget. A püspöki kar a pápai tiltást nem publikálta, hanem úgy járt el, hogy a politikai szerepvállalást engedélyhez kötötte, a mandátumuk időtartamára pedig helyettesről kellett gondoskodniuk.

1925 július 9-én *Bethlen István* miniszterelnöknél tartott bizalmas egyházpolitikai értekezleten egy megállapodást fogadtak el a kormány és a Szentszék érintkezésének módozatairól. Ennek értelmében a következő elvek szerint kell eljárni:²⁵

1. A Szentszékkel a hivatalos tárgyalást a Külügyminisztérium folytatja, akár az itteni nuncius, akár a szentszéki követség útján.

2. Ez nem érinti a Hercegprímás úr Ő Eminenciájának egyházkormányzati joghatóságából kifolyó

tettek. A trianoni határok által szelt egyházmegyéek dismembrációja magyarromán viszonylatban 1929-ben megtörtént (Nagyvárad és Szatmár), míg a felvidéki egyházmegyéek megosztására csak 1937-ben került sor (Esztergom, Rozsnyó és Kassa).

A magyar állam, a magyar egyház és a Szentszék eredményesen együttműködtek az 1938-1941 között visszacsatolt területek reintegrálásában. XII. Pius pápa támogatta és egyetértett az új kinevezésekkel, és az 1918 előtti állapotok alapján rendezték az új viszonyokat. Ennek oka abban keresendő, hogy Magyarországnak megnövekedett a súlya, és XII. Pius pápa nagyon bízott a keresztény Magyarországnak, hogy a náciizmus ellen harcolni fog.³⁴

A Szentszék az előretörő fasiszta szemlélettel szemben élesen fellépett: mindvégig figyelemmel kísérte a zsidótörvényeket is. Diplomáciai fellépésre a harmadik zsidótörvény kapcsán került sor, amely egyértelműen faji alapokra helyezkedett és élesen ellenkezett a katolikus házassági joggal. A szóbeli jegyzék közlése után Rotta kifejtette, hogy a fajelmélet politikai érvényesítésének veszedelmes következményei lesznek és „ezzel olyan lejtőre jutunk, amelyen nincs megállás.” A vatikáni államtitkár magához kérte július 22-én Apor követet és közölte: „igen fájjalja, hogy a zsidókérdésben a magyar kormány nem honorálta az egyház álláspontját. A törvény kihirdetése után (augusztus 8.) az államtitkár 1941. augusztus 15-én a legünnepélyesebb formájú jegyzékben tiltakozott az újabb zsidótörvény ellen, amelyet a követ azonnal a kormányhoz továbbított. Ebben felhívta a külügyet is vezető *Bárdossy* László figyelmét, hogy az ilyen típusú jegyzéket nem lehet válasz nélkül hagyni.³⁵ A válaszigyzék augusztus 23-án meg is született. Meglepő módon, a kormány arra hivatkozott, hogy annak idején, 1895-ben a katolikus egyház azért ellenezte a polgári házasság bevezetését, mert az lehetővé tette a zsidó-keresztény vegyes házasságokat.

A magyarországi zsidóság mentésében meghatározó volt az egyházi részvétel. Ezek közül is kiemelendő Angelo Rotta nuncius embermentő tevékenysége. A nunciatura mentési munkálatai két részre oszthatók:

- a diplomáciai jellegű lépések: jegyzékek, memorandumok, szóbeli tiltakozások, mentesítési kérelmek,
- gyakorlati mentési tevékenység: bújtatás, menlevelek, védőlevelek kiállítása.

Rotta, mint a diplomáciai testület doyenje a svéd, portugál, spanyol és svájci követek nevében is többször eljárta az illetékes magyar és német polgári és katonai hatóságoknál, és a Szentszék intenciói szerint a magyar főpapokat is erélyesebb fellépésre ösztönözte.³⁶

A nyilas hatalomátvétel után a gyakorlati mentés került előtérbe. Rotta megszervezte a saját mentési irodáját, ahol magyar segítők révén tömegesen állították ki a bemutatott keresztlevelek alapján a vatikáni védleveleket, szám szerint mintegy 15000-et. A nunciatura munkáját segítette a Magyar Szent Kereszt Egyesület is, amely *Cavallier* József vezetésével Apor Vilmos győri püspök védnöksége alatt működött.

Felállították a nunciatura oltalma alatt álló ún. védett házakat, amelyek a Pozsonyi úton és környékén voltak. A házakra kitűzték a pápai zászlót és a kapuba rendőrt állítottak. A 12 védett házban egyidejűleg kb. 3000 ember talált menedéket. A Várban, a nunciatura épületében 200 ember bújt meg, köztük neves közéleti személyiségek és családjaik. Rotta nuncius, mikor megkezdődött a fővárosi zsidóság gyalogmenetben nyugat felé hajtása, Budapest–Mosonmagyaróvár között megszervezte a mentőszolgálatot. Így több, főleg kikeresztelkedett zsidót ki tudtak emelni a tömegből.³⁷

A háborús években megnehezedett a szentszéki követség helyzete. A fennmaradt követségi iratokból megállapítható, hogy Apor Gábor követ Magyarországra 1944. március 19-i német megszállás után nem mondott le, hanem a helyén maradt. Az Államtitkárság 1944. június 12-én szóbeli jegyzéket intézett Apor Gáborhoz, amelyben közölték: a szentszéki magyar követség személyzete 48 órán belül költözzön be a Vatikánváros Állam területére. A Vatikánba költözés után Apor Gábor követ 1944. június 24-én audiencián volt XII. Pius pápánál. A megbeszélés tartalmáról nem maradt feljegyzés. A szentszéki magyar követség fennmaradt, és az Országos Levéltárba került iratai között az utolsó kelte 1944. június 12. Ezt követően a kapcsolattartás ellehetetlenült.³⁸

III. 1945-től az 1989/1990. évi rendszerváltásig

A második világháború után Magyarország szovjet megszállás alá került, és a szovjet csapatok egészen 1991-ig hazánkban tartózkodtak. Az ország szuverenitásának elvesztése, majd az egyház- és a vallásellenes pártállami diktatúra gyökeresen új helyzetet teremtett a magyar szentszéki kapcsolatokat illetően.

1. A budapesti nuncius kiutasítása

Az 1945. január 20-án Moszkvában aláírt fegyverszüneti egyezmény értelmében – amelynek végrehajtását a Szövetséges Ellenőrző Bizottság irányította – a nyilas kormányhoz akkreditált diplomatáknak el kellett hagyniuk az országot. A német megszállás, illet-

körtér) Kisfaludy Strobl Zsigmond Szent Imre-szobrát. Augusztus 19-én a legátus tábori misét celebrált a Vérmezőn, amelyen 150 ezer hívő vett részt. Este a Dunán Krisztus Király „diadalmenetet” rendeztek: négy kivilágított hajó úszott a vízben, az elsőben a legátus vitte az Oltáriszentséget és az apostoli aranykeresztet. Ezt követte három gőzös: egy a kivilágított kettős kereszttel, egy a Szent Korona másával és a harmadik Szent Imre lilomos szobrával. A hajós körmenet után tűzijáték következett. Az ünnepségek csúcspontja augusztus 20-a, Szent István napja volt. Az ünnepi szentmisét Sincero bíboros a Bazilikában celebrálta, s ennek megkezdésekor indult el a Szent Jobb körmenet, mintegy 800 ezer emberrel az Andrássy úton a Hősök terére, a millenniumi emlékműig, majd vissza a Bazilikába.²⁹

4.3. Gömbös Gyula és a Vatikán

A harmincas évek jó diplomáciai viszonyát Barcza György kiváló diplomatának köszönhetjük. Az ő közbenjárásának tudható be, hogy Gömbös Gyula szentszéki kapcsolatában elkerülhetővé vált a nyílt konfliktus kialakulása, megőrizve ezzel a jó viszonyt.

Az 1932. október 1-jén hivatalba lépő Gömbös Gyula első külföldi útja Rómába vezetett, ezzel is jelezve a magyar-olasz együttműködés fontosságát. A Vatikánban megkapta a nem katolikus kormányfőnek járó legmagasabb pápai kitüntetést, a Pius Rendet. Barcza kihangsúlyozta Gömbösnek: „A Vatikánnal szemben a főelv a <suaviter in modo et fortiter in re>, a forma mindig legyen udvarias, de a lényeg határozott és erélyes.”³⁰

A Szentszék nemzetközi befolyása ekkor jelentős volt: 34 állammal volt diplomáciai kapcsolata. Barcza szavait idézve:

„A világ legjobban értesült nagyhatalmi központja. Minden államban nyílt és talán még hatalmasabb titkos befolyással bír és ezért elsőrendű nemzetközi tényező.”

A követ felhívta a miniszterelnök figyelmét a határon túli kisebbségek védelmének kérdésében a Vatikán jelentőségére:

„A Vatikán volt eddig az egyetlen fórum, hol kisebbségi kérdésben megértésre találtunk és támogatást nyertünk.”

A főkegyúri jog kérdése ismételt előtérbe kerülésekor Barcza György figyelmeztetette Gömbös Gyulát és a magyar diplomáciát, hogy jobb ezt a kérdést nem feszegetni, mivel ez a kialakult jó kapcsolat megromlásához vezetne. Példaként Csehszlovákiát és Romániát említette, akikkel a Szentszék konkordátumban rögzítette a főkegyúri jog kérdésének rendezését.³¹ Minden akkori miniszterelnök – vallására tekintett nélkül – látogatást tett a pápánál: a református Bethlen István, az evangélikus Gömbös Gyula, a

református Darányi Kálmán, majd a katolikus Imrédy Béla és Teleki Pál is. De megjelent pápai audiencián Klebelsberg Kunó kultuszminiszter és Róder Vilmos hadügyminiszter is.

Barcza tanúja volt a kormányzó pár egyetlen vatikáni látogatásának 1936 őszén. Véleménye szerint Horthy Miklós jó benyomást tett, formálisan kifogástalanul megfelelt a protokollnak. A kormányzónak viszont ellenszenve támadt két okból is: leányát, Paulettet nem akarták elválasztani a férjétől, másrészt nem tekintették királyokkal egyenrangúnak.

4.4. A budapesti Eucharisztikus Világkongresszus

A XX. századi magyar katolicizmus legnagyobb ünnepe az 1938-as budapesti Eucharisztikus Világkongresszus volt. A Szent István Jubileumi évben tartott színpompás ünnepségsorozat a Millenniumra emlékezett. Az Eucharisztikus Világkongresszus lelki előkészítését az ún. Kettős Szentév szolgálta: 1937 május 23.–1938 december 31. között. A sorban a 34. Eucharisztikus Világkongresszust az előkészítő bizottság 1936-ban Budapestnek ítélte. A kongresszus megszervezése az Actio Catholica-ra hárult, amelynek egyházi elnöke a hercegprímás, világi elnöke Versey Nagy Elek, egykori vatikáni követ volt. Az ünnepségek csúcspontját a Budapesten május 26–29. között lezajlott események jelentették.³² A kormány nemcsak a rendezésben, a szervezésben segített, hanem számottevő költségeket is vállalt. Róma a kongresszus fontosságát azzal hangsúlyozta, hogy a pápa legátusát, Pacelli bíborost küldte Budapestre. A kongresszuson valóban képviselte magát a világegyház: a magyar klérus mellett 14 bíboros, 48 érsek és 97 püspök vett részt. Hitler nem engedélyezte a német és az osztrák főpapok, zarándokok részvételét, jelezve a Szentszéknek, hogy a náciak szemben állnak az egyházzal. A kongresszus idején 2500 misét tartottak Budapesten. Pacelli bíboros május 31-én utazott el Budapestről. Őszintén el volt ragadtatva a magyar katolicizmus teljesítményétől. Kevés pápa ismerte meg annyira hazánkat, mint Pacelli, a későbbi XII. Pius. Serédi bíboros szerint a kongresszus „hazánknak minden propagandánál nagyobb sikert hozott, s ebben döntő szerepe volt a legátusnak.”³³

5. Az 1940-es évek: A nunciatúra és a zsidóüldözés

Barcza György követ visszahívása után az új szentszéki magyar követé Apó Gábort nevezték ki 1938. december 24-én, megbízólevelét 1939. január 19-én adta át XI. Pius pápának.

Történelmi szempontból ekkor kezdődtek meg Magyarországon a területi visszacsatolások, amelyek bonyolult egyházpolitikai kérdéseket is felve-

hez, amelyben névre szóló javaslatot is tett arra, hogy ki legyen a szentszéki magyar követ. Ezt az 1945 előtti gyakorlatnak megfelelően a kultuszminiszter átküldte a Külügyminisztériumba, ahol azonban a hercegprímás javaslatát nem respektálták. A kormány jelöltje ugyanis erre a posztra Cavallier József volt, aki a Külügyminisztériumban ekkor főosztályvezető, meghatalmazott miniszter volt. Valójában 1945 előtt a hercegprímás nem avatkozott bele, hogy a magyar kormányt ki képviseli a Vatikánban, hiszen a követküldés és -fogadás állami kompetenciába tartozott.

1946. február 18-án Mindszenty ismét Rómába utazott, hogy átvegye a birétumot, amelyben a pápa bíborossá nevezte ki. Egy újabb gesztusként értelmezhetjük a magyar katolicizmus irányába.

A felhalmozódó egyházpolitikai kérdések egy megállapodás meghozatalát sürgették: magyar részről egy modus vivendi megteremtését szorgalmazták. *Tóth* László szegedi professzor utazott nem hivatalos formában a Vatikánba, de nem járt sikerrel.

Ugyanis ekkora már nyilvánvalóvá vált a szakítás a szovjetek és a nyugati szövetségesek között. Ebben a helyzetben Róma a demokrácia oldalán állt. Kelet-Európában kezdett kibontakozni a kommunista pártállami diktatúra, amely joggal keltett félelmet az egyházban, hiszen céljai között szerepelt a vallás felszámolása is. Az 1946-47 folyamán történtek – a katolikus egyesületek feloszlása, a katolikus iskolák elleni hadjárat, a fakultatív hitoktatás bevezetése és az 1947. évi választások eredményei – a kommunista hatalomátvétel előkészítését jelentették. S mivel a békeszerződés aláírása, majd ratifikálása után sem vonultak ki a szovjetek, a dolog lényegében eldőlt. A Szentszék már nem látta alkalmasnak az időpontot, hogy a magyar kormánnyal tárgyaljon.

3. A magyar-szentszéki kapcsolatok a pártállam időszakában

1949-től megvalósult a pártállami diktatúra, amelynek egyik célja a vallás és az egyházak felszámolása volt. Ezt követően majd másfél évtizedig nem létezett formális kapcsolat a Szentszék és Magyarország között, a hazai egyház vezetői csak illegálisan érintkezhetek a Vatikánnal. Az 1960-as évek elejétől a változó nemzetközi helyzet hatására létrejött egy „részleges megállapodás” Magyarország és a Szentszék között, amelytől kezdve a diplomáciai érintkezés is rendszeressé vált anélkül, hogy a két fél között formális diplomáciai kapcsolat létrejött volna.

3.1. A Mindszenty-per⁴⁴

A kommunista hatalomátvétel után a magyar katolikus egyház, a magyar állam és a Szentszék között a kapcsolatok gyakorlatilag megszakadtak. 1948 ele-

jén a *Rákosi* féle kormányt elhatározta, hogy év végéig leszámolnak a „klerikus reakcióval”, ami alatt elsősorban Mindszenty József⁴⁵ hercegprímást értették. 1948-ban az egyház a budapesti Euchrisztikus Világkongresszusra emlékezett, és ez alkalomból XII. Pius pápa rádiószózatot intézett a magyar néphez, a hatóság ezt meg akarta zavarni.

1948 elejétől az egyházat olyan megállapodások aláírására igyekeztek kényszeríteni, amely intézkedések az egyház totális állami felügyelet alá helyezését, államosítását jelentették. 1948 júniusában államosították az iskolákat, és a kimondottan papnevelést szolgáló intézmények kivételével minden katolikus intézményt.

1948 nyarától elkezdődött egy kampány Mindszenty ellen, amely már a letartóztatás hangulati előkészítését szolgálta.

Közben a kormány próbált a püspöki karral megállapodást kötni – hasonlóan, ahogyan ezt a protestánsokkal is megtették –, pedig jól tudták, hogy ilyen fajta megállapodás csak a Szentszékkel köthető. Ezért volt jó alkalom, hogy aktuális volt a püspökök kötelező ad limina látogatása a Vatikánba, ahol tudtak erről tárgyalni a pápával. *Hamvass* Béla és *Bánnáss* László valamint *Czapik* Gyula egri érsek utaztak 1948 késő nyarán Rómába. XII. Pius 1948. szeptember 29-én fogadta Castel Gandolfóban *Czapik* Gyula érseket, aki átnyújtotta neki a pro memoria, melyben arról tájékoztatta, hogy a szovjet megszállás hosszú távú lehet, ezért a Szentszék küldjön Magyarországra egy apostoli vizitátort, aki tájékozódna a helyzetről, és információi alapján tenne a Szentszék javaslatokat. Vizitátornak *Czapik* Verolinot javasolta, a pápa *Angelo Rottához* ragaszkodott. Annyiban eredményesnek mondható *Czapik* küldetése, hogy sikerült elérnie, hogy vizitátor jöjjön Magyarországra. Ezt követően a Szentszék október 11-én hivatalosan is bejelentette, és diplomáciai úton közölte a magyar Külügyminisztériummal, hogy *Rottát* küldi Magyarországra, és számára beutazási engedélyt kér. Útjáról október 13-án számolt be *Czapik* Mindszentynek.

Úgy látszik, ez csak taktikai lépés volt a *Rákosi*-kormánytól, ugyanis egy átlátszó okra hivatkozva megtagadták a vízum kiadását. Ekkor már kész volt az ÁVH-n a Mindszenty-per forgatókönyve. A feszültség az 1948. november 3-i püspöki konferencián is érzékelhető volt. A hercegprímás felelősségre vont *Czapik* Gyulát, hogy megkerülésével tárgyal a kormánnyal, és hogy nem tájékoztatta mindenről római útját illetően.

Az Államvédelmi Hatóság 1948. november 9-én letartóztatta Mindszenty titkárát, *Zakar* András, aki terhelő vallomást tett a bíborosra.

A fejleményekről tájékoztatták *Czapik* érseket és közölték, hogy a Szentszék is készek bevonni

ve a nyilas hatalomátvétel után is működtek a semleges országok követségei, és folytatta tevékenységét az apostoli nuncius is. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945 márciusában szólította fel távozásra az említett diplomatákat; köztük utolsóként, az apostoli nuncius kapta kézhez a felszólítást, 1945. április 4-én. Másnap találkozott Grösz József kalocsai érsekkel, a püspöki kar akkori elnökével, és közölte vele a lesújtó hírt: „holnap, április 6-án 10 órakor el kell hagynia állomáshelyét. Az ok: a jelenlegi kormánynak nincsenek külföldi követei, tehát a külföldnek sem lehetnek itt követei. Az igazi ok: Moszkva nem akar tanúkat arra, ami itt történik.”³⁹

A nuncius elutazásának konkrét körülményeit visszaemlékezésekből tudjuk. A ferencvárosi pályaudvarra Cavallier József kísérte ki. Ekkor már felvetődött az esztergomi szék betöltésére alkalmas személy neve: *Mindszenty* József. „Mert bátorságot mutatott a náccal szemben, mert nem megalkuvó.”⁴⁰

Felmerül a kérdés: a nuncius kényszerű távozása Magyarország és a Vatikán között a diplomáciai kapcsolatok megszakítását jelentette-e?

A magyar kormány formálisan nem szakította meg a kapcsolatot, a Szentszék követe „személyében” lett persona non grata – ez volt a SzEB álláspontja. Magyarország a SzEB-en keresztül érintkezhetett volna a Vatikánnal. A magyar kormány ezt követően is kifejezte, hogy kész új nuncius fogadására, és most is érvényesnek tartja az intesa semplice-t a megüresedett püspöki székek betöltésére vonatkozóan.

A probléma másik oldala, hogyan alakult a szentszéki magyar követség státusa. Arról nem rendelkezünk forrással, hogy Apor Gábornak megmaradt-e a kapcsolata Budapesttel. A nyilas kormány konkordátum megkötését tervezte a Szentszékkel, melynek el is készült a tervezete.⁴¹

A szentszéki magyar képviselő nem szűnt meg teljesen, a követség kánonjogi tanácsosa, Luttor Ferenc a helyén maradt Apor Gábor követ távozása után is. Mindaddig hivatalos minőségben járt el, amíg Budapestről expressis verbis fel nem szólították tevékenységének megszüntetésére.

Valószínű, hogy még Angelo Rotta távozása után sem akarta a Szentszék felszámolni a diplomáciai kapcsolatokat. Erre utal, hogy ekkor újra helyreállt a kapcsolata Csehszlovákiával és Jugoszláviával, továbbá Rotta nuncius és uditore-je, Gennaro *Verolino* a Vatikánba visszatérve is magyar ügyekkel foglalkozott, és még 1946-ban is reménykedtek, hogy visszatérhetnek Budapestre.⁴²

2. Kísérletek a diplomáciai kapcsolatok hely-

reállítására

A koalíciós években állandóan napirenden volt Magyarország és a Szentszék kapcsolatának rendezése. A kapcsolattartás fennmaradt: *Nagy Töhötöm* több alkalommal járt Rómában, XII. Pius többször is megmutatta a magyarság iránti szeretetét: az ő közbenjárására adta vissza az amerikai hadsereg a Szent Jobbot 1945. augusztus 19-én, amely így már részt vehetett a Szent István napi körmeneten.

Megoldásra váró probléma volt az esztergomi szék betöltésének kérdése. A püspöki kar 1945. május 24-i értekezleten Grösz József érsek felvetésére a püspökök várakozó álláspontra helyezkedtek, és a főkegyúri jog kérdését nem vetik fel a Rómába küldendő jelentésben, és nem sürgetik az esztergomi érsek kinevezését.⁴³ A jelentést Grösz József érsek 1945. szeptember 2-i keltezéssel küldte el.

Mindez akkor történt, mikor Magyarországon még nem volt ismeretes *Mindszenty* József, veszprémi püspök 1945. augusztus 16-án kelt esztergomi érseki kinevezése. Az értesítést erről Grösz József érsek csak szeptember 5-én vette kézhez, amikor *Witz Béla* budapesti általános futárral megküldték neki. A dokumentumot szeptember 8-án tudta átadni Veszprémben a püspöknek. *Mindszenty* József beleegyező táviratát szeptember 14-én kapta meg, és tette közzé a kinevezést. Ebből kitűnik, hogy a Szentszék a magyar kormány előzetes megkérdezése nélkül döntött a kérdéssel. Bár az Ideiglenes Kormány bele szeretett volna szólni a kérdésbe, állított jelöltet, de mikor értesült *Mindszenty* kinevezéséről, nem tiltakozott, csupán jogfenntartását hangoztatta a Szentszék től függő kinevezésekkel kapcsolatban.

Mindszenty József 1945. november 29-én Rómába utazott, XII. Pius pápa december 8-án fogadta. Emlékirataiban így emlékezett vissza: „Amikor jelenttem, hogy az új kormány miniszterelnöke kéri a diplomáciai kapcsolat helyreállítását a Szentszékkel, azonnal intézkedni akart, hogy *Angelo Rotta* nuncius induljon Budapestre. De elkomorult az arca, amikor gyanúmat evvel az ügygel kapcsolatban feltártam.”

*Mindszenty*nek a fenntartása az ügygel kapcsolatban nem lehetett más, mint hogy a nuncius-küldés az új hatalomnak nagyobb hasznára lenne, mint a hazai egyháznak és a Szentszéknek. A kapcsolat helyreállítása a kormányt legitimálná, s ezt a hercegprímás nem tartotta célszerűnek.

Mindszenty miután hazatért, arról adott tájékoztatást, hogy a Szentszék kész a diplomáciai kapcsolatok rendezésére. Tehát ez ellentmond annak, amit Emlékirataiban ír erről. 1946. február folyamán – még mielőtt ismét Rómába ment volna – *Mindszenty* a Szentszékkel való diplomáciai kapcsolatok helyreállítása tárgyában levélben fordult a kultuszminiszter-

nem a többi főpásztort és lelkipásztort is a szenvedések elviselésére, kitartásra és a hívek bátorítására szólította fel:

„Ahogy a törökkel szemben sikerrel járt a keresztény összefogás, úgy a jelenlegi újpogányság sem tud végleg győzedelmeskedni az egyház és a kereszténység felett”.⁵⁰

Az 1956. október 23-i budapesti forradalom kitörése után meglepő gyorsasággal, október 28-án kibocsátotta XII. Pius pápa a *Luctuosissimi eventus* kezdetű enciklikáját, amelyet a Vatikáni Rádióban is felolvastak, így nálunk is értesültek róla. Ebben a pápa ismételten rokonszervét fejezte ki a szabadságért harcoló magyar népnek, s annak sikeréért imára szólította fel a világegyházat. Amikor pedig értesült Mindszenty bíboros október 30-i kiszabadulásáról, másnap táviratban köszöntötte őt és a magyar népet:

„igen kedves magyar nemzetnek – virágozzék és mindig tündököljék a hűség, amelyet az egyház és az Apostoli Szentszék irányában őseitől örökölt.”⁵¹

1956. november 1-jén a pápa *Laetamur admodum* kezdetű enciklikájával fordult a világegyházhoz: „Lengyelország és Magyarország népére végre valahára az igazságosságra épülő béke új hajnala látszik kivirradni.”⁵² Mindszenty november 3-án elmondott rádióbeszédében az első helyen Rómát köszöntötte:

„Mindenek előtt a Szentatyának, XII. Pius Őszentségének fejezem ki személyes hálámat, hogy a magyar katolikus egyház fejről oly sokszor megemlékezett.”

A pápa a szovjet agresszió másnapján, november 5-én *Datis nuperrimus* kezdetű enciklikájában kelt a magyarság védelmére, elítélte az erőszakot és ugyanerre hívta fel a világ katolikusait is. November 10-én XII. Pius pápa megrázó hangú rádióbeszédet intézett a népekhez és a nemzetek felelős politikai vezetőihez, és külön megemlékezett a véres magyar megtorlásról is. A pápai nyilatkozatoknak nagy szerepe volt abban, hogy ezekben a hetekben, hónapokban nyugat-európai és amerikai országokban hatalmas demonstrációk voltak a magyar szabadságharc mellett, a szovjetek és a Kádár-kormány ellen.

Mindszenty József bíboros a petényi börtönből való kiszabadulása után Budapestre utazott 1956. október 31-én. November 1-jén találkozott a „szabadságharc legendás katonájával”, *Maléter* Pállal, aki nagyon jó benyomást tett rá. 1956. november 3-án este nyolc órakor olvasta fel a rádióban a nemzethez szóló nyilatkozatát, és ezután fáradtan tért haza. Éjfél múlt, mikor *Tildy* Zoltán helyettes miniszterelnök titkára visszahívta a parlamentbe, mert a szovjet csapatok megindították a támadást a főváros ellen. Mindszenty bíboros 1956. november 4-én hajnalban a budapesti amerikai követségre menekült a szovjet támadás elől és kapott menedékjogot. Hetek

múltán értesült a követségen, hogy valaki november 3-án kért számára menedékjogot Washington-tól, később sem tudta kideríteni – vallja Emlékirtaim című művében –, de egyik lehetséges személynek *Nagy* Imrét tartotta. A National Catholic Welfare Conference évi 1000 dollárt ajánlott fel eltartásáért a követségnek. A főpapot a *Kádár*-kormány „szökött fegyencnek” minősítette, és mindent elkövetett az elszigetelésére. A Kádár-kormány ismét tárgyalni akart a püspöki karral, amikor erről a Vatikánban értesültek, figyelmeztették a püspöki kart, ez kizárólag a Szentszék hatáskörébe tartozik.

A Szentszék ennél hatékonyabb eszközöket is igénybe vett: ilyen a *Sacra Congregatio Concilii* 1957. január 21-én kelt két dekrétuma is. Az egyik dekrétum a tisztségük elhagyására szólította fel a békepapokat, akik nem a kánonjog szabályai szerint kerültek állásaikba, név szerint csak *Horváth* Richárd volt ciszterci tanárt közösisítették ki. A másik dekrétum név szerint felsorolta az Állami Egyházügyi Hivatal által az egyes egyházmegyékbe vikáriusnak, vagy irodavezetőnek kinevezett békepapokat, őket elmozdította, s aki ennek nem tett eleget, azt kiközösítette.⁵³

A dekrétum-politika további konfliktusokhoz vezetett: Az egyházmegyékbe visszatértek a miniszteri biztosok, a „bajszos püspökök”. Az 1957: 22 tvr. az addigiaknál még mélyebben avatkozott bele az egyház belső életébe: minden szinten az illetékes állami hatóság előzetes hozzájárulásától tette függővé a kinevezések tudomásulvételét, azaz a hivatal elfogadását. Ez korlátozta a pápa és a helyi ordináriusok joghatóságának gyakorlását is.⁵⁴

Az 1956 utáni években a kommunista diktatúrákban hatékonyan folyt az egyházak gyengítése. A Szentszék 1957. július 16-án kelt dekrétumával megtiltotta a papoknak, hogy országgyűlési képviselői tisztséget vállaljanak.⁵⁵ A hatalom erőszakkal válaszolt. A püspököket bekényszerítette az *Opus Pacis* révén a „békemozgalomba”, továbbra is korlátozta a hitoktatást, és újabb monstre pereket folytattak az egyházi és világi katolikusok ellen. Erről a nyilvánosság nem értesült, hiszen a Kádár-kormány politikája nem a kirakatper volt, hanem a csendes leszámolás.

3.4. Az 1964. évi részleges megállapodás

Változás következett be a Szentszék és Magyarország kapcsolatában az 1960-as évektől: az addig esetleges érintkezések helyett egy újfajta kapcsolat kezdett kialakulni, amelyet a hazai és nemzetközi helyzet megváltozása segített elő: 1962-ben a Kádár-kormány „lerakta a szocializmus alapjait”, a konszolidáció befejeződött, a perekben megfélemlített paposság, a termelőszövetkezetekbe kényszerített lakosság, a szocializmus relatív jólétét élvező városi rétegek egyre kisebb ellenállást mutattak. Nemzetközi-

az ügy tisztázásába, az iratokba betekinthetnek. Az erről szóló pro memoriát Czapik megbízásából P. Mócsy Imre jezsuita szerzetes vitte Rómába, és december 22-én adta le az Államtitkárságon.⁴⁶ Itthon azonban a kormány visszavonta december 17-én az ígérését újabb bizonyítékokra hivatkozva, így Mócsy Imre eredeti küldetése érvényét veszítette.

1948 karácsony másnapján az ÁVH hűtlenség, a köztársaság megdöntésére irányuló szervezkedés, kémkedés és valutaüzérkedés gyanújával őrizetbe vette Mindszenty József hercegprímást. A Szentszéknek elsősorban erkölcsi fegyverei voltak a bíboros védelmére. A Sacra Congregatio Consistorialis már 1948. december 28-án deklarálta, hogy a 2343. és 2334. kánonok értelmében az Apostoli Szentszéknek különösen fenntartott kiközösítését vonták magukra a prímást letartóztatók és ipso iure becstelenné váltak. December 30-án a Bíborosok Szent Kollégiumának dékánja tiltakozott ünnepélyesen a testület egy tagjának letartóztatása miatt. A Szentszék a nemzetközi közvéleményt sikerrel mozgósította a Mindszenty-ügyben, melynek hatására magyar követségek előtt hatalmas tüntetéseket szerveztek.⁴⁷

Budapesten a bíboros letartóztatása miatt kialakult helyzetben a megfélemlített püspökök 1949. január 4-én valóban tárgyalóasztalhoz ültek. Mócsy Imre páter új küldetést kapott: mikor a Vatikánban értesültek az eseményekről, *Tardini* helyettes államtitkár és *Barbetta*, az államtitkárság magyar referense kijelentette, hogy addig semmilyen tárgyalás nem lehetséges a kormánnyal, amíg Mindszentyt szabadon nem engedik. A pápa levelét Mócsy Imre hozta Budapestre január 7-én. Amikor a püspökök megtudták a pápa álláspontját, a január 17-i értekezleten elzárkóztak a tárgyalástól, így a Rákosi-kormánynak nem sikerült Mindszentyvel szembefordítaniuk a püspököket: bosszújukat Mócsyn töltötték ki, akit másnap letartóztattak és hosszú évekre internáltak.

A hírhejt Mindszenty-per 1949. február 3-án kezdődött a Budapesti Népbíróságon *Olli* Vilmos különtanácsa előtt, és a február 8-án kihirdetett ítélet szerint az I. rendű vádlottat, Mindszenty bíborost életfogytiglani fegyházbüntetéssel sújtotta a bíróság. Mindszenty József Emlékirataim című művében részletesen beszámol a perről, a szenvedéseiről és a börtön évekről. 1949. február 8-tól szeptember 27-ig a Gyűjtőfogház rabkórházában tartották, ahol édesanyja látogathatta egyedül, és egészen 1956 október 30-ig börtönben volt.

A Szentszéknek ezután nem maradt más eszköze, mint az elítélés és a megbélyegzés. A legsúlyosabb az 1949. február 14-i titkos konzisztóriumban mondott beszéd, amelyben a pápa általános érvénnyel mutatott rá a kommunista rendőrállam törekvéseire a vallás és az egyház felszámolására. Ezt követően február

16-án a vatikáni diplomáciai testület előtt, majd február 20-án a Szent Péter téren a néphez intézett beszédeben ítélte el a pápa Mindszenty József elítélését.⁴⁸

3.2. Róma és az 1950. évi egyezmény

1950. augusztus 30-án a Magyar Népköztársaság kormánya nevében *Darvas* József kultuszminiszter, illetve a katolikus püspöki kar nevében Grösz József kalocsai érsek, mint az idő szerinti elnök egy ún. egyezményt írt alá.⁴⁹ A hatalom által kikényszerített dokumentum már formálisan is teljes állami alárendeltség alá helyezte a katolikus egyházat Magyarországon.

A Szentszék értesült a tárgyalások előkészületekről, így még az 1950. június 28-i tárgyalás előtt *Tardini* államtitkár levélben közölte Grösz József érsekkel agályait; a Szentszék ellenzi a tárgyalásokat, mert ez a pápa kizárólagos joga – és a lengyel megállapodáshoz hasonlóan – ezt is helytelenítette. Czapik Gyula egri érsek áthidaló megoldást szeretett volna: tudta, hogy sem konkordátum, sem *modus vivendi* megkötésére nem jogosult, viszont a béke és a nyugalom biztosítása érdekében egyfajta kölcsönös kompromisszum, megbeszélés szükséges. Törekvései nem vezettek eredményre, mivel 1950. szeptember 7-én megjelent az Elnöki Tanács 34/1950. sz. törvényerejű rendelete, amely visszavonta a szerzetesrendek működési engedélyét az ország területén.

A Vatikán elég későn reagált: 1950. december 9-én publikálták, hogy a pápa mély fájdalommal veszi tudomásul a történeteket. Ezután következtek a Rákosi-korszak drasztikus egyházellenes lépései: egyháziak tömeges elhurcolása, 1951-ben Grösz József érsek bebörtönzése, több püspök internálása, illetve házi őrizet alá helyezése. Az 1951-ben felállított Állami Egyházügyi Hivatal által kitűzött cél: az egyházak 20 év alatti felszámolása. Az 1950-es években az egyházat belülről a békepapi mozgalom bomlasztotta, amelyet a politika támogatott, miközben megakadályozták a magyar egyház és az Apostoli Szentszék közti érintkezést, új főpásztorok kinevezését.

3.3. Az 1956. évi forradalom és a Vatikán

Sztálin halálával kezdtek megmutatkozni Kelet-Európában a válság jelei. 1956 tavaszán Czapik Gyula érsek halála után szabadon engedték Grösz József kalocsai érseket, így ismét ő lett a püspöki kar elnöke. Ezekre a folyamatokra a Szentszék is reagált. XII. Pius pápa a törökök felett aratott nándorfehérvári diadal 500. évfordulóján, 1956. június 29-én Dum maerenti animo kezdetű apostoli levelet intézett a három fogva tartott bíboroshoz: Mindszentyhez, *Stepinachoz* és *Wyszynszkihez*, illetve a konkrétan is felsorolt nyolc kommunista ország püspökeihez, papjaihoz és híveihez. Ebben nemcsak nagyra értékelte az említett bíborosok mártíromságát és hősi ellenállását, ha-

mivel a politikai légkör ezt nem tette lehetővé.

A kor elemzői úgy értékelik, hogy Mindszenty „szálka” volt az akkori diplomáciai kapcsolatok alakulásában, és ezért sürgette a szentszéki diplomácia is, élén VI. Pállal Mindszenty József eltávolítását Magyarországról.⁶² Végül König bécsi bíboros közvetítésével sikerült kölcsönösen elfogadható megoldást találni. 1972-ben a bíboros betöltötte a 80. életévét és a Szentszék arra számított, hogy szokás szerint visszavonul. Nem így történt, ezért VI. Pál pápa 1973. december 8-án felszólította a lemondásra. Amikor a megismételt kérésnek sem tett eleget, a Szentszék 1974. február 5-én nyilvánosságra hozta, hogy üresnek tekinti az esztergomi érseki széket. Casaroli és VI. Pál nehéz döntése volt ez, de abban a helyzetben más megoldás nem volt lehetséges. Azért is tűnik tragikusnak, mert a következő évben, 1975. május 6-án Bécsben elhunyt Mindszenty bíboros.⁶³

VI. Pál 1976-ban *Lékai* Lászlót nevezte ki esztergomi érsekké, majd bíborossá, s ezáltal teljessé vált a magyar katolikus egyház kormányzata. A Lékai bíboros nevéhez fűződő „kis lépések politikája” majd 20 éven keresztül az 1964. évi megállapodás szellemében szabta meg az állam és egyház, illetve Szentszék viszonyát.

1960-as évek végétől az 1970-es évek elejéig a hatalom egyre ritkábban alkalmazta az adminisztratív eszközöket az egyháziakkal szemben. A Szentszék többször felvetette a diplomáciai kapcsolatok helyreállítását, erre nem került sor, valószínűleg nem a magyar kormány elzárkózása, hanem inkább a Moszkvából jövő tiltás miatt. A Vatikánba rendszeresen mentek a püspökök ad limina és gyakoriak lettek a magas rangú szentszéki prelátusok látogatásai Budapesten. A Vatikánban többször is fogadták a magyar miniszterelnököt, sőt az Állami Egyházügyi Hivatal e politikát sikeresen irányító elnökét, *Miklós Imre* államtitkárt is, aki számos szentszéki kitüntetés birtokosa. *Kádár* János és felesége 1977. június 9-én voltak pápai audiencián, aminek jelentősége Horthy 1936-os látogatásához mérhető.

A háttérben azonban ott húzódott a magyar egyház társadalmi befolyásának eróziója. A fejezetet egy rövid értékeléssel zárnám, melyet *Adriányi* Gábor, a kor kiváló szakértője könyvében kifejt, hiszen hűen a tanulmány alcíméhez, János evangélista szavaival: „az igazság fog szabaddá tenni titeket.” (Jn 8,32)

4. A Vatikán keleti politikájának rövid összefoglalása (1958-1978)⁶⁴

4.1 A Vatikán elismerte Magyarországon azt az egyházra rendkívül hátrányos helyzetet, hogy az egyház az Állami Egyházügyi Hivatal és az állambiztonsági szervek teljes ellenőrzése alatt áll. Ezzel a magatar-

tással azonban tolerálta egyúttal a hivatalos pártpolitikát is, amely minden egyház és vallás felszámolására törekedett.

4.2 A vatikáni politika félreállította azokat az egyháziakat, akik felvették a küzdelmet, és kizárólag a kormány embereivel és a hatóságok által beszervert egyházi ügynökökkel tárgyalt.

4.3 A vatikáni politika azt sugallta, hogy az ellenállás céltalan és értelmetlen, a hozott áldozatokat leértékelte, ami természetesen elkeseredést váltott ki a legjobb hívekben és papokban kül- és belföldön, valódi hovatartozásra való tekintet nélkül.

4.4 A vatikáni politika túlértékelte a püspökök szerepét. Tudása és információi ellenére elfogadott a püspöki kinevezéseknél olyan állami javaslatokat, személyeket, akik politikailag és erkölcsileg kompromittálva voltak.

4.5 A Szentszék tolerálta a békepapok bomlasztó tevékenységét és kifogásolható életvitelét, 1971-ben pedig felmentette a név szerint kiközösített papokat anélkül, hogy a kiközösítés okától, a politikai szerepvállalástól megváltak volna és – előírás szerint – bűnbánatot tartottak volna.

4.6 A Szentszék nem tiltakozott nyilvánosan sem nyugaton, sem keleten a továbbfolytatódó egyházüldözés ellen ezáltal – főként Nyugaton – szinte megtevesztette a közvéleményt.

4.7 A Vatikán keleti politikája feláldozta „az egyház hű fiát”, Mindszenty bíborost, aki ennek a politikának az útjában állt. 1964-ben ugyanis egy <aid memoire>-ban, majd VI. Pál pápa 1971-ben személyesen is garantálta *Péter* János külügyminiszternek, hogy amennyiben Mindszenty bíboros kiutazhat Magyarországról,

- a) rehabilitáció nélkül hagyja el az országot,
- b) semmit sem tesz, mond, ír, ami a Népköztársaság érdekeit sérti,
- c) nem avatkozik bele a magyar egyház ügyeibe,
- d) két éven belül megfosztják esztergomi érsekségétől, amennyiben nem hajlandó lemondani,
- e) és egy ellenőrzött helyen – kolostorban – tartózkodik.

Miközben a budapesti tárgyalások során a Szentszék 1971-ben jegyzőkönyven biztosította Mindszenty Józsefet teljes szabadságáról Nyugaton, a fenti garanciákat előtte elhallgatta. Ezekről a magyar prímás csak tizenöt hónappal később, Bécsben értesült.⁶⁵

IV. A rendszerváltástól napjainkig

1. A diplomáciai kapcsolatok helyreállítása

Magyarország és a Szentszék kapcsolatába minőségi változást a rendszerváltozás hozott. Már 1988. augusztus 20-án *Paskai* László bíboros-hercegprímás

leg megkezdődött az enyhülés, kialakult a nukleáris egyensúly. Az egyházban mérőföldkő XXIII. János pápasága, ő fogalmazta meg az újfajta viszonyt a szocializmushoz, továbbá korszakalkotó jelentőségű volt a II. Vatikáni zsinat.

Mindez megteremtette a Vatikán újfajta keleti politikáját, amelynek megvalósítása VI. Pál pápa államtitkárának, Casaroli érseknek a nevéhez fűződik. VI. Pál pápasága⁵⁶ idején aggodó figyelemmel követte a kelet-európai országok egyházainak mártírsorsát és minden eszközzel helyzetük javítására törekedett. Pápasága alatt javult a Szentszék és Oroszország, Lengyelország kapcsolata, és a szovjet-vatikáni találkozón a keleti tömb egyházainak helyzetét vitatták meg.⁵⁷

1963 tavaszán másfél évig tartó tárgyalássorozat kezdődött a Vatikán és a magyar kormány között. Az első hivatalos közvetlen tárgyalásra 1963. május 7-9. között Budapesten került sor. A Szentszék Agostino Casaroli címzetes érsek, akkor helyettes államtitkár, állami részről a tárgyaló delegációt Prantner József, az ÁEH akkori elnöke irányította a külügyminisztérium közreműködésével. Egy év leforgása alatt még további 3 tárgyalásra került sor Rómában és Budapesten, végül 1964. szeptember 15-én rögzítették a megbeszélést és ehhez jegyzőkönyvet is csatoltak.⁵⁸

Az eseményről Budapesten és a Vatikánban egyidejűleg közleményt adtak ki, amelyből az derült ki, hogy a külügyminisztériumban egy okmányt (atto) és egy jegyzőkönyvet (protocollo) írtak alá. Az okmány azokat a kérdéseket tartalmazza, amelyben sikerült egyezsége jutni, a jegyzőkönyv a még függőben maradt problémákat rögzíti. Fontos szempont volt, hogy a Szentszék és a magyar kormány között nem jött létre *modus vivendi* vagy konkordátum, de még nemzetközi jogi értelemben vett megállapodás (*accordo*) sem, hanem egy ún. részleges megállapodás (*agreement*), amely néhány gyakorlati kérdés megoldását jelentette, anélkül hogy e kérdéskörrel összefüggő jogi problémákat áthidalta volna. Az *agreement* tartalma az akkori nyilatkozatokból jól konstruálható:

- a püspöki kinevezések módja,
- a konkrét kinevezések,
- a püspökök és papok állampolgári esküje,
- a római Pápai Magyar Intézet.⁵⁹

A legfontosabb pont az első volt. Casaroli nyilatkozata szerint: „a nehézségek közül az első volt, hogy a püspököket az egyedül illetékes hatóság, vagyis a Szentszék nevezze ki, anélkül, hogy az államhatalom részéről támasztott akadályok gyakorlatilag lehetetlenné tegyék az egyházi rendelkezés vég-

rehajtását.”⁶⁰ Ez azt jelentette, hogy az állam elismerte a pápa kinevezési jogát, ám továbbra is érvényben maradt az 1957. évi 22. tvr. Így e kérdésben azt szabályozta, hogy milyen módon történjen az Elnöki Tanács hozzájárulásának kikérése. Az Osservatore Romano közleménye szerint a létrejött megállapodás „eltöröl bizonyos súlyos kérdéseket, amelyek hosszú ideje gátolják az egyházmegyék kormányzását, a püspöki funkciók betöltését és magát a papi tevékenységet.” Így visszahívták az egyházügyi biztosokat, a püspökök Rómába utazhattak, több új püspököt neveztek ki. A második pontban a klerikusoknak az állami hűségesküjéről volt szó. Az a megállapodás született, hogy a megkövetelt esküt „katolikus egyházi ember csak úgy teheti le, ahogyan püspökhöz, vagy paphoz illő („sicut decet Episcopum vel sacerdotem”). A harmadik pontja lehetővé tette, hogy a római Pápai Magyar Intézetbe minden magyar egyházmegye évente egy-egy papot küldhessen. A jegyzőkönyv 16 pontban rögzítette azokat a témaköröket, amelyeket érintettek, de egyezsége nem jutottak. Példaként említve:

- egyes püspökök személyi szabadsága,
- a püspökök kapcsolattartása egymással, papjakkal és Rómával,
- a letartóztatott papok és szerzetesek ügye,
- a papi szemináriumok kérdése,
- a szerzetesrendek és kongregációk helyzete,
- iskolai vallásoktatás,
- lelki gondozás szabadsága,
- a papság polgári tevékenysége,
- emigráns papsággal kapcsolatos problémák.

Valószínűleg Mindszenty József helyzetének megoldása is a pontok között található, mert akkor még nem sikerült megoldást találnia a két félnek. Fontos kérdés ennek a megállapodásnak az értékelése. A papi emigráció egyhangúan arra az álláspontra helyezkedett, hogy ez nem javított az egyház helyzetén, a magyar állam és a Szentszék kapcsolatán. Ehhez képest a magyar kormány véleménye szerint, ez sikernek könyvelhető el, ugyanúgy, mint az ezt követő „kis lépések politikája”. Még 1984-ben ezt írta az Osservatore: „Az 1964-es részleges megállapodás gyakorlati alkalmazásának húszéves tapasztalatát pozitívan értékelhetjük, a magyarországi egyházi élet létfontosságú területein elért konkrét eredmények alapján.”⁶¹

A Szentszék és a magyar állam kapcsolatának konstans „zavaró tényezője” volt az ún. Mindszentykérdés. 15 évig váratott a kérdés megoldására: Mindszenty József 1971-ig a budapesti Amerikai Nagykövetségen tartózkodott. Emlékirataiban nagyon keveset ír erről az időszakról. Legfájdóbb élménye, hogy nem vehetett részt édesanyja temetésén,

Megállapodás a diplomáciai kapcsolatok helyreállításáról (1990).

Jegyzék a diplomata és szolgálati útlevelekre vonatkozó vízumkényszer megszüntetéséről (1990).

Megállapodás a Magyar Honvédségnél és a Határőrségnél végzendő lelkipásztori szolgálatról (1994).

Megállapodás a Magyar Köztársaság és az Apostoli Szentszék között a Katolikus Egyház magyarországi közszolgálati és hitéleti tevékenységének finanszírozásáról, valamint néhány vagyoni természetű kérdéstről (1997).

5. Magas szintű látogatások a Vatikánban⁶⁸

Magyarország és a Szentszék megújult kapcsolatában történelmi jelentőségű volt II. János Pál pápa két, hazánkban tett lelkipásztori útja. A látogatások kellően tükrözték a pápának és személyében a Vatikánnak, az ezeréves keresztény hagyományokkal rendelkező Magyarország iránti megbecsülését.

Göncz Árpád köztársasági elnököt a Vatikánban három alkalommal, 1995. február 9-én, 1997. november 9-én és 2000. február 21-én fogadta II. János Pál pápa. Mádl Ferenc köztársasági elnököt – és kíséretében Orbán Viktor miniszterelnököt – először 2000. szeptember 22-én fogadta a katolikus egyházfő, amikor a magyar közjogi méltóságok a pápa tiszteletére adott magyar millenniumi koncert alkalmából a Vatikánba látogattak. Az államfőt 2001. október 9-én ismét fogadta a Szentatya, Mádl Ferenc ekkor megbeszélést folytatott Angelo Sodano bíboros államtitkárral, majd vele és Paskai László bíborossal együtt megnyitotta „A magyar kereszténység ezer éve” című vatikáni kiállítást. 2002. június 20-án az olaszországi kulturális évad megnyitására Rómában tartózkodó Mádl Ferencet újabb magánkihallgatáson fogadta II. János Pál pápa. A leköszönő magyar köztársasági elnök 2005. július 1-én tett búcsúlátogatást az új katolikus egyházfőnél, XVI. Benedek pápánál.

Miniszterelnöki látogatásra már a diplomáciai kapcsolatok újrafelvételének évében sor került: 1990. szeptember 17-én a pápa castel gandolfói nyári rezidenciáján magánkihallgatáson fogadta Antall József kormányfőt. Horn Gyula miniszterelnök 1996. február 15-én tett látogatást a Szentatyánál, illetve Sodano államtitkárnál. Ekkor született elvi egyetértés arról, hogy Budapesten tárgyalásokat kezdenek a katolikus egyház oktatási, szociális és karitatív tevékenységét szabályozó megállapodás kidolgozásának céljából. A Megállapodást 1997. június 20-án írta alá Vatikánvárosban Horn Gyula miniszterelnök és Angelo Sodano bíboros államtitkár, melyet Magyarországon az 1999. évi LXX. törvénnyel hirdettek ki. A dokumentum aláírását követően II. János Pál pápa

fogadta a kormányfőt. Orbán Viktor miniszterelnök 1998. szeptember 18-án tett látogatást II. János Pál pápánál, ekkor megbeszéléseket folytatott Angelo Sodano bíboros államtitkárral is. Angelo Sodano pápai legátusként részt vett a 2000. évi magyarországi Szent István-napi millenniumi megemlékezéseken. A Budapesten tartózkodó bíboros államtitkárt 2000. augusztus 19-én fogadta Mádl Ferenc államfő és Orbán Viktor kormányfő. Medgyessy Péter miniszterelnököt 2002. július 4-én magánkihallgatáson fogadta II. János Pál pápa. 2004. december 18-án Gyurcsány Ferenc miniszterelnök és Somogyi Ferenc külügyminiszter tett látogatást a katolikus egyházfőnél, illetve Sodano bíboros államtitkárnál.

A külügyminiszteri látogatások közül az első 1990. január 18-án zajlott le. Ekkor II. János Pál pápa magánkihallgatáson fogadta Horn Gyula külügyminisztert. Egy évvel később, 1991. május 24-én Jeszenszky Géza tett látogatást a Szentatyánál, majd 1993. február 23-án Jean-Louis Tauran érseknél, a vatikáni külügyek vezetőjénél. Tauran érsekkel megbeszélést folytatott 1997. január 22-én Kovács László külügyminiszter is. Martonyi János külügyminiszter 2001. március 16-án látogatott a Vatikánba, ahol fogadta őt II. János Pál pápa, majd megbeszéléseket folytatott Angelo Sodano bíboros államtitkárral és Jean-Louis Tauran érsekkel. A 2004. decemberi látogatását követően 2005. szeptember 13-án ismét a Vatikánba utazott Somogyi Ferenc külügyminiszter, ahol Giovanni Lajolo érsekkel, a vatikáni külügyek irányítójával tárgyalt

2002. november 8-án II. János Pál pápa magánkihallgatáson fogadta az Országgyűlés elnökét, Szili Katalint, aki Angelo Sodano bíboros államtitkárral is megbeszélést folytatott.

Hivatalos látogatás keretében Gulyás Kálmán, a Miniszterelnöki Hivatal egyházügyi kapcsolatokért felelős államtitkára 2003. szeptember 27. és október 1. között folytatott szakmai konzultációt a Vatikánban.

1997. november 9-én Rómában a pápa boldoggá avatta Apor Vilmost, a második világháborúban vértanúhalált halt győri megyéspüspököt, majd 2003. március 23-án a boldogok sorába emelte a szegények orvosaként tisztelt Batthyány-Strattmann Lászlót is. Mindkét boldoggá avatáson a köztársasági elnök vezette jelentős magyar delegáció vett részt. 2004. október 3-án a Szentatya boldoggá avatta IV. (Habsburg) Károlyt, mely eseményre Szili Katalin házelnök vezette delegáció utazott.

V. Zárszó

Ha a jövőbe tekintünk és a két állam közti kapcsó-

az egyház és az állam nevében magyarországi látogatásra hívta II. János Pál pápát. 1989 márciusában *Pozsgay Imre*, akkori államminiszter a pápánál tett látogatása után jelentette be a meghívás elfogadását és a látogatás várható időpontját. A Németh-kormány gyors ütemben bontotta le az egyházak működési szabadságát, és a vallásszabadságot korlátozó jogszabályokat és intézményeket, mindez kedvező légkört teremtett a diplomáciai kapcsolatoknak.

1990. február 9-én állították helyre a teljes körű diplomáciai kapcsolatokat a Magyar Köztársaság és az Apostoli Szentszék között. Angelo *Acerbi* címzetes érsek, az új budapesti nuncius 1990. június 21-én adta át megbízólevelét *Göncz Árpád* köztársasági elnöknek. A szentszéki magyar nagykövetté *Keresztes Sándor* nevezték ki 1990. június 12-én, aki szeptember 15-én adta át megbízólevelét II. János Pál pápának.

A polgári demokrácia helyreállítása óta a magyar-szentszéki kapcsolatok zavartalanok. A Magyar Köztársaság és a katolikus egyház viszonya is rendezettnek mondható. A vallásszabadságot és más működési szabadságot az Alkotmány és más törvények is biztosítják.

A diplomáciai képviseltek tekintetében *Keresztes Sándor* nagykövet 1994. július 7-én lemondott, ideiglenes ügyvivőként 1995. február 6-ig *Szerdahelyi Csongor*, a nagykövetség tanácsosa vezette a követséget. Ezt követően *Bratinka József* professzor lett a szentszéki magyar nagykövet. 1995 és 1999 között a Magyar Köztársaság nagykövete volt egyúttal a Szuverén Máltai Lovagrendé is Rómában.

1997. áprilisában visszahívták Budapestről Angelo *Acerbi* nunciust, és a Szentszék utódjául az addigi svájci pápai követet, *Karl Josef Rauber* címzetes érseket nevezte ki budapesti nunciussnak. 1999-ben a szentszéki magyar követség élén is váltás történt. *Tar Pál* ismert közéleti személyiség és hivatásos diplomata került Rómába.

2. II. János Pál első magyarországi látogatása

1991. augusztus 16-ától 20-áig tartott a Szentatya első magyarországi látogatása, amely 53. apostoli útja volt. A hazánkban töltött öt nap során, a pápa Budapesten kívül járt Esztergomban, Pécsen, Mária-pócson, Debrecenben és Szombathelyen. A látogatás jelentőségéről szólva *Pasquale Borgomeo* jezsuita szerzetes, a Vatikáni Rádió akkori főigazgatója kiemelte: „Lengyelország után ez volt az első igazi lelkipásztori látogatás egy volt szocialista országban”.

II. János Pál pápa már egy szabad választások után Magyarországra látogatott. A kivívott szabadságot azonban nagyon sok, a múltból örökölt nehézség terhelte. *Pasquale Borgomeo* akkor a következőket nyilatkozta: „Gazdasági téren a többi volt szocia-

lista országhoz képest látszólag kevésbé katasztrofális Magyarország helyzete, viszont rendkívül megviseltnak tűnik erkölcsileg és lelkileg. A félelem és képmutatás légkörében megélt évtizedek szükségszerűen kifejllesztették a magyarokban az ügyeskedés művészetét, amely ma individualizmusban, közönyben és szekularációban nyilvánul meg.”⁶⁶

A pápa egyfajta biztatásnak szánta látogatását, abban akart segíteni, hogy a magyar társadalom újjáépítésében erkölcsi, lelki és emberi értékek érvényesüljenek. II. János Pál ezt abban az üzenetben fogalmazta meg, amely augusztus 14-én, még a látogatás megkezdése előtt hangzott el a Magyar Televízió 1-es csatornáján és a Kossuth Rádióban: „Nemcsak azért jövök Magyarországra, hogy részt vegyek a visszaszerzett szabadság miatti örömtökben, hanem azért is, hogy osztozzam a jelen nehézségei és problémái miatt érzett aggodalmaitokban. Olyan társadalmat építsetek, amely a kiengesztelődés, az igazságosság és a béke értékein alapul!”⁶⁷

II. János Pál lelkipásztori látogatásra érkezett hazánkba, de nem csak a hívőkhöz és a katolikusokhoz jött. Útja során a társadalom különböző rétegeihez, a nemzetiségekhez és a határon túli magyarokhoz, a keresztény és más egyházakhoz is szólt.

3. A második pápalátogatás

II. János Pál pápa második magyarországi látogatása sokkal rövidebb volt, mint a pápa első apostoli útja hazánkban. Az első látogatás óta eltelt években II. János Pál fizikai állapota leromlott, betegsége súlyosbodott, de személyiségének varázsa, hitelessége nem változott, inkább erősödött, amit a látogatás döntő többségében pozitív magyar visszhangja is mutat. A pápa ezúttal a millenniumát ünneplő Pannonhalmi Főapátságot és a Györi Egyházmegyét kereste fel.

Göncz Árpád köztársasági elnök 1995. február 9-én tett olaszországi, illetve vatikáni látogatása alkalmával hívta meg a Szentatyát. A meghívás a Pannonhalmi Bencés Apátság alapításának 1000. évfordulójára szólt. Az előzetes tervek szerint *II. Alekszij* pátriárka is elutazott volna Pannonhalmára, és itt találkozhatott volna a római katolikus és az orosz ortodox egyházfő. Ez történelmi lépés lehetett volna a katolikus és az ortodox egyház viszonyának alakulásában. Az „egyházi csúcstalálkozó” azonban az egyházdiplomáciai erőfeszítések ellenére sem jött létre. Látogatása során, a pápa Pannonhalmán magánkihallgatáson fogadta *Göncz Árpád* köztársasági elnököt, a györi Püspökvárban pedig *Horn Gyula* kormányfőt.

4. Fontosabb kétoldalú egyezmények

²³ Ibid, 131. o.

²⁴ A főkegyúri-jog alatt itt szűkebb értelemben véve a főpapok kinevezésének jogát értjük.

²⁵ Zombori István: vj.1., 37. o.

²⁶ Ezt a szóhasználatot használja Zombori, vj.1., 54. o.

²⁷ Barcza György 1888. július 12-én született Pusztázámoron. Jogi doktorátusa után a közös külügyminisztérium szolgálatába lépett. 1913-tól athéni attasé, majd 1916-tól a koppenhágai követségen dolgozott. 1919. október 31-től a magyar királyi külügyminisztériumba került és 1923-ban néhány hónapot ügyvivőként szolgált a szentszéki magyar követségen is. 1925-től a külügyben a politikai osztály vezetője. 1927. szeptember 22-től szentszéki követ. 1938. május 25-én mentették fel, és londoni magyar követ lett. 1941 augusztusában nyugdíjazták. 1961. április 18-án hunyt el Sydneyben.

²⁸ 1922-ig hoztak nyilvánosságra a vatikáni irattárból iratokat. Érdekesség, hogy a Vatikánban az iratok nyilvánosságra hozatalát mindig a pápa személyéhez kötik. Tehát a nyilvánosságra hozatal egy pápa tisztségének betöltésének időtartalmához kötődik, a következő nyilvánosságra hozatal XI. Piushoz kapcsolódik, így 1939-ig válnak ismertté a zárolt iratok.

²⁹ Zombori István: vj.1., 63. o.

³⁰ OL 105. 38. cs. M-121/pol.-1932. 1-7. fol.

³¹ Gazdasági szempontból érdekes adat, hogy ebben az időben a Vatikán Állam egész évi búza- és lisztükségletét Magyarországról szerezte be. Sőt érdeklődést mutatott más termékek iránt is, erre válaszul Gömbös Gyula néhány száz üveg bort és több száz katon cigarettát küldetett a pápának, az államtitkárnak és néhány kuriális bíborosnak.

³² A kormányzó ezt megelőzően menesztette a református Darányit és helyette a katolikus Imrédy Béla lett a miniszterelnök.

³³ XII. Pius pápa mindig is szívében őrizte a szép emlékeket Magyarországról. Véleményem szerint nem véletlen, hogy olyan állhatatosan kiállt Mindszenty Józsefért, és harcolt a kommunizmus ellen.

³⁴ Példaként említve a Szentszék az 1939. július 9-i *Diocesum fines* bullával visszacsatolta az esztergomi érsek séghez a visszakerült részeit, megszüntetve a rozsnói és kaszai kormányzóságokat.

³⁵ OL K-63 453. cs. 1941-34. t. 4243/1941-54/7. alapsz. 83. fol.

³⁶ Gergely Jenő, *A katolikus püspöki kar és a konvertiták mentése*, Történelmi Szemle (1984) No. 4, 580-616.

³⁷ Beke Margit, Angelo Rotta apostoli nuncius (1930-1945), *Magyar Egyháztörténeti Évkönyv* (1994) No.1, 165-175.

³⁸ Zombori István: vj.1., 74. o.

³⁹ Török József: *Grösz József kalocsai érsek naplója (1944-1946)* (Szent István Társulat, Budapest 1995), 192.

⁴⁰ Zombori István: vj.1., 75. o.

⁴¹ Gergely Jenő: *Concordatium Hungaricum*. A nyilas kormány konkordátum-tervezete 1945 elején, *Századok* (1995) No. 3, 695-728. o.

⁴² Beke Margit: Angelo Rotta apostoli nuncius (1930-1945), *Magyar Egyháztörténeti Évkönyv* (1994) No.1, 174.

⁴³ Gergely Jenő: *A Magyar Püspöki Kar 1945. május 24-i ülésének jegyzőkönyve*, *Levéltári Szemle* (1992) No. 4, 86-87. o.

⁴⁴ Gergely Jenő: *A Mindszenty-per*. Kossuth Kiadó, Budapest 2001

⁴⁵ „Aki nemet mond, többnyire egyedül van. Ehhez bátorság kell. Könnyű együtt üvölni a farkasokkal, hódolni a futó politikai divatoknak. És mégis, csak azok a férfiak csinálnak történelmet, akik tudnak és mernek nemet mondani.” – Habsburg Ottó: *Mindszenty neve örök*, 124-126. o. In: *Ki volt Mindszenty? Cikkgyűjtemény 1944-1998*. (Szerk. Mészáros István) *Eötvös József Könyv- és Lapkiadó Bt.*, Budapest 1999. 125. o.

⁴⁶ Gergely Jenő: *A katolikus egyház Magyarországon 1919-1945*. Pannonica Kiadó, Budapest 1999. 79-81. o.

⁴⁷ Zombori István: vj.1., 87. o.

⁴⁸ A Mindszenty-ügy 1949. április 5-én az Egyesült Nemzetek Közgyűlése elé is került: 43 szavazattal 6 ellenében elítélte a magyar kormány eljárását és mint nemzetközi sérelmet bélyegezte meg.

⁴⁹ Gergely Jenő: *Az 1950-es egyezmény és a szerzetesrendek felszámolása Magyarországon*. Vigília Kiadó, Budapest 1990

⁵⁰ Salacz Gábor: *A magyar katolikus egyház tizenhét esztendeje (1948-1964)*. Görres Gesellschaft, München 1988. 132-136. o.

⁵¹ *Acta Apostolicae Sedis* 761, Egyetemi Ifjúság, 1956. november 3.

⁵² *Acta Apostolicae Sedis* 746-748. 1956; Salacz Gábor, *lj.*, 41., 145. o.

⁵³ Pál József, *Békepapok*. Egyházfórum Kiadó, Budapest 1995. 115-153. o.

⁵⁴ Ráadásul a törvényerejű rendeletnek visszamenő hatálya is volt, ami a magyar jogban nem ismeretes.

⁵⁵ Ekkor a mandátumról le nem mondó Beresztóczy Miklóst és Horváth Richárdot érintette a kiközösítés.

⁵⁶ VI. Pál munkásságához hozzátartozik, hogy nagy erőfeszítéseket tett a béke érdekében, támogatta az ENSZ békekezdését, a szervezet megalapításának 20. évfordulója alkalmából New Yorkba ment, hogy az ott megjelenő nemzetek képviselőinek elvigye a „tisztelet és a béke üzenetét”, létrehozta a béke napját, amelyen 1968. január 1-je óta minden év első napján a pápa békefelhívást intéz a világ népeihez. Battista Mondin: *Pápák enciklopédiája*. Szent István Társulat, Budapest 2001. 749. o.

⁵⁷ Ibid, 749-750. o.

⁵⁸ Ezek egy-egy példánya megtalálható az ÁEH (Állami Egyházügyi Hivatal) Archívumában. 1998-ban II. János Pál pápa megegyezett a magyar kormánnyal, hogy ezeket az iratokat még 75 évre, azaz 2073-ig titkosítják. Vajon miért?

⁵⁹ Zombori István: vj.1., 96. o.

⁶⁰ *Osservatore Romano*, 1964. szeptember 17. Casaroli nyilatkozata

⁶¹ *Osservatore Romano*, 1984. szeptember 15.

⁶² „Esztergom rendíthetetlen bíboros érseke magasztos erények példáját adta a katolikus világnak. Egy nagy lelkipásztor méltóságával hordozta a fejére helyezett töviskoronát; olyan magasztos egyházi személy emlékét hagyva ránk, aki hosszú éveken keresztül tudott imádkozni és szenvedni népéért.” II. János Pál pápa megnyilatkozásaiból, 153 In: *Ki volt Mindszenty? Cikkgyűjtemény 1944-1998*. (Szerk. Mészáros István) *Eötvös József Könyv- és Lapkiadó Bt.*, Budapest 1999. 153-154. o.

⁶³ Mindszenty József memorandumát csatoltam függelék formájában a tanulmányhoz, mert érdekes, hogy életkörülményei ellenére milyen jól átlátta a magyar egyház helyzetét

⁶⁴ Adriányi Gábor: *A Vatikán keleti politikája és Magyarország 1939-1978*. A Mindszenty-ügy. Kairosz Kiadó, Budapest 2004. 27-46. o.

⁶⁵ Mészáros István: *Mindszenty és az „Ostpolitik”*. Kairosz Kiadó, Győr 2001. 144-162. o.

⁶⁶ Jörg Mandt-Ulrike Moser-Sonia Shinde: *II. János Pál pápa életének képes krónikája*. Panoráma Stúdió, Budapest 2005. 65. o.

⁶⁷ Ibid, 66. o.

⁶⁸ *A Magyar Külügyminisztérium hivatalos honlapján közzölt adatok alapján készült.*

⁶⁹ Dobszay János: *Állam, Egyházak Magyarországon 1989-2004*. Egyházfórum Alapítvány, Budapest 2004. 9. o.

latrendszer lehetséges távlatait szeretnénk megjósolni, nehéz feladatunk lenne. A kapcsolat mélyítése az 1997-es megállapodás szerinti vagyoni viták rendezése, a hitélettel kapcsolatos és az oktatásban szerepet vállaló egyházi intézmények tevékenységének megfelelő állami támogatásának rendezése központi témája kell, hogy legyen a kapcsolatnak. Az államnak anyagilag is támogatni kell az egyházat, hogy megteremthesse azokat a tárgyi feltételeket, amelyek a társadalmi szerepének betöltéséhez szükségesek.⁶⁹

Felhasznált irodalom

Könyvek

Adriányi Gábor: A Vatikán keleti politikája és Magyarország 1939-1978. A Mindszenty-ügy. Kairosz Kiadó, Budapest 2004

Bruhács János: Nemzetközi jog II. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs 2004

Crawford, James: The Creation of States in International Law. Clarendon Press, Oxford 2006

Csizmádia Andor: A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban. Akadémia Kiadó, Budapest 1966

Dobszay János: Állam, Egyházak Magyarországon 1989-2004. Egyházfórum Alapítvány, Budapest 2004

Erdő Péter: Egyházjog. Szent István Társulat, Budapest 1995

Peter Fischer–Heribert Franz Köck: Völkerrecht, Das Recht der universellen Staatengemeinschaft. Linde Verlag, Wien 2001

Gergely Jenő: A Mindszenty-per. Kossuth Kiadó, Budapest 2001

Gergely Jenő: A katolikus egyház Magyarországon. 1919-1945. Pannonica Kiadó, Budapest 1999

Gergely Jenő: Az 1950-es egyezmény és a szerzetesrendek felszámolása Magyarországon. Vigilia Kiadó, Budapest 1990

Hiller István: A Vatikán és Magyarország (1526-1699). In: Magyarország és a Szentszék diplomáciai kapcsolata 1920-2000. (Szerk. Zombori István) Szent István Társulat, Budapest 2001

Kubinyi András: Diplomáciai érintkezések a Jagelló-kori magyar állam és a pápaság között (1490-1526) In: Magyarország és a Szentszék kapcsolatának ezer éve. (Szerk.: Zombori István) A Metem, Budapest 1996

Jörg Mandt–Ulrike Moser–Sonia Shinde: II. János Pál pápa életének képes krónikája. Panoráma Stúdió, Budapest 2005

Mészáros István: Mindszenty és az „Ostpolitik”. Kairosz Kiadó, Győr 2001

Mészáros István: Ki volt Mindszenty? Cikkgyűjtemény 1944–1998. Eötvös József Könyv- és Lapkiadó Bt., Budapest 1999

Mindszenty József: Emlékirataim. Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Budapest 1989

Mondin, Battista: Pápák enciklopédiája. Szent István Társulat, Budapest 2001

Nagy Károly: Nemzetközi jog. Püski, Budapest 1999

Pál József: Békepapok. Egyházfórum Kiadó, Budapest 1995

Timoránszky Péter: Nemzetközi jog. BM Könyvkiadó, Budapest 1989

Török József: Mindszenty bíboros élete. Ecclesia, Budapest 1991

Török József Grösz József kalocsai érsek naplója (1944-1946). Szent István Társulat, Budapest 1995

Salacz Gábor: A magyar katolikus egyház tizenhét esz-

tendeje (1948–1964). Görres Gesellschaft, München 1988

Shaw, Malcolm N. Nemzetközi jog. Osiris Kiadó, Budapest 2001

Zombori István: Magyarország és a Szentszék diplomáciai kapcsolata 1920–2000. Szent István Társulat, Budapest 2001

Zombori István: Magyarország és a Szentszék kapcsolatának ezer éve. Szent István Társulat, Budapest 1998

Family Encyclopedia of Word History. The Reader's Digest Association Limited, London 1996

Folyóiratok és tanulmányok

Acta Apostolicae Sedis 1956

Balogh Margit: A Vatikán és Magyarország. História 2005. 4. sz.

Beke Margit: Angelo Rotta apostoli nuncius (1930–1945). Magyar Egyháztörténeti Évkönyv 1994

Erdő Péter: A Szentszék és Magyarország. Katolikus Szemle 1991. 3–4. sz.

Egyetemi Ifjúság 1956. november 3.

Gergely Jenő: A katolikus püspöki kar és a konvertiták mentése. Történelmi Szemle 1984

Gergely Jenő: Concordatum Hungaricum. A nyilas kormány konkordátum-tervezete 1945 elején. Századok 1995

Gergely Jenő: A Magyar Püspöki Kar 1945. május 24-i ülésének jegyzőkönyve. Levéltári Szemle 1992. 4. sz.

Osservatore Romano 1984

Jegyzetek

¹ Zombori István: Magyarország és a Szentszék diplomáciai kapcsolata 1920–2000. Szent István Társulat, Budapest 2001. 12. o.

² Erdő Péter: A Szentszék és Magyarország. Katolikus Szemle (1991) 3–4. 140. o.

³ Bruhács János: Nemzetközi jog II. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs 2004. 13–19. o.

⁴ Crawford, James: The Creation of States in International Law. Clarendon Press, Oxford 2006 221. p

⁵ Family Encyclopedia of Word History. The Reader's Digest Association Limited, London, 1996. 673. p

⁶ Fischer, Peter–Köck, Heribert Franz, Völkerrecht, Das Recht der universellen Staatengemeinschaft. Linde Verlag, Wien 2001. 199–200. p

⁷ Crawford, James: vj.8., 226–228. p

⁸ Shaw, Malcolm N: Nemzetközi jog. Osiris Kiadó, Budapest 2001. 161. o.

⁹ Nagy Károly: Nemzetközi jog. Püski, Budapest 1999. 15. o.

¹⁰ Timoránszky Péter: Nemzetközi jog. BM Könyvkiadó, Budapest 1989. 49. p.

¹¹ Erdő Péter: Egyházjog. (Szent István Társulat, Budapest 1995. 236. o.

¹² Ibid, 237. o.

¹³ Balogh Margit: A Vatikán és Magyarország. História 2005. No. 4

¹⁴ Zombori István: vj.1., 38–39. o.

¹⁵ Kubinyi András: Diplomáciai érintkezések a Jagelló-kori magyar állam és a pápaság között (1490–1526) In: Magyarország és a Szentszék kapcsolatának ezer éve. (Szerk. Zombori István) A Metem, Budapest 1996. 120. o.

¹⁶ Hiller István: A Vatikán és Magyarország (1526–1699) In: Zombori: 13. o.

¹⁷ Zombori István: vj.1., 18. o.

¹⁸ Zombori István: vj.1., 30. o.

¹⁹ Zombori István: vj.1.,32. o.

²⁰ Zombori István: vj.1.,33. o.

²¹ Zombori István: vj.1., 45. o.

²² Csizmádia Andor: A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatának kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban. Akadémia Kiadó, Budapest 1966. 129–130. o.

FORUM

Kengyel Miklós
tanszékvezető egyetemi tanár

Az Andrásy Egyetem. Német nyelvű posztgraduális és doktori képzés Magyarországon

Felsőoktatási tájékoztatókban, internetes oldalakon vagy a német nyelven is *flyer*nek becézett szólólapokon egyre gyakrabban jelenik meg egy hirdetés a következő szöveggel:

*„Azon gondolkodik, hogy munkát keressen és/vagy továbbtanuljon?
Jól beszél németül és tovább tanulna még nyelveket?
Piacképes szakirányú végzettséget szeretne?
Érdeklí az Európai Unió, a közép-európai régió közös jövője és integrálódása?
Tanuljon az Andrásy Gyula Budapesti Német Nyelvű Egyetemen.”*

Kevesen tudják, hogy milyen szerepet is tölt be, és milyen lehetőségeket kínál az Andrásy Egyetem a magyar felsőoktatásban. A 2002-ben alapított intézménynek 72(!) magyar egyetem és főiskola között kell helytállnia a csökkenő hallgató létszám és szűkülő pénzügyi támogatás közepette egyre élesedő versenyben. Különlegességét a német tannyelven kívül az oktatási profil (közép-európai irányultságú társadalomtudomány), a képzés szerkezete (posztgraduális és doktori), valamint a hallgatóság és az oktató kar összetétele (német, osztrák, svájci, magyar) adja meg. A százharminc hallgató Budapest belvárosában, a Nemzeti Múzeum mögött, a történelmi Festetics-palotában folytathatja a tanulmányait. Mint az egyetem 2003 óta hivatalban lévő rektora szeretném leküzdeni az intézmény iránti természetes elfogultságot és *sine ira et studio* (ahol a hangsúly inkább az utóbbin van) az egyetemet bemutatni.

1. A kezdetekről

Hat éve annak, hogy Orbán Viktor magyar miniszterelnök, Wolfgang Schüssel osztrák szövetségi kancellár, Edmund Stoiber bajor és Erwin Teufel baden-württembergi miniszterelnök éves találkozásuk al-

kalmával elhatározták azt, hogy Magyarországon német nyelvű egyetemet alapítanak. Az erről kiadott *szándéknyilatkozatukat* rövid időn belül a tettek követték és 2002 őszén Budapesten megnyitotta kapuit az Andrásy Gyula grófról elnevezett Német Nyelvű Egyetem, amely egy évig tartó ideiglenes elhelyezés után 2003 szeptemberében költözött be a felújított Festetics-palotába.

Németországban kezdettől fogva nagy figyelem-

Az Andrásy Egyetem az egykori Festetics-palotában

mel kísérték az egyetem alapítását, amelyben egy évszázados közép-európai hagyomány újjáéledését látták. Amióta ugyanis a prágai Károly Egyetem német nyelvű karát a második világháború után bezárták, a *nyelvetületen kívül* nem működött német egyetem. (A világban ugyan vannak *német alapítású* egyetemek, így pl. Kairóban és Bangkokban, de ezek angol tannyelvűek.) Az Andrásy Egyetemet abból a célból hozták létre, hogy olyan vezető szakembereket képezzen a közigazgatás, a magángazdaság, a civil szféra és nem utolsósorban a nemzetközi kapcsolatokkal foglalkozó intézmények számára, akik a nyelvtudásuk, szakmai elkötelezettségük, valamint a térségről szerzett sokoldalú ismereteik révén hozzájárulhatnak a közép-európai integrációs folyamat sikeréhez. Az egyetem alapítói a *német nyelvben és kultúrában* látták azt a kohéziós erőt, amely a Közép-Európából érkező hallgatóságot egyesítheti.

2. A környezet

Az Andrásy Egyetem elhelyezését és környezetét elfogultság nélkül nevezhetjük ideálisnak egy posztgraduális képzést folytató intézmény számára. Az Ybl Miklós tervezte Festetics-palota a Nemzeti Múzeum mögötti, egykoron „mágnások” lakta negyedben található. Néhány percnyi járásra van a nagy budapesti egyetemi épületektől, az ELTE-től, a Pázmánytól, a Corvinustól, az Egyetemi Könyvtártól és a sort

még hosszan folytathatnánk tovább. Különös érzés olyan helyen tanítani vagy tanulni, amely azoknak az épületeknek a tözsomszédságában van, amelyek előtt a *magyar forradalmak* kezdődtek. Jobbra a Nemzeti Múzeum épülettömbje, balra a Magyar Rádió épülete: ez utóbbitól a szó szoros értelmében csak egy fal választja el az Andrassy Egyetemet.

Az épület kettős rendeltetésű: Festetics-palota néven ad helyet rangos kulturális és közéleti programoknak és nemzetközi konferenciáknak, Andrassy Egyetemenként pedig mintegy kétszáz hallgató befogadására alkalmas. Az első emeleti díszterem (tü-

A hallgatóság Leuenerger svájci államelnök előadására vár
2006 október 23-án

körterem, márványterem, Andrassy-terem) fölött, a második emeleti tetőtérben található a szerényebb kivitelű, de minden igényt kielégítő, oktatási technikával jól felszerelt tantermek.

3. Az oktatás

Az Andrassy Egyetemen jelenleg csak posztgraduális képzés (szakirányú továbbképzés), valamint egy – interdiszciplináris doktori iskola keretében – PhD képzés folyik. A négy szakiránnyal kapcsolatos információkat a következő táblázat foglalja össze:

A joghallgatókat leginkább érdeklő *összehasonlító állam- és jogtudományi szakirány* jelenleg az egyetlen olyan posztgraduális képzés Magyarországon, amely „Magister Legum”, azaz LL.M címet ad. A külföldi jogászság körében nagyon népszerű titulus csak a *jogi diploma után* szerezhető meg, ezért a bolognai rendszer alapján „second master”-nek tekinthető. A jelentkezés feltétele a jogi diploma mellett a jó német nyelvtudás, beleértve a szaknyelv ismeretét is. A kétéves kurzus *akár egy évre is* lerövidíthető, ebben az esetben azonban a hallgatónak két félév alatt 120 kreditpontot kell teljesítenie. Ez csak annak sikerülhet, aki a tanulmányaira koncentrálni és a posztgraduális képzés mellett nem vállal munkát.

	SZAKIRÁNY:	KÉPZÉS TARTALMA:	JELENTKEZÉS FELTÉTELE:	SZEREZHETŐ VÉGZETTSÉG:
	KÖZÉP-EURÓPA TANULMÁNYOK	A közép-európai népek múltjában, kultúrájában és eszmeiségében gyökerező kapcsolatrendszer elemzése	Jó német nyelvtudás, egyetemi (MA) v. főiskolai (BA) diploma;	Közép-Európa szakértő (MA/BA)
	ÖSSZEHASONLÍTÓ ÁLLAM- ÉS JOGTUDOMÁNY	Az EU-jog és a tagállamok jogrendszereinek összehasonlító elemzése	Jó német nyelvtudás, diplomás jogász	összehasonlító állam- és jogtudományi szakos szakjogász (Magister Legum; LL.M)
	KÜLÜGYI SZAKÉRTŐ	Korunk külpolitikai és gazdasági problémáinak komplex elemzése; össztársadalmi és nemzetközi kontextusban történő értelmezése	Jó német nyelvtudás, egyetemi (MA) v. főiskolai diploma (BA);	egyetemi szakközgazdász külügyi szakértő szakon (MA) külügyi szakértő (BA)
	NEMZETKÖZI GAZDASÁGI KAPCSOLATOK	Közgazdaságtan, jog- és politikatudomány európai gazdasági integrációs hangsúllyal	Jó német nyelvtudás, egyetemi (MA) v. főiskolai diploma (BA);	nemzetközi gazdasági kapcsolatok szakértő szakközgazdász (MA) nemzetközi gazdasági és üzleti kapcsolatok szakértő (BA)

4. Egy kis ízelítő (német nyelven) a kurzus kínálatából

Einführung in die Politikwissenschaft
Europäisches Wettbewerbsrecht
Europäisches Verwaltungsrecht
Europäisches Zivilprozessrecht
EU- / EG- Prozessrecht

A kötelező tárgyak mellett a hallgatók az egyetemen meghirdetett *valamennyi fakultatív tárgy* közül választhatnak. A kínálat a politikatudománytól kezdve a közép-európai irodalmon, történelmen, külpolitikán át a köz-

gazdaságtudományig terjed. További nyelvtanulásra is van lehetőség: a hallgatók jelenleg hat – részben közép- és kelet-európai – nyelv közül választhatnak. Az egyik legnépszerűbb, évente ismétlődő program az *egyhetes brüsszeli tanulmányút*.

Europäische Menschenrechtskonvention
Konflikte und Konfliktbewältigung
Vergleichende Außenpolitikanalyse
Wirtschaftsvölkerrecht

Binnenmarktrecht
Vergleichendes Staats- und Verfassungsrecht
Europäisches Gesellschaftsrecht
Das politische System der Europäischen Union
Europäisches Privatrecht

5. Az egyetem működése

Az Andrásy Egyetem a magyar állam által elismert *magánegyetem* formájában működik. Fenntartásában a magyar költségvetésen kívül részt vállal a német, az osztrák, valamint a svájci szövetségi kormány, továbbá két német tagállam, Bajorország és Baden-Württemberg tartományi kormánya is. Szakmailag olyan neves külföldi intézmények támogatják, mint a Heidelbergi Egyetem és a Bécsi Egyetem, továbbá Bayreuth, Grác, Linz, Passau és St. Gallen egyeteme.

Az Andrásy Egyetem a magyar felsőoktatási törvény hatálya alá tartozik és a hazai előírásoknak megfelelő diplomát bocsát ki. A kétnyelvű díszes okmány azonban szakonként feltünteti a külföldi partnerintézmény nevét is. Az összehasonlító állam- és jogtudományi szakot a diploma a *Heidelbergi Karl Rupprecht Egyetemmel közösen szervezett képzésként* nevezi meg.

A 2006-ban indított Doktori Iskola *interdiszciplináris jellegéből* következően három tudományterületen (állam- és jogtudomány, történettudomány és politikatudomány) folytat *német nyelvű PhD-képzést*. A rövid idő alatt népszerűvé vált képzésnek jelenleg már húsz hallgatója van.

A posztgraduális és a doktori képzés jellegéből adódóan nagyon sok a hallgatók által egyedileg megoldandó feladat. Ennek a számítógépes laboratórium mellett a legfontosabb színtere a könyvtár, amely a Festetics-palota zárt belső udvarában található. Itt mintegy tizenötezer kötetnyi német kézikönyv és szakkönyv áll a hallgatók rendelkezésére. (Akinek ez nem elég, az tíz percen belül olyan nagy könyvtárakat érhet el, mint a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, az Egyetemi Könyvtár vagy az ELTE böl-

Az Andrásy Egyetem könyvtára

csész- vagy jogi kari könyvtára.)

6. Tanárok és diákok

Az Andrásy Egyetem nemzetközi jellegét tanári karának és hallgatóságának összetétele adja meg. A félévente itt oktatók száma – beleértve a népes vendég-tanári gárdát is – megközelíti a harmincat, ami a százharminc fős hallgatóságra tekintettel *ideális tanár-diák arányt* biztosít.

Az egyetemen jelenleg *nyolc német, négy osztrák, négy svájci, továbbá tíz magyar professzor, illetve docens* oktat. A hallgatók fele külföldi, többségük valamelyik német egyetem vagy főiskola elvégzése után választotta az Andrásy Egyetemet. Rajtuk kívül lengyel, osztrák, román, svájci, szlovák, szerb és orosz hallgatók is vannak.

A 2006–2007-es tanévre megállapított tandíj 165 000 forint, amely – hasonló jellegű képzésekkel összehasonlítva – szerénynek mondható. A járulékos költségek azonban meglehetősen magasak, mivel az egyetemnek nincs kollégiuma. A hallgatóság-

nek több mint a fele rendelkezik az alábbiakban felsorolt *ösztöndíjak* valamelyikével, amelyeknek a részletes leírása az egyetem honlapján található: www.andrassyuni.hu

Stipendien des Visegrad Fund

Stipendium des Freistaats Bayern

Carl Lutz-Stipendium für das LL.M.-Programm

Baden-Württemberg-Stipendium für Studierende der AUB

Stipendium der Aktion Österreich-Ungarn

Az Andrassy Egyetem jelképe a népeket és kultúrákat összekötő híd

7. Az Andrassy Egyetem jövője

Fennállásának öt éve alatt az Andrassy Egyetem körül nemegyszer támadtak kisebb vagy nagyobb politika viharok. Megkérdőjelezték a létét, működésének a célszerűségét, fenntartásának a gazdaságosságát. De értékörző jellegét és a kultúrák közvetítésében betöltött szerepét nem sikerült elvitatni. 2007-től várhatóan államközi megállapodás szavatolja biztonságos működését a következő öt évre.

Az új felsőoktatási törvény az Andrassy Egyete-

met arra kötelezte, hogy 2011-ig legalább két *mesterképzést* indítson el. Az elkövetkezendő években tehát átalakul az egyetem oktatási struktúrája. A jelenlegi tervek szerint a posztgraduális képzések megtartása mellett a Közép-Európa tanulmányok, a nemzetközi gazdaság, valamint a nemzetközi kapcsolatok területén indulnának mesterképzések. A képzési szerkezet átalakítása nem érintheti az egyetemnek az alapító okiratában megfogalmazott célkitűzését, a közép-európai népek és kultúrák összekötésében

AD HOC

Balogh Ágnes
egyetemi docens

„Tanulmányok a Btk. Általános Részének kodifikációjához”*

2006-ben jelent meg Nagy Ferenc fenti című munkája. Mint ahogyan a könyv előszavában Györgyi Kálmán is utal rá, a dolgozatok jelentős része különböző folyóiratokban, tanulmány- és emlékkötetekben már megjelent. A mű a szerző több éves munkájának gyümölcse, amely a büntetőjog szinte minden problematikus területét érinti, ezért a szakértő közönség különös érdeklődésére tarthat számot.

Nagy Ferenc a Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának professzora, a Büntetőjogi és a Büntető eljárásjogi Tanszék vezetője. A szegedi büntetőjogi iskola hagyományainak folytatója, aki nagyhatású munkáival és egyéni szemléletmódjával a hazai büntetőjog egyik vezéregyéniségévé, legnagyobb dogmatikusává vált. Ez nagyrészt annak köszönhető, hogy munkássága során mindvégig arra törekedett, hogy az általa vizsgált jogintézményeket, témaköröket mélységükben tárja fel, a rá jellemző precizitással, a jogtörténet és a jogösszehasonlítás módszerével. Az elmúlt évek során figyelmét a büntetőjog egyetlen területe sem kerülte el, szívesen foglalkozott eljárásjogi, kriminológiai és kriminálpolitikai, valamint végrehajtási kérdésekkel, a hangsúly azonban az anyagi jogi problémák kidolgozásán maradt. Nagy Ferenc egyedülálló abban, hogy – a kor új követelményeinek megfelelően – a töle megszokott igényességgel egyre többet foglalkozik a büntetőjog új kihívásaival, a nemzetközi bűnügyi együttműködéssel, a büntetőjogi integrációval. Dogmatikai szemlélete a gyakorlatban felmerülő kérdések iránti érzékenységgel párosul, megoldási javaslatok mindig építő jelleget adnak kritikai észrevételeinek.

A kötet hatalmas ismeretanyagot rendez anélkül, hogy a szerző elveszne a részletekben, és mégis kellő elmélyültséggel tárgyalja az egyes témaköröket. A

mű négy fő részre oszlik: A) Folyamatok és változások az elmúlt évtized általános részi büntetőjogalkotásában; B) Tanulmányok a bűncselekménytan köréből; C) Szankciótani tanulmányok; D) Szankciótani – büntetés-végrehajtási tanulmányok.

A) A kötet első, hosszabb terjedelmű *bevezető tanulmánya* átfogó képet ad az elmúlt évtized kodifikációs folyamatairól és tendenciáiról. A hangsúly az „átfogó” jellegén van, tekintettel arra, hogy itt egy fejlődési ívet tár elénk a szerző, oly módon, hogy az egyes kriminálpolitikai koncepciók törvényi megjelenését vizsgálja. Rámutat arra, hogy a sokszor szakmailag nem kellően megalapozott módosítások annak következményei, hogy a büntetőjog nemritkán a politika hatalmi eszközévé válik, folyamatosan és fokozatosan erodálódnak a büntetőjog klaszszikus jogállami tételei. A büntető jogalkotási folyamat kaotikus jellegét mutatja, hogy a kodifikáció során először nem a lényegi tartalmat, azaz az anyagi büntetőjogi szabályokat alkották meg. Enélkül pedig öncélúvá válhat az eljárás és végrehajtási kódex, hiszen azoknak mindenekelőtt a Btk. alapfelfogását kell tükrözniük, és annak megvalósulását segíteniük.

A jogalkotási problémákkal függ össze az alkotmányjog és a büntetőjog nem kellően tisztázott viszonya. Nem vitás, hogy a büntetőjog területén is a kiindulópontot és a korlátot az Alkotmányban rögzített alapvető emberi jogok és jogelvek képezik, azonban – mint ahogy Nagy Ferenc hangsúlyozza – a büntetőjog nem pusztán alkalmazott alkotmányjog, hanem önálló felelősségi és szankciórendszerrel rendelkező jogterület is, amely az alkotmányban rögzített alapjogok lényegi korlátjaként is felfogható. Érthetetlennek tartja, hogy az emberek életébe és jogaiba a legkeményebb beavatkozást biztosító Btk. miért nem tartozik a kétharmados törvények közé.

B) A kötet *második részében* két tanulmány foglalkozik a bűncselekmény fogalmával, négy írás tárgyalja az akadályrendszer aktuális kérdéseit, egy a egyes bűnösségű bűncselekményekkel, egy pedig a bűnszervezettel foglalkozik.

Az elmúlt években a kodifikáció miatt a bűncselekmény fogalma ismét a tudományos érdeklődés középpontjába került. Legfontosabb kérdés, hogy az új Btk. formális vagy materiális fogalom-meghatározással él-e, azaz megelégszik a nullum crimen sine lege elvének törvényi rögzítésével, vagy egy tartalmi jellegű fogalmi elemmel pontosítja a fenti garanciális szabályt. Éppen ezért a szerző a bűncselekmény törvényi fogalmáról jogösszehasonlító kitekintéssel értekezik, és megállapítja, hogy mindkét megoldásra találunk példát. A nyugat-európai országok többségében a formális meghatározás a tipikus, míg a volt szocialista országok a hagyományoknak megfelelően materiális

*Dr. Nagy Ferenc: Tanulmányok a Btk. Általános Részének kodifikációjához. HVG-ORAC Lap- és Könyvkiadó Kft., Budapest 2005. 382 o.

meghatározást hagyták meg a legújabb büntető kódexekben is. Ez utóbbi megoldásnál nem mellőzhető a társadalomra veszélyesség, mint fogalmi elem helyének és szerepének vizsgálata a dogmatika rendszerében. A szerző arra az álláspontra helyezkedik, hogy e fogalom fenntartása de lege ferenda nem kívánatos, tekintettel arra, hogy ez igazából nem dogmatikai, hanem inkább szociológiai fogalom, amelynek megítélése és értelmezése nem egységes. Ez különösen a társadalomra csekély fokban veszélyes cselekmények minősítésénél jelentkezett, tekintettel arra, hogy a törvényhozó a büntethetőséget kizáró okok között helyezte el a cselekmény társadalomra veszélyességének csekély fokát. A szerző tanulmánya megjelenését követő 2006. évi LI. törvény módosítása megoldást jelenthet a problémára.

Külön tanulmányt olvashatunk a bűncselekmény súly szerinti felosztásáról, amelyben a hazai és a külföldi megoldási formákat ismerteti a szerző. A jelenleg hatályos szabályozás érdekéért említi az absztrakt szemléletű megközelítést és a bűnösség foka szerinti differenciálást. Célszerűnek tartja ennek megtartását azzal, hogy az absztrakt és a konkrét között meglévő ellentmondást valamilyen módon ki kell küszöbölni. Ennek egyik lehetséges megoldásaként említi a korrekcionalizáció újbóli bevezetését.

A bűncselekménytani írások között terjedelmét és a felhasznált – elsősorban idegen nyelvű – szakirodalmat tekintve is a legjelentősebb az akadályrendszert érintő, négy tanulmányt magába foglaló rész. Kiindulásként a *büntethetőségi akadályok* rendszerének kialakításával kapcsolatos hazai elméleti álláspontokat összegzi a szerző. További vizsgálódásainak tárgyát az egyes jogellenességet kizáró okok képezik. Az összehasonlító jellegű nemzetközi kitekintést követően részletesen kitér ezek elvi hátterére, eredetére, jogforrásaira. Ez utóbbi szempontból csoportosítja a jogellenességet kizáró okokat, melynek könnyebb áttekintését táblázat is szolgálja. Két fő csoportot különböztet meg: 1) Btk.-ban, illetve más törvényben szabályozott jogellenességet kizáró okok; 2) sem a Btk.-ban, sem más törvényben nem szabályozott kizáró okok. Utóbbi csoportba az elmélet és a gyakorlat által kimunkált és szokásjogilag rögzült okok tartoznak, így a sértett beleegyezése, az indokolt kockázat, a fegyelmezési (fenyítő-) jog gyakorlása, jogellenességet kizáró köteleesség-összeütközés, védelemre méltó érdekek, illetve hivatásbeli jogok és köteleességek gyakorlása. A törvényileg szabályozott jogellenességet kizáró okokat további alcsoportokra osztja, így megkülönbözteti a Btk. Általános Részében szabályozott általános jellegű okokat, a Különös részben szabályozott speciális okokat, és az anyagi büntetőjogon kívül, más törvényben szabályozott okokat.

Az Általános Részben szabályozott általános jellegű okokkal, a jogos védelemmel és a jogellenességet kizáró végszükséggel – jelentőségüknél fogva – külön tanulmányok foglalkoznak. Tekintettel arra, hogy a *jogos védelem* esetén az egyik legrégebbi jogintézményről van szó, azt hihetnénk, hogy az ezzel kapcsolatos viták nyugvópontra jutottak. Ezzel szemben napjainkban ismét az érdeklődés középpontjába került, hiszen – mint Nagy Ferenc is utal rá – a személyek egymáshoz és a közösséghez való viszonyát illető kapcsolatrendszerben mélyreható változási folyamat zajlik. Egyik oldalon a törekvés a jogos védelem jogának korlátozására irányul úgy, hogy szinte a jogos védelem dogmatikájának eróziójáról lehet beszélni. A másik oldalon a növekvő és terjedő brutális erőszak a jogos védelem jogának fokozottabb igénybevételét igényli. A szerző először a jogos védelem alap gondolatát, büntetőpolitikai indokait rögzíti, melynek a részletes törvényi szabályok kidolgozásánál van gyakorlati jelentősége. Fontos kérdés a támadás fogalmának értelmezése, nevezetesen az, hogy csupán aktív magatartás alapozhatja meg, vagy a támadás fogalmi körébe vonható-e a mulasztás. Nagy Ferenc azt a nézetet képviseli, hogy jogi kötelezettség elmulasztásával is előidézhető jogos védelmi helyzet. A problémakör alkotmányossági, emberi jogi megközelítése sem egyöntetű, a szerző ismerteti és ütközteti az egymástól eltérő álláspontokat. A téma teljes körű feldolgozását mutatja, hogy a vizsgálódása körébe vonja a verbális támadásokat is. Vázlatos áttekintést ad az egyes európai országok és az angolszász common law szabályozásáról.

Hasonlóan alapos és teljes körű a *végszükség* jogintézményének történelmi példákkal illusztrált bemutatása. Mindkét kizáró okkal kapcsolatos tanulmány tudományos értékét növelik és gyakorlati felhasználását nagyban segítik azok a függelékek, amelyek az egyes európai államok törvényi szabályozásának magyar fordításait tartalmazzák.

A bűncselekménytani kérdések között az egyik legérdekesebb és legellentmondásosabb a *vegyes bűnösségű bűncselekmények – és ezeken belül is a praeterintencionális bűncselekmények* – büntetőjogi megítélése. Ezt tükrözi Nagy Ferenc tanulmánya, amely a történelmi és kriminálpolitikai háttér bemutatását követően e bűncselekmények büntetőjogi megítélésének lehetséges megoldásait vázolja. Az ellentmondások és minősítési nehézségek illusztrálására elsősorban a német bírói gyakorlatból hoz példákat, ugyanakkor kitér hazai – esetenként vitatható – eseti döntésekre. A vegyes bűnösségű bűncselekmények minősítésének elsősorban a kísérlet, a társtetteség, illetve a részesség megítélésénél van jelentősége. Hazai büntetőjogunkban általánosan elfogadott álláspont szerint e bűncselekmények a kísérlet szempont-

jaból a gondatlan bűncselekmény jogi sorsát osztják, azaz ilyenkor a kísérlet kizárt. Ezzel ellentétes álláspontot képvisel Nagy Ferenc, aki szerint a kísérlet kivételesen előfordulhat e bűncselekmény-típusnál is. Fennállhat ugyanis az a lehetőség, hogy a tettes a súlyosabb eredményt már az alapdeliktum kísérletével előidézze, és ezen eredmény tekintetében gondatlanul jár el. Ezekben az esetekben a minősített tényállás kísérletének büntethetősége akkor állapítható meg, ha a minősítő eredmény az elkövetési magatartással kapcsolódik össze. Ezzel szemben nem állapítható meg kísérlet, ha a minősítő eredmény az alapdeliktum eredményére épül, mert ebben az esetben a tényállás szerinti alapbűncselekmény kísérlete a súlyosabb eredmény beszámítása számára kielégítő alapot nem képez (pl. a halált okozó testi sértés esetén). A szerző szerint tehát a vegyes bűnösségű bűncselekmény kísérletének megállapíthatósága a törvényi tényállás struktúrája alapján differenciálódik. Hasonlóan vitatott a társtettség, illetőleg a részesség megítélése is. A szoros értelemben vett vegyes bűnösségű bűncselekmény egységes, vagy a kizárólag szándékos, vagy a kizárólag gondatlan bűncselekmény jogi sorsát nem fogja osztani, éppen azért, mert vegyes bűnösségű. A probléma sokoldalúsága és ellentmondásossága miatt nem lát esélyt arra, hogy a kérdéskörrel kapcsolatos egységes elméleti álláspont alakuljon ki.

C) A tanulmánykötet C) és D) része egyaránt szankciótani tanulmányokat tartalmaz, azonban míg az előbbi döntően anyagi jogi szempontú, a D) részben inkább a büntetés-végrehajtási kérdések kerülnek előtérbe.

Az anyagi jogi szempontú *szankciótani* írások közül – jelentőségének megfelelően – három munka is a *szabadságvesztés* büntetéssel foglalkozik. Ezekben Nagy Ferenc olyan kérdéseket vet fel, amelyek eddig elkerülték a büntetőjog-tudomány képviselőinek figyelmét. Írásaiban itt is a teljességre törekszik, ezért egyetlen jogintézmény tárgyalásánál sem mellőzi a jogtörténeti bevezetést, amely nélkülözhetetlen a fejlődési tendenciák megértéséhez és a következtetések feltárásához.

Csak az elismerés hangján lehet szólni arról a kutatómunkáról, amelynek eredményeképpen az *életfogytig tartó szabadságvesztésről* szóló írásban közel húsz ország vonatkozó tételesjogi szabályait ismerteti és értékeli a szerző. Ezek bemutatása nem öncélú, hiszen következtetéseket von le és megoldási javaslatokat tár a törvényhozó és a jogalkalmazók elé. Mindezek előrebocsátása után értekezik a hazai szabályozásról. Különösen gondolatébresztő megállapításokat tartalmaz a feltételes szabadon bocsátás hazai problematikájáról szóló rész, melyben számos kritikai észrevételt fogalmaz meg. Így többek között utal

arra, hogy az alkotmányosság elvének, közelebről a meghatározottság követelményének nem felel meg az a törvényi szabályozás, mely szerint az életfogytig tartó szabadságvesztésből történő feltételes szabadságra bocsátás „legkorábbi időpontját legalább húsz évben, el nem évülő bűncselekmények esetén legalább harminc évben” határozza meg. Aggályosnak és több szempontból is kifogásolhatónak minősíti a tényleges életfogytig tartó szabadságvesztés törvénybe iktatását. Ez a szabályozás nem felel meg a nulla poena sine lege certa, illetve az emberi méltóság elvének, ebből következően nem egyeztethető össze az embertelen és kegyetlen büntetés tilalmával, a fejlett európai büntetőjogi szabályozásokkal, illetve alkotmányjogi döntésekkel, és nem utolsósorban a szabadságvesztés végrehajtási céljával, a reszocializáció elősegítésének gondolatával. De lege ferenda javaslata a tényleges életfogytig tartó szabadságvesztés mint nem alkotmánykonform és embertelen büntetési forma kiiktatása, azaz a feltételes szabadságra bocsátás ítéleti kizárásának eltörlése. Kívánatosnak tartja továbbá a jelenlegi ténylegesen letöltendő – kirívóan magas, és a meghatározottsági követelménynek nem megfelelően szabályozott – minimális büntetési idő, valamint a feltételes szabadság tartamának jövőbeni csökkentését.

A hosszú tartamú szabadságvesztés büntetőjogi kérdéseiről írt tanulmány szemléletes és informatív táblázatokkal, valamint statisztikai elemzésekkel mutatja be a hazai büntetéskiszabási gyakorlatot. A szabadságvesztés tartamának kérdése alapvetően összefügg a *feltételes szabadon bocsátás* szabályozásával és gyakorlatával. A szerző megállapítása szerint a magyar szabályozás nemzetközi tekintetben is igen szigorúnak minősíthető, tekintettel arra, hogy a legtöbb országban a határozott tartamú szabadságvesztés esetében a büntetési tartam felének, illetve legfeljebb kétharmadának kiállása után már lehetőség nyílik az elítélt elbocsátására. Nagy Ferenc szerint kívánatos lenne hazai szabályozásunknak is e nemzetközi tendenciát jobban figyelembe venni.

Külön tanulmány foglalkozik a *büntetés végrehajtásának részbeni felfüggesztésével*, amelynek lényege, hogy lehetővé teszi a bíróság számára, hogy a büntetés egy részének végrehatása mellett a fennmaradó részt próbaidőre felfüggeszesse. E jogintézmény a közepes súlyú, illetve szigorúságú szankciók sorába illeszkedik, alkalmazására akkor kerülhetne sor, amikor az egészében végrehajtandó és hosszabb tartamú szabadságvesztés túl szigorú, a végrehajtásában egészében felfüggesztett szabadságvesztés pedig enyhe büntetés lenne. Nagy Ferenc javaslata a két évet meghaladó, azonban az öt évet meg nem haladó tartamú szabadságvesztésre vonatkozna azazal, hogy a részbeni felfüggesztés esetében a végre-

hajtandó rész nem érheti el az egész büntetés felét, de legalább az egész büntetés egyharmada a végrehajtandó minimum.

A *közérdekű munka* jelenlegi formában történő bevezetésére 1993-ban került sor Magyarországon. Az azóta eltelt idő tapasztalatai azt mutatják, hogy nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Pedig – mint ahogy az ezzel foglalkozó írás első részéből is kiderül – más európai államokban viszonylag hatékony szankciónak tekinthető. Ennek oka egyrészt a szabályozás elégtelenségében, másrészt a végrehajtás nehézségeiben keresendő. Mindenképpen szükség van azonban erre a szankcióra, mivel a szabadságelvonnással nem járó büntetési nemek száma igen alacsony hazánkban. Éppen ezért a szerző írásában olyan de lege ferenda javaslatokkal él, amelyek alkalmasak a szankció hatékonyságának növelésére. Ezek szerint kívánatos volna a közérdekű munka tartamát inkább órákban, mintsem napokban meghatározni, és szükséges lenne az elítélt beleegyezéséhez kötni a büntetés elrendelhetőségét, figyelemmel a kényszer- és kötelező munka nemzetközi tilalmazottságára. Nagy Ferenc szerint hiányzik a magyar szabályozásból a kiszabott munkabüntetés teljesítésére nyitva álló idő törvényi behatárolása is.

Napjainkig sem sikerült a büntetőjogi jogkövetkezmények rendszerébe aggálytalanul beilleszteni a *vagyyonelkobzást*. Nagy Ferenc szerint egy sajátos jellegű, „harmadik nyomú” mellékkövetkezmény, amely jelenleg az intézkedések között található. Jogi természetének megítélése vitatott és vitatható, tekintettel arra, hogy egy olyan nem kifejezetten büntetőjogi jellegű jogkövetkezményről van szó, amellyel az eredeti jogszerű vagyoni állapotot kívánják visszaállítani. Amennyiben továbbra is a büntetőjogi szankciórendszer része marad, úgy az intézkedések közötti elhelyezés indokolható a legjobban. Jelenlegi szabályozása azonban a szerző álláspontja szerint is több vonatkozásban módosításra szorul. A hatályos Btk.-beli rendelkezései nem felelnek meg a jogbiztonság, közelebről a meghatározottság követelményének, tekintettel arra, hogy a szankciónak sem az alsó, sem a felső határát nem rögzíti a törvény. Arányossági problémákat vet fel alkalmazhatósága, hiszen a megrovástól akár az életfogytig tartó szabadságvesztés mellett is kiszabható. A szabályozás gyenge pontja továbbá a vagyonnak, illetve vagyoni értéknek bűncselekmény elkövetéséből származása bizonyításának kérdése.

Az imént ismertetett tanulmányok tapasztalatait is felhasználja a szerző abban az írásában, amely a *jövőbeni szankciórendszerről*, jövőbeni büntetésekről és intézkedésekről szól. Álláspontja szerint a jogkövetkezmények kettősségének fenntartása indokolt. Az elsődleges és meghatározott büntetési for-

ma változatlanul a büntetés maradna, amely azonban nem mindig képes funkcióját ellátni, ezért a prevenciós cél eléréséhez az intézkedések is szükségesek. Részletesen ír a már meglévő szankciók jövőbeni szerepéről, amelyeket azonban újabb jogintézményekkel kíván gazdagítani. Elképzelése szerint a büntetések továbbra is fő- és mellékbüntetésre oszthatók, a főbüntetések között új önálló büntetesként szerepel a *felfüggesztett szabadságvesztés büntetés*, a végrehajtásában részben felfüggesztett szabadságvesztés-büntetés. A jelenleg hatályos büntetések körében a jövőben is megmaradna a közérdekű munka, amely mellékbüntetesként is alkalmazható lenne. Végrehajtása felfüggesztésének esetleges lehetővé tétele további differenciálást, egyéniesítést szolgálhat, főleg, ha pártfogó felügyelet kapcsolódhatna hozzá. A mellékbüntetések új szabályozása tekintetében a szerző átfogó változtatást nem lát szükségesnek. Az intézkedések körének bővülése nem indokolt, azonban szabályozásuk a már tárgyalt ellentmondásokra tekintettel változást igényel. Határozottan állást foglal a veszélyes visszaeső büntetettekkel szemben korábban szabályozott és alkalmazott *szigorított őrizet visszaállítása ellen*, amellyel egyébként egy külön tanulmány is foglalkozik.

D) A kötet negyedik része olyan szankció-tani tanulmányokat foglal magába, amelyek a *büntetés-végrehajtási jog* problémáira koncentrálnak. Ezen kérdések tárgyalása nem választható el az anyagi jogi szabályozástól, ezért a szerző a bevezető írásában átfogó képet ad a rendszerváltás óta eltelt időszakról, kiemelve, hogy egységes koncepció hiányában a büntetőjog mindhárom területén elmaradt az új, egymásra épülő kódexek megalkotása. Részletesen ismerteti az elmúlt évtized büntetés-végrehajtási jog szabályozásával kapcsolatos módosításokat, kitér a bírói gyakorlatban található anomáliákra, amelyek döntően az enyhébb végrehajtási szabályok alkalmazásával kapcsolatosak.

A büntetés-végrehajtást érintő alapvető gondok és problémák nagy része – így a zsúfoltság, az európai elvárásoknak nem megfelelő körülmények, a büntetés-végrehajtási személyzet csökkenő létszáma – már korábbról is ismert, Nagy Ferenc azonban ezen túl felhívja a figyelmet két új kérdéskörre, amelyekkel a jövőben foglalkozni kell: az egyik a *privatizáció*, azaz a magántőke bevonásának lehetősége, a másik pedig a börtönökben egyre nagyobb gondot jelentő *kábítószerek-probléma*.

Második írásában emberi jogi oldalról közelít a büntetés-végrehajtáshoz. A tanulmányból kimerítő ismereteket szerezhet az olvasó vonatkozó nemzetközi dokumentumok előírásairól, a strasbourgi bíróság gyakorlatáról, az új európai trendekről és kihívásokról. Mindezek figyelembevételével elkerülhetetlen a

magyar szabályozás továbbfejlesztéséhez.

A két következő tanulmány a *börtönnépesség* alakulásával, a fogvatartotti rátával foglalkozik, széles körű európai kitekintéssel. A szerző elsősorban az okok feltárását tűzte ki célul, következtetéseit számos pontos, friss statisztikai adatra alapozta. Ehhez kapcsolódik a kötet utolsó munkája az elektromosan felügyelt *házi őrizetről*.

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy a feldolgozott témák rendkívüli gazdagsága és kidolgozásuk magas színvonala miatt a tanulmánykötet nem könnyű olvasmány, mégis megéri a fáradságot. Az olvasó új ismeretanyaggal gazdagodhat, és olyan ösz-

szefüggéseket ismerhet fel, amelyek az egyes témák továbbgondolására inspirálnak. Az elmélyült munka eredményeként összegyűjtött, a témákhoz kapcsolódó irodalomjegyzék és a nagyszámú jegyzet fontos forrás a kutatóknak. Haszonnal forgathatják az elméleti kérdések iránt fogékony gyakorlati szakemberek, és azok is, akik a büntetőjognak csupán egyes részterületei iránt érdeklődnek. Kitűnően használható a felsőoktatásban, mert meggyőződésünk szerint a jogászképzés legfontosabb feladata a széles látókörrel rendelkező, az új ismeretek iránt fogékony, és nemcsak a jogszabályt megtanuló jurátusok nevelése.

lamint ezek társadalmi szerepe tekintetében. Ez az ambiciózus fejlesztés a fakultást a megváltozott jogi keretekhez igazította: Ausztriában elsőként hasznosították a frissen elnyert autonómiát és innovatív képzési tervet vezettek be. Nagy hangsúlyt helyeztek a nemzetközi együttműködésre, a partner egyetemekkel való kapcsolattartásra.

Gernot Kocher tudományos munkássága során tudatnyi önálló művet jelentetett meg, szerkesztőként emlékkönyvek és más gyűjteményes munkák publikálásában vett részt. Különböző szakmai folyóiratokban, emlékkönyvekben, lexikonokban és kiállítási katalógusokban több mint száz cikket adott közre. Kutatói tevékenysége több nagyobb témára irányult és irányul ma is. A jogi szimbolika területén már 1971-ben monográfiával jelentkezett, amelyel az anyaintézményében tradicionálisnak számító Weistum-kutatáshoz csatlakozott. 1976-ban jelent meg újabb nagyobb munkája a Meroving II. Chlothar ún. párizsi ediktumáról. Több tanulmányában foglalkozott a felvilágosult abszolutizmus jogtörténeti elemzésével. Ezek közül legfontosabb talán az 1979-ben nyomtatásban is megjelent habilitációs értekezés volt az Oberste Justizstelléről és az általános osztrák magánjogról; ezzel a hatalmas levéltári forrásanyagot nyugvó munkával a modern osztrák jogrend kezdeteit bemutató alpművet hozott létre. Jogi szimbolikai kutatásaival Gernot Kocher metodikai és szervezeti szempontból is új utat nyitott. A jogtörténeti képeket óráin a legmodernebb technika segítségével mutatta be. Három évtized alatt – az újfajta adathordozók segítségével – 23.000 képet tartalmazó gyűjteményt állított össze: a számítástechnikai eszközök oktatásban történő alkalmazását tekintve a fakultás pionírja volt. Ikonográfiai kutatásaira a koronát az 1992-ben megjelent „Zeichen und Symbole des Rechts” című monográfiával rakta fel, melyben az ókori Kelet és az antikvitás jogéletének emlékeit épp úgy feldolgozta, mint a modern kori és aktuális ábrázolásokat. Az elmúlt másfél évtizedben figyelme az Alpok-Adria térség jogtörténeti forrásaira irányult.

Tudományos-kutatói tevékenysége mellett ereje nagy részét a korábbi években és napjainkban is az oktatásba fekteti. Kiváló didaktikai képességeinek és a történeti-jelenkori kapcsolódások, párhuzamok bemutatásának köszönhetően Kocher professzor sikeresen népszerűsíti hallgatói körében a jogtörténet-tudományt. Munkássága elismeréseként 1973-ban Steiermark Szövetségi Tartomány Kutatói Díját, a következő évben a Theodor Körner Alapítvány Kutatói Díját nyerte el, majd 1975-ben Josef Krainer Díjat, egy évvel később pedig Leopold Kunschak Díjat kapott.

Megtiszteltetés volt számunkra, hogy a két jog-

Herger Csabáné
egyetemi docens

A 65 éves jogtörténész, Gernot Kocher köszöntése

2007 január 12-én ünnepelte a Grazi Karl Franzens Egyetem Jogtudományi Kara o.Univ.-Prof. DDr.h.c. Dr. Gernot Kocher 65. születésnapját. A kulturális rendezvények helyszínéül szolgáló impozáns Monarchia korabeli Meerscheinschlössl-ben tartott ünnepségen a külföldi vendég számára különösen megnyerő volt, hogy nem csak az Egyetem, hanem Graz városa és a Szövetségi Tartomány vezető személyiségei is kifejezték elismerésüket Kocher professzor felé. Alfred Gutschelhofer rektor inkább baráti, mint hivatalból elmondott üdvözlő beszédében méltatta Gernot Kocher kiemelkedő oktatói és kutatói tevékenységét, valamint a fakultás életében betöltött szerepét. Willibald Posch, a Jogtudományi Kar jelenlegi dékánja a jubilánst 14 évnyi, rekord hosszúságú dékáni tevékenységére utalva decanus maximusként köszöntötte. A hallei egyetemi tanár, Heiner Lück díszelőadását („Von der Macht der [Vor]-Bilder in der Rechtsgeschichte”) követően került sor a Gernot Kocher tiszteletére készült *emlékkönyv* ünnepélyes átadására. A kötetben három pécsi jogtörténész, Kajtár István tanszékvezető professzor, Korsószné Delacasse Krisztina és jómagam is olyan tanulmánnyal járultunk hozzá Kocher professzor köszöntéséhez, melyek témája visszatérő eleme a grazi Osztrák és Európai Jogtörténeti Intézet és a pécsi Jogtörténeti Tanszék 1992 óta évenként megrendezésre kerülő közös szakmai találkozóinak.

Gernot Kocher többek között a két fakultás közötti együttműködésért kapta meg 1995-ben a „Janus Pannonius Tudományegyetem díszdoktora” címet. Köszönettel gondolunk arra, hogy dékánként konferencia-meghívásokkal és különféle ösztöndíjakkal járult hozzá a magyar tudományos élet fejlődéséhez, jogtörténészként emlékezetes kurzust tartott karunkon 1993 novemberében („Mitteleuropäische Rechtsgeschichte und ihre visuellen Quellen”). Segítséget nyújtott a „Jogtörténet képekben” című választható tárgy beindításához is: több mint 100 színes diával gazdagította a szeminárium anyagát. Szakmai támogatása értékes a számunkra.

Gernot Kocher pályafutását tudományos segédmunkatársként kezdte a Grazi Egyetem egykori Jog- és Államtudományi Karán a Német jogtörténeti Tanszéken, miután 1966 novemberében ugyanitt jogi doktorrá avatták. 1975-ben *habilitált* Berthold Sutter professzornál német és osztrák jogtörténetből.

Két évvel később *rendkívüli professzorrá*, valamint ezzel egy időben a Német jogtörténeti és Kodifikáció-történeti Csoport vezetőjévé nevezték ki. 1988-ban *ordinariusként* Hermann *Baltl* professzor örökébe lépve vette át az Osztrák Jogtörténeti Intézet irányítását. Akadémiai karrierjében fontos lépcsőfokot jelentett, hogy 1991-ben a fakultás *dékánjává* választották. E megtisztelő hivatalt 2006-ig töltötte be. Vezetése alatt a kar jövőorientált tevékenységével sajátos profilt alakított ki a kutatás és képzés területén, va-

történeti intézet illetve tanszék közötti szakmai-baráti kapcsolat jegyében meghívást nyertünk a hivatalos egyetemi ünnepségre és Kocher professzor díszvacsorájára. Kajtár István azonban elsősorban nem hármunk nevében, hanem Karunk és *Szalayné Sándor* Erzsébet dékán asszony képviseletében – 35 évvel ezelőtti véletlen megismerkedésük emlékét felvilágosítva – köszöntötte születésnapja alkalmából Gernot Kochert, aki ma már a ljubljanoi és a maribori egye-

Horváth Dóra
PhD-hallgató

„A biztonság dimenziói”

Jogbiztonság, közbiztonság, biztonságos környezet*

Az Igazságügyi és Rendészeti Minisztérium 2006 november 16-án az Országos Igazságszolgáltatási Tanács Hivatalának aulájában „A biztonság dimenziói” címmel konferenciát rendezett a Magyar Tudomány Napja alkalmából. A rendezvény programjában három előadás szerepelt, a hallgatóság a biztonság különböző dimenzióival ismerkedhetett meg. A konferencia meghívott előadói: dr. Kondorosi Ferenc habilitált egyetemi docens, államtitkár (Igazságügyi és Rendészeti Minisztérium), dr. Korinek László tanszékvezető egyetemi tanár (Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Kriminológiai és Büntetés Végrehajtási Jogi Tanszék) és dr. Rónaky József főigazgató (Országos Atomenergia Hivatal).

Dr. Oros Paulina titkárságvezető (Igazságügyi és Rendészeti Minisztérium Államtitkári Titkársága) üdvözlő szavait követően dr. Kondorosi Ferenc „A biztonság fogalmának változásai a nemzetközi kapcsolatokban” címmel tartott előadást, melynek bevezetőjében a globalizáció okozta világméretű változásokra hívta fel a hallgatóság figyelmét. A 21. században az államok közötti kapcsolatok intenzívebbé válnak, aminek következtében – a jog területét tekintve – a nemzetközi jog jelentős fejlődésen megy keresztül. Bővül a nemzetközi jog szabályozási köre, átalakul a hagyományos szuverenitás-fogalom. Az államok olyan kérdésekben lépnek fel közösen, amelyek korábban a kizárólagos belügyek körébe tartoztak, illetve amelyek megoldása csak globális összefogás eredményeként valósítható meg (pl. határon átnyúló bűnözés, kábítószer-kereskedelem, szegénység elleni küzdelem, globális felmelegedés, nukleáris balesetek veszélye, terrorizmus).

A hidegháború befejeződésével, és különösen 2001 szeptember 11-ét követően, a nemzetközi biztonság és veszélyeztetettség új aspektusai jelentek meg. Az előadás legfőbb mondanivalója az volt, hogy a biztonság fogalma a 21. század elejére jelentősen átalakult, jöllehet a biztonság fogalma a biztonság-

politikával foglalkozó szerzők számára sem egységes. Míg a hidegháború korszakában a biztonság fogalmán elsősorban nemzeti biztonságot, az állam katonai védetségét értették, addig a második évezred elejére a hagyományos nemzetbiztonsági koncepción kívül más megfontolások is megjelentek. Az új biztonságfogalom a katonai aspektuson túl politikai, gazdasági, társadalmi, valamint környezeti szempontokat is magában foglal. Ez a paradigma-váltás a biztonság átfogó, érték- és emberközpontú megközelítését eredményezte, kialakult az ún. *humán biztonság* kategóriája, amely koncepció az állam felelősségvállalásán kívül az egyén felelősségét is hangsúlyozza a 21. századi veszélyek elleni küzdelemben.

Napjainkban számos (környezeti, személyközi, életstílusbeli, orvosi, közbiztonsági, technológiai stb.) kockázattal kell számolnunk. Szembe kell néznünk azzal a ténnyel, hogy az egyént és a társadalmi közösségeket sokkal több veszélyforrás éri, mint az államot. A humán biztonság ennek tükrében azt jelenti, hogy a biztonságot olyan átfogó fogalomként kell meghatározni, amely a katonai jellegű veszélyforrások mellett tartalmazza mindazokat a kockázatokat, amelyekkel az egyén napjainkban szembesül, s amelyek elkerülése jórészt nemzetközi együttműködés kereteiben valósítható meg.

A humán biztonság nem felváltja, sokkal inkább új dimenziókkal bővíti ki a hagyományos biztonság-megközelítést, valamint a biztonság alanyának már nem az államot, hanem az individuumot tekinti. A humán biztonság alapkonceptiója az egyes egyén védelme, az emberhez méltó környezet és életminőség alapvető feltételeinek biztosítása. Ez az egyén szintjén a mindennapok méltóságában és biztonságában, míg társadalmi szinten a békében, a társadalmi igazságosságban, az emberi jogok garantálásában, a jogállamiságban, a szabadságban, a demokratikus államrendezkedésben, az egészséges környezetben és a fenntartható gazdasági fejlődésben realizálódik.

A prezentáció második részében az előadó a *humán biztonság és az emberi jogok* kapcsolatrendszerét mutatta be, hangsúlyozva, hogy a 20. század második felében megjelent globális problémákra adott válaszként került sor az emberi jogok harmadik generációjának deklarálására. Ezeket az új típusú jogokat szolidaritási jogoknak is szokás nevezni, mivel elsődlegesen a szolidaritás megvalósítására irányulnak. Azonban az emberi jogoknak e harmadik nemzedéke sok tekintetben eltér az emberi jogok korábbi generációitól, ugyanis sem alanyuk, sem tartalmuk, sem kötelezettjeik köre nem világos. Az előadás során a hallgatóság számára a humán biztonság és az emberi jogok (különösen az egészséges környezethez, az egészséghez való jogok és a jövő nemze-

* Beszámoló az Igazságügyi és Rendészeti Minisztérium által 2006 november 16-án rendezett konferenciáról

dékek jogai) viszonya néhány konkrét – a magyar joggyakorlatból származó – példán keresztül vált érthetőbbé.

Az előadás harmadik, egyben záró részében az emberi jogokat veszélyeztető kockázati tényezők közül a *terrorizmus és a humanitárius intervenciót* célzó katonai támadások ismertetésére került sor. A terrorizmus kettős veszélyt jelent az emberi jogokra. Egyrészt a terrorista cselekmények közvetlenül sértik az élethez és testi épséghez való jogokat, illetve az állampolgárok biztonságérzetét, másrészt az *antiterrorista intézkedések* veszélyeztetik a szabadságjogok általános érvényesülését. Ez utóbbira példaként szolgálnak az ún. biometrikus azonosító rendszerek, amelyek ugyan alkalmasak lehetnek a terroristák azonosítására, de ezzel együtt minden „ártatlan” emberről is – a későbbiekben valamire felhasználható – személyes adatokat gyűjthetnek. A terrorizmus elleni harc számos – alapjogokat érintő – kérdést vet fel. Korlátozható-e a véleménynyilvánítás szabadsága abban az esetben, ha a kijelentés terrorcselekmény elkövetésére való felhívást valósít meg, azonban a közlés nem éri el az Alkotmánybíróság által alkalmazott nyilvánvaló és közvetlen veszély tesztjét? Terroristák által eltérített repülőgép fedélzetén tartózkodó emberek élete felett rendelkezhet-e az állam?

Az állam cselekvési terének – a biztonság érdekében tett – tágítása csak bizonyos területeken, megfelelő korlátok között, valamint szigorú felülvizsgálati és jogorvoslati lehetőségek biztosítása mellett lehetséges, semmiképpen nem a jogállami garanciák és a magánszféra teljes feladásával. A terrorelles intézkedések ugyan lehetővé teszik egyes alapjogoknak (pl.: magánszférához való jog, személyi szabadság) az erőteljesebb korlátozását, ezzel párhuzamosan azonban elengedhetetlen, hogy a közhatalmi szervek tartsák tiszteletben a rendkívüli körülmények között sem korlátozható jogokat (pl. a kínzás tilalmát) és a szükségesség, az arányosság, az ésszerűség követelményeit. A szabadságjogok korlátozását nem igazolja az állampolgárok feltételezett biztonságérzete. Ezért az államnak elsődlegesen arra kell törekednie, hogy az alapvető jogok korlátozása nélkül próbáljon meg minél teljesebb körű biztonságot nyújtani a polgároknak.

Az emberi jogokat veszélyeztető másik lényeges tényező a *katonai erőszak*. Az erőszak tilalma a nemzetközi kapcsolatokban eredetileg kizárja a humanitárius okokból indított fegyveres intervenció jogszerűségét. Mégis számos olyan esetre került sor, amikor a katonai akcióra a megtámadott állam súlyos emberi jogi jogsértése szolgáltatott alapot (pl.: Jugoszlávia elleni NATO bombázás). Az *emberi jogok védelmében indított háború* azonban mindig emberi jogi

sérelmekkel jár (pl. civil lakosságé). Ezért a fegyveres konfliktusokról a hangsúlyt a fegyverkorlátozó-sokra, a leszerelésre kellene helyezni, hogy a konfrontáció helyébe a kooperáció, mint konfliktusrendezési módszer lépjen. A nemzeteknek ugyanis meg kell érteniük, hogy a világ békéjének elérése fontosabb, mint bizonyos ideológiai vagy politikai álláspont érvényesítése.

Dr. Korinek László „*A közbiztonságról. Hogyan érzékeljük, és mit tehetünk érte?*” címmel tartott előadása a közbiztonság fogalmának értelmezésével kezdődött. A rendészet tanulmányozásához elengedhetetlen a rendészeti igazgatás két alapfogalmának – a közrendnek és a közbiztonságnak – a pontos fogalmi meghatározása, ugyanakkor ez korántsem könnyű feladat. Sem az Alkotmány, sem az Alkotmánybíróság vagy valamely törvény nem ad a közrendre és a közbiztonságra egyértelmű definíciót. A jogtudományi álláspontok sem egységesek e kérdésben.

A rendészeti feladatok elsődleges célja a *közbiztonság* védelme. A közbiztonság normatív értelemben mindazokat a meghatározásokat jelenti, amelyek a hatályos közjogban megtalálhatóak, materiális értelemben pedig a közbiztonság nem más, mint a közjog által védendő értékek összessége. A közbiztonság helyi, regionális, országos, integrált és globális szinten értelmezhető. Míg korábban a hangsúly a helyi és területi közbiztonságon volt, addig a 21. század elejére az integrált és a *globális közbiztonság* iránti igény felerősödött. Ez a folyamat elsősorban a globalizáció jelenségének, a határokon átnyúló bűnözés megjelenésének és dominánsná válásának köszönhető.

A közbiztonságnak az alkotmányos demokráciákban elfogadott általános fogalma szoros kapcsolatban van a *társadalmi értékek büntetőjogi védelmével*. Az egyén életét, testi épségét, tulajdonát, vagyoni viszonyait – azaz a közbiztonság részét képező személy- és vagyónbiztonságot – legsúlyosabb mértékben a jogellenes magatartások veszélyeztetik. Nem véletlen, hogy a közbiztonság mérésére leggyakrabban a bűnügyi statisztikákat használják. Azonban az alkotmányos demokráciákban a bűnüldözésnek egyensúlyt kell találnia a törvényesség és az eredményesség között. Jogállami értékeket nem lehet jogtiprással megvédeni.

Az előző előadáshoz hasonlóan, Korinek László is rámutatott arra, hogy a 21. század elején az egyén a kockázatok soha nem tapasztalt tömegének van kitéve, a nemzeti, az európai és a nemzetközi biztonságpolitikának pedig számos kihívással kell megbirkóznia. Ennek ellenére a közbiztonság nem elavult fogalom, hanem továbbra is olyan nemes államcél, amelyet meg kell őrizni. A jól megfogalmazott közbiztonsági stratégia a bölcs kormányzás hatékony eszköze. A közbiztonság alkalmas arra, hogy an-

nak megőrzése a legkülönbözőbb politikai erők közös ügye lehessen, a közbiztonsági stratégia lehetne a felelős politizálás első terméke.

Az előadás második része a közbiztonság befolyásolhatóságáról és a közbiztonság érzékeléséről szól. Az általános társadalmi vélekedés, miszerint a közbiztonság mértéke az egyén biztonságérzetével fejezhető ki, az előadó szerint nem teljesen helytálló. A lakosság a közbiztonságot ugyanis csak áttételesen érzékeli. Az általános értelemben vett bűnözésről senki nem rendelkezik átfogó képpel. Az emberek félelme sokszor nem azonos azzal a reális veszéllyel, amit a bűnügyi statisztikák indokolnának. A bűnügyi statisztikák által közvetített képet nevezzük objektív biztonság-nak. Amit az állampolgár érzékel – a szubjektív biztonság – ennek sajátos leképeződése. A biztonságról kialakított személyes képzetet a média és az egyén személyes beállítottsága (szorongásra való hajlam) jelentősen befolyásolja. A szorongás diffúz elbizonytalanodás, amikor az egyén számára kiszámíthatatlan fenyegető kockázatot túlértékel, ez általában az idősek, a nők és a falun élők jellemzője. A tömegtájékoztatás mellett a gazdasági stabilitás is a rend érzetének fontos tényezője. Amikor az egyén a saját jövőjét biztonságban érzi, akkor az ország bűnözési leterheltségét is elviselhetőbbnek találja.

A közbiztonság mérésének másik sajátos megközelítése a lakosságnak a rendőrséggel való elégedettsége. Magyarországon a közbiztonságról alkotott vélemények még mindig elsődlegesen a rendőrség tevékenységéről alkotott kép függvényei. Ez azonban torz képet eredményezhet, mivel például a magánbiztonsági szervezetek elterjedése, az általuk nyújtott szolgáltatások erősen megkérdőjelezzik a biztonságvédelem rendőri monopóliumát.

A biztonságvédelem már nem csak a rendőrség kötelezettsége, hanem a rendőrség, a biztonsági vállalkozások, az önkormányzatok és más szervek, a polgári önszerveződések, valamint az egyes polgárok között létrejövő biztonsági partnerség együttes feladata. Ez azonban nem jelenti a rendőrség gyengítését, csupán a feladatok megosztását a hatékony biztonságvédelem érdekében. Az előadás külön kiemelte a polgárőrség intézményét, valamint az egyén szerepét a közbiztonság garantálásában. Az egyén a jogsértő cselekmények feljelentésével, a hatósággal való együttműködéssel, óvintézkedések megtételével (pl. biztonsági rendszerek, záruk alkalmazásával) tehet a bűnüldözési és bűnmegelőzési feladatok hatékonyságának növeléséért. Az előadás a kockázati társadalom elméletének rövid ismertetésével fejeződött be.

Rónaky József „A nukleáris biztonság dimenziói” című előadása zárta a rendezvényt. A nukleáris energia, mint a biztonság érvényesülési igényének sajátos

területe került bemutatásra – a konferencia címéhez méltóan – az atomenergia-felhasználás veszélyeinek három dimenzióján (atomsorompó rendszer, nukleáris biztonság, nukleáris terrorizmus) keresztül.

Az atomenergiát a világ 1945-ben ismerte meg, amikor az amerikai hadsereg Hirosimára és Nagaszakira atombombát dobott. Ezt követően mind az atomenergia katonai alkalmazása, mind békés felhasználása gyors fejlődésnek indult. Az előbbit a titkosság, utóbbit a nyilvánosság iránti igény jellemezte, ezért olyan nemzetközi megoldást kellett kidolgozni, amely lehetővé teszi az atomenergia békés felhasználását, de megakadályozza a nukleáris fegyverek terjedését. 1957-ben megalakult a Nemzetközi Atomenergia Ügynökség, a nyugat-európai országok megkötötték az EURATOM szerződést. Az 1972-ben hatályba lépett atomsorompó egyezményt számos nemzetközi szerződés követte, kiépítve az atomsorompó komplex rendszerét, ami az atomenergia biztonságának első dimenzióját jelenti.

Az atomenergia békés felhasználását végző atomerőművek a bennük keletkező radioaktív anyagok miatt veszélyes létesítmények. Az 1986. évi csernobili katasztrófa döbbsentette rá a világot a szigorú biztonsági előírások fontosságára. Ezt követően a Nemzetközi Atomenergia Ügynökség kialakította a nukleáris biztonság globális rendszerét, amit az előadó a biztonság második dimenziójának nevez. 2001 szeptember 11-én a világ a terrorfenyegetettség új korszakába lépett. Ettől kezdve az atomenergia biztonságát fenyegető új veszély jelent meg, a nukleáris terrorizmus. A világ ismét gyorsan reagált. A Nemzetközi Atomenergia Ügynökség nukleáris terrorizmus elleni alapot hozott létre, és elkezdte a nemzetközi erőfeszítések összehangolását. Az ENSZ közgyűlése 2005-ben elfogadta a nukleáris terrorizmus elleni egyezményt.

Az előadás végén a nemzetközi és hazai kihívásokra hívta fel az előadó a hallgatóság figyelmét. A fosszilis tüzelőanyagok mennyiségének csökkenése és árának emelkedése újra az atomenergiára irányítja a figyelmet. Az atomerőművek biztonsága és gazdaságossága általában növekszik, de a globalizálódó világban a multinacionális vállalattá szervezett atomerőműveknek a liberalizált piac miatti költségcsökkentései kockázatot jelenthetnek. Míg a gyártás és a fejlesztés néhány multinacionális cég kezében összpontosul, addig a hatósági ellenőrzés nemzeti kompetencia.

Magyarországon az atomenergia békés célú és biztonságos felhasználásának jogi és intézményi feltételei adottak. Az Európai Unió szervei megállapították, hogy mind a jogrendszerünk, mind intézményeink megfelelnek a legmagasabb színvonalnak. A paksi atomerőmű üzemidejének meghosszabbí-

tása, teljesítményének növelése és ezek biztonságos megvalósítása komoly feladat az üzemeltető, a hatóság és a műszaki háttérintézmények számára. Jóllehet csak erős, forrásokkal ellátott, független biztonsági hatóság garantálhatja az atomenergia hazai alkalmazása magas biztonsági szintjének megőrzését.

A Magyar Tudomány Ünnepe rendezvénysorozat immár kilenc éve kerül megrendezésre. Számos jól sikerült konferencia, nemzetközileg elismert előadó, szakmai-tudományos igényességgel megformált és előadott prezentáció bizonyítja e rendezvény-

sorozat magas színvonalát. A hallgatóság e konferencián sem csalódhatott. Három kitűnő prezentáció hangzott el a téma kiváló szakértőinek tolmácsolásában. A résztvevők tanulságos konferenciának lehettek tanúi, miszerint a biztonság – legyen az jog-, köz- vagy nukleáris biztonság – közös érték, amire vigyáznunk kell. A rendezvényen elhangzott előadások az „Acta Humana Studiosorum” című kiadványsorozatban jelennek meg.

Kocsis Miklós

PhD-hallgató

„Tanulmányok az 1956. évi forradalom és szabadságharc 50. évfordulójára”*

Cseresnyés Ferenc kezdeményezésére több mint egy évig tartó előkészület alapján látott napvilágot a PTE Állam- és Jogtudományi Karának fenti című, 19 tanulmányt tartalmazó ünnepi kötete. Szalayné Sándor Erzsébet, a Kar dékánja a kiadvány előszavában többek között megalapozottan állapítja meg: „Az ötvenes évek magyar társadalmának legdinamikusabb erői érezték leginkább lefojtottnak, becsapottnak, megcsalottnak magukat. Amíg a sztálini rendszer mozdíthatatlannak látszott, addig a társadalom belső feszültségei részben a mélyben maradtak, részben pedig a nem látványos, de annál makacsabb látnens kollektív ellenállás jelenségeiben öltöttek testet. Az értelmiségi-pártellenzéki mozgalomnak kulcs szerepe volt abban, hogy a forradalom spontán ki-robbanása értelmes, többé-kevésbé egységes irányba terelődött. A forradalmi szervezetek vezetői ekkor zömmel harmincas éveik elején jártak, jóformán a semmiből kerültek elő: az utcák elszánt kisrácait, ipari tanulóit, segédmunkás huszonéveseit nem egy esetben ők vezették. A dolog természete és a tények tanúsága szerint az egyetemi ifjúság és a kezdő egyetemi oktatói réteg körében a forradalom számos követőre talált, akiknek sorsa a forradalom kudarca után megpecsételődött: jelentős részük elhagyta az országot, egy másik csoportot a represszió különféle formái sújtottak, a bebörtönzéstől az állásvesztésig. ... A Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara 1956 dicső törekvéseinek, hősi küzdelmének és vérbefojtásának ötvenedik évfordulója alkalmából e tanulmánygyűjteménnyel tisztelni kíván: személyes beszámoló ugyanúgy helyet kapott a kötetben, mint az 56-os eseményekkel összefüggő jogintézmények vagy azok sokrétű következményeinek tudományos értékelése.”

1. Gál Gyula: *Ötvenhatos emlékeim*. Aki a forradalom sodrását átélte, csupán törekedhet a tárgyilagosságra – szögezi le Gál Gyula. Személyes élményeinek és értékelő következtetéseinek megfogalmazá-

sa rendkívül hasznosnak minősíthetők a jelenlegi és később érdeklődők számára. Kiemeli, hogy az 1956 október 23-ához vezető út fontos állomása volt október 6-a, Rajk László és társai újratemetésének napja. A nap, amely egyébként is a nemzeti gyász napja, jelentős hatással volt a szereplők későbbi gondolkodására. A pécsi események október 22-én kezdődtek, a diákság követeléseinek megfogalmazásával. A következő napok eseményei alatt a Jogi Kar oktatói többnyire együtt voltak, aggódva várták a híreket. Degré Alajos vállalta, hogy a kilengések elkerülése végett a hallgatókat kézben tartja. November 4-éig a „virtuális szabadság” járta át a várost. A tragikus végkifejletet hűen szemlélteti a telefondrótokkal összekötözött 48-as téri Petőfi-szobor. A Karon lefolytatott fegyelmi vizsgálatot követően Gál Gyula megszüntette a Karral fennálló munkaviszonyát, s a gyakorlati életben befutott pályájával párhuzamosan Budapesten folytatta tudományos tevékenységét. Napjainkban a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának docense. Nagy idők tanú – írja kortársairól Gál Gyula. Nagy idők egyik jeles tanújának érdemei elismeréseképpen a pécsi jogi Kar Kari Tanácsa a „Pro Facultate Iuridico-Politica Universitatis Quinqueecclesiensis” érdemérem arany fokozatát adományozta, amelyet Gál Gyula a Kar által 2006 október 6-án rendezett ünnepi emlékülésen vehetett át. Posthumus elismerésként ugyanebben a kari kitüntetésben részesült Degré Alajos és Szotáczy Mihály is.

2. Béli Gábor: *Degré Alajos, a jogtörténész*. A 75 évet élt kiváló jogtörténész Zalaegerszegen született, gimnáziumi és egyetemi tanulmányait Budapesten végezte. Már joghallgató korában hozzákezdett a Quadripartitum, a Négyeskönyv anyagainak feldolgozásához. Igazságügyi minisztériumi, majd debreceni működését követően 1949 februárjában került a pécsi Ítéletáblára bírónak, és még ugyanazon évben megbízott előadóként bemutatkozott a pécsi Jogi Karon. Oktatói munkássága során nagy hangsúlyt fektetett a forrásismeretek elmélyítésére, ezáltal „kényszerítve rá” hallgatóit a Corpus Iuris forgatására. Holub József távozása után, 1953 őszétől nemcsak a magyar, hanem az egyetemes jogtörténet előadásait és gyakorlatait is tartotta és vezette. Adjunktussá 1951-52. tanév elején nevezték ki, docensi kinevezésére azonban nem kerülhetett sor: a forradalom pécsi eseményei kapcsán tanúsított magatartásának eredményeképpen 1957 március 30-án a Jogi Kar dékánja fegyelmi eljárást rendelt el vele szemben, és azonnali hatállyal felfüggesztette állásából. A fegyelmi ügy lezárását követően a Zalaegerszegi Állami Levéltár állományába került, ahol haláláig dolgozott. 1982-ben az ELTE Bölcsészettudományi Karának címzetes egyetemi tanára lett. A pé-

* Szerk. Ádám Antal–Cseresnyés Ferenc–Kajtár István, PTE ÁJK, Pécs 2006. 375 o.

csi Jogi Kar Kari Tanácsa 1990 február 8-i ülésen rehabilitálta volt oktatóját, semmisnek nyilvánítva a 1957-es dékáni határozatot. A Kar adósa Degré Alajosnak – fogalmazott a kari emlékülésen *Ádám Antal*, a kötet egyik szerkesztője. *Béli Gábornak*, a Jogtörténeti Tanszék oktatójának tanulmánya az adósság részbeni törlesztésének is tekinthető.

3. *Kengyel Miklós: A kis októberi forradalom 50. évfordulójára. „Három- és Harmincezer / közöttire becsülik / az itt tartózkodó és a betolakodott / hullák együttes számát...”* – írja *Petri György* „A kis októberi forradalom 24. évfordulójára” című versében. *Gosztonyi Péter* kutatásai szerint a harcoknak – beleértve a sortűzeket is – több mint kétezer polgári áldozata és több mint húszezer sebesültje volt. Haditudósítók szerint a szovjet csapatok legalább 2–2500 fős veszteséget szenvedtek el. Voltak persze közöttük olyanok is, akik a felkelők oldalán küzdve, vagy ennek megtorlásoként halálos ítélet folytán veszítették életüket. Az elítéltek legnépesebb csoportját a munkástanácsok és a forradalmi bizottságok tagjai alkották. Még döbbenetesebb az az adat, amely szerint 1956 őszén mintegy kétszázezer ember hagyta el az országot. A Pécsen történteket ugyancsak megtorlások követték: a felállított statáriális bíróság már 1956 december 19-én is hozott halálos ítéletet. Ma, ötven évvel később – állítja *Kengyel Miklós* – a protokoll unalma és a kényszeredtség áporodott levegője járja át az ünnepi megemlékezéseket. Ezen csodálkozni nem lehet, hiszen „... utólag nem lehet átlopakodni az egyik oldalról a másikra, aztán meg vissza; hol így, hol úgy, átértékelve az elveket azt állítani, hogy a barikádnak nem is volt két oldala...”

4. *Horváth Csaba: 1956 értékelése a magyar történet-illetve politikatudományban 1989-ig.* A korabeli politikai publicisztikában az 1956 októberében–novemberében történtek értékelése igen változatos képet mutat: tüntetés, felkelés, demokratikus mozgalom, forradalom, ellenforradalom, lázadás, fasiszta felkelés, szabadságharc, stb. November 4-én kora reggel a szolnoki rádióban beolvasott, *Kádár Jánostól* származó proklamáció azzal ért véget, hogy a szovjet hadsereg segíti „népünket a reakció sötét erőinek szétverésében és abban, hogy helyreállíthassuk a rendet és a nyugalmat”. A „hivatalos” politika- illetve történettudományban a rendszerváltoztatásig bezárólag tükröződik a korszak ideológiai szemlélete: a *Fehér Könyvek* fasiszta, ellenforradalmi lázadásnak értékelték 1956-ot; *Hollós Ervin* a hatvanas évek elején publikált munkájában a Nagy Imre-csoportot tartotta „fő bűnösnek”; *Molnár János* 1967-ben a szocializmus elleni lázadásként aposztrofálja a forradalmat; *Berecz János* 1981-ben „ellenforradalmi lázadásról” értekezik. *Gyurkó László* 1987-ben kijelenti: „az, hogy valaki forradalomnak vagy ellenforradalomnak

minősíti 1956-ot, mindmáig politikai hitvallást is jelent”. Az 1989-ben megjelent munkák már a forradalom átértékelésével, a többpártrendszer legitimálásával foglalkoznak.

5. *Bruhács János: 1956 a nemzetközi jogban.* Az ENSZ keretein belül először 1956 október 27-én került terítékre a „magyar kérdés”, amikor is közös amerikai-brit-francia javaslat kezdeményezte a Biztonsági Tanács összehívását. E napirend tárgyában a BT összesen 4 ülést tartott, a Szovjetunió azonban vétőjogával élve minden alkalommal megakadályozta érdemi határozat elfogadását. A Közgyűlés rendkívüli ülészaka azonban 1956 november 4-én határozatot fogadott el, amelyben felhívja a szovjet kormányt arra, hogy szüntessen meg minden támadást a magyar nép ellen és tartózkodjon a beavatkozás minden más formájától – különösen a fegyveres intervenciótól – Magyarországra belügyeibe. Mivel ennek az aktusnak gyakorlati következménye nem lett, az ENSZ Közgyűlése november 9-én további két határozatában sürgette a helyzet mielőbbi rendezését.

A magyar forradalmat a nemzetközi jog szemszögéből vizsgálva a legfontosabb kérdés, hogy az esemény nemzetközi fegyveres összeütközésnek, vagy nem-nemzetközi fegyveres összeütközésnek minősíthető-e. A Legfelsőbb Bíróság 1999-ben hozott végzése értelmében a forradalom november 4-éig nem-nemzetközi jellegű fegyveres összeütközésnek tekintendő, a megszállást követően azonban nemzetközi fegyveres összeütközéssé vált. Továbbra is nyitott azonban a kérdés, miszerint a felkérésre történt katonai beavatkozás nem transzformálja-e a nem-nemzetközi jellegű fegyveres összeütközést nemzetközi fegyveres összeütközéssé.

6. *Cseresnyés Ferenc: A nemzetközi menekültjog alkalmazása Ausztriában az 56-os menekültek befogadásánál.* A Genfi Menekültügyi Egyezmény – amelyet 1951 július 28-án hirdettek ki – nagylelkű alkalmazásának egyik eklatáns példája az 1956-os magyarországi menekültekkel kapcsolatos ausztriai eljárás. *Helmer* osztrák belügyminiszter még 1956 október 26-án úgy rendelkezett, hogy valamennyi magyar menekültnek (politikai hovatartozásra tekintet nélkül) menedéket kell kapnia. Ausztria ezzel a kijelentéssel – önfeláldozóan – igen nagy kockázatot vállalt magára: nem lehetett ugyanis megbecsülni azt, mennyi magyar él majd a nyugatra távozás lehetőségével. Az osztrák kormány szolidaritása példátlan, fegyelemben véve más államok magatartását, akik olykor meg a felajánlott segítséget is nehezkiesen vitték végbe. Ausztria 1956 novemberében kért segítséget a rá nehezedő terhek enyhítésében a nyugati államoktól, amelyet azok – Ausztria határozott fellépésének köszönhetően – némi késlekedéssel teljesítettek is. A kérdéssel foglalkozó számos kutató

megállapítja, hogy Ausztria magatartása az első példa a nagyvonalú befogadásra, kevesen rögzítik azonban azt, hogy ugyanez a cselekedet a kétoldalú (kormányközi) kapcsolatok háttérbe szorulásának egyik első megnyilvánulásaként is értékelhető.

7. *Kajtár István: A forradalmak és a szabadságharcok jelképeiről.* Az 1956-os forradalom és utóéletének szimbolikája sokszínű. A szimbólumok keletkezésének, illetve érvényesülésének időszaka több szakaszra osztható. Az események alatt keletkezett szimbólumok legjelentősebbje a lyukas zászló, a ledöntött Sztálin-szobor, valamint a „pesti srác” már-már mitizált képe. A megtorlás ellenjelképeinek központi alakja a karhatalmista, a pufajkás. Az első '56-os emléktáblát a badacsonytomaji katolikus templom falán találjuk. A menekültek jóvoltából számos emléktábla emlékeztet külföldön: a Hazához a távolból is kötődni kell. A rendszerváltozás utáni emlékművek alaptípusai a kopjafa, kereszt, kő, jelképes sír; kiemelkedő a pesti srác emlékműve. A kitüntetések sora ugyancsak a szimbólumrendszer része: '56-os emlékérem, '56-os emléklap, a Nagy Imre érdemrend. Számos közterünk visel a forradalomra utaló nevet. A jövő nagy kérdése, hogy a megemlékezések során a forradalom és a szabadságharc szimbolikája, a nemzet történelmi emlékezetében milyen egységes vagy megosztott optikán keresztül tükröződik a következő nemzedékekhez – teszi fel a kérdést Kajtár István.

8. *Horváth Sándor: A szocialista adórendszer változásai 1945–1968 között.* A szocializmus időszakában az állam soha nem látott feladatokra vállalkozott, és ennek természetes következményeként jelentősen növelte a társadalmon belüli újraelosztás arányát. Az 1945 és 1968 közötti adórendszer hűen tükrözi a korszak gazdaságpolitikáját. Az 1945-öt követő néhány év legszembetűnőbb adójogi újdonsága az egyszeri vagyondézma és a vagyonszaporulati dézsma: előbbit azok fizették, akiknek vagyona meghaladta a 75 000 forintot, utóbbit pedig azok, akiknek vagyona a háborús években legalább 50 000 forinttal szaporodott (mindezeket a „háborús nyereségek” adóztatásának szándékával indokolták). A későbbiekben is számos érdekességgel találkozhatunk: a 60-as évek adójoga „a szocializmus teljes felépítése korszakának” jegyében született. Az új gazdaságirányítási mechanizmus bevezetése az adórendszerben is jelentős változásokat indukált, s ebben az időszakban született az adóigazgatási eljárás új szabályozása is.

9. *Tóth Mihály: Kísérlet a hazai és nemzetközi büntetőjog konfliktusának megoldására: a „sortűzpercek” története.* A Magyar Köztársaság Kormánya 1993-ban bizottságot hozott létre, melynek feladata az volt, hogy a történettudomány eszközeivel vizsgálja meg az 1956-ot követő megtorlások pontos kö-

rülményeit. A vizsgálat eredményeképpen politikai szándék fogalmazódott meg a sortűzek tetteseinek felelősségre vonására, azonban az ezt a célt szolgálni kívánó „Zétényi–Takács-féle” törvény nem állta ki az alkotmányosság próbáját. Az Alkotmánybíróság alkotmányellenességet megállapító határozatának azóta sokat idézett fordulata a taláros testület egyik legismertebb kijelentésévé vált: „jogállamot nem lehet a jogállam ellenében megvalósítani”. Az ezt követő időszakban (1993-tól) tudományos vita indult meg atekintetben, hogy a sortűzekkel összefüggésben elkövetett tetteket el lehetne helyezni az el nem évülő bűncselekmények körében. Az ilyen tartalmú gondolkodás termékeként megszületett újabb törvényt az Alkotmánybíróság szintén nem ítélte alkotmányosnak, ám egyúttal felhívta a figyelmet a Genfi Egyezmény vonatkozó cikkeire. Ennek következményeképpen vádemelések szület(het)tek a sortűzek ügyében: a magyar bíróságok az 1956 október 23-a és november 4-e közötti időszak vonatkozásában szembe kerültek a „nem-nemzetközi jellegű fegyveres összeütközés” megállapíthatóságának kérdésével, melyet végérvényesen a Legfelsőbb Bíróság döntött el. Az eljárások végkimenetelét vizsgálva megállapítható, hogy – a büntetőjog szempontjából – a kérdés legfőbb tanulsága az, hogy a majd' egy évtizednyi dogmatikai és gyakorlati kérdések egymásutánisága immár világos elméleti háttérrel nyújt a nemzetközi jog és a hazai büntetőjog kollíziójának feloldásához.

10. *Kiss György: Az ellentétes érdekek integrálása és következményei a munkajogban.* Egy elbukott forradalom súlya hatásában mérhető le. Ez a hatás az 1956-os események utóéletének keretében a szocialista rendszer egyik jellemző intézményének, a munkaügyi, illetve a foglalkoztatáspolitikának fejlődése kiváló indikátornak bizonyul. Az alapkérdés az, hogy a más részére végzett munkatevékenységek közül egyesek realizálásához miért szükséges az egyik fél alárendeltsége, másokhoz pedig miért nem. 1945-től 1989-ig a jogalkotás és a jogalkalmazás is érdekes folyamaton ment át, melynek jelentős állomásai a jogalkotási lépésekhez köthetőek. A magyar munkajog szabályozórendszere úgy alakult át, hogy számos elemet megőrzött, illetve kénytelen volt megőrizni a korábbi munkajogi szemléletből. Ennek oka alapvetően az volt, hogy az adott gazdasági-politikai viszonyok között a jogalkotónak nem volt lehetősége az európai munkajogot jellemző rendszereknek a magyar munkajogba történő átültetésére.

11. *Andrássy György: A politikai hivatás erkölcsi tartalmáról.* Az a „jó”, amelyet az államnak és a jognak természeténél fogva hordoznia kell, s amely ezért kijelöli a politikai hivatás erkölcsi sajátosságait is, valamint annak a „rossznak” az arcai, amely a politikai hivatás erkölcsi követelményeinek megsértéséből

fakad, és óhatatlanul ellenérzéseket kelt a közösség tagjaiban: a hatalom erkölcsi természete és e hatalom elfajulásának formáiként azonosítható. Közkeletű vélekedés, miszerint a politikát és az erkölcsöt nem szabad összekeverni; ennek nyomán az elméleti gondolkodást zavarba ejtő kettősség jellemzi: a politika és az erkölcs összekötése, illetőleg szétválasztása összetett kérdésként jelenik meg. A hatalom sokszor elfajul, megromlik. A politika hivatása, erkölcsi tartalma nem, vagy nem megfelelő mértékben érvényesül a politikai gyakorlatban. A hatalom elfajulásának, a politikai hivatás eltorzulásának, megromlásának köznapibb változata a korrupció, amely a szó eredeti értelmében is megromtást, megvesztegetést, valamilyen kártételt, rossz útra csábítást jelent. Ez összefügg azzal, hogy korunkban az állam rendkívül széles körben hoz a gazdasági és társadalmi élet szereplőit igen érzékenyen érintő döntéseket. A politikai hivatás megromlása nemcsak a korrupcióval, hanem a politikai versengéssel, a hatalom megszerzéséért és megtartásáért vívott harcokkal is szorosan összefügg. A modern demokráciában a kormányzó politikusok kutyaszorítóba kerülnek: úgy kell megfelelniük a morális elvárásoknak, hogy közben kötelességeikkel nehezen összeegyeztethető politikai játszmákban is részt kell venniük. Ennek alátámasztására kritikus megállapítások olvashatók a hazai politikai gyakorlat bizonyos összetevőiről.

12. *Ádám Antal: Losonczy István bölcselete a 19. és a 20. századi európai filozófiák között.* Losonczy István 1908 szeptember 3-án született Dombóváron, s az országban legfiatalabbként 1940 október 19-én nevezték ki egyetemi nyilvános rendkívüli tanárrá a pécsi Jogi Kar Jogbölcséleti Tanszékére. *Irk* Albert nyugdíjazása után vette át a Büntetőjogi Tanszék vezetését. 1974-ben vonult nyugalományba, halála 1980 december 29-én következett be. Losonczy 1948-ban megjelent jogbölcséleti jegyzetében fogalmazta meg először ún. *realista* filozófiai koncepcióját. A valóság rétegződéséről szólva hét nagy csoportot különböztet meg. Az értékelméletek (axiológiák) kapcsán bemutatja az idealisztikus és realiztikus megoldási lehetőségeket, majd saját értéktani koncepciójával igyekszik választ adni az alapvető kérdésekre. A XIX. és a XX. századi filozófiai irányzatok tekintetében megállapítható, hogy számos párhuzamosság és különbözőség mutatható ki e filozófiák és Losonczy bölcselete között. E nézeteket Losonczy behatóan ismerte, de nem vetette azokat össze saját felfogásával. Ezt a feladatot Ádám Antal – főleg a tudományelméletek, a pozitivizmus, a neopozitivizmus, a kritikai racionalizmus és a strukturalizmus jellemzőinek felidézésével – törekedett elvégezni tanulmányában. Losonczy szellemiségének és szuverén személyiségének eklatáns kifejeződése '56-os szerepvállalása. Tag-

ja volt ugyanis annak az oktatói testületnek, amely a legnehezebb időkben körültekintő felelősséggel igyekezett intézni a Kar oktatóinak és hallgatóinak ügyeit.

13. *Visegrády Antal: Összehasonlító bírói etika.* Az állam előtti társadalomban a jogot ismerők és alkalmazók szerepe a varázslókhöz, a papokéhoz hasonlított. A kereszténység államvallássá tételét követően a földi igazságszolgáltatás királyi felségjog lett, majd az újkorban kialakult a hivatásos bírászkodás. A bírák függetlenségét garantáló első közjogi dokumentum az angliai Act of Settlement (1701) volt. A magyar jogfejlődésben a bírói függetlenség elve több mint 500 éves múltra tekint vissza. A jó bírójellegzetességei mindig is foglalkoztatták a jogtudósokat, jogalkalmazókat. A XX. század elejének jogirodalmában a jó bírójellegrajzában a pártatlanság, a szenvedélyektől és előítéletektől való mentesség, a tárgyilagosság vonásait szokták kiemelni. Korszánkban mindezek kiegészülnek a nyitottság követelményével, a társadalmi érzékenységgel, a fantázia szükségességével, valamint a jogethos kívánalmával. Napjainkban sem problémamentes a jó bíróval szemben a politikamentesség igénye.

14. *Ivancsics Imre: A kistérségek szerepe az államigazgatási feladatok ellátásában.* A közigazgatási rendszer és a közigazgatás-tudomány egyik alapproblémája a feladat- és hatáskör-telepítés rendszere. Hazánkban a rendszerváltoztatás óta szinte állandó vita zajlik a közigazgatás átszervezésén, amelynek egyik szelete, a területi közigazgatás. A 2002-ben az Országgyűlés elé került Kormányprogram tartalmazta azt a kijelentést, miszerint „a Kormány egyik alapvető feladata a decentralizáció, a túlzottan központosított kormányzati hatalom ésszerű lebontása”. A 2004. évi Kormányprogram „elodázhatatlannak” ítélte a közigazgatás reformját, és fenntartotta a kijelölt irányt, a decentralizációt és a regionalizációt. A 2006-ban megalkotott Kormányprogram újdonságot e tekintetben nem tartalmaz, de kiolvasható belőle a kistérségek kialakítására irányuló törekvés felerősödése. Ez utóbbival kapcsolatban számos elméleti és gyakorlati probléma fogalmazható meg. Külön figyelmet érdekel, hogy a kistérségek milyen munkaszervezetben látják el tevékenységüket. Ennek egyik – preferálható – megoldása az, hogy kistérségi szinten az államigazgatási feladatokat a székhely település polgármesteri hivatalának szervezeti rendszerében lássák el.

15. *Kecskés László: Szuverenitásunknak egy másfajta korlátozásáról – most integrációs okokból.* Magyarország Európai Unióhoz csatlakozásának közjogi kérdéseit áttekintve különös figyelmet érdemel az a körülmény, hogy az Alkotmánybíróság két határozatának következtében 1998-tól mennyiségi robbanás volt megfigyelhető az ez irányú kutatások terén. A

2002-ben mandátumot szerzett Országgyűlés nagy elánnal látott hozzá az akkor szükségesnek tűnő alkotmánymódosításhoz. Ennek eredményét szemlélve megállapítható, hogy a munkának kapkodó jellege volt. De lege ferenda megfogalmazható, hogy az alkotmánymódosítási tilalmak technikáját alkalmazva az állami szuverenitás ún. belső köre könnyen védhető lenne. Ennek lényege, hogy az alkotmánymódosítási tilalmak tárgy szerinti felsorolása tartalmazhatja a szuverenitás magvához tartozó értékeket és jellemzőket, melyek védelme esetén az európai integrációban részt vevő tagállam azért nemzetállam is marad. A csatlakozási klauzula továbbfejlesztésén gondolkodva lehetséges megoldásként fogalmazható meg, hogy az alapvető szuverenitási követelmények védelme generálklauzulaként, az alkotmánymódosítási tilalommal védett szuverenitási esetkör pedig taxatív felsorolással legyen megfogalmazva.

16. Kiss László: *Keresetlen gondolatok a demokráciáról – ahogy az alkotmánybíró látja*. Az Alkotmánybíróság számos határozatában foglalkozott a szuverenitás és a jogállamiság garanciáival, értékelemivel, kevésbé élénk azonban ez a gyakorlat a demokrácia alkotóelemeivel kapcsolatban. Ugyancsak kevés szó esett az ún. közreműködői jogokról, amelyek az érintett szervezeteket bekapcsolhatják a döntéshozatali mechanizmusba. Alapvetően következetes az Alkotmánybíróság az ún. „kellő idő” határainak meghatározásában. Előfordult persze, hogy a testület többségi határozata egy rendkívül rövid – 3 napos – határidő védelmére kelt egy rendkívül fontos politikai alapjog érvényesíthetőségének kérdésében. Az érthetőség és az áttekinthetőség követelményével az Alkotmánybíróság számos határozatában foglalkozott. Megállapítható viszont, hogy a demokrácia elve és tartalma közvetlenül nem, vagy csak alig jelent meg az Alkotmánybíróság határozataiban.

17. Petrétei József: *A minősített időszakokra vonatkozó alkotmányi (törvényi) szabályozás sajátosságai*. A Magyar Köztársaság egyik legfontosabb feladata függetlenségének megóvása, hiszen ha a szuverenitás sérül, hiányoznak az állami cselekvőképesség előfeltételei. Az alaptörvény korlátokat is állít az állami szervek működése tekintetében: megfogalmazza, hogy az alapvető jogokra és köteleességekre vonatkozó szabályokat törvény állapítja meg, alapvető jog lényeges tartalmát azonban nem korlátozhatja. A „lényeges tartalom” értelmezése az Alkotmánybíróság gyakorlatában rendkívül jelentős. Előfordulhatnak olyan rendkívüli helyzetek, amikor az állam csak úgy tudja oltalmazni a joghatósága alatt állók alapvető jogait, ha egyes alapjogok gyakorlása tekintetében az em-

lítettéknél erősebb korlátozást tartalmaz. Az ilyen „minősített időszakokban” rendkívüli jogrend érvényesül, amelynek alapvető korlátait is az Alkotmány állapítja meg. Ilyen esetek a rendkívüli állapot, a szükségállapot, a veszélyhelyzet és a megelőző védelmi helyzet. Az Alkotmány ezekben az esetekben az alapvető jogok gyakorlásának felfüggesztését, illetőleg az általánosnál szélesebb mértékű korlátozását teszi lehetővé. Az ezekre az időszakokra vonatkozó törvényi szabályozást is megvizsgálva megállapítható, hogy a viszonylag részletes jogi háttér ellenére sem megnyugtató az előírásrendszer tartalma. Bár ilyen helyzetek kialakulása nem gyakori jelenség, a pontos jogi háttér kidolgozása elengedhetetlen.

18. Tremmel Flórián: *„Kemény” és „puha” alapelvek az új magyar büntetőeljárársban*. A korábbi és az új Be. között már első ránézésre is lényeges eltérések figyelhetők meg: a régi Be. tizenegy, míg az új csupán néhány alapelvet tartalmaz expressis verbis. Az egyes alapelvek tételes vizsgálata után kétségkívül megállapítható, hogy az új Be. alapelvrendszerét tekintve jelentős visszalépést jelent a régi Be.-hez képest. Többek között ezért (is) szükséges mielőbb kimunkálni az ún. „puha” alapelvek körét, mely elsősorban a jogtudomány művelőinek felelőssége. Megállapítható továbbá, hogy a kemény alapelvek első alkalommal történő rögzítése rendszerint jelentős előrelépés mind a jogalkotásban, mind a jogalkalmazásban; ez még akkor is igaz, ha azok a későbbiekben lex imperfectának bizonyulnak.

19. Korinek László: *A XXI. század kriminológiája*. A kriminológiai gondolkodás leginkább egy eklektikus képzőművészeti alkotáshoz hasonlítható. Ennek ellenére megállapítható, hogy a kriminológia tudományának kialakulását a bűnözés önálló – valláserkölcsei rendszertől függetlenedő – jelenséggé történő szemlélete tette szükségessé. Napjainkban a kriminalitás kezelése egyre inkább a helyi bűnüldözés, a megelőzés pedig a települési és területi önkormányzatok feladatává válik. Ehhez elengedhetetlenül szükséges olyan szakemberek bevonása, akik segíteni tudnak a kitűzött célok elérésében. A bűnmegelőzés tudományos megalapozása tehát alkalmazott kriminológiaként is felfogható. Tematikáját tekintve a kriminológiának a jövőben nagy figyelmet kell fordítania a helyi bűnözés alakulására, nem kerülhetők meg azonban a globális fejlemények sem, hiszen azok jellemzője, hogy hatásaik közvetlenül vagy közvetve érintik az emberek mindennapjait.

gazdaság mennyiben független a politikai rendtől, vagyis az állami beavatkozással működő gazdaság akkor piacgazdaság, ha a gazdasági aktusok túlnyomó többségét az önálló gazdasági egységek közötti kapcsolatok töltik ki, és ehhez képest az állam szerepvállalása másodlagos. Utóbbi kapcsán a legizgalmasabb kérdés az, hogy gazdasági, (köz)jogi, politikaelméleti megközelítésben a különböző megvalósulási formáknak melyek a legjelentősebb feladatai, kötelezettségei az egyének vonatkozásában. Ehhez képest a *szociális piacgazdaság* a gazdasági hatalom pontos meghatározásának módszere és mértéke az állampolgárok és az állam között.

A gazdasági alkotmány fogalmának meghatározása során nehézséget okoz, hogy a gazdasági alkotmány definíciója történeti szempontból is legalább két – közgazdasági és jogi – nézőpontból közelíthető meg. További problémát jelent, hogy a jogtudomány művelői kevés affinitást mutatnak a közgazdasági ismeretek elsajátítása iránt, amivel saját maguk nehezítik meg az egyes fogalmak megfelelő módon való alkalmazását. Még inkább megnehezíti az ezzel kapcsolatos vizsgálatokat, hogy az e tárgykörben úttörőnek tekinthető német szakirodalom az ötvenes-hatvanas éveket követően az Európai Unió létrehozásáig számottevően kevesebb figyelmet szentelt a témának. A Szerző álláspontja szerint a *gazdasági alkotmány* „a gazdaságra vonatkozó alkotmányjogi normák összessége”. Bármely alkotmányos jogállam alkotmányának – mintegy „részalkotmányként” – mindenképpen tartalmaznia kell a munkaalkotmányt, a tulajdonalkotmányt, a szociális alkotmányt, illetve a pénzügyi alkotmányt. A gazdasági rend „milyenségének” megállapítása a jogalkotón múlik, tevékenysége során csupán az alkotmány rendelkezéseire kell figyelemmel lennie. A jogalkotói szabadságot tehát az alkotmányban rögzített elvek, vagyis a funkciógaranciák határolják be. Ezek: a gazdasági alkotmány értéköttsége, a gazdasági jogállamiság elve, a jogalkalmazás törvényességének alapelve, a vállalható gazdaságpolitikai célok meghatározása, az alkalmasság elvének betartása, és a tévedés lehetségeinek csökkentése. Ezek jelentik a jogalkotói hatalom általános korlátait.

A gazdasági alkotmány megvalósulásának és az alkotmány gazdaságpolitikai semlegessége vizsgálatának eredményeképpen megállapítható, hogy az alkotmány gazdaságpolitikai semlegessége – az alkotmány rendszertani értelmezése, illetve az alapjogok egyre növekvő szerepe, valamint az újszerű cé-

Kocsis Miklós
PhD-hallgató

„Gazdasági alkotmány és gazdasági alapjogok”*

A rendszerváltoztatás óta eltelt időszak alkotmányjogának jellemzője, hogy miután az államszervezet alapvető kérdéseire vonatkozó konszenzusok e jogág művelőinek körében jórészt megszülettek, kellő figyelem fordul(t) az alkotmányjog egyes, korábban nem kutatott részterületeire is, amelyek egyben gyakran valamely más tudományággal való határterületet is jelentenek. Az ilyen típusú kutatások nemcsak azzal a haszonnal kecsegtetnek, hogy kellő mélységben feltárják az általuk vizsgált alkotmányjogi problémák mibenlétét, hanem azzal is, hogy a társtudomány eredményeinek felhasználásával jelentősen gazdagítani tudják a (magyar) közjogot. Különösképpen szerencsésnek mondhatóak az előbbi tendenciák akkor, ha nemcsak a különböző tudományok közötti kapcsolatot világítják meg, hanem figyelemmel vannak más (európai) államok szakembereinek hasonló tárgykörben tett megállapításaira, megteremtve ezzel a terminológiák egységesedését is.

Ebbe a folyamatba illeszkedik bele *Drinóczi Tímeának*, a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Alkotmányjogi Tanszéke egyetemi adjunktusának fenti címet viselő monográfiája is, mely kétségtől hiánypótló műnek tekinthető. Már a címválasztás is érzékelteti a téma összetettségét, egyben a Szerző komplex gondolkodását: elkülönült vizsgálat tárgyává teszi a gazdasági alkotmányt és az annak részét képező gazdasági alapjogokat.

A mű megértéséhez elengedhetetlenül szükséges fogalmak meghatározása során kiderül, hogy a gazdasági rend többféleképpen határozható meg, de mindegyik meghatározásban közös, hogy azok a társadalmi rendhez képest fejezik ki a gazdasági rendet. *A gazdasági rendet* általános értelemben olyan szervezeti elvek, normák, vezetési és döntési mechanizmusok, intézmények és magatartási formák összességéként indokolt megfogalmazni, amelyek a társadalom gazdasági aktivitását irányítják, és amely alapján a gazdaság alanyai együttműködnek a munkamegosztáson alapuló társadalomban. *A gazdasági rendszert* olyan rendszerként lehet megfogalmazni, amely a gazdasági rend összességét és az általa kialakított gazdaság folyamatát, tehát a gazdaság alanyainak koordinációs cselekvéseit a rendszerelmélet nézőpontjából fejezi ki. *A piacgazdaság* fogalma megértésének kiindulópontja annak megértése, hogy a

* Drinóczi Tímea: *Gazdasági alkotmány és gazdasági alapjogok*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs 2007. 280 o.

berális, szociális, stb.) kapcsolatban megállapítható, hogy azok a gazdaságpolitikára, vagyis az államnak a gazdasággal kapcsolatos magatartására utalnak. Az új kelet-európai alkotmányok a piacgazdaságot a saját alkotmányos feltételeikkel együtt tematizálják, és természetesen megjelenik az Európai Alkotmányról szóló Szerződésben is. A magyar Alkotmányban alkotmányi elvként jelenik meg a piacgazdaság a Preambulumban kiegészítve a „szociális” jelzővel. Az Alkotmánybíróság szerint az Alkotmány gazdaságpolitikailag semleges, ami azt jelenti, hogy nem kötelezi el magát a piacgazdaság egyetlen modellje mellett sem. E megállapítását a szakirodalomban több szerző is vitatja. Indokolt volna a szociális piacgazdaság fogalmát az Alkotmány normaszövegének részeként rögzíteni a következőképpen: „A Magyar Köztársaság gazdasága szociális piacgazdaság, amely a szabad versenyen, a szabad gazdasági tevékenységen, a szolidaritáson, a szociális partnerek közötti párbeszédén és együttműködésén, illetve a környezet védelméen és javításán alapszik. Az állam fellép a tisztességtelen piaci magatartás és a monopóliumok ellen.” Indokolja ezt egyrészt az, hogy az újonnan elfogadott alkotmányok általában rögzítik az állam és a gazdaság kapcsolatát, másrészt az EASZ kifejezetten nevesíti a szociális piacgazdaság elvét.

A tulajdonhoz való jog alkotmányjogi szempontú vizsgálatának jelentőségét és indokoltságát a vizsgált alapjognak az a jellemzője fejezi ki a legmarkánsabban, hogy az alapjogi rendszerben alig van más olyan alapvető jog, amely a társadalmi és a gazdasági rendszert úgy meghatározza, mint a mindenkori tulajdoni rendszer. Fontos tehát, hogy hogyan igazodik a tulajdoni rendszer az alkotmányos valósághoz, másrészt az állam milyen mértékben ismeri el, garantálja és védi a tulajdont. A magyar Alkotmányban a tulajdoni formákra vonatkozó szűkszavú, és többé-kevésbé a szocialista alkotmány szövegezését alapul vevő szabályai, illetve azok hiánya több kivétlnivalót is hagynak maguk után. Ezekben a problémákon az Alkotmánybíróság döntései néhol segítenek, nem helyettesíthetik azonban az alkotmányozó hatalom által megfogalmazott rendelkezéseket. Az európai mintákkal való összehasonlításból kitűnik, hogy a magyar alaptörvény etekintetben legnagyobb hiányossága, hogy nem rendelkezik a szerzői jogról, mint a tulajdonhoz való jog egyik megnyilvánulási formájáról. A tulajdonhoz való jogra vonatkozó szabályokat három egységben szükséges megfogalmazni. Az első a tulajdonhoz és az örökléshez való jog garantálásával, védelmével, illetve a vonatkozó törvényalkotói kompetencia kijelölésével foglalkozik, a második a korlátozással és a kisajátítással összefüggő pontosabb meghatározásokat rögzíti, a harmadik pedig biztosítja (biztosítaná) a szellemi tulajdon hi-

ányzó védelmét.

A gazdasági alkotmánynak a munkával összefüggő területét *munkaalkotmánynak* nevezik, és megkülönböztetik a *vállalkozói alkotmánytól*. A magyar alkotmányos rendszerben a munka alkotmányának a foglalkozás alkotmánya felel meg, hiszen az Alkotmánybíróság szerint a munkához való jogba beletartozik mindenfajta foglalkozás, hivatás, „munka” megválasztásának és gyakorlásának szabadsága. A munkához való jog, a foglalkozás és a munka szabad megválasztása, illetve a vállalkozás szabadsága alanyi jogként nem különböznek. A munkához való jog alanyi jogként jelenik meg az Alkotmányban, és meg kell különböztetni tőle munkához való jogot mint szociális jogot, különösen annak intézményi oldalát. Az Alkotmány 70/B.§-ának szövegezését vizsgálva megállapítható, hogy egyrészt túl bonyolult, másrészt hiányos. Hiányzik a megfelelő strukturáltság, a tartalom nem kellően kidolgozott és részletes. E felismerés jegyében a fejlesztés módját a fogalmi pontosításban, illetve a szinonimák megszüntetésében kell keresni.

Drinóczi Tímea összegzőképpen egységes szerkezetbe foglalta a monográfia során megfogalmazott és kellően alátámasztott szövegjavaslatait, amelyek mindenképpen megfontolásra érdemesek nemcsak a szűkebb témával foglalkozók, hanem valamennyi, tágra értelmezett gazdasági alkotmányossági kérdésekkel és az alapjogokkal foglalkozó szakember számára. A mű megjelenése után 2007 január 22-én, Budapesten szervezett könyvbemutatón hasonló szelvényben nyilatkozott *Petrétei József*, egyetemi docens, igazságügyi és rendészeti miniszter, valamint *Kondorosi Ferenc*, egyetemi docens, az IRM államtitkára is. Utóbbi kifejezte azt a nézetét is, miszerint Szerző munkájának alapossága és javaslatának alátámasztottsága példaként állítható bármely, szövegjavaslatok megfogalmazásának feladatát vállaló kutató, valamint az IRM kodifikátorai elé is. *Vörös Imre*, egyetemi tanár, volt alkotmánybíró megfogalmazása szerint Drinóczi Tímea munkája a legvisszafogottabb megfogalmazás szerint is hiánypótlónak, hazánkban teljességgel újszerűnek minősíthető (ismételten utalva a téma magyarországi „mellőzöttségére”). A bemutatót követő kötetlen beszélgetés során *Ádám Antal* professor emeritus, volt alkotmánybíró egyrészt kifejezte egyetértését Szerzőnek az Alkotmány gazdaságpolitikai semlegességét tagadó felfogásával, másrészt hangsúlyozta az alkotmányos jogállam gazdasággal összefüggő funkcióinak újszerű rendeltetését és követelményeit. A beszélgetés résztvevői – közöttük *Lenkovich Barnabás*, az állampolgári jogok országgyűlési biztosa, *Samu Mihály* és *Tatai Levente* professzorok – egyöntetűen elismerésükről biztosították Drinóczi Tímeát, akinek munkáját elméleti

lokat, elveket, kötelezettségeket követő gazdasági integráció felgyorsulása miatt – olyan államban (pl. Németországban) sem tartható elmélet, ahol a kifejezett gazdasági rendszerre való utalás nem is szerepel az alkotmányban.

A magyar gazdasági alkotmány a *piacgazdaság* elvére épül. Része a tulajdoni formák egyenjogúsága és egyenlő védelme, a verseny szabadságának és a vállalkozás jogának elismerése, a tulajdonhoz való jog, valamint a munkához való jog. A gazdasági alkotmányhoz tartoznak az egyes alkotmányos szervek – Országgyűlés, Kormány, Magyar Nemzeti Bank, Állami Számvevőszék – gazdasági élet befolyásolásával kapcsolatos hatáskörei is. A magyar Alkotmánybíróság (a továbbiakban: AB) ugyan átvette a német Alkotmánybíróság kezdeti álláspontját, azonban annak fejlődésével nem tartott lépést. Az Alkotmánybíróság kijelentette: „Az Alkotmány – a piacgazdaság deklarálásán túl – gazdaságpolitikailag semleges. Az Alkotmányból az állami beavatkozás nagysága, ereje, még kevésbé annak tilalma közvetlenül nem vezethető le.” Ezt az érvelését az Alkotmánybíróság mind a mai napig nem revideálta, holott ezt a mintának tekintett német Alkotmánybíróság jelentősen meghaladta. Fenntartható viszont a testületnek az az állítása, miszerint az Alkotmány keretei között a törvényhozás mérlegelési jogkörébe tartozik, hogy adópolitikájával miként alakítja a gazdasági-pénzügyi folyamatokat, a jogalkotót tehát a mentességek és a kedvezmények meghatározásánál széles körű mérlegelési jog illeti meg. Ennek gyakorlása során természetesen tekintettel kell lenni az Alkotmányban nevesített jogokra, de ezen túlmenően érvényre juthatnak rövid távra szóló gazdaságpolitikai és szociálpolitikai célok is. A magyar gazdasági alkotmány hiányosságainak meghatározása és a pénzügyi alkotmány vizsgálata de lege ferenda javaslatokat indukál: kimutatható az egyes alapelvek Alkotmányban való rögzítésének szükségessége, a hatásköri és eljárási szabályok legfontosabbjainak kikötése, valamint a költségvetési fegyelemre vonatkozó garanciális szabályok meghatározása.

A gazdasági alapjogok problematikája egyrészt abban gyökerezik, hogy nem kerültek leválasztásra az ún. szociális jogokról, másrészt pedig abból, hogy a szakirodalom ezen alapjogcsoport tekintetében tagadja az alapjogiságot, tekintettel arra, hogy ezek nem érvényesíthetőek. Az alapjogiság igazolására szolgálnak az alapjog-képző kritériumok: a fundamentalitás, az univerzalitás, és a legáldefiníció.

A szakirodalomban egyre inkább felismerést nyer az a tény, hogy az *alkotmányjogi alanyi jog* nem egyenlő a magánjogi alanyi joggal. A különbség indoka az alapjog speciális funkciója, vagyis – klasszikusan – az egyénnek az állammal szembeni védelme. Az alapjogi (közjogi) alanyi jog kettős értelemben fogható fel: az első forma esetében az egyénnek arra van közjogi alanyi joga, hogy a nem megfelelő ágazati jogszabály vélt vagy valós alkotmányellenessége miatt az alkotmánybírósághoz forduljon. Ennek eredménye lehet az, hogy a testület megállapítja: a bírósághoz fordulás lehetőségét meg kell teremteni adott alapjog vagy annak tartalmi eleme vonatkozásában, vagyis alanyi joggá kell formálni azt. A második forma alapján arra van alanyi joga az egyénnek, hogy a jogalkotó alkossa meg a megfelelő jogszabályt, ezzel biztosítva az ágazati alanyi jogot, vagyis a bírósághoz fordulás lehetőségét. Azonban az alapjogok között érvényesíthetőségüket tekintve nincs különbség, mivel mindegyik alapjog alanyi jognak minősül. A magyar jogrendszerben az alapjogok érvényesíthetőségét az Alkotmány 70/K.§-a garantálja. Az Alkotmánybíróságnak a 70/K.§-ra vonatkozó gyakorlatát úgy lehet összefoglalni, hogy a testület 70/K.§ szerinti alapjogi bíraskodást a rendes bíróságok tereumának ismerte el, és a bíróságok visszafogott gyakorlatát tudomásul vette. Az Alkotmánybíróság szerint a 70/K.§-ból kiolvasott bírói útra akkor lehet hivatkozni, ha egyáltalán nincs, vagy nem megfelelő jogszabály van a jogrendszerben, és alapjogsértés következett be. A testület gyakorlatát szemügyre véve megállapítható, hogy a bíróságok a 70/K.§-ra egyáltalán nem hivatkoznak, azaz azt nem alkalmazzák, vagyis nem járnak el ágazati jogszabályban megállapított hatáskör hiányában. A bíróságok az alapjogi bíraskodást nem tekintik külön hatáskörüknek, és olyan feladatnak sem, amely alapján az Alkotmányt közvetlenül alkalmazzák. Egyértelmű tehát, hogy a 70/K.§ alapvetően nem tölti be a jogrendszerben azt a funkcióját, amit neki az alkotmányozó szánt, illetőleg az Alkotmánybíróság szerint a szerepe lenne. Az alapjogok érvényesíthetőségének a Magyar Köztársaságban nincs expressis verbis megfogalmazott alkotmányi alapja. Szükséges ezért, hogy az alkotmányozó a jövőben az alkotmányvédő testület hatásköreinek Alkotmányba foglalása esetén figyelemmel legyen az alapjogoknak a testület előtti érvényesítési lehetőségére is.

A gazdasági alkotmány központi elemének számít a *piacgazdasággal* és annak különféle jelzőivel (li-

értekezésében azt elemzi, miként hatott az amerikai alkotmány a 19. századi magyar politikára, jogi fejlődésre. Az Egyesült Államok alaptörvényében foglaltak eleinte a magyar jakobinus mozgalom révén terjedtek hazánkban. Az amerikai alkotmányos gondolatok tényleges térnyerése a magyar reformkornak köszönhető. Számos kiadvány bizonyítja, hogy nagyjaink (Széchenyi, Wesselényi, Lovassy, Kossuth) modernizációs célkitűzéseik során az amerikai vívmányokat vették alapul.

Az érvelési módszerek kidolgozása során figyelembe kell vennünk többek között a tételt, a célt, a kölcsönös érdekeket. *Maczonkai Mihály „Érvelési módszerek a jogi kultúrában”* c. írásában a tételt a jogszabályok jelentik, a cél a jogértelmezés, a kölcsönös érdek pedig a jog útvesztőiben való kiigazodás. Mindez olyan módszerek ismertetését jelenti, melyek révén a jog lényegi elemeinek bizonytalan megítélése kiküszöbölhető, azzal szoros összefüggésben a jogalkalmazók meggyőzéséhez szükséges technikák átláthatóbbak.

Máthé Gábor kiindulópontja *„A Szent Korona-eszme az alkotmányfejlődésben”* c. munkájában a Szent Korona-tan. Az a „kettős szerződés”,⁴ amelynek egyik része a hatalom-átruházás aktusa, a másik magához a koronázás tényéhez kötődő közjogi jelleg. A szerző a korona, mint szimbólum vizsgálata során a hatalom koronként változó birtokosait ismerteti.

A reformkori törekvések a büntetés-végrehajtás modernizálására is kiterjedtek. *Mezey Barna* szépirodalmi példák segítségével vázolja a 19. század börtönviszonyait *„A tömlőc mint politikai szimbólum a reformkorban”* c. publikációjában. A romantika irányzatának neves alkotói (Eötvös József, Kölcsey Ferenc, Bölöni Farkas Sándor, Szemere Bertalan) saját tapasztalatok, valamint külföldi látogatások során szerzett benyomások eredményeképpen igyekeznek a büntetések fogantatásának helyszínét korszerűsíteni. Végül a liberalizmus hívei „karolták fel” igazán a modern börtönügyet, és elkezdődhetett az a folyamat, amely a szabadságot, mint emberi értéket középpontba állítva, jelentős változásokat eredményezett.

A tradicionális önkormányzatok jellegzetességeit, azon belül az egyes tisztségeket betöltő személyek feladatait, tisztségük elnyerésének módját tárja fel *Nagy Janka Teodóra „Processzusok, rituálék és szimbólumok a falusi tisztségviselők körében a 18–19. században”* c. értekezésében. Levéltári adatok, néprajzi gyűjtések alapján átfogó képet kaphatunk a 18. századi falvak, jobbágyközségek életéről.

Kabódi Csaba „A büntetés szimbolikája” c. munkájában az állam előtti korszak közösségi bosszún alapuló, valamint a jelenkor enyhülést mutató büntető rendszerének historikus ívét rajzolja meg. Az eddig ismeretes büntetési elméleteket állítja egymással párhuzamba, a célból, hogy a büntető eljárások, és szimbolika terén valamiféle állandóság legyen körvonalazható. Végkövetkeztetésként megállapítható, hogy a büntetés szimbolikáját a szankciórendszerét alakító mögöttes közhatalom (a büntetőhatalom) adja.

A jogi kultúrtörténet egyes elemeit mutatja be *Kajtár István „Jogi kultúra, jogi szimbólumok és rítusok”* c. írásában. A tanulmány elején maga a szerző összegzi a jogi kultúrhistoria összetevőit, miszerint az „kiterjed a jogtörténet tárgyi világára (ezen belül architektúrájára), a jog ikonográfiájára, jelképeire, szövegeire, rituális cselekményeire, processzusaira”.³ Az író érdeme e rendkívül sokrétű, egymásra épülő, és egymással összefüggő jellegzetességek feltárása. Teszi mindezt a témát kutatók életrajzában ismertetésén át a konkrét megjelenési formák (állami elismerések, címerek, esküszövegek, a jogi kultúrtörténetet övező képi anyag, kérvénykultúra, jogi néprajz) taglalásával.

A jog, a kultúra valamint a társadalom egymásra kifejtett hatásának analízise nélkülözhetetlen a jogi hagyományok megismerése szempontjából. *Karácsony András „Jogi hagyomány – jogváltás – jogi kultúra”* c. írásában a jogi normák történeti elemzésén túl a koronként változó kultúrtörténeti háttérrel ábrázolja. Fontos kiindulópontja továbbá a társadalmi folyamatok összevetése a fenti tényezőkkel, a politika, a tudomány, a vallás, valamint az erkölcs viszonylatában.

A Keletrómai Birodalom uralkodói státuszának elnyerésével foglalkozik *Kelemen Miklós „Császárkoronázás a Bizánci Birodalomban”* c. tanulmánya. A Római Birodalom középkorban fennmaradt, Konstantinápoly központú keleti része mindenekelőtt a „görögösödés” és a kereszténység terjedése szempontjából nevezetes. Bizánc jelentősége a római kori műveltség megőrzése, művészetének továbbélése, nem utolsósorban egy olyan szimbolika kidolgozása, mely fontos alapot képez a későbbi királykoronázások, egyéb rangok szertartásainak alakulásában. A tanulmány révén a császárkoronázás rítusának formálódását követhetjük nyomon a korai császárság időszakától kezdődően.

A különböző országok egymásra gyakorolt befolyása több aspektusból vizsgálható. Különösen jelentős az összehasonlító elemzés napjainkban, amikor a tudomány és technika fejlődése lehetővé tette az államok közötti, kontinenseken átívelő kapcsolatot. *Képes György „Az amerikai alkotmányos gondolkodás hatása a polgárosodó magyar jogi kultúrára”* c.

* Jogi kultúrák, processzusok, rituálék és szimbólumok (Szerk. Mezey Barna) Gondolat Kiadó, Budapest 2006

Kovács Eszter
PhD-hallgató

„Jogi kultúrák, processzusok, rituálék és szimbólumok”*

A magyar jogtörténet-tudomány a jogi ikonográfia, és szimbólumrendszer vizsgálatával mind ez ideig csak érintőlegesen foglalkozott. A jogi hagyományok kialakulásának történeti elemzése nemcsak a mai joggyakorlat előzményeinek feltárását jelenti. A mindennapi élet jogi kultúráját alakító, befolyásoló tényezők egyike a népi jogtudat, jogélet. E jogi művelődés nyomon követhető a korabeli szépirodalomban, képzőművészeti alkotásokban, a jogszolgáltatás szimbólumainak különféle megjelenési formáiban. A „*Jogi kultúrák, processzusok, rituálék és szimbólumok*” című tanulmánykötet a jog érvényesülését a fent említett tényezők kölcsönhatásának szempontjából taglalja, ezáltal lehetővé teszi a klasszikus polgári jogrendszer szimbólumrendszerének megismerését.

A kötet első írása Barna Attila „*A politikai bűncselekmények büntetésének szimbolikája*” c. tanulmánya, melyben a hűtlenség (nota infidelitatis), mint bűncselekmény elkövetési formáit, és az azt megtorló, elsődleges célként elretentő, megfélemlítő hatású büntetési nemeket vizsgálja. A hűtlenség egyben állam elleni támadást is jelent, így az állam büntető igazságszolgáltatási igénye talán ebben az esetben a legerősebb. Joggal merül fel a kérdés, hogy nyomon követhető-e a koronként eltérő megítélés ellenére egy egységes jogi szimbólum, valamint az mennyiben feleltethető meg a korabeli jogszabályoknak.

A Szent Korona történetét, eredetét tisztázhatjuk Bertényi Iván „*Koronánk kutatásának egy vadhajításáról*” című munkája révén. A korona Révay-féle (Révay Péter koronaőr a 17. században) szemrevételezésén alapuló 18–19. századi kutatások elsősorban a Szent Korona szerkezeti jellegzetességeire összpontosítottak. Így alakult ki az a nézet, miszerint a korona két részből áll, az alsó ún. görög- és a felső ún. latin koronából. Kétséges maradt a két rész egységesítésének időpontja, sőt egyes szerzők a koronát, mint eredendően egységes szerkezetű ötvöstárgyat említik. Nemzeti és vallási ereklyénk sorsát kutatók mindegyike egyéni következtetésekkel próbálja kitölteni azt az űrt, amit a forrásadatok hiánya okoz a témával kapcsolatban. A tanulmány alkotója a vélemények különbözőségét kívánja feloldani.

Bódiné Belezna Kinga az igazságszolgáltatás jelképeit összegzi „*Ítékezés és szimbólumok*” c. írásában. A bírói hatalmat megtetesztető pálca és kard motívu-

ma az ókori népek kultúrájából eredeztethető, egyben „az alázatosság és szolgálatkészség”¹ jelképe. A kora középkor ítélezési szokásainak bemutatása a bírói szimbólumok gyakorlati alkalmazásának megismerését teszi lehetővé.

Davidovics Krisztina „*A halálbüntetés végrehajtásának liturgikus elemei – A hóhér*” c. munkájában a büntetés végrehajtását fogantató hóhér tevékenységét mutatja be részletesen német városi jogkönyvek előírásai és magyar példák alapján. A halálbüntetés, mint szankció három kívánalomnak tesz eleget: a legteljesebb mértékben érvényesül a speciális prevenció, valamint a kivégzések nyilvánossága révén a generális prevenció is megvalósul; helyreáll a bűncselekmény elkövetése révén megbomlott társadalmi egyensúly; végül a jogszabályok ismeretét, a jogi tájékozódást is elősegítheti. A büntető igazságszolgáltatási igény végpontján maga a hóhér helyezkedett el, aki a társadalmi együttélés szempontjából is lényeges feladatot teljesített, megítélése azonban a legkevésbé sem volt kedvező. A szerző e hivatással járó kitesztottságot, megkülönböztetést hitelesen érzékelteti.

A Magyar Köztársasági Érdemrend és Érdemérem alapításáról szóló 1946. évi 21. törvénycikk létrehozásának folyamatát ismerteti Föglein Gizella „*A köztársasági kitüntetések üzenete*” c. tanulmányában. A szerző a törvénycikk, valamint az azt kiegészítő 993/1947. ME rendelet teljes szövegét közli. Az 1947–1949 közötti adományozások elemzésével az író értékes történelmi következtetésekre jut, megállapítható, hogy számos egyéb kitüntetés „alapját és gerincét a Magyar Köztársasági Érdemrend és Érdemérem jelentette”².

Horváth Attila a kötet hatodik tanulmányában „*Állami szimbólumok a szocialista Magyarországon*” címmel az 1949. évi Alkotmány szovjet vonatkozású elemét taglalja. Megtudhatjuk miként módosultak a kommunizmus során hazánk jelképei, az antiklerikális propaganda jegyében hogyan és milyen magyarázattal próbálták átalakítani keresztény ünnepeinket.

Izsák Lajos „*A Mindszenty-per és Esterházy Pál*” c. írása átfogó képet ad az 1948-as eseményekről. A per politikai, állami és társadalmi előkészítése mindenben megfelelt a szovjet mintájú, megtervezett koncepciók büntetőeljárásoknak. Mindszenty József esztergomi érsek szellemi nagyságát, a kor kommunista ideológiájával való szembenállását egyházi- és közéleti szerepvállalásának részletezésén keresztül ismerhetjük meg. A koncepció per másik vádlottjaként Esterházy Pál herceget, a volt leggazdagabb főurat is a „bírótság” elé citálták a rendszer kiszolgálói. Az író a két jelentős személyiség sorsa közötti párhuzamot a per egyes stádiumainak részletekbe menő vizsgálatával érzékelteti.

A 20. századi irodalom egyik jeles képviselője Franz Kafka, aki jogi végzettségű lévén, szükségszerűen vált a jog és irodalom közti kapcsolatot elemzők legkedveltebb alanyává. Nagy Tamás „„A per” mint burleszk, avagy releváns kontextus-e az osztrák-magyar büntetőjog?” c. írása Ausztria 1852. évi Büntető Törvénykönyvének hatását kutatja Kafka „A per” c. művében. Kafka szereplői gyakran találják szembe magukat lehetetlenül összetett helyzetekkel, történetei meghökkentően, az elvárttal gyökeresen ellentétesen alakulnak. Nem történik ez másként „A per” című művében sem, ahol a főszereplő az igazságszolgáltatás döbbenetes gépezetének vádlottjaként korántsem a számítása szerinti elbánásban részesül. A regénybeli eljárás során folyamatosan ütköztetett korszerűtlen joganyag lényegi elemeit, és Kafka életművét értékelő szekunder irodalmat ismerhetjük meg a szerző jóvoltából.

Nótári Tamás a „Szakralitás és szimbolikus harc – adalékok a legis actio sacramento in rem eredetéhez” c. publikációjában a legis actio eljárástípusára vonatkozó két, látszólag egymással ellentétes nézetet hozza közös nevezőre. A római eljárási formák során használt szimbólumok, formulák ismertetése révén bontakozik ki az a felfogás, mely szerint a processzus szövege egyaránt tartalmaz szakrális elemeket, és harcra utaló motívumot. Így a fent említett két elmélet egymást feltételezi, és kiegészíti.

A tanulmánykötet negyedik publikációjához hasonlóan a halálbüntetés (azon belül a fővesztés) kérdéskörével foglalkozik Pandula Attila „Adatok a hóhérpallos történetéhez Magyarországon” c. értekezésében. Pontos adatokat tudhatunk meg a kivégzések eszközéül használt pallos kidolgozottságáról, és alkalmazásának módjáról.

Rácz Lajos „Hatalmi szimbolikánk nomád gyökereiről” c. írása az államalapítást megelőző időszak uralkodói státuszát jellemző, egységes szabályok meglétét kutatja. Jelentős feladat ezen előírások, szokások vizsgálata, mivel a kereszténység felvétele előtti korszakból fennmaradt írásos emlékek rendszerezése még nem történt meg.

A Szentírás jogi relevanciájú, mindennapi életünkben használatos, jelképes előírásait gyűjti egybe Sáry Pál „Szimbolikus jogi aktusok az Ószövetségben” c. tanulmányában. A kézfogás, az esküre emelt kéz, mint Ószövetségi motívum ma is alkalma-

zott megerősítési formák. A jelképes cselekedetek nagy része már a korai viszonyok között is jogot keletkeztetett, vagy adott esetben valamilyen jog megszűnését, módosulását eredményezte.

A parlamenti ülésrend kifejezheti a képviselő politikai hovatartozását, mandátumának jellegét, tudhatjuk meg Sente Zoltán „A parlamenti ülésrendek szimbolikája” c. munkájából. A képviselői székek elhelyezkedése szerint többféle ülésrendi modell között tehetünk különbséget, mely államonként eltér egymástól. Az Európai Parlament, az orosz Állami Duma, az izlandi Althing szerkezeti sajátosságaiból levont következtetések alapján azok eljárási rendjébe is nagyobb betekintést nyerhetünk.

A szabad királyi városok, mezővárosok funkcionáriusai legtöbb esetben a helyi polgárság által választott vezetők voltak. A kötet utolsó írásában „A városi tisztségviselők megválasztásának processzusa és rituáléja az újkorban” címmel, Völgyesi Levente az egyes települések eljárási közötti kapcsolatot kutatja. Felvetődik a kérdés, hogy van-e kölcsönös mintavétel, illetve mennyiben hatnak a tradíciók a választás szabályainak kialakítása során.

A Jogi kultúrák, processzusok, rituálék és szimbólumok c. tanulmánykötet arra tett egyedülállóan mondható kísérletet, hogy összegezze az e tárgy körben született kutatások eredményeit. A könyvben szereplő huszonhárom értekezés tárgyi sokszínűsége bizonyítja, hogy érdemes jogtörténeti hagyományainkat a jelképek, szertartások szintjén vizsgálni. E megközelítés azért nagy jelentőségű, mert segítségével talán sikerül visszatalálni azokhoz a gyökerekhez, melyek nagymértékben befolyásolják mindennapi életünket. Újbóli felfedezésük hozzájárul ahhoz, hogy megértsük kialakult jogrendszerünket, szabályait ne valamiféle megfoghatatlan, felettes hatalom önkényes törvényeinek gondoljuk, hanem évezredek óta egymásra ható kultúrák kiforrott előírásainak.

Jegyzetek

¹ Jogi kultúrák, processzusok, rituálék és szimbólumok (Szerk. Mezey Barna) Gondolat Kiadó, Budapest 2006 37. o.

² I. m. 69. o.

³ I. m. 130. o.

⁴ I. m. 212. o.

bi állammal megegyező kapcsolatokat létesítsenek az említett szervezetekkel, amihez maga az EU is hozzájárult befolyásával, valamint annak elismerésével, hogy az egyházak különleges helyet foglalnak el benne, és hogy hozzájárultak (ti. az egyházak) az „európai népek örökségéhez.” Maga a keresztény Egyház inkább külön-külön próbált kapcsolatokat építeni az egyes államokkal, elkerülendő az EU esetleges, a tevékenységüket és autonómiájukat korlátozó intézkedéseit. A volt kommunista államok az amerikai és az európai vallási minták közül az utóbbiakat választva szintén elősegítették a demokratikus rendszerek és a vallási testületek közötti kapcsolatok szabályozását, míg ugyanezen országokban az egyházak mind a politikai, mind a gazdasági és társadalmi „újjászületést” is megkönnyítették, viszont ezeknek az országoknak némelyike akadályozta a vallások szervezeti tevékenységét. Egész Európa vallási szabadságát veszélyezteti az új vallási mozgalmak megjelenése és a nemzetközi terrorizmus. Különleges helyzetben vannak a kaukázusi államok, itt ugyanis a nemzeti identitásnak szerves alkotórésze a vallási felekezetek jelenléte – ami azonban sok esetben a vallási ellentéteknek is táptalajt ad.

Európára ma *általánosságban* jellemző az igyekezet, hogy a civil és a vallási szférát szétválasszák, ez azonban nem akadály a együttműködésüknek. Megváltozott viszont a két főszereplő, a vallás és az állam mobilitása egymással szemben: míg eddig az előbbi foglalta el az utóbbi által üresen hagyott területeket, most az utóbbi foglalja el az előbbi által szabadon hagyott úrt. S egy másik jellemző vonás: ma az Isten általi teremtéselven alapuló kultúra áll szemben a világi, tehát az embernek Istentől történő felszabadításán alapuló kultúrával. Az Egyháznak pedig azon kell lennie, hogy ne „emberi törvények”-kel, hanem az Evangélium szellemiségének terjesztésével szeretesse meg az erkölcsi életet.

Fulvio De Giorgi a „világiasság (laicitás) elvének modern és naprakész interpretációjáról” értekezik. Szerinte Európában ennek két aspektusa van: 1/ az állam semlegessége; 2/ a vallási és lelkiismereti szabadság garanciája individuális és komunitárius vonatkozásban. A semlegesség negatív vallásosság, mely szembe helyezkedik minden államvallási formával. Az európai államok főként „integráló politikával” rendelkeznek, ami onnan ered, hogy bizonyos rétegek az állam kárára valamelyik etnikai kö-

Kun Tibor
egyetemi adjunktus

„Keresztény egyházak, vallási pluralizmus és liberális demokrácia Európában”*

A cím meglehetősen ellentmondásos, sokak számára még egymást kizáró fogalmakat is idézhet: lehet-e így, *együtt* foglalkozni velük? Nos, nemhogy lehet, de kell is valami kapcsolatot találni közöttük, hiszen a mindinkább egységes Európa szellemi – történeti irányzatairól van szó, kikerülhetetlen témákról, még ha nem is „GDP”(!)-ről, bankkamatokról, csödbe menő nemzetek gazdasági segélykiáltásait próbáljuk is megfejteni! A könyv egy, 2005-ben tartott Kongresszus anyagát tárja elénk, ennek megfelelően több szerzővel ismertet meg bennünket.

A *Bevezető* kétségeket és bizonytalanságokat tükröző kérdésekkel indul: vajon az európai keresztény egyházak üzenetei nincsenek-e ellentétben az EU államai által kibocsátott liberális – demokratikus elvekkel, amikor ezek az „egység a különbözőségben” mottóján alapulnak? A mai egyházak egyre inkább úgy próbálják saját létüket igazolni, hogy az EU „értékeire apellálnak”. Mindez arra kényszerített több evangélikus egyházat, hogy követelje az Uniótól „Európa keresztény gyökereinek” elismerését és elismertetését, a Római Katolikus Egyház pedig odáig ment, hogy sok, az „etikát, társadalmat, kultúrákat, tudományos kutatásokat” érintő és más, összetett kérdésben, szembeszállt a demokratikus – liberális államok által hozott idevágó döntésekkel.

Az első, vitaindító cikk Roberto Mazzola professzoré, címe: *Keresztény egyházak, vallási pluralizmus és liberális demokrácia*, vizsgált témája pedig annak ellenőrzése, hogy az állam és a vallási közösségek kapcsolatában a demokrácia minősége és foka változott-e vagy nem. Kiemeli II. János Pál pápa és az általa képviselt vallási fórumnak a különböző országokban tett aktív közbelépését a demokrácia kivívásában – megerősítésében; és bár mint egyházfő látogatott is el mindenhová, ezeknek a látogatásoknak „politikai kihatásai” voltak. Tény, hogy a – különösen keresztény – vallási közösségek valóban hatnak a demokrácia kiteljesedésére, ezért is fontos, hogyan szabályozzák az államok kapcsolataikat a keresztény szervezetekkel. Európában ezen a téren az egyes államok erőfeszítéseket tettek azért, hogy a *töb-*

* Franco Bolgiani, Francesco Margiotta Broglio, Roberto Mazzola (szerk.): *Chiese cristiane, pluralismo religioso e democrazia liberale in Europa*. Il Mulino, Bologna 2006. 303 o.

lam között megváltozott viszonyok mellett az „egyedi” irányvonalának megerősödését láthatjuk. Európában az egyesülési folyamat nem csak a gazdaság és a politika, de a kultúra válságát is eredményezte, ami abból eredt, hogy nem képes „nemzetek fölötti identitást” létrehozni, az „egyedi” megerősödése pedig az ökumenikus és vallásközi dialógus lelassulásában jutott kifejezésre, az utóbbi húsz esztendő vallási pluralizmusa az egyedi vallási identitások felülkerekedését jelezte a közös vallási megnyilvánulások és törekvések fölött.

Marta Margotti a Franciaországban és Olaszországban az Egyházon belüli változásokat figyeli a XX. században, különös tekintettel a liberális demokrácia iránt megnövekedett érdeklődésre, aminek szerinte két oka van: 1/ az 1930–1940-es évek totalitáriánus politikai rendszereinek, illetve a II. világháborúnak a katolikusokra gyakorolt hatása; 2/ a különböző konfliktusok, valamint a „hierarchikus kötelek” meglazulása; ezeken a vallási hierarchiák a hívők és a katolikus szervezetek erősebb megrendszabályozásával próbáltak úrrá lenni.

Roberto Repole Caesar és Isten személyén keresztül vizsgálja a világi és az egyházi hatalom mibenlétét, ami abban áll, hogy a világi és a vallási közösséghez egyszerre tartozó ember szabadságát és integritását meg kell őrizni, bár az állam nem jelenti az „emberi lét totalitását”, s az Egyház sem terjesztheti ki uralmát az államiságra; az Egyházhhoz tartozásnak a szabad választáson kell alapulnia. Maga az Egyház még nem tekinthető a földi Királyság megtestesítőjének, hanem az Öröklét Városa elődjének, amely a világ többi városa között leledzik, s éppen ezért az Egyházhhoz tartozás nemhogy eltávolít, de közelebb visz bennünket az ember teremtette városok tevékenységében való részvételhez; a különbségeken belül kell „szövetkeznünk, hogy szolgálhassuk az emberi lét integritásának elérését.”

A „láthatatlan vallás”, a vallásnak mint „globalizáló társadalmi struktúrájának” vége a témája Alessandro Ferrari hozzászólásának. Véleménye, hogy nem szabad a vallás politikai szerepének megszűnését általánosítani, inkább annak átformálódását kell szemügyre venni Európa vonatkozásában. Kontinensünkön az állam és vallás közötti kapcsolatoknak két modellje van: 1/ a katolikus többségű országokban a modernitás és a vallás közötti „antagonisztikus ellentét” arra sarkallta az államot, hogy minél jobban kirekessze a közsférából; 2/ a protestáns többségű államokban az egyházak „nemzeti” egyházakká, az állam „ágenseivé” váltak – igaz, ma szinte minden európai országban „erodálódott” e két modell, s csak a világi maradt fenn. A szektárról szólva a szerző azok „centrifugális erejét” hangsúlyozta, azaz az egyént ki akarják szakítani a „de-

mokratikus állampolgárság” kötelekeiből, míg az iszlámra a „centripetális erő” a jellemző, azaz képes arra, hogy a politika és a vallás közötti választóvonalakat átlépje, s mint egy „egyedi igazság univerzális hirdetőjeként” lépjen fel.

Francesco Margiotta *Broglio* (aki egyébként a könyvnek is egyik gondozója) a vallástörténelmet tanulmányozva rámutat: a „vallás kérdése” a XX. század elején került az európai integráció fókuszába, majd a II. világháború utáni években különösen a római katolikus Egyház érdeklődött egyre jobban az európaiság problematikája iránt, majd rövid áttekintést ad a keresztény Egyház történetéből az európaiság kialakításában. XV. Benedek már 1920-ban Európát mint a Nemzetek Szövetsége magvát jelölte meg; XII. Pius 1948-tól kedvezően nyilatkozott egy „európai unió” tervéről, amely uniónak szilárd erkölcsi alapokon, így a valláson kellett alapulnia; VI. Pál felvázolta a Szentszék Európa-politikáját. Ami a kialakuló EU valláspolitikai elképzeléseit illeti, azok akkor kezdtek konkrét formát öltetni, amikor Jacques Delors indítványozta „dialógus” megkezdését az egyházakkal és más vallási felekezetekkel; ezt a párbeszédet a rasszizmus, az antiszemitizmus és a xenofóbia elleni harc követte. Ezzel egyidőben a keresztény egyházak igyekeztek rábírnival az európai közösség diplomatáit arra, hogy az alapidokumentumokban a „keresztény, illetve zsidó-keresztény gyökereket” is vegyék be mint az európaiság alappilléreit a hellén és a római civilizáció, valamint a Felvilágosodás filozófiai áramlatai mellé. Sajnos, még ma sem világos, mely nem-vallási szervezeteknek, csoportosulásoknak lehet majd jogosultsága az EU-val folytatandó párbeszédre.

Sok izgalmas, napirenden lévő problémát vetnek fel a szerzők a vallások, egyházak és az EU kapcsolatának témaköréből; választ nem mindig találunk, ami természetes is, hiszen az egész EU történelme ugyancsak fiatalnak mondható, s fejlődésében nem minden esetben és föltétlenül a vallásokkal szemben tanúsítandó útmutatások szerepeltek-szerepelnek. Dialógus azonban van, javaslatok a két- és többoldalú kapcsolatok teremtésére-fejlesztésére léteznek – most már csak az idő sürgetését kell legyőzni, ehhez azonban magának az EU-nak kell nagyon szilárd gazdasági, politikai alapokra helyeződnie!

Ismertetésünkbe nem vettük be minden szerző hozzászólását, ennek a következő okai lehettek: többé-kevésbé eltértek a tárgytól, nehezen követhető gondolatmenetük akadályozza a mondanivalójuk lényegének kibontását, más szerzők gondolataira reagálnak, vagy az elhangzottakat foglalják össze. Mindezek mellett azoknak ajánlhatjuk a könyvet, akik a téma iránt érdeklődnek, kiindulópontokat keresnek ilyen irányú témák megismeréséhez, továbbgondo-

zösség iránti vallási érzületet tették magukévá, mint pl. Franciaországban bizonyos vallási szimbólumok használata a „komunitárius szabályok visszautasítását” tükrözi. A pozitív semlegesség vallási, lelkiismereti és vallásgyakorlási szabadságot biztosít, s megvédi a politikai hatalmat „fundamentalista beavatkozásoktól”, az „individuumot pedig illetéktelen és elnyomó kényszerektől.”

Gian Enrico Rusconi a „posztszekuláris” társadalom keretén belül vizsgálja a „világiasság (laicitás)” helyzetét. Megállapítja, a nyugat-európai társadalom a szekularizáció történelmi folyamatának bizonyos eredményeiből a demokratikus rend szabályait alkotta meg. Ugyanez a társadalom ma „erkölcsi bizonytalanság” hatalmába került, és ezt a bizonytalanságot a vallások próbálják megszüntetni. A tét: az egyházaknak a társadalmi etikát meghatározni a világi környezetben, a kérdés pedig: „Melyik isten békíthető össze a modernség szekularizációjának végső ciklusával”, illetve „kell-e isten ahhoz, hogy a köz etikáját meghatározza?” Olaszországot mint kivételes helyzetben lévő országot említi, hiszen itt a katolikus Egyháznak „monopolisztikus helyzete van”, ami azonban nem rejthet el bizonyos ellentmondásokat, amelyek egyrészt abban állnak, hogy a tömegek egy része „kritikátlanul megbízik” az Egyházban, másrészt viszont gyakran ateisták fordulnak az Egyházhoz etikai kérdések megválaszolása érdekében. A cikk szerzője nagyon lényeges pontra mutat rá, amikor kijelenti: a laikusok a különböző kérdésekre különböző válaszokat adnak, míg a vallási doktrína „egész és egybefüggő”.

Antonio G. Chizzoniti II. János Pál pápai szerepét „mitteleurópai”-nak nevezi, aláhúzza szerepét az új (ti. posztkommunista) államok demokratikus fejlődésében, e tevékenységében tagadhatatlanul jelen volt az együttműködés vallási felekezetek és társadalmi szervezetek között.

Giorgio Bouchard a protestantizmusnak az európai demokráciák kialakulására gyakorolt hatását elemzi, s arra a következtetésre jut, hogy az angolszász protestantizmus segítette a modern pluralizmus kialakulását. Amerikában a minden államot magában foglaló, többségi egyház hiányzott, Angliában viszont a demokrácia a többféle egyház meglétéből fejlődött ki, a „nemzetközi fasizmus” központja katolikus államok és egy „luteránus” nemzet voltak, míg a XX. század végén a katolikusok – tanulva a náci leckén – aktív előmozdítói voltak a demokratikus fejlődésnek csakúgy, mint az 1930-as években a

koreai evangélikus papok, valamint később a protestáns Dél-Afrikát sújtó erkölcsi válság. Az USA-ban G.W. Bush körül „konzervatív katolikusok”, „reakciós fundamentalisták” és a „big business” képviselői csoportosultak. Az egyházak a XXI. században a XX. századénál jobb körülmények között fejlődhetnek, a keresztény egyházak pedig az európai közösség építésében is képesek részt venni. Figyelmeztetése: az egyházaknak „jóval többet kellene a szabadsággal, és kevesebbet az új Európa kereszténységével foglalkozniuk.”

Giovanni B. Varnier röviden összefoglalja a „liberális” nyugat-európai demokrácia történetét, amely a humanizmusból, a pápaság és a császárság közötti harcokból, valamint a Felvilágosodásból és a francia forradalomból nőtt ki”, ma pedig arra a kérdésre keresik a választ, hogyan lehetne összebékíteni az emberi szabadságot Isten parancsolataival, s ha még ma sem beszélhetünk igazából „európai szellemiség”-ről, az csak azért lehet, mert nincs eldöntve, technokrata vagy politikai Európára van-e szükségünk, valamint hiányzik egy olyan vezérelv, amely valamikor az isteni kegyelem volt. A szerző számára a mai, technokrata Európának a Reneszánsz keresztényi szellemisége kellene, mivel a „keresztény humanizmus képviseli a civilizáció legmagasabb fokát”, az európai integráció és a globalizáció pedig válságba sodorta a nemzet-államot. Az iszlámról szólva annak jelenkori „fundamentalizmusának hosszú éjszakájáról” beszél, amely megszakította a civilizáció folyamatát, s nem tesz különbséget politika és vallási hit között. Mennyiben igaz az az állítása, miszerint a Nyugat úgy tekint az iszlámra, mint a kommunizmus „helyettesítőjére”, a muszlimok beillesztése a nyugati civilizációba a „XX. század új kérdése.” Nem tartja jó választásnak a jövő szempontjából Európa keresztény gyökereinek felemlítését.

Vincenzo Ferrone számára az igazi problémát nem a demokratikus állam válsága jelenti, hanem a keresztény Egyház „nem demokratikus alkotmányos struktúrája”, a világiasság (laicitás) elve pedig két évszázadnyi polgárháború eredménye.

Gianluca Potestà a katolikus Egyház Európában végbemenő térszűkítésének okait elemezve egyrészt 1968 „felforgató modernizáló tényezőjét”, másrészt a II. Vatikáni Zsinat ezen tényező légkörében történő értelmezését emeli ki.

Silvio Ferrari szerint a II. világháború után kialakult egyensúlyok megváltoztak, az Egyház és az ál-

3. Sikeres pályázat

A Kék Könyvben szereplő gyakornokok szervezett körülmények között dolgoznak az intézményekben. A gyakornokok munkáját a tanácsadók (adviser) segítik az egységeknél, mindenki személyre szabott feladatot kap. Munka mellett fontos szerep hárul a programban a gyakornokok közös szabadidejének eltöltésére, amelynek szervezése a Gyakornoki Iroda feladatai közé tartozik. Segít a gyakornoknak eligazodni az uniós intézményrendszerekben és a mindennapi életben, valamint azoknak a gyakornoki szervezeteknek kialakításában, amelyek a későbbiekben a programokat szervezik. A munka mellett ugyanis számos programon lehet részt venni. Számomra a kirándulások, az uniós intézménylátogatások voltak a legérdekesebbek. A gyakornokok többsége Brüsszelbe kerül. Az egység, amelynél dolgoztam Luxembourgban van. Luxembourgban körülbelül 40 gyakornok volt, lényegesen kevesebb, mint Brüsszelben.

4. Európai Digitális Könyvtár

2006 márciustól lehetőségem nyílt az Európai Bizottság Információs, Társadalom és Média Főigazgatóságánál gyakornokként dolgozni. Szakmámból és érdeklődésemből adódóan az elsőként INFSO-t jelöltem meg, amely egység az Európai Digitális Könyvtár kialakításával foglalkozik, együttműködésben más egységekkel az „i2010 digitális könyvtárak” programon belül.

Az Európai Digitális Könyvtár (az EDL, <http://www.theeuropeanlibrary.org/portal/>) lényege Európa kulturális örökségének digitalizálása. Európa kulturális örökség digitalizálásának fontosságát a Bizottság már az eEurópa cselekvési tervben felismerte. A 2001-ben született Lundi alapelvek, az azokhoz kapcsolódó Lundi cselekvési terv jelentették az első lépéseket a könyvtár megvalósításához. A digitális megőrzés tekintetében egy 2002. évi tanácsi állásfoglalás hangsúlyozta a kérdés fontosságát és felszólította a tagállamokat, hogy tűzzék azt napirendre.

Az EDL az EU kutatásfinanszírozási projektek egyik portfólióját eredményezte, amelynek célja Európa kulturális örökségének hozzáférhetőbbé tétele az új technológiák alkalmazása révén. Ilyen program például az Európa nemzeti könyvtárai közötti együttműködést támogató projekt a TEL, (<http://www.oszk.hu/telmemor/> és <http://telmemor.net/>), amely a könyvtári nyilvántartás adatainak cseréjétől az Európai könyvtárprojekttig fejlődött. A TEL Európa nemzeti könyvtárainak

gyűjteményeihez egységes hozzáférést biztosító szolgáltatásként működik. Habár a kutatási programok közé tartozó projektek közül csak néhány foglalkozik a digitális megőrzés kérdésével, a digitalizálásnak számos projekt szentel külön figyelmet.

2005 áprilisában hat állam- és kormányfő támogatta egy virtuális európai könyvtár létrehozását az a céllal, hogy mindenki számára elérhetővé tegyék Európa kulturális és tudományos örökségét. Az Európai Tanács elnöke José Manuel Barroso válaszelevelében üdvözölte a programot, valamint felkérte az Európai Bizottságot a virtuális európai könyvtár megvalósításának kidolgozására. A cél Európa kulturális öröksége és tudományos információk széles körű hozzáférhetővé tétele online környezetben.

Az Internet mind nagyobb és nagyobb körű elterjedése lehetővé tette a papír alapú fizikai termékeknek digitális elterjedését. Egyre szélesebb körben használják a digitális formátumban előállított információhordozókat is. Jellegzetes példa erre a tudományos információk világa, ahol a nagy mennyiségű kurrens publikációkat különböző adatbázisokban tárolják. Az Európai Digitális Könyvtár megalkotásának célja, hogy mind a digitális, mind a hagyományos formában megjelent információkat összegyűjtse és a nyilvánosság számára hozzáférhetővé tegye.

Az EDL tehát a digitális tartalmak rendezett gyűjteménye, amelynek összetétele a következő: könyvek, folyóiratok, képek, térképek, hanganyagok, filmek, műtárgyak. Az információkhoz való széles körű hozzáférés biztosítása érdekében a következő szempontokat kell megvizsgálni:

- *online hozzáférhetőség*, amely biztosítja az információból nyert előnyök maximalizálását,
- *analog gyűjtemények digitalizálása* és széles körű hozzáférhetővé tétele,
- *megőrzés és tárolás* a jövő generációi számára.

A digitális könyvtár ügyében számos összetevőt kell vizsgálni, mert az állomány különös sajátosságokkal bír, mint például digitális adatok óriási mennyiségének kezelése és tárolása, valamint a kizárólag digitális formátumban hozzáférhető publikációk számának gyors növekedése.

A nemzeti szintű összefogás alapja a kulturális és helyi anyagok digitalizálása, valamint ennek európai szintű koordinációja olyan kérdésekben, mint a duplikáció, már meglévő tapasztalatok cseréje a digitalizálás és a digitális megőrzés területein. Az európai nemzetek kultúrája és története szorosan összefügg, ezáltal Európa egységét hangsúlyozva az Európai Digitális Könyvtárnak be kell mutatnia az európai kultúra gazdagságát és gyakran határokat átívelő karakterét. Alapvető célja és feladata, hogy segítse és biztosítsa a nemzetek közötti együttműködést.

Számomra a gyakornokság mind szakmailag, mind magánemberként hasznos volt. Öt hó-

Papp Csilla
könyvtáros
ÁJK-KTK Könyvtár

Gyakornokként az Európai Bizottságnál

Bevált eljárás az Európai Unióban gyakornokok alkalmazása. 46 év alatt több mint 30.000 gyakornok fordult meg az Európai Bizottságnál. Minden szemeszterben körülbelül 600 fiatal diplomásnak van lehetősége egy félévet gyakornokként eltölteni az Európai Unió valamely intézményénél. A Bizottságon kívül az Európai Parlament és az Európai Unió Tanácsa is meghirdeti gyakornoki programjait. Az egyes intézményeket érintő lehetőségekről és feltételekről saját weboldalaikon lehet tájékozódni.

Az Európai Unió többféle lehetőséget kínál arra, hogy gyakornokként rövidebb hosszabb ideig dolgozhasson a pályázó. Talán a legismertebb formája, – amelyiken részt vettem – az úgynevezett „Blue Book Trainee” vagy ahogy az intézményekben nevezik „Blue Book stagiere”. A legtöbb meghirdetett állást vagy gyakornoki munkát az Interneten is közzéteszik az EPSO honlapján (<http://www.europa.eu/epso>). A gyakornoki állások időtartama általában 3–5 hónap. A következő címen lehet bővebben tájékozódni a lehetőségről: http://ec.europa.eu/stages/index_en.htm. A pályázati feltételek mellett sok hasznos információ található a gyakornoki programról francia, angol és német nyelven. A programot friss diplomások számára hozták létre, azzal a céllal, hogy megismerjék az Európai Unió intézményeit és betekintést kapjanak fejlődési lehetőségeire.

1. Jelentkezés

A jelentkezés feltételei közé tartozik, hogy a jelölt az Európai Unió hivatalos nyelvei közül legalább két nyelven beszéljen. Az egyik nyelvnek a franciának, angolnak vagy németnek kell lennie, míg a második nyelv akár a magyar is lehet. Luxembourgban, ahol gyakornokságomat töltöttem az épületen belül mindenki a francia nyelvet használta, viszont az egységeknél inkább az angol volt használatos. Ez a legtöbb esetben az egységtől, illetve Főigazgatóságtól függ, hogy a három nyelv közül melyiket beszélik. Lenyűgöző volt, hogy a hivatalnokok többsége a három nyelv közül folyékonyan beszél legalább kettőt, de az sem ritka, hogy mindhárom nyelven tökéletesen kommunikál.

A programra jelentkezés feltétele a diploma. Jelentkezni viszont a diploma kézhezvétele előtt is lehet, de igazolni kell a hallgatói jogviszonyt. A legtöbb jelentkező jogász, közgazdász, politológus, viszont biztatják a más szakterületeken végzett hallgatókat is (pl.: informatika, agrárgazdaságtan, oktatás-tanár, mérnök, pénzügyi szakértők, sport, multimedia stb.), hogy jelentkezzenek a programra.

Egy-egy szemeszterre a jelentkezők száma 7.500 körül van, ebből 2.500 kerül be az úgynevezett kék könyvbe. A „Blue Book”, vagyis Kék Könyv egy virtuális adatbázis, melyből a különböző egységek szemezgetnek és választják ki a jelentkezési lapon megadott információk alapján gyakornokaikat.

2. Pályázás folyamata

Mint minden pályázatnál, első lépésben itt is az a legfontosabb, hogy a kiírást pontosan elolvassuk, ugyanis szinte minden félévben változtatnak a jelentkezés feltételein. Pályázni elektronikus úton lehet. Az elektronikus formában beadott pályázatot csak akkor fogadják el, ha a mellékelt bizonyítványok fénymásolatával együtt nyomtatott formában aláírva is eljut a Gyakornoki Iroda (Traineeships Office) címére.

Már a pályázat beadásakor ki kell választani három Főigazgatóságot. Legtöbbször a Sajtó- és Kommunikációs, az Oktatási és Kulturális, illetve az Információs Társadalom és Média Főigazgatóságot választják. Az itt meghirdetett helyek sokszorosára jelentkeznek, természetesen ez szemeszterként változhat. A Főigazgatóságok meghatározott számú gyakornokot fogadhatnak. Az intézményekről bővebb információt a következő oldalon lehet olvasni: http://ec.europa.eu/stages/information/faq_en.htm#bodies.

Három helyet lehet megjelölni, de az első a meghatározó. Olyan helyre érdemes jelentkezni, amely terület kapcsolatos a végzett tanulmányokkal vagy munkával. Sok esetben előnyt jelent a minél több nyelv, főként a francia nyelv ismerete.

Első körben a Gyakornoki Iroda formai szempontok szerint szelektálja a pályázatokat. Az elfogadott pályázatok azonosítóját az Interneten közzélik. Második körben a Bizottság tisztviselőiből álló „előszelektációs panel” (nemzetiségek szerint) átnézi a pályázatokat és kiválasztja azokat, akik bekerülnek a Kék Könyvbe, ezeknek a száma kb. 2.500. Majd a Kék Könyvbe bekerült pályázók közül, kb. 600 jelentkezőnek lesz lehetősége arra, hogy gyakornok legyen.

nap alatt lehetőségem volt különböző aspektusból látni a könyvtárat, a könyvtárosságot és annak fejlődési lehetőségeit. Betekinthessem abba, hogyan is működhet egy európai kultúrát felölelő digitális könyvtár. Lenyűgöző volt számomra megélni „Európát”, azaz különböző országból, kultúrákból jövő

emberek közös munkáját. Határtalan lehetőségek és ötletek tára lehet ez a sokféle gondolkodásmód. Megtapasztaltam azt, hogy a kultúra nem ismer határokat, sőt határokat átívelően köti össze a nemzeteket.

Zsigmond Anna
egyetemi docens
PTE BTK

„Miscarriage of Justice. The Elimination of Jewish Attorneys in Hungary during the Holocaust”*

Magyar Ügyvédi Kamara

Budapest

Díszterem relief

Egy kehely van mintázva, amelyben tűz ég.
A kehely felett félkörívesen az alábbi szöveg:

*Vértanúságot szenvedett kartársaink.
1938-1945*

Emlékezetül és intelemül!

*Nevek: bal oldalon A-tól Kelemenig,
jobb oldalon pedig folytatva a névsor végéig.*

1. Minden név személyes sorsa, a magyar zsidóság sorsa, a magyar társadalom sorsa és történelme. Nevek nélkül nem tudunk emlékezni, nevek nélkül nincs múlt. A kiadvány a magyar jogásztársadalom veszteségeinek, a Holocaust áldozatainak, a meggyilkolt, a jogászai pályától, munkától eltiltott ügyvédeknek állít emléket. Többek között olyan jogászok, ügyvédek, egyetemi professzorok és jogalkotók *nevét* olvashatjuk a Zsidó Ügyvédek és Jogászok Nemzetközi Társasága gondozásában, 2006-ban Tel Avivban megjelent angol nyelvű kötetben, akik a jog területén dolgoztak, tanítottak, kutattak vagy törvényt alkottak. A kiadványt az alkotók a 2006 november 16-19-én Budapesten, a Magyar Ügyvédi Kamara által rendezett konferencián mutatták be.¹ A könyvet kiadó International Association of Jewish Lawyers and Jurists egyébként háromévenként ülésezik Jeruzsálemben és rendszeresen szervez nemzetközi konferenciát, illetve szemináriumot külföldön is.

A magyar jogász társadalom története a kreativitás, a társadalmi értékekhez való hozzájárulás és az integritás példájának története, és ezzel együtt az árulás, az emberi méltóság meggyalázása, a büszkeség és a gyilkosság

* A kiadvány alkotói: Dr. Gavriel Bar-Shaked–Dr. Julia Bock–Yosef Stern. A kötet az International Association of Jewish Lawyers and Jurists gondozásában, a Nadav Fund támogatásával 2006-ban jelent meg Tel Avivban 97 oldal terjedelemben.

története. A második világháborút követően, az akkor hatályban levő rendelkezések alapján az ügyvédi kamarák bejegyzett tagjainak számot kellett adniuk a háború alatti tevékenységükről. A kamarák rendezett és hozzáférhető iratanyaga jelenleg is gazdag történelmi háttéranyagként szolgál és egyben forrása a recenzált munkának is.

A magyar értelmiségi kamarák (az orvosi, az ügyvédi és a mérnöki kamarák) bejegyzett tagjainak listája, a sok ezer személyi kartoték rengeteg történelmi információt tartalmaz, mivel 1938 után mindenkinek, aki valamilyen kamara tagja volt, a nagyszülőikig bezárólag el kellett számolnia családi háttéréről és felekezeti hovatartozásáról. Ezek az információk bekerültek azokba a személyi dossziékba, amelyekbe régi idők óta fogva gyűjtötték a kamarai tagok adóbevallásáról, lakásviszonyairól és egyéb szakmai ügyeiről szóló információkat. Feketelistákról van szó. Olyan jegyzékekről, amelyeket maguk az orvosok, ügyvédek, mérnökök állítottak elő kollegiális körben kamaráik részére. A listára az került fel, akit kamarai tagsági jogától készültek megfosztani – többnyire vallási okból. Azok, akik 1938-tól kezdve szorgosan dolgoztak ezeken a jegyzékeken, többségükben talán nem gondoltak arra, hogy a névsor valamikor majd élet és halál kérdésében fog dönteni. Azt azonban önmagában a listák gyártása is jelzi, hogy készítőik milyen messzire kerültek attól a régimódi liberális légkörtől, amely az értelmiséget jellemezte Magyarországon.²

2. A 19. század a nemzeti ébredés, a nacionalizmusok születése és a mítoszteremtések korszaka. Nyugat-Európa legtöbb országában már korábban kialakult a nemzethez tartozás jogi vagy kulturális alapokon nyugvó kritériuma. Ez a folyamat Magyarországon többször megtört és máig sem zárult le. A nemzeti kánont a mítoszteremtés folyamata gyarapította. Az 1867. évi kiegyezéssel Magyarország nem nyerte el ugyan teljes függetlenségét, de a nemzet előtt kitarultak a relatív önállóság lehetőségei, saját országgyűlése és közigazgatása lett. A 19. századi liberális átalakulás során az értelmiségen belül az ügyvédek jártak a legjobban. Az ügyvédeknel viszonylag korán megindult a jogi képzés egységesítése: 1804-től kezdve csak olyan személyeket engedtek ügyvédi gyakorlatra, akik egy év filozófiai, s két év jogakadémiai végzettséget tudtak felmutatni.³

Az ügyvédség a kiegyezés idején teljes testületi autonómiára tett szert: a liberálisok kegyeltje, az értelmiség, egyáltalán, a magyar értelmiség legkiváltságosabb, legerőteljesebb és legvagyonosabb csoportja lett. A jogászok kitüntetett szerepet játszottak a hagyományos hatalmi struktúra reformjában és a modern centralizált államszervezet építésében. Az ország modernizálásához olyan jogászokra volt szük-

li rendszert vezetett be.¹⁰ Előírta, hogy a felvett diákok számát állami rendelkezésben maximálják, továbbá a felvételi keretszámhoz külön kvótarendszerű arányszámokat állított fel az országban élő „népfajok és nemzetiségek” nagysága szerint. Miután mindez azzal egyidejűleg történt, hogy a békeszerződés Magyarországról az etnikailag kevert népességű területek többségét leválasztotta, nyílt titok volt, hogy a „népfajokra és nemzetiségekre” megállapított kvótarendszer mindenekelőtt a zsidókra vonatkozik. A híres ügyvéd és liberális politikus, Vázsonyi Vilmos állásfoglalása¹¹ jellemezte a helyzet komolyságát. Vázsonyi szenvedélyes hangvételű beszédben bírálta a *numerus clausus*-tervet, mivel az egy „régí ócskaságból előszedett, legközönségesebb reakcionárius intézmény”, amely középkori babonára épül. Figyelmeztetett, hogy az ügyvédek a tűzzel játszanak, amikor saját problémáik megoldására az államot hívják segítségül. Szerinte ez az alapvető egyéni szabadságjogokat fenyegeti.¹²

Vázsonyi szerint a megoldást nem a szabadságjogok szűkítésében kell keresni: „Aki azonban papáját nem jól választotta meg, ezt a *numerus clausus*szal nem fogja jóvátenni, legföljebb avval, ha a feleségét választja meg jól. Az ügyvédi kar, úgy látszik, olyan szegénynek tartja már magát, hogy a reakció ördögének akarja lelkét eladni, hogy csak vagyont és függetlenséget szerezzen.” Vázsonyi óva intette kollégáit attól, hogy pusztán technikai kérdésként fogják fel a *numerus clausus* tervét. A *numerus clausus* kvótarendszert hoz magával, ez pedig óhatatlanul a politikai erők kényének-kedvének szolgáltatja ki a felvételi rendszert. Ha így lenne – figyelmeztetett Vázsonyi –, veszélybe kerülhetne az állampolgárok teljes esélyegyenlőségének vívmánya, továbbá „a szabadelvűségről lesújtó kritikát mondtak itt olyanok, akik velem együtt nem lehetnének ma ügyvédek, ha nem lett volna szabadelvűség.”¹³

A *numerus clausus* a nemzetközi kisebbségvédelem problémája is volt. Amint Haller István előre látta, a törvény külföldön azonnal nyugtalanságot váltott ki. Nemcsak a magyar zsidókat ért sérelem okozott aggodalmat, hanem az is, hogy a magyar példán felbátorodva esetleg más országok is kvótarendszert fognak bevezetni kisebbségeik ellen.¹⁴ A kérdésnek 1923 és 1925 között folytonos aktualitást adott az a tény, hogy a Népszövetség Tanácsának döntő szava volt a magyar kormány által igényelt stabilizációs kölcsön jóváhagyásában. Olyan helyzet állt elő, hogy a Népszövetség elvben komoly, anyagi természetű büntetősankcióval léphetett volna fel akkor, ha kimondja, hogy a magyar kormány megsérti a trianoni szerződésben aláírt kisebbségvédelmi kötelezettségeit, melyeknek értelmében vállalta, hogy az állampolgárok semmiféle kisebbségi csoportjával szemben

nem alkalmaz jogi megkülönböztetést. Formailag tehát 1923 és 1925 között minden feltétel adva volt ahhoz, hogy az ellenzék a *numerus clausus* diszkriminációs intézkedéseinek eltörlését nemzetközileg kodifikált jogeszközök alapján követelje.¹⁵

Vázsonyiék azonban nemcsak közvetlen politikai megfontolásból helytelenítették a külső intervenciót, hanem azért is, mert a magyar zsidóság szempontjából magát az egész kisebbségvédelmi koncepciót rendkívül aggályosnak tartották. Úgy vélték, hogy óvatlan és helytelen lépés volna, ha a magyar zsidók külföldi intervención keresztül, a kisebbségi törvény-cikk alapján követelnék az őket sújtó diszkrimináció eltörlését. Ez ugyanis abba a csapdába csalná a zsidókat, hogy miközben egyenjogúságukért küzdenek, önmagukat jogi értelemben kisebbségnek minősítik. Márpedig szerintük ez nem nyereség lett volna, hanem visszalépés a régi állapot felé, amelyben a zsidóság jogállását kivételes törvények szabályozták. A diszkrimináció eltörlését nem kisebbségi jogon, hanem a teljes állampolgári egyenlőség jogán kellett kivívni. Vázsonyi szerint „Ha a magyar zsidóság számára gettókat állítanak fel, a magyar zsidóságnak nem szabad olyan erkölcsi felfogást, olyan magaviseletet tanúsítani, amellyel saját maga is gettót állít fel a maga számára, hanem kell, hogy bátran, önérzetesen hirdesse a maga egyenlő jogát.” Más szóval tehát nem új, „kisebbségi” jogot kellett igényelni, hanem a régi, állampolgári egyenlőséget kimondó jogot kellett helyreállítani. Vázsonyi a következőkben így érvelt: „A *numerus clausus*ról szóló törvényben az van: ügyelni kell arra, hogy az országban lakó népfajok és nemzetiségek aránya megfelelő legyen az egyetemen. A *numerus clausus* szerint tehát a zsidó vallású állampolgárok népfajt vagy nemzetiséget képeznek! Mert vallásfelekezetről a törvény nem beszél! Én azonban nem vettem észre azt, hogy az egyetemen más népfajjal szemben a *numerus clausus* valaha is érvényesült volna: például nem vettem észre hogy a németiséget mint népfajt kezelték volna... a törvényeink értelmében a zsidó vallású magyar polgárok nem népfajt, nem nemzetiséget képeznek, hanem a magyarsághoz tartoznak... a zsidók évszázadok óta itt élnek Magyarországon, és érzésben teljesen egybeolvadtak a magyarsággal... Csakis egy egységes magyar nemzeti társadalom lehet az, amely vonzóerőt tud gyakorolni, nem pedig a gyűlölködés, a társadalom szétmargangolása... népfajok szerint. Ezért a *numerus clausus* kérdése nem zsidó ügy, a nemzeti integritás és a nemzeti társadalom ügye.”¹⁶

A magyar viszonyok között a *numerus clausus* – ahogy Vázsonyi megjósolta – zsidóellenes kvótarendszert vezetett be. Történelmi tény hogy Auschwitzba a magyar zsidókat deportálták utolsóként. Történelmi tény, hogy Magyarországon már az 1920-

ség, akik függetleníteni tudták magukat a hagyományos uralmi szerkezettől. Csak így lehetett elvárni, hogy a jogalkalmazásban a jogászok szakítsanak a régi elitiek jogi kiváltságainak szemléletével.

Csaknem teljes egészében ügyvédekkel töltötték be azt a mintegy 1400 pozíciót, amely az új igazságszolgáltatási rendszerben keletkezett azáltal, hogy eltörölték a választott megyei tisztviselőkből álló, hagyományos bírósági rendszert.⁴ A helyi közigazgatás bírói hatalmát az államra ruházták, pontos szabályokkal zárták ki az összeférhetlenség eseteit. Olyan szigorú képesítési követelményekhez kötötték a kinevezést, amelyeknek leginkább az ügyvédek feleltek meg. Az ügyvédek százainak felszívódása az állami szolgálatba rendkívül kedvező helyzetet teremtett az ügyvédi szakmában. Megalkották az 1874. évi ügyvédi rendtartást és ezzel beköszöntött a doktorok időszeke.⁵

Az 1870-es években Magyarországon tizenhárom jogakadémia működött. Négyet az udvar tartott fenn (Győr, Kassa, Nagyvárad, Pozsony), kettőt a katolikus egyház (Eger, Pécs), kettőt a lutheránusok (Eperjes, Nagyszeben) és ötöt a református egyház (Debrecen, Kecskemét, Máramarossziget, Pápa, Sárospatak). A liberális kormányok hajlottak arra, hogy a bürokrácia duzzadásának az egyházi jogakadémiák feloszlásával vessenek gátat. 1880-ban *Trefort* Ágost vallás- és közoktatásügyi miniszter javaslatot terjesztett elő az egyházi akadémiák feloszlásáról, de a javaslat megbukott. Mindazonáltal az egyházi akadémiák hallgatósága a kiegyezés éveiben csökkent. 1872-ben még 1900 hallgató vett részt ilyen képzésben, 1890-re már csupán 740.⁶ 1890-re pedig a győri jogakadémiát feloszlatták, az eperjesi és pápai akadémia is beszüntette működését.⁷

Az ügyvédi rendtartás tárgyában 1874-ben alkotott XXXIV. törvénycikk rendelkezett az ügyvédi kamarák felállításáról. Még ebben az évben december 28-án *Pauler* Tivadar igazságügy-miniszter körrendeletet bocsátott ki, amelyben a törvény erejénél fogva meghatározta a felállítandó kamarák számát. A rendelet következtében az ország 27 városában alakult ügyvédi kamara. A hivatkozott törvénycikk 17. §-a értelmében az egyes kamarák felállításánál követelmény volt, hogy legalább 30 ügyvédet foglaljon magába, és hatóköre egy vagy több törvényszék területére terjedjen ki. Az 1874. évi szabályozást követően 4619 jogász dolgozott a Magyar Királyságban, így Budapest, Arad, Balassagyarmat, Besztercebánya, Brassó, Debrecen, Eger, Eperjes, Fiume, Győr, Kassa, Kecskemét, Kolozsvár, Máramarossziget, Marosvásárhely, Miskolc, Nagyszeben, Nagyvárad, Pécs, Pozsony, Sopron, Szabadka, Szatmárnémeti, Szombat hely, Szeged, Székesfehérvár, Temesvár, Zalaegerszeg jogász szövetségeiben.⁸ Az 1875/76. tanévtől

kezdődően az Akadémián bölcsészettudományi kart hoztak létre egy filozófiai, három filológiai és két történelmi tanszékkal. A végzős hallgatók középiskolai tanárokká váltak. A filozófiai és történettudományi szakok felvétele kötelezővé vált a joghallgatók számára is. A jogász oktatók közül sokan a 19. század folyamán és a 20. század elején többek között jogfilozófiát adtak elő, illetve jogfilozófiai műveket írtak.

Az ügyvédség közéleti-politikai aktivitása jóval meghaladta a többi értelmiségi csoportét. Hagyományaiknak megfelelően kiemelkedő mértékben képviseltették magukat a különféle társadalmi és politikai intézményekben, a politikai pártokban, az országgyűlésben, a helyi önkormányzatokban, az egyházi és világi alapítványok kuratóriumaiban, a kulturális és egyéb egyesületekben. 1880-tól a második világháborúig az ügyvédek alkották a második legnagyobb foglalkozási csoportot a képviselők körében. Az etnikai és az állampolgársági nemzetfogalom között még nem húzódott áthághatatlan szakadék. A nemzeti identitás nem esett feltétlenül egybe az állampolgársággal, de nem is zárta ki azt. Ebben a kettősségben a modernizációs folyamatokkal és a mobilitással összefüggésben volt helye az etnikai identitás szándékolt váltásának: az asszimilációnak, ahogy ezt a zsidóság asszimilációja vagy Budapest magyar nyelvű várossá válása is mutatja, de a disszimilációnak is. A nemzetiségi, valamint a modernizációval együtt járó feszültségek politikai kezelését a magyar kultúrfőlény hangoztatása és a szupremácia fenntartásának igénye jellemezte. Ez a politikai reformelképzelésekre is igaz volt, például a Wekerle-kormány minisztere, *Vázsonyi* Vilmos által 1918-ban beterjesztett liberális választójogi tervezetere.

3. Az 1880-as években hirtelen fellobbant *antiszemita* hullám (pl. Dreyfus per Franciaországban) elérte Magyarországot és az ügyvédeket. A korai antiszemita kampányban a támadások éle legalább olyan mértékben irányult a nem zsidó, de filozemitizmusban elmarasztalt ügyvédi karra, mint magukra a zsidókra. A tisztaeszlári vérvádperrel tematizálódott a vallási alapú antiszemitizmus. A per után, 1883 októberében *Istóczy* Győző képviselő megalapította az Antiszemita Pártot. Megjelent a látens antiszemitizmus. A vád, a tisztaeszlári per kimenetele mintegy bizonyítékul szolgált arra, hogy a magyar ügyvédek behódoltak a zsidók uralmi törekvéseinek.⁹

Az antiszemita hullám elérte a közigazgatást. 1920-ban az országgyűlés meglepő gyorsasággal látott hozzá az egyetemi felvételi rendszer reformjához, s egy éven belül megszületett Magyarország modern történelmének *első zsidóellenes, diszkriminatív* célú törvénye. A *numerus clausus*-törvény a felsőoktatási intézményekben kötött számú felvéte-

ben érvényesítette volna a faji kvótarendszert. Ebben az összefüggésben az 1935-ben benyújtott ügyvédi reformterv a későbbi zsidótörvények közvetlen előzményének tekinthető.

Az ügyvédi kamarát a *numerus clausus*-törvény komoly próbatétel elé állította. A zsidóellenes kvótarendszer következményeit azonban a kamara egészen 1940–1941-ig, az ügyvédek fajvédő egyesületének hatalomra jutásáig nem engedte a szakmában érvényesülni. Magát a törvényt a fővárosi kamara alapján jogszerűtlennek minősítette. A többi értelmiségi szakmában oly gyorsan eluralkodó antiszemita hangulat az ügyvédi kamara falai közé nemigen hatolt be.²⁵ A két világháború közötti korszakban az ügyvédi kamara egészen 1942-ig nem hagyott fel liberális hagyományaival, nem csatlakozott a szélsőjobbpolitiikai erőkhöz, s még a háború alatt is figyelemre méltó erőfeszítéseket tett régi hagyományainak megőrzésére. Önmagában az a tény, hogy a fővárosi keresztény ügyvédek százai kitértek a felszámolás feladata elől, még egy újabb s egyben utolsó jelzés volt arra nézve, hogy az ügyvédi szakma még e borzalmas korszak végére is megőrzött valamit az egyéni viselkedésnek azokból a normáiból, amelyeket egy értelmes és toleráns hagyománytól örökölt.

Az ügyvédi kamara nem kapcsolódott a szélsőséges antiszemita mozgalmakhoz. Vezetősége higgadtan, mérsékelten politizált, és ezzel elérte, hogy az ügyvédi kamara életében a húszas évek fordulása nem is hozott nagy törést: a kamara továbbra is a régimódi liberális elvek alapján működött. A magyarizációk egyike a szakmai kultúra, amely általánosabb folyamatra hívta fel a figyelmet: a jogállamnak, magának a jognak, s ezen keresztül az ügyvédségnek a fennmaradását fenyegető veszélyekre. A konszolidációs kormányok antiliberalis intézkedéseit az ügyvédi kamara kezdettől fogva rendszeresen bírálta. Törvényességi óvások egész sorát nyújtotta be olyan intézkedések ellen, mint a sajtószabadság, az egyesülési és a gyülekezési szabadság korlátozása, az izgatási törvény, a statáriális ítélkezés, a botbüntetés, az internálások és a rendőri felügyelet.

A Gömbös-kormányzat reformtervében már nyíltan keménykezű autoritárius fordulatot lehetett észlelni. A tervezet kilátásba helyezte az ügyvédi kamara autonómiájának eltörlését. Az ügyvédi szervezet élére egy országos csúcyszervet, az Ügyvédi Kamarák Országos Bizottságát állította. Az új szervezeten keresztül a miniszter a kamarák felett közvetlen felügyeleti jogot nyert. A kamarák választott vezetőségét feloszlathatta, határozataikat megsemmisíthette. A terv elrendelte volna a kisebb, önkéntes ügyvédegyesületek feloszlását is. Végül pedig kilátásba helyezte az ügyvédek számának állami korláto-

zását, az ügyvédi zártszám, vagy más szóval az ügyvédi *numerus clausus* bevezetését. Ezután a kormány szabta volna meg, hogy évente hány ügyvéd kerülhet gyakorlatra, s mennyi lehet a praktizáló ügyvédek összlétszáma. A tervezet továbbá baljós követelményeket állított fel az ügyvédek politikai magatartásával szemben. A gyakorlat megvonásának szankcióját helyezte kilátásba mindazoknak, akik „az állami és a társadalmi rend ellen vétének” s akiknek egyéniségét, jellemét, erkölcsi tulajdonságait” a közigazgatási hatóság nem találja „bizalomra méltónak”

5. Az 1938 május 29-én bevezetett első, az 1939 május 5-én elfogadott második, s az 1941 augusztus 8-án életbe lépett harmadik zsidótörvény általános irányának kidolgozásához a hitleri nemzeti szocializmus zsidóellenes intézkedései adtak útmutatót.²⁶ Az első törvény értelmében az számított zsidónak, aki vallása szerint zsidó volt. De már ebben a törvényben is fellelhető a későbbi, a második zsidótörvényt jellemző faji szemlélet, hiszen az 1919 augusztus után kikeresztelkedett zsidókat felekezeti hovatartozásuktól függetlenül zsidónak tekintette a törvény. Bármilyen vallású lehetett valaki, ha új vallására a zsidó hitről 1919 augusztus után tért át, akkor zsidónak minősült. Az ő esetükben tehát a törvény a zsidó származás büntetéseként a faji, más szóval a vérségi leszámazási elvet vette alapul. Becslések szerint a törvény végrehajtása esetén tizenötezer zsidó vallású vagy kikeresztelkedett zsidó értelmiségi munkalehetősége forgott kockán.²⁷ A magyar zsidóságot nagyon súlyosan érintette ez a törvény, hiszen azzal, hogy származási alapon tett megkülönböztést az állampolgárok között, mégpedig büntető jelleggel, a polgári társadalom alapelvét, az állampolgári egyenlőséget rombolta le. 1861-ben az akkori Legfelsőbb Bíróság még nem engedte, hogy zsidók ügyvédi vizsgát tegyenek és az első zsidó ügyvédek csak külön császári engedéllyel nyithattak Pesten irodát 1861 végén, név szerint *Goldstein* Simon és *Schönberger* Ármin.

Még évtizedekig kellett várni, hogy ügyészek és bírók is lehessenek zsidók, mégis 1920-ban már 3,8% közülük is zsidó volt. 1920-ban az ügyvéd szó egyben zsidó ügyvédet is jelentett, az ügyvédek majdnem háromnegyede zsidó volt. Ez azt jelentette, hogy a magyar társadalom megbecsült tagjai voltak, élvezték a közbizalmat. Ez nem kis eredmény. Példamutató történelmi és egyben ügyvédi múltja van a zalaegerszegi születésű ügyvédnek, *Boschán* Gyulának is (1847–1944), aki 1878-tól a Zalaegerszegi Ügyvédi Kamara tagja, 1898-tól 1928-ig pedig a titkára, később az örökös díszelnöke lett. A Deák-párt jegyzőjeként is dolgozott. 1933-ban a magyar királyi kormányfőtanácsosi címet adományozták számára. A városi képviselő-testületnek több évtizeden

as évek elején törvénybe iktatták a *numerus clausus*. A „zsidótörvények” célja a zsidóknak a közéletből való eltávolítása volt. 1920 és 1944 között a zsidók számát először a felsőoktatásban korlátozták,¹⁷ majd közéleti és gazdasági szerepüket csökkentették. Ezek az intézkedések sokak megélhetését tették lehetetlenné. Később tulajdonuktól, szabadságuktól, végül életüktől fosztották meg őket. Történelmi igazság, hogy a középkor után a magyar állam volt az, amelyik az első faji törvényt hozta, a *numerus clausus* (1920: XXV. tc.). A továbbiakban számottevő külső nyomásgyakorlás nélkül a független magyar állam független parlamentje 1938 és 1941 között három zsidótörvénnyel hazájában jogfosztottá tette a zsidó lakosságot. 1939-től kötelezővé vált a zsidó férfiak munkaszolgálaton való megjelenése. Az ügy szégyenletességét csak növeli, hogy az első két zsidótörvényt a magyar keresztény egyházak vezetői maradtalanul támogatták (az „első” zsidótörvény elnevezés tulajdonképpen nem pontos, hiszen Magyarország újkori történetének első zsidóellenes törvénye valójában az 1920. évi *numerus clausus* volt. Mindazonáltal az „első zsidótörvény” elnevezést az 1938. évi törvényre alkalmazzák, mert a korabeli szóhasználatban így nevezték a törvényt, s bármi más elnevezés zavaró lenne¹⁸).

A *numerus clausus*-törvény zsidóellenes, diszkriminatív tartalma nemcsak a kodifikált törvényben, hanem a törvényalkotók szándékában is kimutatható volt. A kvótarendszert kiharcoló keresztényszocialista és más szélsőjobboldali erők semmi kétséget nem hagytak afelől, hogy a törvényt egy hosszabb folyamat első lépésének tekintik, amelynek végső célja a zsidóemancipáció kiegyezéskori intézkedéseinek visszavonása. A „keresztény kurzus” ideológiai támasza 1919-től Prohászka Ottokár püspök volt, aki írásaival sokakra volt hatással. Jelentős szerepe volt abban, hogy az antiszemitizmus az állami politika részévé vált.

Prohászka Ottokár püspök, a keresztényszocialista erők vezető ideológusa a kiegyezéskori zsidóemancipációban végzetes történelmi tévedést látott. Prohászka szerint a kiegyezés legelhibázottabb alkotása a „túlzottan liberális” oktatási rendszer volt, amely lehetővé tette „a zsidóknak a középosztályba való túl gyors beáramlását”, ami pedig veszélyes értelmiségi túlnépesedést idézett elő. Úgy vélte, hogy a zsidóknak az értelmiségbe való tömeges beáramlása meggyengíti a magyar elitek kohézióját, és ezzel megindítja az ország „kulturális judaizálását”.¹⁹ A zsidók „igazi, nemzetietlen, idegen és kihívó” színben jelentek meg.²⁰

Az emancipáció-ellenesség nyílt formában is kifejezést nyert. A Keresztény Nemzeti Egységpárt programnyilatkozata egy évvel a *numerus clausus*

törvény keresztülvitele után így határozta meg a törvény mögötti szándékot: „Miután a legfőbb baj abból származott, hogy a magyar állam legfőbb iskoláján, az egyetemen a keresztény tanuló ifjúság egészen háttérbe szorult, s a kis számú zsidóság már teljesen lefoglalta az ügyvédi, orvosi, mérnöki, építési stb. pályát, s így a munkásság parancsolója, a hivatalok vezetője, a legjobban jövedelmező állások birtokosa mindenütt a zsidóság lett, a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja Haller István, a kultuszminiszter segítségével keresztülvitte egy olyan törvény megalkotását, amelynek értelmében az egyetemeken csak annyi lehet a zsidó tanuló, amennyi a zsidóságnak a száma az ország egész lakosságához viszonyítva... Így lehet elérni, hogy idővel a magyar nép vezetése megint saját fiaiból kikerült intelligens emberek kezébe fog kerülni és nem fog fölötünk ítéletet zsidó mondani, betegségben zsidó gyógyítani, perben zsidó védeni, a házunkat zsidó építeni, kereskedésünkben, bankunkban zsidó tulajdonos ülni”.²¹ Erre szinte válasz Vázsonyi már említett beszéde: „A kultuszminiszter úr (Klebersberg Kuno) beszédében azt mondta, hogy a *numerus clausus* eltörlése társadalmi explóziókra vezetne. Én kétféle jóst ismerek: az optimista jóst és a pesszimista jóst. Én nem tudom, hogy a kultuszminiszter úr érzelmei folytán a jóskok melyik fajához tartozik... amit remél vagy amitől fél? ... hogy a kormány társadalmi explóziókra, mint érvekre hivatkozik.”²² A magyar *numerus clausus*-törvényben tehát európai összehasonlításban nem az volt az egyedülálló, hogy korlátozta a felsőoktatásban résztvevők számát, hanem az, hogy az állampolgárok egy csoportjával, vagy ahogy a törvényben írták, „népfajával” szemben kifejezetten diszkriminatív intézkedést alkalmazott.²³

4. Az 1935. évi törvényjavaslat azonban már nyíltan zsidóellenes faji paragrafust is tartalmazott. A javaslat 31. §-a ugyanis előírta, hogy az *ügyvédi kamarák vezetőségében* minden felekezet tagjai csak olyan arányban lehetnek jelen, mint amennyi az adott felekezet aránya az ország lakosságában. Miután az ügyvédi kamarákban mindaddig semmiféle kvótarendszer nem érvényesült, a vezetők közt jelentős számban voltak zsidók. A faji paragrafus bevezetése azt jelentette, hogy a régebben megválasztott kamarai tisztviselők nagy részének le kell mondania. Előre látható volt, hogy egy efféle lépés hamarosan további intézkedéseket von maga után.²⁴ A faji paragrafus szimbolikus jelentősége tehát jóval nagyobb volt, mint esetleges közvetlen hatása. Az 1920. évi egyetemi *numerus clausus*-törvény óta ugyanis ez volt az első eset, hogy a magyar kormány kimondottan a felekezeti megkülönböztetés kodifikációját tűzte ki célul, mégpedig úgy, hogy ez már nem a diákságban, hanem egyenesen a gyakorló szakértelmiség köré-

keresztül volt tagja, emellett elnöke a helyi önkéntes tűzoltó egyesületnek. A Vöröskereszt egerszegi egyesületének az elnökeként is tevékenykedett. 1924-től a helyi izraelita hitközség díszelnöke. Boschán Gyula egész élete, magyarsága, a haza iránti elkötelezettsége példamutató volt mindenki számára. Zsidó származásával és a szó legnemesebb értelmében polgári, emberi tartásával együtt mutatta a helyes utat. Hitte, hogy a felekezetek békés egymás mellett élésének nincs alternatívája. Élete egyik legboldogabb pillanata volt, amikor 1904-ben, működése alatt felavatták az egerszegi zsinagógát. Magyarország leghosszabb praxissal rendelkező ügyvédjét 1944 július 5-én, 97 évesen családjával együtt deportálták.²⁸

A második zsidótörvény (1939: IV. tc.) a „zsidó” fogalmát már a német nemzeti szocializmus gyakorlataira jellemző faji fogalmakkal (az 1935. évi nürnbergi törvények alapján) határozta meg. Az új törvény szerint zsidónak számított az, akinek szülei közül bármelyik vagy mindkettő, vagy nagyszülei közül legalább kettő zsidó volt, eltekintve néhány kivételtől, mint például az 1919 augusztusa előtt kikeresztelkedettek, ha felmenőik közt volt olyan, aki 1849 után Magyarországon született, vagy a frontszolgálaton kitüntetett zsidó katonák. A törvény kimondta, hogy a zsidó vallási közösséggel való viszony megszakítása, Magyarán a kikeresztelkedés a törvény előtt nem változtat a zsidó fajhoz való tartozás tényén.²⁹ Az új törvény további alapvető politikai és állampolgári jogokat vont meg a zsidóktól. Elrendelte, hogy a zsidókat öt éven belül ki kell vonni a bírói karból és a közoktatásból, megtiltotta, hogy zsidók újságszerkesztőként, illetve színházigazgatóként működjenek, a szabadfoglalkozásokban a zsidók arányát hat százalékban maximálta, s ugyancsak hat százalékos felső határt szabott a zsidók birtokában lévő iparjogdíjakra. Új iparjogdíj zsidónak minősülő kérelmező számára mindaddig nem volt kiadható, amíg az adott szakterületen a zsidók aránya nem csökkent hat százalék alá. A törvény szerint a magánvállalkozások által eszközölt kifizetéseknek legfeljebb tizenkét százaléka juthatott zsidó ügyfelek kezébe, a közintézmények által kötött szerződéseknek pedig legfeljebb hat százaléka juthatott zsidó cégeknek. Magyarország most már nemzetközi összehasonlításban is felsorakozott azon országok közé, amelyekben a zsidókkal szemben a legmesszebbmenő diszkriminációt alkalmazták: zsidók tömegei kezdték a menekülés gondolatát latolgatni.

1944 tavaszán még nagyjából kétezer zsidó ügyvéd működött a fővárosban. Az ügyvédi kamara a Sztójay-kormánytól utasítást kapott arra, hogy zárja be és számolja fel valamennyi zsidó ügyvéd irodáját. Minden egyes zsidó ügyvédi irodához keresztény gondnokot kellett kirendelni, hogy a gondnok

ok biztosítsák a peres ügyek rendezett „átadását”. Az ügyvédi kamara vezetőségének ez nem okozott gondot, hiszen 1942 telétől a kamara vezetését a szélsőséges fajvédők kaparintották kézbe. Maguk a keresztény ügyvédek azonban egyáltalán nem lelkesedtek a feladatért, sokan meg is tagadták teljesítését. Önmagában az a tény, hogy a fővárosi keresztény ügyvédek százai kitértek a felszámolás feladata elől, egy újabb s egyben utolsó jelzés volt arra nézve, hogy az ügyvédi szakma még e borzalmas korszak végére is megőrzött valamit az egyéni viselkedés azon normáiból, amelyeket egy értelmes és toleráns hagyománytól örökölt.

A zsidó ügyvédek sorsa a Budapesten kívül eső területeken 1944 március 19-e után a deportálásokkal nyomban megpecsételődött, de Budapesten is nagy veszélyben voltak. Egy ismeretlen feljelentő 700 zsidó ügyvéd nevét juttatta el a Gestapóhoz, ami után sok esetben letartóztatások, majd a deportálások következtek.³⁰

Kijátszva Horthy kormányzó július 7-i rendelkezését a deportálásokról leállításáról, *Eichmann* a budapesti Keleti pályaudvaron még bevagonyoztatja a kistarcsai internálótábor 1500 és a Budapest Röck Szilárd utcai kisegítő toloncház 500 zsidó foglyát. A csoportot második próbálkozásra végül is július 19-én elszállítják. *Randolph L. Braham*, holokausztkutató foglalta össze többek közt a deportálás lényegét: a Horthy-korszakban lélektani hatást gyakoroltak a magyar népre. Részint erre vezethető vissza, hogy zsidó hitű honfitársaik szenvedéseit miért nézték olyan közönnnyel a magyarországi tömegek.³¹

A Sztójay-kormány utasítására a csendőrség, az egész magyar közigazgatás, a közellátás, a szállítás valamennyi szerve és annak valamennyi tisztviselője (tisztelt az elenyésző számú kivételnek) ügybuzgón hajtotta végre a deportálást, 51 nap alatt a teljes magyar vidéki zsidóságot – kereken ötszázezer embert – kizárólag a magyar hatóságok deportálták. A kis létszámú *Eichmann-kommandó* csak a legfelsőbb irányítást végezte, a német katonáknak pedig egyenesen megtiltották, hogy a deportálás lebonyolításában részt vegyenek. A félmillió magyar állampolgár halálba küldését a magyar közigazgatás és a magyar karhatalom végezte. A magyar állam 1941. évi területét véve a zsidó lakosság több mint kétharmadát irtották ki. S a népirtáson túl a vezető „úri” politikai osztály a zsidó származású magyar állampolgárokat – valamennyit, a csecsemőtől az aggastyánig – megbélyegezte, jogfosztottá tette, megalázta, deportálta, kényszermunkára fogta, kifosztotta. A zsidó törvények megfosztották a zsidó jogászokat foglalkozásuktól, munkaszolgálatra hurcolták őket, ahol többségüket elérte a biztos halál, akik megmaradtak, azokra a koncentrációs tábor, a gázkamra várt.

6. Hivatalos dokumentumok szerint 1939-ben az ügyvédek száma országosan 6738, ennek 52% azaz 3523 volt zsidó származású. Budapesten 3.386 ügyvédből 2040, azaz 60% zsidó származású. A második zsidó törvény Budapesten 1488 jogászt, azaz 70%-ukat fosztotta meg hivatalától, vidéken ez a szám magasabb volt. *A kötet tartalmazza a 3440 zsidó ügyvéd nevét* a Budapesti Közlöny adatai alapján, továbbá azoknak a jogászoknak a megnevezését is, akik a hivatalokat és praktizálás jogát átvették az 1.210/1944. miniszterelnöki rendelet értelmében. „Az ... Ügyvédi Kamara közhírré teszi hogy az 1.210/1944. ME számú rendelet 8 paragrafusa értelmében 1944. évi április hó 30-i hatállyal az ügyvédek névjegyzékéből a következő ügyvédeket törölte.” Helyükre irodagondnokokat nevezett ki. A töröltek közül kevesen éltek túl a Soát és kezdhettek új életet.

Miután az ország egész területén helyi szinten végrehajtották a rendeletet, az eredményt közölte a Budapesti Közlöny. *A Budapesti Közlöny egyben az itt ismertetett kiadvány forrása.* A munka összeállításában a Jeruzsalem-i Yad Vasem Intézetben megtalálható vallomások, valamint a NEVEK project adatai, a Hadtörténeti Múzeum és Levéltár adatbázisa, és az áldozatok rokonainak történetei, képek és dokumentumok szerepelnek. A jegyzék nem teljes, így például Szabadka még feldolgozatlan. Az életrajzok és személyes történetek mind feltárják ezt a korszakot, nem kevés fájdalmat okozva a túlélőknek, valamint azoknak a nem zsidó ügyvédeknek, jogászoknak, akik akarva és akaratlanul a jogfosztás aktív szereplői voltak. A kiadvány megjelöli a zsidó ügyvédek nevét, a községeket és a városokat, ahol praktizáltak, valamint mindazokat a nem zsidó jogászokat is, akik az irodákat átvették.

7. A 2006 novemberében Budapesten megtartott nemzetközi konferenciának nem volt nagy visszhangja a magyar médiában. Jogosan felmerül a kérdés, vajon az érdeklődés vagy a Tel Aviv-i szervezés felszínessége az oka annak, hogy a könyv nem került sem a Budapesti Ügyvédi Kamara elnökének kezébe, sem tágabb körben nem terjesztették? A magyarországi városok ügyvédi kamarái így semmiféle információval nem rendelkeznek. Nem szembesülhetnek azzal, hogy az érintett ügyvédi irodáknak kik voltak az eredeti tulajdonosai, az ún. irodagondnokok közül pedig kik voltak a bitorlók, kik a strómanok és kik a barátok?

A nemzetközi konferencián az antiszemitizmus veszélyeire hívta fel a figyelmet a Zsidó Ügyvédek és Jogászok Nemzetközi Szövetségének elnöke. Az antiszemitizmus ma is fenyeget az egész világon, a zsidók két generáció elteltével ismét növekvő fenyegetésnek vannak kitéve számos országban, mondta

Alex Hertman, aki „Emlékezés Budapestre” címmel a nemzetközi konferencia részeként tartott sajtótájékoztatót. Tomi Lapid volt izraeli igazságügyi miniszter, a Yad Vasem Intézet tanácskozó testületének elnöke szerint a magyarországi holokaust megértése szempontjából fontos lenne foglalkozni azzal, hogy a magyar nép milyen szerepet játszott abban, hogy három hét alatt sikerült több százezer zsidót kivinni az országból. Előfordulhatott volna-e ez, ha a lakosság egy része nem lett volna passzív, mások nem lettek volna aktív segítői a népirtásnak – tette fel a kérdést Tomi Lapid. Szerinte a magyar oktatás, a sajtó és az irodalom nem néz szembe a magyar nép felelősségével. Mindent áthárít egy kis rétegre, amely a náci, a nyilas érdekeket hivatalosan képviselte – mondta, majd hozzátette: „nem csak ők voltak a felelősök”. Alex Hertman megjegyezte, hogy szükség lenne a magyar hatóságok nagyobb nyitottságára a holokausszal kapcsolatos magyar dokumentumok megismerhetősége végett. Elmondta, hogy a magyar hatóságok esetenként „akadályokat támasztanak” e dokumentumok megszerzésével szemben. Példaként említette, hogy elmaradnak reagálások megkeresésekre, valamint az ügyvédi kamara sem adta ki azokat az anyagokat, amelyeket a szövetség kért.³² Úgy vélem, sem az általános értékelő megállapításokat, sem az utóbbi észrevételeket nem hagyhatjuk figyelmen kívül.

A kötet a magyar ügyvédtársadalom zsidó mártírjainak, áldozatainak állít emléket, amely a szerzők és a kiadó szerint értelemszerűen eljut az ügyvédi kamarákhoz, valamint levéltárakba és könyvtárakba. A kiadvány adatai, valamint a „Pécs 1944” c. könyv névjegyzéke szerint 34 pécsi zsidó ügyvédből 30-at gyilkoltak meg a munkaszolgálat, illetve a deportálás során. A „Pécs 1944” c. könyv 3022 pécsi zsidó mártír nevét sorolja fel, akik nem tértek vissza.³³

Végül ehelyütt is köszönetet fejezek ki Bánáti János úrnak, a Magyar Ügyvédi Kamara elnökének a konferencia szervezéséhez nyújtott támogatásáért, valamint a kiadvány megismertetésére irányuló törekvéséért.

Jegyzetek

¹ „Magyarországon 1919-ben kizökök az idő és azóta sem állt vissza a helyére”: ezekkel a szavakkal kezdte beszédét dr. Feldmájer Péter, a Mazsihisz elnöke a Zsidó Ügyvédek és Jogászok Nemzetközi Szövetségének a budapesti Holocaust Emlékközpontban megrendezett konferenciája megnyitóján. <<http://www.mazsihisz.com/hirek.phtml?id=1432>>

² Kovács M. Mária: Liberalizmus, radikalizmus, antiszemitizmus. A magyar orvosi, ügyvédi és mérnöki kar politikája 1867 és 1945 között. Helikon Kiadó, Budapest 2001. 17. o.

³ Kovács: i. m. 34. o.

⁴ Kovács: i. m. 47. o.

⁵ Uo.

⁶ Vö. Emlékkönyv a Kecskeméti működő Egyetemes Református Jogakadémia fennállásának századik évforduló-

jára, 1831–1931. Kecskemét, 1932

⁷ Kovács: i.m. 66. o.

⁸ Uo.

⁹ Kovács: i. m. 58. o.

Eötvös Károly: A nagy per, mely ezer éve folyik s még sincs vége 1–3. kötet. Révai Kiadó, Budapest 1904

¹⁰ Kovács: i. m. 89. o.

¹¹ Ld. *Heti Világgazdaság* 2006. 50–52. sz. 112. o.

¹² Kovács: i. m. 61. o.

¹³ Uo.

¹⁴ Kovács: i. m. 96. o.

¹⁵ Kovács: i. m. 98. o.

¹⁶ Ld. 11. vj. 113. o.

¹⁷ Kovács: i. m. 89. o.

¹⁸ Kovács: i. m. 204. o.

¹⁹ Kovács: i. m. 90. o.

²⁰ Uo.

²¹ Uo.

²² *Ibid.* 16. vj.

²³ Kovács: i. m. 94. o.

²⁴ Kovács: i. m. 160. o.

²⁵ Kovács: i. m. 122. o.

²⁶ Kovács: i. m. 168. o.

²⁷ Kovács: i. m. 169. o.

²⁸ Németh László: <http://www.zalamedia.hu/egerszeg/040907/o.html>

²⁹ Kovács: i. m. 170. o.

³⁰ Kovács: i. m. 203. o.

³¹ Vö. Randolph L. Braham: A népiirtás politikája. A holocaust Magyarországon I–II. Belvárosi Könyvkiadó, Budapest 1997

³² <http://www.romnet.hu/hirek/hir0611181.html>

³³ Pécs 1944. Jelenkor Kiadó, Pécs 2004. E kiadvány reprint kiadása annak a kötetnek, amely „Könnyek Könyve 1940–1945 mártírjainak emlékére a Pécsi Izraelita Hitközség” címmel eredetileg 1949-ben jelent meg. A reprint kiadás a Pécsi Izraelita Hitközség, a Hagymány Alapítvány és Izrael Pécsi Barátainak Köre támogatásával készült. A 2004 júniusában megjelent új kiadás előszavában dr. Stark András többek között a következőket állapítja meg: „A meglévő dokumentumok alapján 1949-ben összeállított, díszes kiállítású Könyvek Könyvét tekintjük azon legfontosabb megemlékező ereklyének, amelyben név szerint fel vannak sorolva a haláltáborok és üldöztetések során elpusztult, megölt pécsi zsidó polgárok nevei. A zsinagógánkban üvegtárlóban elhelyezett Könyvek Könyvét ez évben, mint minden év július 4-én, a pécsi zsidóság deportálásának napján tartott gyászmemorialis felolvasással, és felolvassuk a könyv kezdősorait „megíratott e könyv, a könnyek könyve elkövetkező nemzedékek számára, hogy megőriztessenek közösségünk vértanúhalált szenvedett fiainak és lányainak nevei...”

A JURA korábbi számainak tartalomjegyzéke

I. évfolyam 1. szám

Studium

Lábady Tamás: Az eszmei kártérítés antikja

Colloquium

Fabó Tibor: A jótállás

Bodnár Imre: A visszaesés szabályozása a hatályos magyar büntetőjogban

Komanovics Adrienne: Az Európai Unió intézményei I.

Antiquarium

Válságban van-e a parlamentarizmus?

Jurisprudentia

Bércesi Zoltán: „Erkölcsváltás” a polgári jogban

Vadál Ildikó: A döntéshozatal szabályozásának lehetőségei...

Corpus iuris

Prospectus

Vadál Ildikó: Európába megy-e a megye?

Ad hoc

Várad Gábor: A jóhiszemű szerzés minősítéséről

I. évfolyam 2. szám

Studium

Ádám Antal: Az alapjogok jellegéről és védelméről

Kajtár István: Egy hatalmi szimbólum kultúrtörténeti gyökerei – a sas

Colloquium

Komanovics Adrienne: Az Európai Unió intézményei II.

Bércesi Zoltán-Várad Gábor: A tulajdonszerzés dinamikája

Antiquarium

Koncz János: Önkormányzat és közigazgatás

Jurisprudentia

Szécsényi László: Gyógyszertárosokra vonatkozó reklámtilalom és az EK Szerződés 30. cikke

Corpus Iuris

Prospectus

Kajtár István: Útikalauz az Osztrák Császárság kormányzat-történetéhez

Ad hoc

Fenyvesi Csaba: Nyelvében él a nemzet

II. évfolyam 1. szám

Studium

Nochta Tibor: Biztosítási jogunkról – fogyasztóvédelmi összefüggésekben

Colloquium

Petrétei József: Az önkormányzatok fogalmáról, jellegéről és alkotmányi szabályozásáról

Nochta Tibor: A lízingszerződés

Jurisprudentia

Szécsényi László: A cégnévben szereplő kültag felelősségéhez

Corpus Iuris

Prospectus

Kajtár István: Arcképek Közép-Európa jogászrendjének történetéből

Rózsás Eszter: Alkotmányfejlődés és jogállami gyakorlat

Ad hoc

Szilovics Csaba: Néhány gondolat az 1990. évi XCIII. illeték-törvényt módosító T/237. sz. törvényjavaslathoz

Fenyvesi Csaba: Curriculum vitae

III. évfolyam 1-2. szám

Studium

Ádám Antal: A közjog fejlődésének postmodern vonásairól

Kengyel Miklós: Illúzió és valóság

Colloquium

Béli Gábor: Érdemek és adományok

Bércesi Zoltán: A szolgáltatások szabad áramlása az Európai Közösségben

Szécsényi László: A váltójog történetének vázlata

Antiquarium

Szászy-Schwarz Gusztáv: Parerga

Corpus Iuris

Prospectus

Király Mária: A szász tükör és a mai jog

Chronowski Nóra: „Az Alkotmánybíróság a jogállam szolgálatában”

Forum

Szilovics Csaba: Az amerikai pénzügyi, igazgatási rendszer néhány sajátossága

Walter Tibor: „Egyedi érvényű kormányzati rendelet” avagy a helyi jogalkotás torzszülöttje

IV. évfolyam 1. szám

Studium

Ádám Antal: Értékrendezés az ezredfordulón

Kajtár István: „C.S.S. Alabama” (Adalék a tengeri háborúk jogtörténetéhez)

Colloquium

Bércesi Zoltán: A polgári jog alapelveinek fejlődése a Magánjogi Törvényjavaslattól napjainkig

Herke Csongor: A fiatalok elleni büntetőeljárás

Jurisprudentia

Bércesi Zoltán: Graffiti a Berlini Falon

Corpus Iuris

Ad hoc

Fenyvesi Csaba: „Small countries have to be smarter” avagy mitől sikkes, eleven, ügyes, élénk Hollandia?

Petrétei József: Joghallgatók szakspecifikus idegennyelvi képzése a trieri egyetemen

Király Eszter M.: A katedrán

Boleratzky Lóránd: In memoriam dr. Arató István

Ádámné Babics Anna: Az Európai Unió Dokumentációs Központja a Nemzetközi Jogi Tanszéken

IV. évfolyam 2. szám

Studium

Szilovics Csaba: Az erkölcs szerepe a jogkövetésben...

Szécsényi László: Az értékpapír elmélete

Colloquium

Nagy Zoltán: A bankkártyával összefüggő visszaélések

Herke Csongor: A tárgyalásmellőzéses eljárás

Jurisprudentia

Balogh Ágnes: Az összbüntetésbe foglalás kérdéséhez

Corpus Iuris

Historia

Kajtár István: Töredékek a XIX. századi magyar állam- és jogrendszer modernizációjához

Király Eszter: Autonómia és vallásszabadság az erdélyi századok történetében

Universitas

Pókecz Kovács Attila: A franciaországi jogi doktori (PhD) tanulmányok

Forum

Bércesi Zoltán: Quo vadis szerzői jog?

Prospectus

Kajtár István: 1848 az osztrák minisztertanács jegyzőkönyveinek tükrében

Kupa László: Szilágyi Dezső

V. évfolyam 1. szám

*Studium***Kajtár István:** Ikonográfia – ikonológia**Balogh Ágnes:** A német büntetőjogi reform aktuális kérdései*Colloquium***Herke Csongor:** A katonai büntetőeljárás**Komanovics Adrienne:** Az emberi jogok európai védelmi mechanizmusának reformja**Bércesi Zoltán:** A magyar reklámjog rendszere*Jurisprudentia***Bankó Zoltán:** Az „üzemi igazságszolgáltatás” elmélete és gyakorlata**Szécsényi László:** A Német Labdarúgó Szövetség (DFB) európai kupamérkőzésekre vonatkozó hasznosítási jogai*Historia***Király Eszter:** Az állam és az egyház kapcsolata az Amerikai Egyesült Államok történetében**Nagy Zoltán:** 120 éves a Csemegi-kódex*Prospectus***Nochta Tibor:** Recenzió Lábady Tamás: A magyar magánjog (polgári jog) általános része című tankönyvéről**Szlovák Tibor:** Tudósportré és korlenyomat a XIX. sz. második felének politikai hullámverései tükrében*Curriculum***Kupa László:** Somló Bódog**VI. évfolyam 1–2. szám***Studium***Andrássy György:** Nyelvek az ezredfordulón. Fennmarad-e a világ nyelvi sokfélesége és miként hat erre a jog?**Ádám Antal:** Az állami egyházjogról**Béli Gábor:** Árpád-kori törvényeink**Bruhács János:** A nemzetközi folyók jogáról szóló 1997. évi New York-i egyezmény**Visegrády Antal:** Politikai és jogi kultúrák az Európai Unióban*Colloquium***Balogh Zsolt György:** Jogügyletek a hálózaton: az elektronikus kereskedelem**Bene Beáta:** A joghatósági megállapodások a Brüsszeli Egyezmény 17. cikkelye alapján**Gál Gyula:** Flachbarth Ernő, a tudós és professzor**Herke Csongor:** A bíróság elé állítás**Kóhalmi László:** Leánykereskedelem**Nagy Éva:** Az orvos magánjogi felelősségének kialakulása**Pecze Dóra:** A távollevők között kötött szerződések kérdéséhez**Szilovics Csaba:** A liberalizáció lépései a devizabelföldi természetes személyek devizabirtoklása terén*Forum***Kajtár István:** A pécsi egyetemi szintű jogászképzés története**Kengyel Miklós:** Jogászképzés a rendszerváltás után*Ad hoc***Kamarás Éva Kornélia:** A korrupcióról. Egy konferencia margójára**VII. évfolyam 1. szám***Studium***Ádám Antal:** A világvallások hasonló és eltérő elemeiről**Berke Gyula:** A munkajogi jogutódlás**Jürgen Harbich:** Religionsunterricht in öffentlichen Schulen Deutschlands**Herger Csabáné:** A tradíció és a modernizálás dilemmája Anglia vallási viszonyaiban**Illéssy István:** Az Alkotmánybíróság működésének kezdeti problémái**Kecskés László:** A jogalkotásért és a jogharmonizációért való

állami kárfelelősség összekapcsolása

Heinrich Scholler: Der Status der Kirchen als öffentlich-rechtliche Körperschaft in der Bundesrepublik**Tóth Mihály:** Gondolatok az eutanáziáról – avagy egy büntetőjogász kritikus pillantása a „kegyes halál” árca mögé**Vókó György:** A büntetés-végrehajtás időszerű kérdései*Colloquium***Chronowski Nóra–Petrétei József:** Az Európai Unió alkotmánytervezete**Fenyvesi Csaba–Koltai Katalin:** Védői iratmegtekintés (ügymegismerés) a nyomozás során**Kajtár István:** Kérvénykultúránk jogtörténeti gyökerei**Komanovics Adrienne:** Számháború Nizzában, avagy az Európai Unió jövője*Forum***Király Lilla:** A jogállamiság röggös útjai**Rózsás Eszter:** Jogászképzés az Egyesült Államokban*Ad hoc***Chronowski Nóra:** A „Tudományos Dialóg” jogtörténeti külsőszámaról**Cseresnyés Ferenc:** „Kovács Péter: A schengeni kérdés”**Drinóczi Tímea:** „Tízéves az Alkotmánybíróság”**Kamarás Éva Kornélia:** „Az egyházak és az állam viszonya”**VII. évfolyam 2. szám***Studium***Bessenyő András:** A jogügyletek érvényessége és hatályossága**Bércesi Zoltán:** Az ügyész szerepe a környezetvédelemben**Gál Gyula:** A világűrjog néhány alapkérdése az ezredfordulón**Kajtár István:** Községi önkormányzat és modernizáció a 19. századi Közép- és Kelet-Európában**Kertész Imre:** Miért túlszűfoltak a börtönök?**Meleg Csilla:** Társadalmi változások és jogászai gondolkodásmód*Colloquium***Ádám Antal:** Molnár Kálmán**Benedek Ferenc:** Óriás Nándor**Blutman László:** A bírósági határozatok közzététele és az Alkotmány**Chronowski Nóra:** Az alkotmánybíráskodás**Drinóczi Tímea:** A jogi segítségnyújtással kapcsolatos problémák és a kezdeti megoldási lehetőségek az Európai Unióban**Fenyvesi Csaba:** A védelem ügymegismerési korlátozása**Bognerné Karátson Eszter:** A nemzeti környezetpolitika és a szabad kereskedelem konfliktusa a WTO keretében**Veress Emőd:** A román Alkotmánybíróság szervezete és hatásköre*Forum***Sárvári Katinka:** Kábítószer a büntetés-végrehajtásban*Ad hoc***Ádámné Babics Anna:** A Grazi Egyetem Jogi Karának Európai Dokumentációs Központjáról**Peres Zsuzsanna:** Ismertető „A magyar államiság első ezer éve” című konferenciakötetről**Szekeres Róbert:** Fejezetek a pécsi tudományos diákkélet évtizedeiből**VIII. évfolyam 1. szám***Studium***Ádám Antal:** Az alkotmányi értékek fejlődési irányairól**Drinóczi Tímea–Petrétei József:** A gyülekezési jog a Magyar Köztársaságban**Erdő Péter:** A katolikus egyház jogrendje. A kánonjog helye és sajátossága a jog világában

Földvári József: Gondolatok az újszülött megölésének büntetéről

Kiss György: Az egyenlőségi jogok érvényesülése a munkajogban

Komanovics Adrienne: Az Európai Alkotmány felé vezető úton

Lábady Tamás: A deliktuális felelősség változásáról és ennek a polgári jogi kodifikációra gyakorolt hatásáról

Pókecz Kovács Attila: A locatio conductio operis eredete

Varga Csaba: Kodifikáció az ezredfordulón

Colloquium

Békés Imre: Földvári József köszöntése

Tóth Mihály: Pillanatképek a pécsi Büntetőjogi Tanszék múltjából

Fenyvesi Csaba: A védő a különleges eljárásokban

Herke Csongor-Tremmel Flórián: A Rendőrtiszti Főiskolát végzettek levelező képzéséről

Tilk Péter: Az Alkotmánybíróság szervezete és eljárása az új ügyrend szabályainak tükrében

Forum

Csapó Zsuzsanna: Delicta iuris gentium, a természetes személyek nemzetközi jogon alapuló büntetőjogi felelőssége és a felelősségre vonás folyamata

Ad hoc

Emlékbeszéd Lajos Iván jogász-mártír mellszobrának leleplezése alkalmából (**Tigyi József-Ormos Mária-Ádám Antal**)

Hegedűs Krisztina Lídia: „Összehasonlító jogi kultúrák”

VIII. évfolyam 2. szám

Studium

Barcsi Tamás: Az erény mint alapvető etikai fogalom elméleti és gyakorlati vonatkozásairól

Xavier Boissy: A törvények alkotmányellenességének vizsgálata Franciaországban: az elutasításától az elfogadásig

Chronowski Nóra: A szabadsághoz és a személyi biztonság-hoz való alapvető jog

Hubay Gábor: A biztosításközvetítés „árnyoldalai”, avagy a jutalék visszakövetelésének jogalapja

Kajtár István: Architektúra a jogi kultúrtörténetben

Kiss László: A névjog mint alkotmányos alapjog

Korinek László: A kriminológia fogalma, feladata, helye a társadalomban és a bűnügyi tudományokban

Nemessányi Zoltán: Ingyenes bizomány?

Peres Zsuzsanna: Házassági szerződések a törvény és a gyakorlat szerint a XVIII-XIX. századi Magyarországon

Polyák Gábor: Közérdek és kiegyensúlyozottság a média-szabályozásban

Szilovics Csaba: Marketing beáramlása a magyar közpénzügyi rendszerbe

Visegrády Antal: Újabb ecsetvonások a posztmodern jogbölcseleti irányzatok tablójához

Colloquium

Chronowski Nóra-Petrétei József: Előkészületben az Európai Unióhoz való csatlakozással összefüggő alkotmány-módosítás

Ivancsics Imre: Néhány gondolat a megyei közgyűlés tagjainak választásáról

Jakab András: A norma szervezete

Hugh Spall: A Comparison of the Rules Governing Contactual Liability under U.S. and Hungarian Law when a Person without Authority Agrees on behalf of a Privately Owned Business Firm to a Contract with Another Privately Owned Business Firm

Forum

Óriás Nándor: Emlékeim töredékei

Varga Csaba: Losonczy István, a filozófus jogtudós

Ad hoc

Fenyvesi Csaba: Gondolatok a kriminalisztika oktatásáról

Ivancsics Imre: Nyolc éve kezdődött az Államigazgatási Főiskolát végzett Diplomások Levelező Tagozatos Jogászképzése

Takács Tamara: Jogászképzés a 21. század Európájában

IX. évfolyam 1. szám

Studium

Ádám Antal: Kérdések és válaszok a filozófiában

Balogh Ágnes: A HIV-vírussal való fertőzés és az AIDS jogi vonatkozásai

Bércesi Ferenc: A kistérség mint a regionalizáció alapegysége

Cserne Péter: Az univerzalizmus partikularitása: Losonczy István. A mulasztási bűncselekményekről

Drinóczi Tímea-Petrétei József: Az egyesülési jog alkotmány-jogi megközelítése

Gál Gyula: A fejedelem légijoga

Kiss György: A munkajog jogforrási rendszere és az alapjogok I.

Mázi András: Ingatlanok kétszeri eladásának büntetőjogi értékelése a polgári korszakban

Pálné Kovács Ilona: Mérlegen a magyar közigazgatás – regionális politikai dimenziók

Tilk Péter: Alkotmányjogi kérdések az ítéletláblakkal összefüggésben

Colloquium

Fenyvesi Csaba: A védői jogállás sajátosságai a katonák elleni büntetőeljárásban

Maros Kitti: A jogi gondolkodás Japánban

Sárvári Katinka: A kábítószer-fogyasztás büntetendőségéről az Európai Unió tagállamainak szabályozásában

Szilovics Csaba: Új hangsúlyok az adóigazgatás munkájában

Forum

Éva Kamarás: Families based on homosexual partnerships and a different approach to the same-sex marriage debate

Herbert Küpper: A magyar önkormányzatok német szemmel

Mészár Róza: A bünszövetség, a bünszervezet, valamint a csoportos elkövetés értékelése és a bírói gyakorlat

Óriás Nándor: Emlékeim töredékei II.

Zeller Judit: A alkotmányi alapértékekről egy konferencia kapcsán

Ad hoc

Kajtár Edit: A munkához való alapjog és a munkajog kölcsönhatásai

Kóhalmi László: Tudományos emlékülés Losonczy István professzor tiszteletére

Nagy Zoltán: Fenyvesi Csaba: A védőügyvéd

Pókecz Kovács Attila: Hamza Gábor: Az európai magánjog fejlődése. A modern magánjogi rendszerek kialakulása a római jogi hagyományok alapján

IX. évfolyam 2. szám

Studium

Chronowski Nóra-Petrétei József: Észrevételek az „új” jogalkotási törvény koncepciójához

Fábián Adrián: A német általános közigazgatási eljárás alapjai

Gilbert Gornig: Ruf nach einer europäischen Verfassung

Gyulavári Tamás: Az Európai Unió szociális joga: érdekek kereszttüzében

Kiss György: A munkajog jogforrási rendszere és az alapjogok II.

Petrik Ferenc: Melyiket válasszuk? (A közigazgatási bíráskodás modelljei)

Schanda Balázs: Állami egyházjog a kibővülő Európai Uni-

ronnement (quelques remarques d'importance juridique soulevées par l'urgence de l'harmonisation communautaire européenne)

Jusztinger János: A vételár a római jogban: „emptio in substantia constitit ex pretio”

Adrienne Komanovics: Democracy, legitimacy and freedom of information in the European Union

Szabó Gábor: Az új világrend és az emberi jogok

Colloquium

Balog Ádám-Gelányi Anikó: Ingatlanpiacok adózása Magyarországon és Romániában

Birkás Antal: A kálvinista dogmafelfogás és az alkotmányeszmé

Armin Stolz: Die Verwaltungsorganisation in Österreich und Ungarn im Vergleich

Zsigmond Anna: Két márk: A. Custine és A. Tocqueville. „Az orosz bárka” és Amerika Európából

Forum

Óriás Nándor: Emlékeim töredékei VI.

Tóth Mihály: A tett-központú büntetőjogtól a sértett-központú büntetőjogig (Ferencz Zoltán emlékére)

Ad hoc

Hahn Melinda: Boguslaw Banaszak professzor honoris causa doktorrá avatása a PTE Állam- és Jogtudományi Karán

Hahn Melinda-Kocsis Miklós: Az európai uniós tagság alkotmányjogi következményei (Nemzetközi alkotmányjogi konferencia Pécsen)

Zeller Judit: A 75 éves Ádám Antal köszöntése

XI. évfolyam 2. szám

Studium

Ádám Antal: Az ősi vallásokról

Hans-Jörg Albrecht: Der Wandel im Konzept der Sicherheit und seine Folgen für die europäische Innen- und Rechtspolitik

Ambrusné Kéri Katalin: A nők jogai a középkori iszlámban

Andrássy György: A kultúra és az Európai Unió

Drinóczi Tímea: A gazdasági alapjogok elmélete Olaszországban

Hautzinger Zoltán: A magyar katonai büntetőeljárás hatálya

Horváth István: Az elvárások és a realitás...

Jakab András: A jogrendszer horizontális tagozódása

Ferenc Kondorosi: Global Human Rights Profile at the threshold of the XXI. century

Harro Otto: Diskurs über Gerechtigkeit, Menschenwürde und Menschenrechte

Balázs Somfai: Equal Rights of the Sexes in Family Relations

Szabados József: Egy „tisztultabb, szintetikus módszertani felfogás” – Irk Albert jogbölcséleti munkássága

Szilágyi András: Hatósági szerződések Magyarországon

Zsidai Ágnes: A jog genus proximuma (Horváth Barna processuális jogelmélete)

Közlemény

Colloquium

Máté Julesz: Thoughts on the 2004/35/CE directive on environmental liability with regard to the prevention and remedying of environmental damage

Neudörfler Éva: A jogválasztás intézménye a német jogban

Pánovics Attila: 25 éves az Európai Közösség madárvédelmi direktívája

Rózsás Eszter: A gyermeki jogok rendszere

Tóth Norbert: Az „északi paradigma” – az ålandi területi autonómia

Forum

Csaba Szilovics: The role of handwriting and document expert in the point of view of the tax lawyer

Ad hoc

Ádám Antal: Észrevételek Jakab András „A jogrendszer horizontális tagozódása” c. tanulmányához

Dieszler László: In memoriam Péterfia Zoltán (1909-2005)

Kóhalmi László: PhD Tanulmányok 4. – Tanulmányok Finszter Géza 60. születésnapjára

Kun Tibor: Giuseppe Mantovani „Kultúrák háborúja?”

Nemessányi Zoltán: „Kajtár István: Bevezetés a jogi kultúrtörténetbe”

Than Alexandra: Tanulmányok a Belügyi Doktori Iskola hallgatóinak tollából

XII. évfolyam 1. szám

Studium

Boros János: Pragmatizmus és demokratikus jogalkotás

Drinóczi Tímea-Zeller Judit: A házasság és a család alkotmányjogi helyzete

Horváth István: Az elvárások és a realitás II.

Juhász László: A bírói határozatok írásba foglalásának kialakulása a magyar jogban

Kelemen Dániel: Az angol társasági jog fejlődése

Kóhalmi László: A jogi személlyel szemben alkalmazható büntetőjogi intézkedések

Herbert Küpper: Das parlamentarische Misstrauen gegenüber der Regierung – die deutsche Verfassungspraxis und § 39/A ungarischer Verfassung

Kitti Maros: Research on peyotism from a legal anthropological aspect

Nagy Éva: A fogyasztási célú hitelezés kialakulása

Pánovics Attila: A Nemzeti Civil Alapprogram működésének tapasztalatai

Zeller Judit: Jogalkotási feladatok az Európai Unió Alkotmányával összefüggésben

Colloquium

Ádám Antal: Az azték, a maja és az inka vallásról

Adrian Mihai Inceu-Irimie Popa: Income tax and the flat tax in Rumania

Adrian Mihai Inceu-Irimie Popa: Law and accounting interference

Juhász Botond: A Miskolci Doktoranduszok Jogtudományi Tanulmányai című sorozat jogtörténeti tanulmányai

Máté Julesz: Advances in legislation relating to soil protection

Varga Tamás: Politikai magatartás és részvétel

Forum

Miljeno Brekalo-Nada Petricevic: The Legal Character of Transformation and Privatization of Social Ownership in the Republic of Croatia

Ad hoc

Dávid Lilla: Emlékkönyv Losonczy István professzor halálának 25. évfordulójára

Fábián Adrián: PhD tanulmányok 1.

Horváth Dóra: „A fenntartható fejlődés és az emberi jogok”

Horváth Dóra: Európai jogi jogesetmegoldó verseny Ljubljanában

Juhász Botond: Hazai Jogtörténészek Találkozója IV.

Kovács Eszter: A Jogtörténeti tanulmányok VIII. kötetéhez

Kun Tibor: „Aurelio Lepre: Háború és béke a XX. században. Az államok közötti konfliktusoktól a civilizációk ütközéséig”

Rónaszéki Andrea: „Fenyvesi Csaba–Herke Csongor–Tremmel Flórián: Új magyar büntetőeljárás”

XII. évfolyam 1. szám

Studium

Béli Gábor: Degré Alajos, a jogtörténész

Chronowski Nóra – Zeller Judit: Alkotmányos követelmé-

óban

Somlyódyiné Pfeil Edit: Paradigmaváltás az önkormányzatok közötti együttműködésben. – Város vagy régió?

Tilk Péter: Az Alkotmánybíróságra vonatkozó új szabályozási elképzelésekről

Colloquium

Barcsi Tamás: Erkölcsi döntés és életvédelem. Gondolatok az abortuszkérdés etikai szempontú elemzéséhez

Csizmadia Tamás–Visegrády Antal: Az Y-séma a skandináv jogi gondolkodásban

Vértesi Lázár: Az ügyvédek hivatástörténetének áttekintése a kezdetektől a 20. század elejéig

Walter Tibor: A területi államigazgatási szervek koordinációja és ellenőrzése

Andrija Zdravevi–Danijela Rupi: Nasciturus im Römischen Recht

Forum

Fenyvesi Csaba: Szemelvények a jog humorából I. (egyetemi–tárgyalótermi)

Komanovics Adrienne: Equal treatment of men and women in the armed forces

Óriás Nándor: Emlékeim töredékei III.

Ad hoc

Döme Attila: A joggyakorlat aktuális jogelméleti kérdései (Gondolatok Visegrády Antal: „Jogi kultúra, jogelmélet, joggyakorlat” című könyve alapján)

Hegedűs Krisztina Lídia: Jogi kultúra és jogelmélet

Komanovics Adrienne: Emlékkönyv Flachbart Ernő tiszteletére

Peres Zsuzsanna–Mázi András: Jogtörténeti tanulmányok VII.

Tilk Péter: „Zarándokutak. Vallástudományi töprengések a harmadik évezred küszöbén”

X. évfolyam 1. szám

Studium

Ádám Antal: A közjogi szerződésekről

Bédi Imre: A Pécsi Egyetemi Kisebbségi Intézetéről

Benke József: A reményvétel „iskolapéldái” a római jogban

Jakab András: A közigazgatás helye a magyar államszervezetben

Szalayné Sándor Erzsébet: A jogorvoslat duális rendszere az Európai Unióban

Tilk Péter: A hivatalos iratok kézbesítésének néhány alkotmányossági problémája

Veress Emőd: Az alkotmánymódosítás céljai és eredményei Romániában

Andrija Zdravecic–Danijela Rupic: Nasciturus im Römischen Recht

Colloquium

Fenyvesi Csaba: Gondolatok a büntetőeljárás új alapelveiről és mellékszereplőiről

Julesz Máté: A reconsideration of civil environmental liability and insurance

Kajtár Edit: An Effective Model: Mediation Training in the U.S.

Kákai László: Pártok és civil szervezetek szabályozási kérdései a helyi önkormányzatokban

Kecskés László–Soós Tamás: Az európai sportjog néhány problémájáról

Nagy Éva: A magánjogi irányelvek átültetése és a kodifikáció Ausztriában

Sléder Judit: A sértett jogállása a nyomozásban

Forum

Filó Erika: „30 éves” a jogi továbbképzés Pécsen

Romulus Hidro–Veronica Rebreanu: Legal Clinical Education – A Practical Teaching Method for Students in Law

Peter Gilles: A polgári eljárásjog oktatása a 21. század elején

Óriás Nándor: Emlékeim töredékei IV.

Somfai Balázs: A beteg gyermek jogai

Ad hoc

Kajtár István: Az osztrák kormányzat válságos időkben

Peres Zsuzsanna: Néhány szóban az államalapítás millenniumi tanulmánykötetéről

Than Alexandra Katalin: Vargha László professzorra emlékezünk

Zelnik Istvánné: Dr. Szűcs Stefánia (1915. október 23.–2003. október 25.)

X. évfolyam 2. szám

Studium

Bankó Zoltán: A távmunka a Munka Törvénykönyve speciális szabályainak rendszerében

Csapó Zsuzsanna: Európa biztonságpolitikai architektúrája
Drinóczi Tímea: Az országgyűlési képviselő joga a tájékoztatáshoz

Gál Gyula: Állami világtörjogok

Horváth Csaba: A civil társadalom és a demokrácia

Kecskés András: A kárfelelősség antik gyökereiről

Kengyel Péter: Az Európai Unió kisebbségpolitikája

Kovácsy Zsombor: A dereguláció lehetőségei a magyar jogban

Nochta Tibor: A magánjog kereskedelmi jogias szemléletéről

Petrétei József: Jogösszehasonlítás és összehasonlító alkotmányjog

Heinrich Scholler: Der gleiche Zugang zu den Gerichten

Vókó György: Nemzetközi büntető igazságszolgáltatás körében

Colloquium

Kun Tibor: Betekintés a francia nyelvű afrikai mozi jelenébe

Nagy Éva: Kölcsönszerződésből fogyasztói hitel

Rózsás Eszter: A gyermekvédelem rendszere

Forum

István Horváth: Light and Shadow

Monori Gábor: Konferencia az Európai Községek versenyjogáról

Óriás Nándor: Emlékeim töredékei V.

Ad hoc

Illéssy István: Giovanni Sartori: Összehasonlító alkotmány-mérnökség.

A kormányzati rendszerek strukturái, ösztönzői, teljesítményei

Tilk Péter: Samu Mihály: Általános jogpolitika. A jog depolitizálása

XI. évfolyam 1. szám

Studium

Arany Tóth Mariann–Bankó Zoltán–Dux László–Kun Attila–Rúzs Molnár Krisztina: Munkajogi kodifikációs megoldások Közép-kelet Európában

Ádám Antal: A biztonság az értékek között

Boguslaw Banaszak: Der Sturz des Eisernen Vorhangs und die Verfassungsentwicklung in Mitteleuropa – Beispiel Polens

Bruhács János: A határon túli környezeti károk orvoslásának problémája: nemzetközi magánjogi egyezmények

József Bulcsú Fenyvesi: Application of International Law as Applicable Law under the First Sentence of Art 42(1) of the ICSID Convention

Hajas Barnabás: A jelölő szervezetek esélyegyenlőségéről a 2004. évi EP választási kampányban

Herger Csabáné: Tradíció vagy modernizálás? Az 1894-95. évi egyházügyi törvények, különös tekintettel a polgári házasságról szóló törvényre

Jakab András: Ki a jó jogász? Avagy tényleg jó bíró volt Magnaud?

Máté Julesz: Un égard particulier au droit privé de l’envi-

nyek az országgyűlési képviselők választásán

Gál Gyula: Ötvenhatos emlékeim

Metzinger Péter: Summum ius summa iniuria, avagy a jog joga

Gábor Polyák: Gemeinschaftsrechtliche Gründe der Rundfunkliberalisierung

Simon Károly László: Az állítási kötelezettség és az állítási teher a polgári eljárásjogban

Colloquium

Vid Jakulin: Council of Europe Convention on Laundering, Search, Seizure and Confiscation of the Proceeds from Crime and on the Financing of Terrorism

Máté Julesz: Air pollution: public and private law aspects

Király Lilla: Mely tagállami bíróságnak van előterjesztési kötelezettsége az előzetes döntéshozatali eljárásban az Európai Bírósághoz a polgári jogvitákban?

Koltay András: Sullivan on Tour: A New York Times v.

Sullivan-szabály Angliában, Ausztráliában és Új-Zélandon

Forum

Aknai Tamás: Az európai magyar művészet Pécssett

Szalayné Sándor Erzsébet: A pécsi Jogi Kar 2006-2007. tanévét megnyitom...

Ad Hoc

Hajdú Mária-Miklósa Mónika-Pető Beáta: Az Alkotmányjogi TDK Németországban

Jancsák Ramóna: Fogvatartottak az Európai Unióban, a világ börtönnépességének listája alapján

Kajtár István: Históriai-joghistóriai kötetek déli szomszédállamaink ismeretéhez

Kelemen Dániel: Gondolatok Nochta Tibor „A magánjogi felelősség útjai a társasági jogban” című könyvéről

Kulcsár Gabriella: Beszámoló az első pécsi Kriminológiai Nyári Egyetemről

Than Alexandra Katalin: Tremmel Flórián professzor szüle-